ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2023 (№2)

ISSN 2010-720X
2004-jıldıń mart ayınan baslap shıǵa basladı

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR MINISTRLIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAǴÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikalıq jurnal

Seriya: Tábiyiy hám texnikalıq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler Filologiya ilimleri

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические науки. Филологические науки

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences. Philological sciences

№2

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámáati
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektorı
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
t.i.d.,doc. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
f.i.d. (DSc), doc. **Achilov N.** (Qarshi)
p.i.f.d., (PhD), doc. **Babaniyazova N.** (Nókis)
t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis)
f.-m.i.d.,doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
f.-m.i.d.(DSc), prof. **Djumabaev D.** (Tashkent)
f.i.d., prof. **Raqımjan Turısbek** (Nur-Sultan)
b.i.d., doc. **Esimbetov A.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Eskeeva M.** (Nur-Sultan)
f.i.d., prof. **Eshonqulov J.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
g.i.d., prof. **Jollibekov B.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
b.i.d. (DSc), doc. **Jumamuratov M.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Kamalov A.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Kudaybergenov K.** (Nókis)
tex.i.d., doc. **Qayıpbergenov A.** (Nókis)
tex.i.d., prof. **Qayıpbergenov B.** (Nókis)

f.i.d. (DSc), doc. **Qazaqbaev S.** (Nókis)
t.i.d., doc. **Qochanov B.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mirzaeva S.** (Andijan)
b.i.d. prof. **Omonov M.I.** (Termiz)
f.-m.i.d.(DSc), doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
f.-m.i.d.(DSc), doc. **Prenov B.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Rahmonov N.** (Tashkent)
tex.i.d., prof. **Reymov A.** (Nókis)
t.i.d.,doc. **Sarıbaev M.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
tex.i.d.,doc. **Tagaev M.** (Nókis)
akademik, f.-m.i.d.**Temirbekov N.** (Alma-ata)
f.i.d., prof. **Turdimov Sh.** (Tashkent)
g.i.d., doc. **Turdımambetov I.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Twxliev B.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Yavidov B.** (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:
f.i.f.d., doc. F.Sapaeva – ózbek tili boyınsha
f.i.f.d., doc. G.Kdirbaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha

Q.Biysenbaev - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallimi» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındagı xabar hám ǵalaba kommunikaciyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER
Fizika. Matematika. Texnika. Informatika.

KONSENTRATGA AYLANGAN OLMA XOM-ASHYOSIDAN SHARBAT ISHLAB CHIQARISH JARAYONINING TUZILMAVIY MODELI

O.U.Abdixalilov – *assistent o'qituvchi*
TATU Qarshi filliali

Tayanch so'zlar: sharbat mahsulotlari, ishlab chiqarish, sharbatni tindirish, haroratni o'zgarishi, shisha, sterealizatsiya, ishlab chiqarish texnologiyasi, yorliqlash, tabiiy moddalar, kimyoviy reagentlar, fermentlar, sharbatni boyitish, uzluksiz, davriy.

Ключевые слова: соковая продукция, производство, сцеживание сока, изменение температуры, разлив, стерилизация, технология производства, маркировка, натуральные вещества, химические реактивы, ферменты, обогащение сока, непрерывное, периодическое.

Key words: juice products, production, juice straining, temperature change, bottling, sterilization, production technology, labeling, natural substances, chemical reagents, enzymes, juice enrichment, continuous, periodic.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, yarim tayyor va tayyor oziq-ovqat hamda qadoqlash mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha eng zamonaviy yuqori texnologik asbob-uskunalar bilan jihozlangan yangi qayta ishlash korxonalarini qurish, mavjudlarini rekonstruksiya va modernizatsiya qilish bo'yicha investitsiya loyihalarini amalga oshirish [1]. Qishloq xo'jaliginmg asosiy vazifasi bu ishlab chiqarishning barqaror ishlashini ta'minlash va *iqtisodiy samaradorligini* oshirib borish asosida mamlakat aholisining oziq-ovqatga, sanoatning xom-ashyoga bo'lgan ehtiyojini qondirishdir. Bugungi kunda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan oziq-ovqat mahsulotlarining yillik iste'moli 55-70 foizni tashkil qilmoqda. Chakana savdoda oziq-ovqat mahsulotlari importi salmog'i 40 foizdan ziyod. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "...iqtisodiy islohotlarni, mamlakatni modernizasiya qilishni davom ettirish hamda chuqur-lashtirish, fuqarolik jamiyatini shakllantirish va shu asosda fuqarolari uchun munosib turmush sharoitini yaratishni o'zining istiqboldagi muhim vazifalari deb biladi [2].

Sharbat ishlab chiqarishni eng avvalambor o'zimizda hosildorligi yuqori bo'lgan mevalardan boshlash zarur, chunki Qashqadaryo o'lkasining quyoshli bo'lishi pishib yetilgan hosilning nobud bo'lishiga olib keladi, bu davrni qo'ldan boy bermasdan unumli foydanish va xalq dasturxonini yanada keng tanlovga ega bo'lgan mahsulotlar bilan boyitish kerak.

Maqolada Qashqadaryo viloyati Yakkabog' tumanidagi "Darmon farm" mevalarni qayta ishlash korxonasidagi tahlillar va ishlab chiqish jarayoni ko'rsatilgan.

Meva mahsulotlaridan sharbat ishlab chiqarishda eng keng samaradorlikka ega bo'lgan usullardan biri preslash usulidir. Sharbat ishlab chiqarishda presslash jarayoni, texnologik sanoat sharoitida meva sharbatlarini olishning asosiy usullaridan biridir, presslash davriy va uzluksiz presslashga bo'linadi [3].

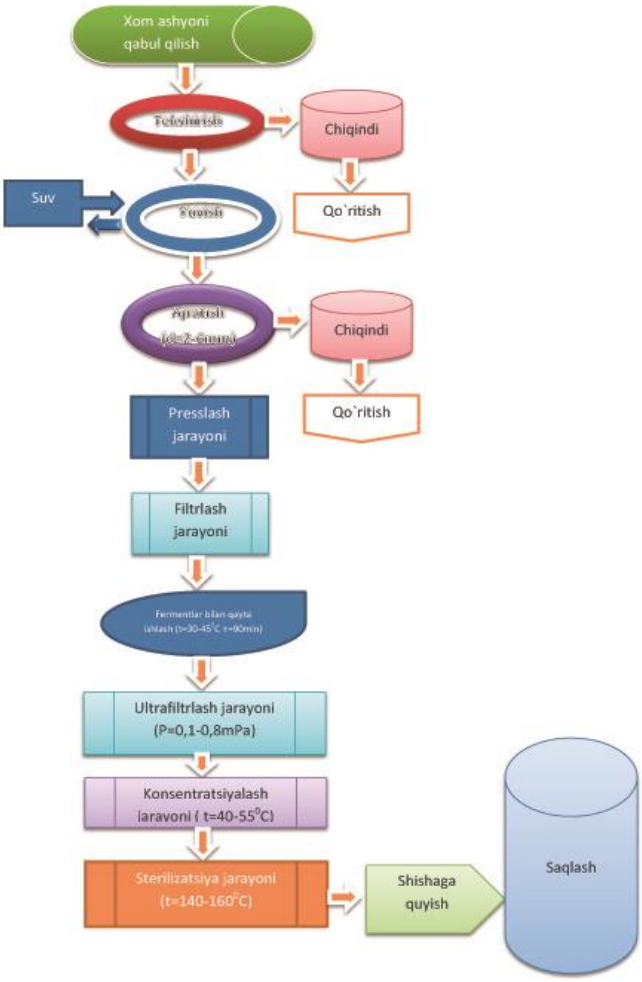

1-rasm. Olma sharbatini ishlab chiqarish texnologiyasini tuzilmaviy modeli

Presslash jarayonida xomashyoga asta-sekin bosim beriladi, bu esa sharbatning chiqishiga olib keladi. Presslashdan so'ng, qoldiq chiqindilar qoladi - bu qoldiq chiqindilar ichida suyuqlik miqdori juda ham kamdir va ular ikkilamchi texnologiyaga yuboriladi, presslash texnologiyasini ishlash jarayoni, yuklangan xomashyo siqish platforma moslamasi ostiga keltiriladi va past bosimli gidravlik piston yoqiladi. Bosim asta-sekin o'sib boradi, aks holda qurilmaga mevani qattiq qismlari tiqilib qolishi va bosim ostida qurilmaga ziyon yetishi mumkin. Bosimni oshirish kerak bo'lganda, ikkinchi pistonga gidravlik suyuqlikni yetkazib berish va bosimni 2,5 MPa ga ko'tarish, sharbat chiqarilishi to'xtaguncha 5 ... 10 daqiqa ushlab turish kerak. Keyin platforma tushirish uchun orqaga qaytariladi. Bosishning umumiy davomiyligi 15...20 min. xomashyo konveyerga tushiriladi, konveyer xomashyoni chelakli liftga, lift yesa - saqlash qutisiga yetkazib beradi. Qoldiq chiqindi chorvachilik yoki boshqa maqsadlarda

boqish uchun zavoddan chiqariladi. Qishloq xo‘jaligida quyosh ta’sirida urinib qolgan meva xomashyosidan unumli va izchil foydalanish uchun ulardan samarali foydalanish lozim. Bu choralarning eng samaralisi sharbat ishlab chiqarish jarayonidir. Olma sharbatini siqib chiqarganda Xomashyoni solishtirma bosimi 1,0 -1,2 MPa bo‘lishi kerak. Har bir holatda sinov presslash qurilmasida amalga oshiriladi [4].

Fermentlarni qayta ishlash. Taxminan 350-4000 C haroratli sharbat aralashtirgich ishlab turadi, u yerda 90 daqiqa davomida fermentlar bilan ishlov beriladi.

Ultrafiltrlash. Fermentlar bilan ishlov berilgandan so‘ng, sharbat 0,1-0,8 MPa bosim ostida maxsus apparatlarda yarim o‘tkazuvchan membranalar yordamida filtrlanadi.

Konsentratsiyalash. Texnologik jarayonda sharbatlarni konsentratsiyalash bir necha turga ajraladi ya’ni bug‘latish yo‘li bilan, tez-tez muzlatish yo‘li bilan, aromatik moddalar ajratib va ularni qaytadan mahsulotga qaytarish yo‘li bilan (teskari aloqa) va h.k.

• Bug‘lanish orqali konsentratsiya bug‘latgichlarda amalga oshiriladi. Bug‘lanish harorati qancha past bo‘lsa va jarayonni borishining davomiyligi qanchalik qisqa bo‘lsa, hosil bo‘lgan sharbat sifati shunchalik yuqori bo‘ladi, shuning uchun bug‘lanishni vakum apparatida o‘tkazish maqsadga muvofiqdir. Olma sharbatining xususiyatlaridan kelib chiqib haroratni 42^0C ... 55^0C gacha isitishga qisqa muddatda o‘zgarishiga bardosh beradi.

• Muzlatish yo‘li bilan boradigan konsentratsiyada sharbatni past darajada sovutishga asoslangan. Suvning bir qismi muzlaydi va kristallar shaklida konsentratdan ajratish yo‘li bilan ajratiladi. Muzlash harorati qancha past bo‘lsa, tayyor mahsulotdagi qattiq moddalar miqdori shunchalik yuqori bo‘ladi. Past haroratlarda sharbat minimal o‘zgarishlarga uchraydi. Muzlatish usuli qattiq moddalar konsentratsiyasi 45-50% bo‘lgan sharbat olish uchun ishlatiladi. Bu Konsentratsiya ko‘p sitrus mevalarni va qattiqlik darajasi yuqori bo‘lgan mevalarning sharbatlarini ishlab chiqarish uchun foydalaniladi [5].

• Membranalardan foydalangan holda konsentratsiya - teskari osmos yo‘li bilan boradi, qayta aralashtirish tufayli mahsulot sifatini yaxshilaydi. Usulning mohiyati shundaki, membrananing har ikki tomoniga erigan moddalarning har xil konsentratsiyasiga ega bo‘lgan ikkita suyuqlik joylashtiriladi. Membrananing chegarasida osmotik bosim paydo bo‘ladi va suv konsentratsiyalar teng bo‘lguncha past konsentratsiyali eritmadan yuqori konsentratsiyali eritmaga o‘tadi. Agar yuqori konsentratsiyali eritmaga bosim o‘tkazilsa, u holda suv teskari yo‘nalishda oqadi.

Sterealizatsiya. Konservalarning sifati va ularni buzilmasdan saqlash va saqlanish muddatini uzaytirish uchun sterilizatsiya qo‘llaniladi, bunda ayrim mikroorganizmlar nobud bo‘ladi va mikroorganizmlar sporalarining rivojlanishi to‘xtaydi. Sterilizatsiya jarayonini puxta va to‘g‘ri olib borish kerak. Sterilizatsiya rejimi mahsulotni turiga, idishning hajmiga bog‘liq. Kislotali muhitda turli xil mikro organizmlar tezroq nobud bo‘ladi; Sterilizatsiya maxsus qurilmalarda harorat 140^0C -160^0C -avtoklavlarda amalga oshiriladi.

Shishaga quyish. Tayyor mahsulotlar ehtiyotkorlik bilan sterealizatsiyadan o‘tgan idishlarga qadoqlanadi. Shu bilan birga, har bir Kavanoz (eltuvchi) mahsulotning qat’iy belgilangan miqdori bilan to‘ldiriladi (belgilangan me’yordan chetga chiqish 1 ... 2% gacha ruxsat etiladi). 3 litr hajmli bankalarga quyishda sharbatning harorati 90-95^0C gacha bo‘ladi. Mahsulotlarni qadoqlash mexanizatsiyalashgan 2000 va 3000 sm^3 hajmli banklar avtomatik plomba ustidagi suyuq mahsulot bilan to‘ldiriladi. Keyin maxsus mashinalar yordamida idishlarni muhrlab qo‘yiladi.

Saqlash. Mahsulotlar yaxshi maxsus otmosferali omborlarda yog‘och tokchalarda 75% dan ko‘p bo‘lmagan nisbiy namlikda saqlanadi. Shisha idishlarda qadoqlangan konservalangan meva sharbatining saqlash harorati - 0 dan 25^0C gacha; “qog‘oz qodoqdagi sharbatlar” tipidagi polimer qadoqlarda 0 dan 20^0C gacha, bochkalarda sterilizatsiya qilinmagan mahsulotlar 0 dan 12^0C gacha, alyuminiy naychalarda tipidagi sharbat mahsulotlarida esa - 0 dan 50^0C gacha; meva va rezavorlar konservalari barcha turdagi idishlarda 0 dan 25^0C gacha;

Xulosa. Maqolada Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘ tumanidagi “Darmon farm” mevalarni qayta ishlash zavodining olmadan sharbat ishlab chiqarish jarayoni va sharbatlarning ishlab chiqarishda qo‘llanilayotgan pog‘onali ishlar o‘rganildi.

Maqolada konsentrlangan olma sharbatini ishlab chiqarishda qo‘llaniladigan xomashyo va yordamchi materiallar, ya’ni olma va suvning davlat standartlariga mos kelishi shart bo‘lgan xususiyatlari o‘rganildi.

Mahsulotni tashish, qabul qilish va saqlashga qo‘yiladigan talablar keltirilgan. Mahsulot bino ichida, havo namligi 70% bo‘lgan yog‘och tokchalarda, 0-25^0C haroratda saqlanadi.

Konsentrlangan olma sharbatini ishlab chiqarish texnologiyasi tavsiflangan, mahsulotni olishdagi asosiy operatsiyalar: qabul qilish, tekshirish, yuvish, maydalash, presslash, filtrlash, ferment bilan ishlov berish, ultrafiltratsiya, konsentratsiya, sterilizatsiya, shishaga solish, saqlash. Sharbat konsentratsiyasining asosiy usuli uning bug‘lanishi hisoblanadi, ammo konsentratsiyaning yana ikkita turi mavjud: membrana usuli va muzlatish usuli o‘rganilgan.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. BMT sammiti mingyillik rivojlanishi maqsadlariga bag‘ishlangan yalpi majlisdagi nutqi. / «Xalq so‘zi», 2010, 22-sentabr.
2. Karimov I.A. "Qishloq xo‘jaligi taraqqiyoti - to‘kin hayot manbai". -T.: «O‘zbekiston», 1998.
3. Hamdamov Q.S. "Qishloq xo‘jaligi korxonalari faoliyatini boshqarish". - T.:
4. Farmonov T.X. “Fermer xo'jaliklarini rivojlantirish istiqbollari”. –T.: Yangi asr avlodi, 2004, 143-b.
5. Hakimov R., Otaqulov M., Yusupov E., Yusupov M. Agrosanoat majmuasi iqtisodiyoti. -T.: 2004, 159-b.

REZYUME. Maqolada Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘ tumanidagi “Darmon farm” mevani qayta ishlab chiqarish korxonasidagi tahlillar va tajriba ishlari ko‘rsatilgan. Meva mahsulotlaridan sharbat ishlab chiqarishda eng keng samaradorlikka ega bo‘lgan usullardan biri presslash usulidir. Sharbat ishlab chiqarishda presslash jarayoni, texnologik sanoat sharoitida meva sharbatlarini olishning asosiy usullaridan biridir, presslash davriy va uzluksiz presslashga bo‘linadi. Mevalarni qabul qilishda hosilning sifati va mevalarni holati, o‘lchamlari aniqlanadi. Sharbatni tozalash, haroratni qayta ishlash, filtrlash, to‘ldirish, yopish, sterealizatsiya, yorliqlash, saqlash.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены анализ и опытно-экспериментальная работа проведённый на плодово-производственном предприятии «Дармон Фарм» Яккабогского района Кашкадарьинской области. Одним из наиболее эффективных способов получения сока из фруктовых продуктов является метод прессования. Процесс прессования в соковыводстве является одним из основных способов получения фруктовых соков в технологических промышленных условиях, прессование делится на периодическое и непрерывное прессование. При приемке плодов определяют качество урожая, состояние и размер плодов. обработка сока, температурная обработка, фильтрация, розлив, укупорка, стерилизация, маркировка, хранение.

SUMMARY. The article shows the analysis and experimental work at the fruit production enterprise "Darmon Farm" in Yakkabog District, Kashkadarya Region. One of the most effective methods for producing juice from fruit products is the pressing method. The pressing process in juice production is one of the main ways of obtaining fruit juice in technological industrial conditions, pressing is divided into periodic and continuous pressing. When receiving fruits, the quality of the harvest and the condition size of the fruits are determined juice treatment, temperature processing, filtering, filling, capping, sterilization, labeling, storage.

ИЗОМЕТРИИ *LOG*-АЛГЕБР И ИХ ВЗАИМОСВЯЗЬ С РАЗЛИЧНЫМИ ПРОСТРАНСТВАМИ ИНТЕГРИРУЕМЫХ ФУНКЦИЙ, ПОСТРОЕННЫХ ОТНОСИТЕЛЬНО Σ-КОНЕЧНЫХ МЕР

Р.З.Абдуллаев – *доктор физико-математических наук, профессор*
Ташкентский университет информационных технологии имени Мухаммада Ал-Хоразмий
М.Абдимуратов – *магистрант*
Ф.Узакбаева – *магистрант*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: изометриялар, лог-алгебралар, с-чекланган ўлчовлар, Аренс алгебралари, F -фазолар.
Ключевые слова: изометрии, log-алгебры, σ-конечные меры, алгебры Аренса, F-пространства.
Key words: isometries, log-algebras, σ-finite measures, Arens algebras, F-spaces.

Интегрируемость функций на отрезке [0,1] с p-ой степенью определяет скорость роста функций, т.е. скорость роста больше у тех функций у которых меньше степень их интегрируемости (наименьшая степень $p\in(0,\infty)$, с которой интегрируема функция). Очевидно, имеют место следующие включения $L_\infty \subset L_p \subset L_q$, $\infty > p > q > 0$, где L_p это пространства интегрируемые с p-степенью и L_∞ это алгебра существенно ограниченных функций на отрезке [0,1] .

В работе [1], были введены алгебры *log*-интегрируемых функций L_{log} и изучены их свойства. В частности, было показано, что такая алгебра является полным метрическим пространством. Из неравенства $log(|f(z)|) \le |f(z)|^p$ получаем $L_p \subset L_{log}$, для $p\in(0,\infty)$.

Пусть $S(X,\mu)$- алгебра измеримых функций на измеримом пространстве (X,μ) с σ-конечных мерой μ. Рассмотрим пространство

$$L_p(X,\mu)=\left\{f\in S(X,\mu):\int_X |f(x)|^p d\mu<\infty\right\}$$

и функционал $\|f\|_p=\left(\int\limits_X |f(x)|^p\,d\mu\right)^{\frac{1}{p}}$ является нормой на $L_p(X,\mu)$ в случае $p\in(1,\infty)$. Из курса функционального анализа известно, что $L_p(X,\mu)$ является полным линейным пространством, т.е. баноховым пространством относительно нормы $\|\bullet\|_p$. Рассмотрим множество (аренс 2)

$$L^w(X,\mu)=\left\{f\in S(X,\mu):\int\limits_X |f(x)|^p\,d\mu<\infty,\forall p\in[1,\infty)\right\}=$$
$$=\cap_{1<p<\infty}L_p(X,\mu).$$

$L^w(X,\mu)$ является метрическим пространством относительно метрики, порожденной системой полунорм $\{\|\bullet\|_p\}$ $p\in[1,\infty)$. Также рассмотрим множества

$$L_0^w(X,\mu)=\cap_{0<p<\infty}L_p(X,\mu) \text{ и}$$
$$L^u(X,\mu)=\cup_{1<p<\infty}L_p(X,\mu).$$

Следующее множество введено и изучено в [1].

$$L_{log}(X,\mu)=\left\{f\in S(X,\mu):\int\limits_X \log(1+|f(x)|d\mu<\infty\right\}$$

является *F*-пространством относительно *F*-нормы $f_{log}=\int\limits_X \log(1+|f(x)|d\mu$. Эти пространства рассмотрены в работах [3-7].

Теорема 1. Пусть μ конечная мера. Тогда (*i*) $L_q(X,\mu)\subset L_p(X,\mu)$, при $0<p<q<\infty$; (*ii*) $L_0^w(X,\mu)$- является алгеброй; (*iii*) $L_0^w(X,\mu)=L^w(X,\mu)$; (*iv*) $L_\infty(X,\mu)\ne L_0^w(X,\mu)$.

Доказательство. Пусть дана положительная функция $f\in L_q(X,\mu)$. Тогда *f* можно представить в виде суммы двух функций.

(i) Пусть f произвольная функция из $L_q(X,\mu)$. Не ограничивая общности можно считать ее положительной. Тогда f можно представить в виде суммы двух

$$f_1(x)=\begin{cases} f(x), & x\in X_1,\\ 0, & x\in X_2\end{cases}\quad f_2(x)=\begin{cases} 0, & x\in X_1,\\ f(x), & x\in X_2\end{cases}$$

где $X_1=\{x\in X: f(x)>1\}$, $X_2=\{x\in X: f(x)\le 1\}$ так как $f\in L_q(X,\mu)$, то $\int\limits_x |f(x)|^q\,d\mu<\infty$. Тогда в силу положительности f и очевидных неравенств для $p>q>0$ имеем

$$\int\limits_X f^p(x)d\mu=\int\limits_{X_1} f_1^p(x)d\mu+\int\limits_{X_2} f_2^p(x)d\mu>$$
$$>f_1^q(x)d\mu+\int\limits_{X_2} f_2^q(x)d\mu=\int\limits_X f^q(x)d\mu$$

Следовательно $f\in L_p(X,\mu)$ т.е. $L_q(X,\mu)\subset L_p(X,\mu)$.

(ii) Пусть $f,g\in L^\omega(X,\mu)$. Тогда $f\in L_p(X,\mu)$, и $g\in L_q(X,\mu)$ для всех $p,q\in(0,\infty)$. Из (i) следует, что p и q можно выбрать больше единицы. Тогда из неравенства $\|fg\|_r\le\|f\|_p\|g\|_q$ имеем, что $f\cdot g\in L_r(X,\mu)$ для любого $r\in[1,\infty)$. Следовательно, $L_0^\omega(X,\mu)$- алгебра

(iii) $L_0^\omega(X,\mu)=L^\omega(X,\mu)$, т.к. $L_q(X,\mu)\subset L_p(X,\mu)$ при $0<p<q<\infty$.

(iv) для доказательства (iv) необходимо предъявить неограниченную функцию интегрируемую в любой степени $p\in(0,\infty)$. Такой функцией будет функция $f(x)=|\log x|$.

(v). Выполнение этого включения следует из того, что существует не ограниченная функция интегрируема в любой степени.

Теорема 2. Имеют место следующие утверждения: (i) $L^u(X,\mu)$ - является алгеброй; (ii) $L^u(X,\mu)\subset L_{\log}(X,\mu)$; (iii) $L^u(X,\mu)\ne L_{\log}(X,\mu)$.

Доказательство. (i). Сначала покажем замкнутость $L^u(X,\mu)$ относительно возведения в квадрат.

Пусть $f \in L^u(X,\mu)$, тогда $\int_X |f(x)|^p d\mu < \infty$ для некоторого $p \in (0,\infty)$. Отсюда следует

$\int_X \left(\left|f^2(x)\right|\right)^{\frac{p}{2}} d\mu < \infty$, т.е. $f^2 \in L_{\frac{p}{2}}(X,\mu) \subset L^u(X,\mu)$.

Пусть теперь $f, g \in L^u(X,\mu)$, тогда

$$f \cdot g = \frac{f^2 + g^2 - (f-g)^2}{2} \in L^u(X,\mu).$$

$f \cdot g \in L^u(X,\mu)$. Следовательно $L^u(X,\mu)$ замкнуто относительно умножения.

(ii). Не ограничивая общности можно считать что $X = [0,1]$. Пусть $f \in L^u(X,\mu)$, т.е. $f \in L_p(X,\mu)$ для некоторого $p \in (0,\infty)$. Следовательно $1 + |f| \in L_p(X,\mu)$. Тогда из неравенства $\log t \le t^p / p$ имеем

$$\int_0^1 \log\left(1 + |f(x)|\right) dx \le \frac{1}{p}\int_0^1 \left(1 + |f(x)|\right)^p dx < \infty, \text{ т.е.}$$

$$f \in L_{\log}(X,\mu).$$

(iii). Не ограничивая общности можно считать что $X = [0,1]$. Функция $e^{\frac{1}{\sqrt{x}}} \in L_{\log}(X,\mu)$ и $e^{\frac{1}{\sqrt{x}}} \notin L^u(X,\mu)$. Действительно $\int_0^1 \log e^{\frac{1}{\sqrt{x}}} dx = \int_0^1 \frac{1}{\sqrt{x}} dx < \infty$, т.е. $e^{\frac{1}{\sqrt{x}}} \in L_{\log}(X,\mu)$. Далее для любого $p \in (0,\infty)$ имеем $\int_0^1 e^{\frac{p}{\sqrt{x}}} dx \ge \int_0^1 \frac{p}{2x} dx = \infty$. Следовательно $L^u(X,\mu) \ne L_{\log}(X,\mu)$.

Итак, для конечных мер верны следующее включения

$$L_\infty \subset L_0^\omega \subset L_p \subset L_q \subset L_\infty^u \subset L_{\log},$$

где $p \in [0,\infty)$. Теперь рассмотрим функциональные пространства $L_0^\omega, L_p, L^\omega, L_{\log}$ на полуоси $[0,\infty)$. Через F обозначим финитные функции на $([0,\infty),\mu)$, т.е. все те измеримые функций f на $([0,\infty),\mu)$, для которых $\mu\left(\left\{x \in [0,\infty) : f(x) \ne 0\right\}\right) < \infty$. Пересечение любого подпространства L из алгебры измеримых функций S $[0,\infty)$ с алгеброй $L_\infty[0,\infty)$ будем обозначать $(L)_b$.

Теорема 3. Имеют место следующие строгие включения:

$$(F)_b \subset (L_0^w)_b \subset (L_t)_b \subset (L_s)_b \subset (L_1)_b \subset (L_{log})_b \subset (L_p)_b \subset (L_q)_b \subset (L^u)_b$$

Доказательство. $|f|^p > |f|^q$ верного для $f \in L_\infty$ и $\log(1+|x|) \le x$ верно для $x \in [0,\infty)$. Все остальные включения очевидны. Отметим также, что все эти включения строгие. Действительно, функция

$$f(x) = \begin{cases} (1/x)^{\frac{1}{p}}, & x \in [1,\infty) \\ 1, & x \in [0,1) \end{cases}$$

Не интегрируема в p-ой степени, но интегрируема в степени q.

$$f(x) = \begin{cases} n, & x \in \left[n, n + 1/n^2\right), \ n = 1,2\ldots \\ 0, & x \in \bigcup_{n=1}^{\infty}\left[n, n + 1/n^2\right] \end{cases}.$$

Тогда

$$\int_0^\infty f(x)dx = \sum_{n=1}^\infty \frac{n}{n^2} = \sum_{n=1}^\infty \frac{1}{n} = \infty,$$

т.е. $f \notin (L_1)_b$. Но из соотношений

$$\int_0^\infty \left(1 + f(x)\right)dx = \sum_{n=1}^\infty \frac{log(1+n)}{n^2} < \infty,$$

следует, что $f \in (L_{log})_b$. Чтобы доказать строгость первого включения необходимо предъявить ограниченную функцию f не равную нулю [0, ∞) и интегрируемую в любой степени $p \in (0,\infty)$. Такой функцией будет $f(x) = e^{-x}$. Эта функция не принадлежит $(F)_b$, так как ее $\mu(\{f\} \ne 0)$.

Приведем определение понятия паспорта булевой алгебры из [10]. Пусть X – произвольная полная булева алгебра, $e \in X$, $X_e = [0,e] = \{g \in X : g \le e\}$. Через $\tau(X_e)$ обозначим минимальную мощность множества, плотного в X_e в (o)-топологий. Бесконечная полная булева алгебра X называется однородной, если $\tau(X_e) = \tau(X_g)$ для любых ненулевых $e, g \in X$. Мощность $\tau(X) = \tau(X_1)$ где 1-единицы булевой алгебры X, называется весом однородной булевой алгебры X.

Введем теперь понятие паспорта для булевых алгебр с σ-конечной мерой. Пусть X -полная не атомическая булева алгебра и μ-строго положительная счетно-аддитивная σ-конечная мера на X. Тогда на X существует существенно положительная квазимера. Следовательно X является булевой алгеброй счетного типа и разложение ее на однородные компоненты не более чем счётно. Обозначим через X_{s_i} однородные компоненты булевой алгебры X для которых

$$\tau_{s_i} = \tau(X_{s_i}) < \tau_{s_{i+1}}, \mu(s_i) = \infty,$$

а через $\{X_{u_i}\}$ – однородные компоненты булевой алгебры X, для которых вес $\tau_{u_i} = \tau(X_{u_i}) < \tau_{u_{i+1}}, \mu_i = \mu(u_i) < \infty, i = 1,2,\ldots$ Тогда однозначно определена матрица

$$\begin{pmatrix} \tau_{s_1} & \tau_{s_2} & \ldots \\ \tau_{u_1} & \tau_{u_2} & \ldots \\ \mu_1 & \mu_2 & \ldots \end{pmatrix},$$

которую назовем паспортом булевой алгебры X с σ-конечной мерой μ. В случае конечных мер получим определение паспорта нормированной булевой алгебры, введенное в [8:273].

Следующая теорема нам понадобиться при изучении изоморфизмов алгерб Аренса.

Пусть X и Y – булева алгебры с σ-конечными мерами μ и ν соответственно. Обозначим через

$$\begin{pmatrix} \tau_{s_1} & \tau_{s_2} & \ldots \\ \tau_{u_1} & \tau_{u_2} & \ldots \\ \mu_1 & \mu_2 & \ldots \end{pmatrix} \text{ и } \begin{pmatrix} \tau_{t_1} & \tau_{t_2} & \ldots \\ \tau_{v_1} & \tau_{v_2} & \ldots \\ \nu_1 & \nu_2 & \ldots \end{pmatrix},$$

паспорта булевых алгебр (X,μ) и (Y,ν) соответственно.

Теорема 4. [10] Следующие условия эквивалентны: *(i)* существует изоморфизм φ из булевой алгебры (X,μ) на булеву алгебру (Y,ν) такой, что $\mu(x)=\nu(\varphi x)$ для любого $x\in X$. *(ii)* паспорта булевых алгебр (X,μ) и (Y,ν) совпадают.

Далее рассмотрим некоммутативные алгебры построенные на алгебрах фон Неймана. Все необходимые обозначения и результаты теории алгебры фон Неймана взята из [8], теории некоммутативного интегрирования из [5].

Пусть M алгебра фон Неймана с точным нормальным полуконечным следом τ. Через $L_0(M,\tau)$ обозначим измеримые операторы, присоединенные к M. Рассмотрим пространство

$$L_{log}(M,\tau)=\{T\in L_0(M,\tau):\ \tau(\log(1+|T|)<\infty\}$$

в смысле [1]. $L_{log}(M,\tau)$ является F-пространством относительно F-нормы

$$T_{log}=\int_0^1 log(1+\mu_x(T))dx$$

в случае конечного τ и

$$T_{log}=\int_0^\infty \log(1+\mu_x(T))^{dx}$$

в случае полуконечного τ, где $\mu_x(T)$ перестановка оператора T.

Определение. Алгеброй фон Неймана типа I_2 называется алгебра фон Неймана M, имеющая представление

$M=L_\infty(X)\otimes B(H_2)$, где H_2 – 2×2 матрица [8].

Для этих алгебр фон Неймана *log*-алгебра будет иметь вид

$$M_{log}(M,\tau)=L_{log}(X,\mu)\otimes B(H_2).$$

Пусть M и N алгебры фон Неймана типа I_2 с точными нормальными полу конечными следами τ_1 и τ_2 соответственно. Введем обозначения

$$L_{log}(M,\tau_1)=L_{log}(X,\mu)\otimes B(H_2),$$
$$L_{log}(N,\tau_2)=L_{log}(Y,\nu)\otimes B(H_2).$$

Теорема 5. Следующие условия эквивалентны: F-пространства $L_{log}(M,\tau_1)$ и $L_{log}(N,\tau_2)$ изометричны; F-пространства $L_{log}(X,\mu)$ и $L_{log}(Y,\nu)$ изометричны; Паспорта булевых алгебр (X,μ) и (Y,ν) совпадают.

Доказательство. (i)-(ii) верно в силу конечномерности $B(H_2)$. (i)-(ii) следует из [6].

Литература

1. Dykema K., Sukochev F., Zanin D. Algebras of log-integrable functions and operators. //Journal Complex Anal. Oper. Theory 10, 8. 2016, –P. 1775–1787.
2. Abdullaev R. Isomorphisms of Arens algebra of type I. Rendiconti Seminario Facolta Scienze Universita Cagliari Vol.68 Fascicolo Unico (1998), -P. 27-36.
3. Абдуллаев Р., Мадаминов Б.. Критерий изоморфности *log*-интегрируемых алгебр. //Узбекский математический журнал. –2017. №1. –С. 3-9. (01.00.00; №6).
4. Abdullaev R., Chilin V., Madaminov B. Isometric F-spaces of *log*-integrable function. //Siberian Electronic Mathematical Reports. 2020, T. 17. –P. 218-226.
5. Abdullaev R., Madaminov B.Isomorphisms and isometries of *F*-spaces of log-integrable measurable functions. //Uzbek Mathematical Journal. 2022. Vol. 66(1). –P. 5-13. (01.00.00; №6).
6. Abdullaev R.Z., Chilin V. Isomorphic Classification of *-Algebras of log-Integrable Measurable Functions.//Algebra, Complex Analysis, and Pluripotential Theory. Springer Proceedings in Mathematics and Statistics, 264. USUZCAMP 2017. –P.73-83.
7. Abdullaev R.Z., Chilin V.I. Arens algebras, associated with commutative von Neumann algebras.//Ann.Math.Blaise Pascal, Vol. 5, 1998 №.1.
8. Takesaki M. Theory of operator algebras. I. -New-York: Heidelberg Berlin: Springer, 1979, XII+415.
9. Yeadon F.J. Non-commutative L_p spaces. Math. Proc. Cambridge Phil.,Soc., 1975, v. 77, n. 1 -P. 91-102.
10. Vladimirov D.A. Boolean Algebras in Analysis.//Mathematics and its Applications, 540, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 2002.

РЕЗЮМЕ. Мақолада лог-алгебралар ва σ-чекли ўлчовлар бўйича тузилган интеграллашувчи функцияларнинг турли фазолари ўртасида боғланиш ўрнатилади. Шунингдек, биз $И_2$ турдаги фон Нейман алгебраларида лог-алгебраларнинг изометрияларини ўрганамиз.

РЕЗЮМЕ. В работе устанавливается связь между log-алгебрами и различными пространствами интегрируемых функций, построенных относительно σ-конечных мер. Также изучаются изометрии log-алгебр на алгебрах фон Неймана типа I_2.

SUMMARY. The paper establishes a connection between log-algebras and various spaces of integrable functions constructed with respect to σ-finite measures. We also study isometries of log-algebras on von Neumann algebras of type I_2.

KUPRATLAR PARDALARIDA POLARON MASSASI: PARDA QALINLIGI SAMARASI

D.G‘.Xajibayev – *tayanch doktorant*

B.Ya.Yavidov – *fizika-matematika fanlari doktori, dotsent*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: kupratlar, pardalar, parda qalinligi, kichik polaron, polaron massasi.

Ключевые слова: купраты, пленки, толщина пленки, малый полярон, масса полярона.

Key words: cuprates, films, film’s thickness, small polaron, polaron’s mass.

1. Kirish. Qattiq jismlarning fizikaviy xossalarini tushuntirishda faol ishlatiladigan kvazizarra tamoyillaridan biri – polaron tamoyilidir. Bu tamoyil avvaliga Landau tomonidan “*avtolokallashgan elektron*“ sifatida fizikaga kiritilgan [1]. Keyinchalik qutbli qattiq jismlarda avtolokallashgan elektronga Pekar ishlarida “polaron” atamasi berilgan [2]. Polaron tamoyili taklif qilinganligiga va polaronlar fizikasi sohasining rivojlanayotganiga bir asrga chamalab qolishiga qaramasdan polaronlar fizikasida o‘z yechimini kutayotgan muammolar talaygina [3]. Polaronlar fizikasiga oid eng so‘nggi ma’lumotlarni [3-5] manbalardan olish mimkin. Yaqin o‘tmishda polaronlar fizikasining jadal rivojlanishi XX asrning 80-yillarida mis oksidli asosli modda (kuprat) larda kashf qilingan yuqori haroratli o‘tao‘tkazuvchanlik (YHO‘O‘) hodisasi bilan chambarchas bog‘liq [6]. YHO‘O‘ hodisasining kashf etilishida ham aynan polaron tamoyili mayoq vazifasini o‘tagan. Darhaqiqat, keyinchalik bajarilgan ko‘pchilik tajribalar kupratlarda elektron-fonon ta’sirlashuvi nihoyatda kuchli ekanligini va polaron va hatto bipolaron (polaronlar juftli) hosil bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatmoqda [7]. Polaron tamoyili asosida kupratlarning asosiy xossalarini sifat va son jihatdan tushuntirish mumkin [8]. Shu bilan birga, kupratlar pardalarining odatdagi va normal xossalari

hamon tushunib yetilmagan muammolar qatorida qolmoqda [9]. Shu bois, kupratlar pardalarida polaron xossalarini tadqiq etish, polaron xossalarining parda moddiy ko‘rsatgichlariga qanday bog‘liqligini tushunib yetish hozirda, nainki YHO‘O‘ fizikasi, balki polaronlar fizikasining ham dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

Kupratlar pardalari odatda biror taglikda o‘stiriladi. Parda va taglik panjara doimiylarining o‘zaro mos kelmasligi bois pardaning normal va o‘tao‘tkazuvchan (O‘O) xossalari hajmiy kupratning mos xossalaridan farq qiladi. Xususan, kuprat pardalarining transport va O‘O‘ xossalari pardaning qalinligiga bog‘liq bo‘lishi tajribalarda ko‘rsatilgan [10-14]. Ammo bu bog‘liqlik hozirgi davrgacha nazariy yo‘l bilan qoniqarli tushuntirilmagan. Adabiyotlarda mavjud ba’zi nazariy modellar [15,16] esa, standart Bardin-Kuper-Shriffer (BKSh) yondashuviga asoslanganligi bois ishonchli hisoblanmayotir. Chunki, to‘plangan tajriba ma’lumotlari, standart BKSh modeli yordamida kupratlar xossalarini (x,T_c) fazaviy diagrammaning hech bir sohasida tushuntirib bo‘lmasligini ko‘rsatmoqda [17].

Ushbu maqolada biz aynan shu masala, u ham bo‘lsa, parda moddasi tarkibidagi polaron xossalarining parda qalinligiga bog‘liqligini yoritamiz. Buning uchun biz, bu sohada tamoman yangi yondashuv – polaron asosli model taklif qilamiz va shu model negizida polaron massasining parda qalinligiga bog‘liq bo‘lishini nazariy jihatdan ko‘rsatib beramiz.

2. Nazariy model

Kupratlarda elektron-fonon ta’sirlashuvchi kuchli va elektron (kovak)lar tizimi kuchli muvofiqlashgan (“correlated”) bo‘lganligi sabab, zaryad tashuvchisi xossalarini o‘rganish uchun kengaytirilgan Holstein-kengaytirilgan Hubbard modeli yoki Fryolix-Kulon modeli [18] keng qo‘llaniladi. Bu model xulosasiga ko‘ra, kuchli elektron-fonon ta’sirlashish mavjud bo‘lganda noadiabatik polaron massasi quyidagicha aniqlanadi [19,20]:

$$m_{non-ad-pol}/m^* = \exp[g^2_{non-ad-pol}], \qquad (1)$$

$$g^2_{non-ad-pol} = \frac{1}{2M\hbar\omega^3}\sum_{\boldsymbol{m}}[f^2_{\boldsymbol{m}}(\boldsymbol{n}) - f_{\boldsymbol{m}}(\boldsymbol{n})f_{\boldsymbol{m}}(\boldsymbol{n}+\boldsymbol{a})] \qquad (2)$$

bo‘lib, bu yerda, m^*- zaryad tashuvchisining zonali massasi, $g^2_{non-ad-pol}$-polaron massasining eksponensial ortishini tavsiflovchi faktor, M- panjara tugunidagi ion massasi, ω- ionning tebranish chastotasi, $f_{\boldsymbol{m}}(\boldsymbol{n})$- panjaraning $\boldsymbol{n}$-tugunida joylashgan zaryad tashuvchisining panjaraning $\boldsymbol{m}$-tugunida joylashgan ion bilan ta’sirlashish kuchi bo‘lib (1-rasm), u quyidagicha aniqlanadi:

$$f_{\boldsymbol{m}}(\boldsymbol{n}) = \frac{\kappa h_{O,0}(1-\varepsilon_h)}{\left[|(\boldsymbol{n}-\boldsymbol{m})a_0(1-\varepsilon_i)|^2 + (h_{O,0}(1-\varepsilon_h))^2\right]^{3/2}}. \qquad (3)$$

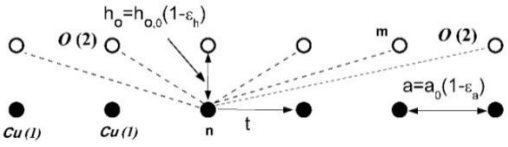

1-rasm. Kupratlar panjarasining zanjirli modeli. CuO_2 tekisligiga oid Cu(1) ionlar zanjiri bo‘ylab harakatlanuvchi zaryad tashuvchisi O(2) apikal ionlar bilan (3) ifoda bilan berilgan kuch (punktir chiziqlar) orqali ta’sirlashadi. t -zaryad tashuvchisining tugunlararo sakrash integrali.

Ta’sirlashish kuchi ifodasi (3) dagi κ- biror doimiy, a_0- kupratlarning CuO_2 tekisligidagi panjara doimiysi, $h_{O,0}$- Cu(1)-O(2) ionlar oralig‘ining muvozanatli masofasi, ε_a- va ε_h- lar esa panjarning mos ravishda a_0- va $h_{O,0}$- lar nisbiy deformatsiyasi (tarangligi). Panjara doimiylari nisbiy deformatsiya (taranglik) larini $\varepsilon_a = (a_0 - a)/a_0$ va $\varepsilon_h = (h_{O,0} - h_O)/h_{O,0}$ formulalar orqali aniqlaymiz, "0" indeksga ega (ega emas) panjara doimiysi deformatsiyalanmagan (deformatsiyalangan) holatni tavsiflaydi. Ya’ni panjara doimiysining siqilishi (cho‘zilishi) musbat (manfiy) taranglik bilan tavsiflanadi. Elektron-fonon ta’sirlashish kuchli bo‘lganda adiabatik yaqinlashuvda polaron massasi haqida qo‘sh-potensial o‘ra masalasini qarab xulosa qilishimiz mumkin [20-23]. Xususan, qo‘sh-potensial o‘radagi zaryad tashuvchisi asosiy energetik sathi parchalanishi

$$\Delta E = \Delta \cdot \exp[-g^2_{ad-pol}] \qquad (4)$$

formula orqali topib, keyin adiabatik polaron massasi haqida ma’lumotni $m_{ad-pol} = \hbar^2/2a^2\Delta E$ munosabatdan aniqlasak bo‘ladi. (4) munosabatda

$$\Delta = (\hbar\tilde{\omega}/\pi)\cdot\sqrt{E_p\kappa^{3/2}/2\hbar\omega}\cdot\left(1-\sqrt{1-\left(E_p\kappa^{3/2}/2\hbar\omega\right)^{-1}}\right), \qquad (5)$$

$$g^2_{ad-pol} = \left(E_p\kappa^{1/2}/2\hbar\omega\right)\cdot\sqrt{1-\left(E_p\kappa^{1/2}/2\hbar\omega\right)^{-1}}, \qquad (6)$$

$\tilde{\omega} = \omega\kappa^{1/2}$ – ionlarning qayta normalashgan chastotasi, $\kappa = 1 - 1/\lambda^2$, $\lambda = E_p/2t$ – ikki tugun masalasida elektron-fonon ta’sirlashishini tavsiflovchi ko‘rsatgich bo‘lib elektron-fonon ta’sirlashishi doimiysi deb ataladi hamda

$$E_p = \frac{1}{2M\omega^2}\sum_{\boldsymbol{m}} f^2_{\boldsymbol{m}}(\boldsymbol{n}) \qquad (7)$$

polaron energiyasi. Odatda, kuprat pardalari biror taglik ($LaSrAlO_4$, $SrTiO_3$, MgO va h.k.) da o‘stiriladi. Parda va taglik panjalari doimiylari o‘zaro mos kelmasligi bois parda panjarasi taranglashgan (siqilgan yoki cho‘zilgan) holda bo‘ladi. Xususan, kuprat pardasi (001) yo‘nalishda o‘stirilganda CuO_2-tekislikda vujudga kelgan taranglik [24]

$$\varepsilon_{ab} = \frac{2\mu}{4\pi(1-\nu)\bar{B}}\cdot\frac{ln(h_f/\bar{a})}{(h_f/\bar{a})}. \qquad (8)$$

formula bo‘yicha hisoblanishi mumkin. Bunda, $\bar{B}$- kupratning biaksial taranglik (elastik) moduli, μ- kuprat siljish moduli, ν- Puasson koeffitsienti, h_f- parda qalinligi va $\bar{a}$- kupratning CuO_2 tekisligi panjarasi doimiysi a va taglik panjarasi doimiysi a_s larning o‘rtachasi: $\bar{a} = (a + a_s)/2$. Taglikda o‘stirilgan kuprat pardasining faqat CuO_2 tekisligi taranglashib qolmay, balki c- o‘qi bo‘yicha panjara doimiysi ham Puasson samarasi tufayli taranglashadi. Agar kupratning c- o‘qi bo‘yicha taranglashgan va taranglashmagan panjara doimiylari, mos ravishda, c va c_0 bo‘lsa, u holda shu o‘q bo‘yicha panjara doimiysi tarangligi $\varepsilon_c = (c_0 - c)/c_0$ bilan aniqlanad hamda ta’rifga binoan Puasson koeffitsienti $\nu = -\varepsilon_c/\varepsilon_{ab}$ munosabatdan topiladi. Kupratlar, kuchli anizotop va kvazi ikki o‘lchamli tuzulishga ega bo‘lganligi sabab, ε_c va ε_h lar o‘zaro teng bo‘lmasligi mumkin. Odatda, $\varepsilon_h > \varepsilon_c$. Tajribada, hatto, $\varepsilon_h \cong 2\varepsilon_c$ ekanligi aniqlangan [25]. Yuqorida o‘rnatilgan munosabatlar yordamida, biz keyingi bo‘limda, polaron massasining kuprat pardasi qalinligiga bog‘liqligi sifat va miqdor jihatdan o‘rganamiz.

3. Natijalar. Endi biz yuqorida bayon etilgan yondashuv asosida olingan nazariy munosabatlarni miqdoriy o‘rganamiz. Tadqiqot obyektlar sifatida LSAO va STO tagliklarda (001) yo‘nalishda o‘stirilgan LSCO pardalarini qaraymiz. Tajribalarning ko‘rsatishicha tadqiqot ob’yektini tashkil etuvchi moddalar kristal panjaralari doimiylari quyidagicha (nm): a=0.37357, c=1.31973, h_o=0.241115 (LSCO), a=0.3756 (LSAO) va a=0.3905 (STO), LSCO uchun Puasson koeffisienti ν=0.272, siljish moduli μ=67.4 GPa va (001) yo‘nalishda o‘stirilgan LSCO pardaning biaksial taranglik (elastik) moduli $\bar{B}$=248 GPa. (8) formulaga muvofiq (001) yo‘nalishda o‘stirilgan LSCO/LSAO va LSCO/STO pardalar CuO_2 tekisligida vujudga kelgan taranglikning parda qalinligiga bog‘liqligi 2-rasmda tasvirlandek bo‘ladi.

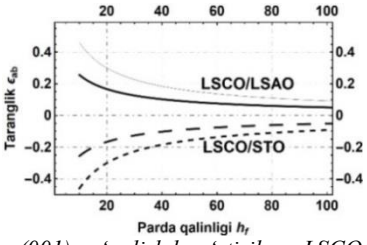

2-rasm. (001) yo'nalishda o'stirilgan LSCO/LSAO va LSCO/STO pardalar CuO_2 tekisligida vujudga kelgan taranglikning parda qalinligiga bog'liqligi.

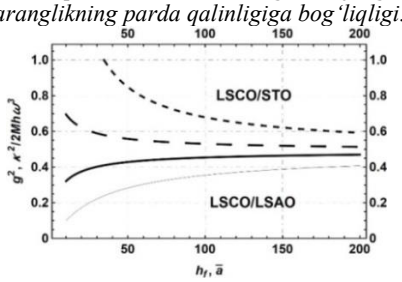

3-rasm. (001) yo'nalishda o'stirilgan LSCO/LSAO va LSCO/STO pardalar polaron tizimida massani qayta normalash faktorining h_f ga bog'liqligi.

Bunda tarnaglik $\mu/2\pi\bar{B}$ birliklarda, parda qalinligi $\bar{a}$ uzunlikda berilgan, yo'g'on va ingichka chiziqlar Puasson koeffitsientining 0.1 va 0.5 qiymatlariga mos. Puasson samarasi tufayli *c*- o'qi panajara doimiysi ham mos ravishda h_f o'zgarishi bilan o'zgaradigan bo'ladi. Natijada, h_f o'zgarishi bilan LSCO/LSAO va LSCO/STO pardalaridagi polaron tizimi barcha parametrlari, jumladan noadiabatik yaqinlashuvda polaron massasini qayta normalovchi faktor $g^2_{non-ad-pol}$, o'zgaradi. $g^2_{non-ad-pol}$ (2), (3) va (8) formulalar orqali parda qalinligi h_f ga bog'liq bo'ladi (3-rasm). O'rganilayotgan tizimlarda noadiabatik polaron massasi pardalarda vujudga kelgan tarangliklarga (ε_{ab}, ε_c), lar orqali esa parda qalinligi h_f ga, bilvosita bog'liq bo'ladi. Bu bog'liqlik 4-rasmda keltirilgan. "*Polaron massasi-parda qalinligi*" bog'lanishidan ko'rinib turganidek, LSCO/LSAO va LSCO/STO pardalar qalinliklari kamayishi bilan, birinchi tizimda polaron massasi kamayadi, ikkinchi tizimda esa polaron massasi ortadi. Massaning bunday o'zgarishi tajribalarga uyg'un [10-12]. Chunki, O'O' likning bipolaron nazariyasiga ko'ra polaron hamda bipolaron massasining ortish (kamayishi) bipolaron gazi (suyuqligi) Boze-Eynshteyn kondensatsiyasi harorati kamayadi (ortadi). Parda qalinligi LSCO panjara doimiylaridan nihoyatda katta bo'lganda, $h_f \gg a, b, c$, LSCO pardasi O'O' xossalariga taglikning ta'siri kuzatilmagan va o'ta qalin parda hajmiy manuma xossalariga ega. Shu sabab, biz yuqorida keltirilgan natijalarni olishda h_f=500 nm qalinlikdagi parda uchun ikkala tizimdagi polaron massalari hajmiy namunadagi polaron massasiga teng bo'lishi kerak shartini qo'lladik. Ya'ni, h_f=500 nm qalinlikdagi parda uchun $\hbar\omega$ ≈75 meV, E_p ≈0.4 eV va m_p ≈40m_e deb qabul qildik. Bunday ko'rsatgichlarga ega bipolaron gazi (suyuqligi) Boze-Eynshteyn kondensatsiyasi harorati T_{BEC} ≈36 K ga teng va u tajribada kuzatilgan O'O' kritik haroratiga teng. LSCO da massalar anizotropiyasi $\gamma_m = \gamma_c/\gamma_{ab}$ ≈160 deb qabul qilib, m_{ab} ≈7.5m_e ekanligini topamiz. Oxirgi topilgan natija optimal legirlangan LSCO da topilgan m_{ab} ≈4.9m_e ±0.8m_e natijaga yaqin [26]. Polaron massasining LSCO pardasi qalinligiga bog'liqligi adiabatik yaqinlashuvda ham 4-rasmda keltirilganga o'xshash bo'lishi kutiladi. Darhaqiqat, (4)-(8) munosabatlar yordamida

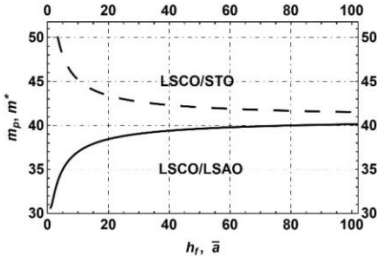

4-rasm. (001) yo'nalishda o'stirilgan LSCO/LSAO va LSCO/STO pardalarda polaron massasining parda qalinligiga bog'liqligi.

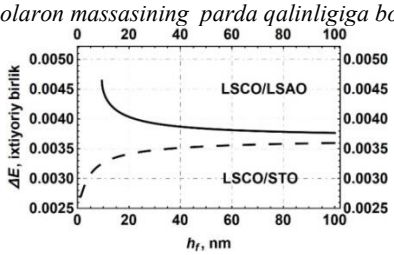

5-rasm. (001) yo'nalishda o'stirilgan LSCO/LSAO va LSCO/STO pardalarda adiabatik polaronning qo'sh-o'radagi asosiy holati energiya sathining parchalanish e'ni ΔE ning h_f ga bog'liqligi.

olingan sonli ma'lumotlar, masalan $\hbar\omega/t$ =0.8 adiabatik yaqinlashuvda ham, polaron massasi parda qalinligiga xuddi noadiabatik yaqinlashuvdagidek bog'liq bo'lishi ko'rsatadi (5-rasm). Parda qalinligi kamayishi bilan LSCO/LSAO (LSCO/STO) tizimlarda qo'sh-o'radagi polaron asosiy energiyasi sathi parchalanishi ortadi (kamayadi). Oqibatda polaron va bipolaron massalari kamayadi (ortadi). Bu esa o'z navbatida bipolaronlar gazi (suyuqligi) Boze-Eynsteyn kondensatsiyasi hatorati T_{BEC} (O'O' kritik harorati T_C) ortadi (kamayadi). Bunday hollar tajribada kuzatilgan.

4. Xulosa. Biz ushbu maqolada kengaytirilgan Holstein modeli negizida LSAO va STO tagliklarda o'stirilgan LSCO pardalaridagi polaron tizimini o'rgandik. Xususan, polaron massasining LSCO pardasi qalinligiga qanday bog'liq bo'lishi o'rganildi. Nazariy munosabatlar, noadiabatik va adiabatik yaqinlashuvlarda, polaron massasi parda qalinligiga bilvosita bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Sonli ma'lumotlarni tahlil qilish natijasida har ikkala yaqinlashuvda ham polaron massasi parda qalinligi kamayishi bilan LSCO/LSAO tizimda kamayishi va LSCO/STO tizimda ortishi aniqlandi. Polaron massaning parda qalinligiga bog'liq bunday tarzda o'zgarishi LSCO/LSAO va LSCO/STO tizimlar O'O' kritik harorati va parda qalinligi orasidagi munosabatni tushuntirishda qo'llanilishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Landau L.D. *Phys. Z. Sowjetunion* **3**, 664 (1933).
2. Pekar S.I. *Zh. Eksp. Teor. Fiz.* 16, 335 (1946).
3. Devreese J.T. and Alexandrov A.S. *Rep. Prog. Phys.* **72**, 066501 (2009).
4. David Emin, *Polarons* (Cambridge University Press, Cambridge, 2012).
5. A.Chatterjee & S.Mukhopadhyay, *Polarons and Bipolarons* (CRC Press, Boca Raton, 2019).
6. Bednorz J.G., Muller K.A. *Z. Phys. B* **64**,189 (1986).
7. Mishchenko A.S. *Physics-Uspekhi* vol.**52**, no.12, 1193 (2009).
8. Alexandrov A.S. *Theory of Superconductivity: From Weak to Strong Coupling*, (IOP Publishing Ltd., Bristol and Philadelphia, 2003).
9. Naito M. et al., *Physica C* **546**, 84 (2018).
10. Kao H.L. et al., *Appl. Phys. Lett.* **59**, 2748 (1991).

11. M.Z.Cieplak et al., *Appl. Phys. Lett.* **65**, 3383 (1994).
12. Sato H. *Physica C* **468**, 991 (2008).
13. Meyer T.L. et al., *APL Mater.* **3**, 126102 (2015).
14. Howald L. et al., *Phys. Rev. B* **97**, 094514 (2018).
15. Lin H.Q. et al., *Physica C* **341-348**, 445 (2000).
16. Chen X.J. et al., *Phys. Rev. B* **61**, 9782 (2000).
17. Božović I. *Proc. of 7th ICSM-2021*, Oct 21-27, Milas-Bodrum. – Turkey: 2021, -P. 2.
18. Alexandrov A.S., Kornilovich P.E. *J. Phys.: Condens. Matter.* **14**, 5337 (2002).
19. Alexandrov A.S., Kornilovich P.E. *Phys. Rev. Lett.* **82**, 807 (1999).
20. Alexandrov A.S., Yavidov B.Ya. *Phys. Rev. B* **69**, 073101 (2004).
21. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Квантовая механика. –Москва: «Наука», 1989), -С. 223.
22. Holstein T. *Ann. Phys.* **8**, 325 (1959); **8**, 343 (1959).
23. Yavidov B. et al., *Eur. Phys. J. B* **86**, 312 (2013).
24. Olsson E., Shinde S.L. in *Interfaces in High-Tc Superconducting Systems*, edited by S.L.Shinde and Rudman D.A. (Springer-Verlag, New York, 1994), -P. 116.
25. S.Pei et al., *Physica C* **169**, 179 (1990).
26. K.W.Post et al., *Phys. Rev. B* **103**, 134515 (2021).

REZYUME. Ushbu maqolada $LaSrAlO_4$ va $SrTiO_3$ tagliklar ustida o‘stirilgan $La_{2-x}Sr_xCuO_4$ pardalaridagi polaronlar qaralgan. Xususan, polaron massasining $La_{2-x}Sr_xCuO_4$ pardasi qalinligiga bog‘liqligi o‘rganildi. Noadiabatik va adiabatik yaqinlashuvlarda, polaron massasi parda qalinligiga bog‘liq ekanligi ko‘rsatilgan. Har ikkala yaqinlashuvda ham polaron massasi parda qalinligi kamayishi bilan LSCO/LSAO tizimda kamayishi va LSCO/STO tizimda ortishi aniqlangan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрены поляроны в пленках $La_{2-x}Sr_xCuO_4$ выращенные на подложках $LaSrAlO_4$ и $SrTiO_3$. В частности, изучены зависимость массы полярона от толщины пленки $La_{2-x}Sr_xCuO_4$. Показано, что масса полярона зависит от толщины пленки в адиабатическом и неадиабатическом приближениях. Установлено, что, в обеих приближениях, по мере уменьшения толщины пленки масса полярона уменьшается в системе LSCO/LSAO и увеличивается в системе LSCO/STO.

SUMMARY. In this article the polarons of $La_{2-x}Sr_xCuO_4$ films grown on $LaSrAlO_4$ and $SrTiO_3$ substrates is considered. In particular, a dependence of polaron’s mass on the thickness of $La_{2-x}Sr_xCuO_4$ films is studied. It is shown that polaron’s mass depend on the film’s thickness in both adiabatic and nonadiabatic limits. It is established that upon decreasing the film’s thickness the mass of polaron decreases in LSCO/LSAO system and incraeses in LSCO/STO system in both adiabatic and nonadiabatic limits.

ISLEW PROCESINDE JELINGEN DETALLARDI TEMIR ÓSIRIW JOLÍ MENEN QAYTA TIKLEW

B.Dawletmuratov – *texnika ilimleriniń doktorı, docent*
D.Atashov – *magistrant*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so’zlar: temir bilan qoplash, elektrolitik o’stirish, galvanik qoplamalar, kimyoviy qoplamalar, anod, katod.
Ключевые слова: покрытия железом, электролитные выращивание, гальванические покрытие, химические покрытие, анод, катод.
Key words: iron, electrolyte ironing, galvanic coatings, chemical coatings, anode, cathode.

Házirgi waqıtta islew procesinde jelingen detallardı qayta tiklewdiń hár qıylı túrleri bar bolıp olar shártli ráwishte galvanikalıq hám basqada usıllar járdeminde jelingen detaldıń betine temir ósiriw usılları bolıwı múmkin. Bul usıllar qozǵalmaytuǵın birikpelerge iye hám az muǵdarda jelingen valsıyaqlı detallardı qayta tiklew kózqarastan jarıtıladı. Detallardı qayta tiklew usıllarınıń klassifikaciyası. Biz detallardı qayta tiklewde qandayda bir usıldı qollanıwda qayta tiklenetuǵın detaldaǵı defekttiń túrine qarap hámde materiyaldıń túrine oǵan qoyılatuǵın talaplarǵa qarap tańlanadı. Galvanikalıq usıllar. Detallardı galvanikalıq hám ximiyalıq qaplamalar járdeminde qayta tiklew. Galvanikalıq metodlar tiykarında detallardıń betin qaplaw, elektrodlardan elektr toki ótiwi nátiyjesinde metal atomları detaldıń betine otırıp qalıwına tiykarlanǵan, elektrolitler sıpatında kislotalar, siltiler hámde metallardıń suwdaǵı duzlı eritpelerinen paydalanıladı. Elektrolitlerden elektr toki ótiwi nátiyjesinde metallar ionı oń zariyadlanıp teris zariyadlanǵan detallardıń betine otıradı hám qatlam payda etedi.

Jelingen detaldıń betin bir yaki birneshe ret juqa metal qatlamları menen qaplaw. Bunday qatlamnıń juqalıǵı – mikrometrdiń bir neshe úleslerinen 40-50 mkm ge shekem (ayırım waqıtları, bir neshe millimetrge shekem) boladı. Metallardıń galvanikalıq, diffuziyalıq vacuumlıq ximiyalıq, gaztermikalıq, ionplazmalıq, gazfazalıq hám detonaciya usılları bar. Galvanikalıq usılda metal elektrolitlik kóriniste qaplanadı (bul elektroliz qubılısı tiykarında isleydi). Bul usıl menen derlik barlıq metallardı (cink, kadmiy, nikel, xrom, qalayı, temir, gúmis, altın) hám bazı birikpeler (bronza) di qálegen elektr ótkizgishlikke iye material betine qaplaw múmkin (Galvanikalıqtexnikada). Diffuziyalıq usılda diffuziya qubılısı sebebinen buyım betine bir yaki bir neshe ximiyalıq elementler qatlamın payda etiledi. Bul usıl metall hám metal emes zatlar ushın qollanıladı. Vakuumlıq usılı - vakuumda buyımlar betine qorǵawshı qatlam payda etiwde qollanıladı. Bunıńda metal hám metal emes túrleri bar. Tiykarınan katodlı búrkkishli, termikalıq hám elektronnurı menen puwlandırıw usılları hám eki usıl birgelikte qollanıladı. Ximiyalıq usılda metal beti sol metaldıń duzlarınıń eritpeleri menen tiklenedi. Gaztermikalıq usılda suyıq metal gaz aǵımı járdeminde metal menen qaplanatuǵın betke búrkiledi. Ion-plazmalıq usılda metallar tómen temperaturalı túrtewshi razryad yaki jay razryad plazmasında búrkiledi. Gaz-fazalıq (ximiyatermikalıq) usılda buyımlardıń qızdırılǵan betine metal qatlamı otırızıladı. Detonaciya usılı detonaciya (jarılıw) tolqını energiyasınan paydalanıwǵa tiykarlanǵan. Metal buyımlardıń betin bekkemlew, jeliniwge shıdamlılıǵı hám karroziyaǵa shıdamlılıǵın, elektr ótkizgishligin arttırıw, geyde buyımnıń kórkemliligin asırıwda qollanıladı. Elektrotexnika, radiotexnika, optika, raketa texnikası, avtomobil islep shıǵarıw, keme islep shıǵarıw, samolyot islep shıǵarıw hám basqada tarawlarda metallarǵa talap joqarı [1-5].

Biz bul maqalamızda alıp barılǵan izertlewler islew procesinde jelingen palectiń betine temir ósiriw jolı menen qayta tiklew ushın elektrolitlik ósiriw hám plazmalı suyıltıp qaplaw metodların maqul dep esaplap bul usıllar ústinde izertlew jumısları alıp barıldı.

Jumıstıń maqseti avtomobiller, traktorlar, hám hár qıylı awıl xojalıǵı texnikalarınıń jumıs procesinde jelingen detaldı (biziń jaǵdayımızda palecti) qayta tiklep detaldıń jumıs islew ómirin uzaytıwdan ibatat. Detaldıń jelingen betin bekkemlew ushın az uglerodlı hám ortasha uglerodlı termoqaytaislewden ótpegen polat detallarǵa qollanıw múmkin. Detaldıń betin temir menen qaplaw (detaldıń betine temir ósiriw) bul paydalanıw dáwirinde az muǵdarda jelingen detallar ushın júdá jaqsı nátiyje beredi Qayta tiklengen detaldıń bahası, taza tap sonday paydalanılmaǵan detaldıń bahasınıń 30-50 %.tin quraydı.

Detaldıń jelingen betine temir ósiriwge tayarlaw ushın, detaldıń betin hár qıylı maylardan hám basqada kirlerden tazalaw kerek. Detaldıń betinde oyıq sızıqlar bolsa onda mexanikalıq metotdan paydalanıp najdiyaklaw kerek.

Maylardan tazalaw ushın elektroximiyalıq metodlardan, maysızlandırıwshı pastalardan paydalanıw múmkin. Detaldıń betine temir qaplama ósiriwden aldın, onıń betin hár qıylı may tat usaǵan zatlardan tazalawdıń zárúrligi, detaldıń beti temir qaplama menen qaplanıw procesinde elektroliz waqtında detaldıń betine bir tegis otırıwına kesent etedi hám otırǵan temir qabattıń kóship ketiwine alıp keliwi múmkin. Sonıń ushın detaldıń betin maylardan tazalaǵanda10% li kaustialıq sodada 10-15 minut juwıp tazalaw kerek. Egerde detaldıń oyıq sızıqlarındaǵı maylar ketpese 10-15 minut dawamında 350 ^{0}C temperaturada uslap turıw kerek.

Anodlıq dúzetiw detaldıń betine qattı temirdi otırǵızıwda eń áhmiyetli operaciyalardan biri bolıp esaplanadı, sebebi ol dúzetiletuǵın detal menen betine otırǵızılatuǵın temir menen bekkem bolıp birigiwide tiykarǵı pol oynaydı. Anodlıq dúzetiw polat hám shoyın detallar ushın kúkirt kislotası járdeminde dáslepki passiv qabat detaldıń betine otırǵızıladı. Detaldıń betine jaqsı birigiw ushın anodlıq dúzetiwde vannaǵa kúkirtli temir qosıladı.

Elektroximiyalıq (galvanikalıq) tiklew usılı Faradey nızamına tiykarlanǵan. Qayta tiklew kárxanalarında kópshilik jaǵdayda galvanicalıq temir ósiriw usılları qollanıladı. Onıń ushın temirdiń qırındısı qosılǵan elektrolit tayarlanıladı. Bunda elektrolit duz kislotasına azuglerodlı polattıń qırındısı tolıq toyınǵanınsha qosılıp eritiledi. Bul eritpede júzege keletuın ximiyalıq reakciyanı tómendegi formula menen kórsetiwge boladı.

$$Fe + 2HCl + 4H_2O = FeCl_2 \bullet 4H_2O + H_2 \uparrow;$$

Elektrolit tayarlanǵanda qosılatuǵın zatlardıń muǵdarı 1 litr elektrolitke gramlarda kórsetilgen tómendegi muǵdarda qosıladı:

Temir qırındısı muǵdarı - $x_1 = 0,281g$,

Duz kislotası muǵdarı - $x_1 = 36,7g/a$, bul jerde a - salmaǵı boyınsha HCl duz kislotasınıń muǵdarı procent esabında kórsetilgen.

Galvanikalıq qatlam – elektr toki tásirinde metal duzlarınıń eritpesinen metallardıń ajıralıp shıǵıw qubılısına tiykarlanǵan. Detal tok dereginiń teris poliusine -katodǵa jalǵanǵanda, onıń jelingen betine metal otıradı. Tok dereginiń oń poliusine jalǵanǵan anod ekinshi elektrod sıpatında xızmet atqaradı. Eki elektrodta metal duzlarınıń eritpesine ornalastırıladı. (1-súwret).

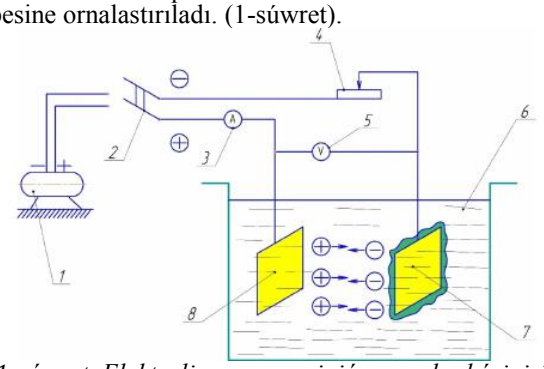

1-súwret. Elektroliz processesiniń sxemalıq kórinisi.

+ anionlar, - kationlar, $Fe + 2HCl + 4H_2O$ bunda temir, duz kislotası hám distilliyaciyalanǵan (tazartılǵan) suw. Detal katod (-) plastinka, anod (+) temir. Bunda 1- tok deregi, 2- rubilnik (ajıratqısh), 3- ampermetr, 4- rheostat, 5 – voltmetr, 6 – galvanikalıq eriytuǵın metal duzı, 7 – katod plastinkası (tiklenetuǵın detal), 8 – anod plastinka (eriytuǵın plastinka.)

Galvanikalıq hám ximiyalıq qaplamalar detaldıń jelingen betin toltırıw ushın otırǵızıladı, sondayaq, olardı tat basıwdan saqlawda yaki pardozlawda qollanıladı. Galvanikalıq qaplaw usılları detallardı qayta tiklewde - temir menen qaplawdada paydalanıladı. Galvanikalıq qaplamlar detallarǵa otırızılıwı zárúr bolǵan detaldıń suwdaǵı eritpesinen dúzilgen elektrolitlerde orınlanadı. Elektrolitten tok ótkende katod (detalǵa) metal otıradı, al anod bolsa eriydi. Bul usılda detal kóp qızbaydı hám jelingen detallardı nominal ólshemge keltirip tiklew múmkin boladı.

Xlorlı temir ($FeCl_3 . 6H_2O_4$) - onsha qımbat emes material, al elektrolitti tayarlawda onsha quramalı emes hám tez tayarlawǵa boadı. Temirdiń muǵdarı, xlorlı temirge salıstırǵanda 1,36 ese zıyat etip alınadı. Distilliyaciyalanǵan (tazalanǵan) suwda eritilgennen keyin elektrolitke duz kislotası qosıladı hám onıń muǵdarı 10-15 g/l shamasında bolıp ol tok járdeminde 80^{0}C qa shekem qızdırıladı hám toktıń tıǵızlıǵı 10-15A/dm^2. Katodtıń maydanı $S_a : S_k = 2 : 3$ etip alınadı. Bul jaǵdayda úsh valentli temir óziniń eki valentli awhalın qayta tikleydi al elektrolittiń reńi ástelik penen ashıq – qońır reńnen ashıq – sarı reńge ótedi.

Galvanikalıq qaplaw usılları járdeminde detallardı qayta tiklengennen keyin onıń sıpatı bir neshe basqıshta tekseriledi hám jaramlılǵı anıqlanadı.

1. Sırtqı kórinisi kózden ótkeriledi, dóńesligi, birgelkiligi, qaplanbay qalǵan jerleri tekseriledi.
2. Otırǵızılǵan qabattıń qalıńlıǵı mikrometr járdeminde qaplawdan aldın hám keyin arnawlı laboratoriyada anıq etip ólshenedi.
3. Qaplanǵan qatlamnıń qattılıǵı PMT-3M ásbabı járdeminde anıqlanadı.
4. Qaplanǵan materiyaldıń, qayta tiklenip atırǵan detal arasındaǵı baylanıs bekkemligi tekserilip, qoyılǵan talapqa juwap bermese detall tazalanılıp qayta tiklewge jiberiledi.

Juwmaqlaw. Zamanagóy qayta tiklew - islep shıǵarıw kárxanalarında hár xıylı tiklew hám nuqsanlardı ornına keltirip qayta tiklew usıllarına iye. Bul usıllar qayta tiklengen detallardıń uzaq waqıt islewin támiyinlew menen birge olardıń kóp mártebe tákrarlap isletiwge múmkinshilikler ashıp beredi.

Ádebiyatlar

1. Hamraqulov O. Aytomobil detallarini ishlash qobiliyatini qayta tiklash. «O'qituvchi», 2002.
2. Rubidinov Sh.G., Gayratov J.G. Shtamlarni ta'mirlashda zamonaviy texnologiya xromlash usulidan foydalanish. SCIENTIFIC PROGRESS. Volime 2. Issue 5. 2021. Issn. 2181-1601.
3. Фазиметов Ш.Н., Рустамов М.А. Применение прогрессивных методов для ориентации и установки заклепок в отверстие с горизонтальной осью. Научный поиск в современном мире. 2017.
4. Yusufjonov O.G'. Shtamplarni ta'mirlash usullari tahlili. SCIENTIFIC PROGRESS. Volime 2. Issue 1. 2021. Issn. 2181-1601.
5. Мулков М.П., Швецов А.Н., Мелкова И.М. Востановление автомобильных деталей твердым железом. –М.: «Транспорт», 1982. –с. 192.

REZYUME. Bu maqolada ishlash jarayonida yeyilgan detallarni galvanik usulda temir bilan qoplash yordamida qayta tiklash haqida so'z yuritiladi. Qayta tiklanadigan detallarni galvanic uslubda qayta tiklashga tayorlash, elektrodlarni va elektrolitni tayorlash texnologiyasi keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящается восстановление изношенных деталей с электролитических железных покрытий. Проведены подготовки технологии химического раствора и электрода, электролита для восстановление изношенных деталей, с гальваническом методом,

SUMMARY. The article deals with the restoration of worn parts from electrolytic glands. Conducted the preparation of the technology of chemical solution and electrode, electrolyte for the restoration of worn parts, with a galvanic method.

ТОКОВЫЕ ХАРАКТРИСТИКИ ФОТОЭЛЕКТРИЧЕСКОГО МОДУЛЯ СОЛНЕЧНОЙ ЭНЕРГИИ

З.М.Игамкулова – *преподаватель*
У.Ю.Юлдашев – *доктор физико-математических наук, профессор*
Джизакский государственный педагогический университет

Таянч сўзлар: фотоволтаиклар (PV), фотоэлементлар, matlab, фотоволтаик модуль, симуляция.
Ключевые слова: фотогальваника (PV), фотоэлементы, Matlab, фотоэлектрический модуль, моделирование.
Key words: photovoltaics (PV), photocells, Matlab, photovoltaic module, simulation.

Введение. Солнечная энергия, попадая на Землю, претерпевает различные преобразования. Часть ее расходуется на разогрев земной поверхности, другая часть поглощается растениями, третья - Мировым океаном и так далее. Некоторая часть солнечной энергии участвует в реакциях фотосинтеза, обеспечивая приток в атмосферу кислорода и образование органических соединений. Образовавшиеся в результате фотосинтеза органические соединения претерпевают дальнейшие химические преобразования, превращаясь в конечном итоге в ископаемые источники топлива: нефть (смесь углеводородов), уголь (органический углерод), природный газ (метан CH_4). Практически вся земная энергетика ориентирована на использование солнечной энергии в ее различных проявлениях. Исключение составляют только атомные и геотермальные электростанции. Так, ветровая энергетика сориентирована на использование движущихся воздушных потоков, возникающих за счет неравномерного прогрева атмосферы. Гидроэлектростанции используют для своей работы круговорот воды в природе, невозможный без испарения, осуществляемого Солнцем. И даже энергия приливов может использоваться только при условии жидкого состояния гидросферы.

В настоящее время ведутся исследования и разработки, направленные на повышение эффективности и снижение стоимости фотоэлектрических систем питания в различных приложениях, от жилых домов на крышах до крупных промышленных объектов или объектов электроэнергетики. Фотоэлектрические системы получили всемирное признание как практичный и осуществимый инструмент для производства электроэнергии. Усилия исследователей по облегчению использования фотоэлектрических систем и их интеграции в доступные в настоящее время системы всегда вдохновлялись национальной целью иметь возобновляемые и чистые источники энергии. В настоящей работе мы определяем имитационную модель фотоэлектрической ячейки на основе схемы, чтобы позволить оценить электрическое поведение ячейки в отношении изменений параметров окружающей среды, например, температуры и освещенности. Точная электрическая модель фотоэлектрического модуля представлена на основе математических уравнений. Общая модель была реализована в среде MATLAB/Simulink и принимает освещенность в качестве переменных параметров и выводит ВАХ [1-3].

Фотоэлектрический элемент

Строительным элементом фотоэлектрических массивов является солнечный элемент, который представляет собой p-n-переход, непосредственно преобразующий световую энергию в электричество: он имеет эквивалентную схему, показанную ниже на рисунке 1.

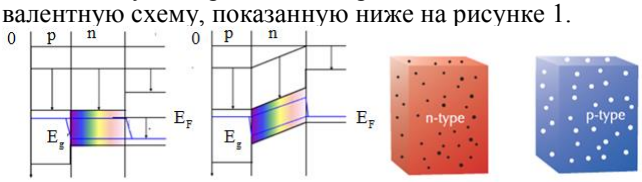

Рис. 1. Схематическое представление p-n перехода

Фотоэлементы сгруппированы в более крупные блоки, называемые фотоэлектрическими модулями, которые дополнительно соединены в последовательно-параллельной конфигурации для формирования фотоэлектрических массивов или фотоэлектрических генераторов [3].

3. Математическое моделирование

Математическая модель фотоэлектрических модулей, используемая для упрощения нашего фотоэлектрического массива, представлена уравнением:

$$I = n_p I_{ph} - n_p I_{rs} \cdot \left(\exp\left(\frac{q}{kTA} \frac{V}{n_s} \right) - 1 \right) \quad (1)$$

где источник тока I_{ph} представляет собой фототок ячейки; I — выходной ток фотоэлектрической батареи; V — выходное напряжение фотоэлектрической батареи; n_s - количество ячеек последовательно и n_p - количество ячеек параллельно; q — заряд электрона; A – фактор идеальности pn-перехода; T – температура ячейки (K); I_{rs} – обратный ток насыщения ячейки. Коэффициент A в уравнении (1) определяет отклонение ячейки от идеальных характеристик p-n перехода; он находится в диапазоне от 1 до 5, но для нашего случая A=2,46 [1]. Обратный ток насыщения ячейки I_{rs} зависит от температуры согласно следующему уравнению:

$$I_{rs} = I_{rr} \left(\frac{T}{T_r} \right)^3 \cdot \left(\exp\left(\frac{qE_g}{kA} \left[\frac{1}{T_r - T} \right] \right) \right) \quad (2)$$

$$E_g = E_g(0) - \frac{\alpha T^2}{T + \beta}$$

где T_r – эталонная температура ячейки, I_{rr} – температура обратного насыщения ячейки при T_r и E_g - ширина запрещенной зоны полупроводника, используемого в ячейке. Уравнение (2) может быть расширено для одного массива фотоэлектрических модулей, состоящего из нескольких фотоэлектрических модулей, и для фотоэлектрической фермы со многими массивами.

Вольтамперные характеристические фотоэлектрического модуля

Основные токовые характеристики, используемых в модели параметров приведены в таблице 1.

Основные токовые характеристики, используемых в модели параметров приведены в таблице 1.

N		Rs	Vs	Is	P
Мощность	150 Вт	0,021	22.06	0,63	150,14
Напряжение	20 В	0,018	22.06	0,63	150,14
Ток	18 А	0,016	22.06	0,63	150,14
Текущий ток	10 А	0,014	22.06	0,63	150,14
Текущее напряжение	22 В	0,011	22.06	0,63	150,14
Температура	0,058 С	0,009	22.06	0,63	150,14
Элемент	36	0,005	22.06	0,63	150,14

Характеристика тока к напряжению солнечной батареи нелинейна, что затрудняет определение основные особенности вольтамперной характристики (ВАХ). На рисунке ниже показана характеристическая кривая IV для фиксированного уровня солнечного излучения и температуры.

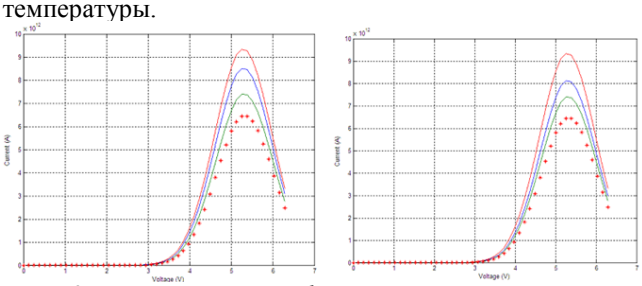

Рис. 2. Характеристики фтоэлемента при различном облучении при постоянной температуре 25 ^{o} C.

На рис. 2 и рис. 3 представлены характеристики ток-напряжение и напряжение-мощность (кривые IV и PV) соответственно при различном облучении с постоянной температурой на основе уравнений моделирования. Отметим, что в настоящей работе солнечное излучение изменяется со значениями 1000, 800, 600, 400, 200 и 550 Вт/м^2 · а это средняя освещенность, при температуре в стандартных условиях 25°C. На рисунках показано, что ток фотоэлектрической ячейки зависит от излучения при постоянной температуре. Однако, когда облучение увеличивается, ток и напряжение фотоэлемента увеличиваются. Это приводит к увеличению выходной мощности в этом рабочем состоянии.

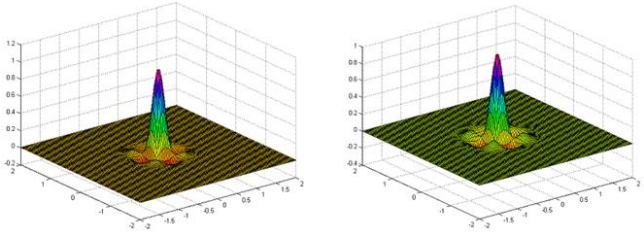

Рис. 3. Характеристики фтоэлемента при различном облучении при постоянной температуре 25 ^{o} C.

На рисунках ниже показано изменение вольтамперной характеристики фотоэлектрической ячейки при различных температурах и освещенности. Как видно из рисунков, фотоэлектрические характеристики уменьшается при повышении рабочей температуры, а выходное напряжение резко снижается, что повлияет на снижение полезной выходной мощности при повышении температуры.

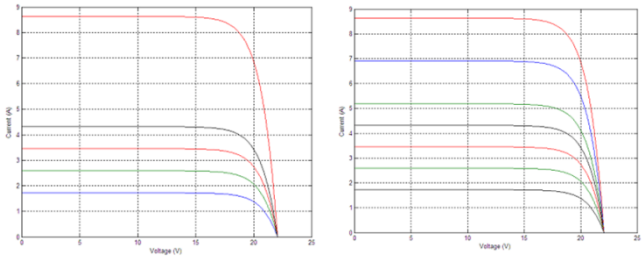

Рис. 4. ВАХ при переменном облучении при постоянной температуре 25 ^{o} C.

Согласно анализу и получению результатов, ВАХ при изменении сопротивления модуля при сохранении постоянной температуры и облучения при 1000 Вт/м^2 и 25°C соответственно. В этом случае влияние сопротивления приводит к отклонению точки максимальной мощности на большую величину. Эффект очень мал, и в некоторых случаях им можно пренебречь. Обычно значение R_{sh} очень велико, поэтому им можно пренебречь.

Заключение. Таким образом, мы определяли имитационную модель фотоэлектрической ячейки на основе схемы, чтобы позволить оценить электрическое поведение ячейки в отношении изменений параметров окружающей среды температуры и освещенности. Точная электрическая модель фотоэлектрического модуля представлена на основе математических уравнений.

Литература

1. Экер Дж., Червин А. (1999). Набор инструментов Matlab для совместной разработки систем реального времени и систем управления. Материалы Шестой международной конференции по вычислительным системам и приложениям реального времени. RTCSA'99 (Кат. № PR00306), -С. 320–327.

2. Муньос Дж., и Диас, П. (2010). Лаборатория виртуальных фотоэлектрических энергетических систем. 1737–1740.

3. Интерактивные виртуальные лаборатории с использованием MATLAB/Simulink, 21 (5), 798–813.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола ҳарорат ва ёруғлик каби атроф-муҳит параметрларининг ўзгариши билан боғлиқ ҳолда ҳужайранинг электр ҳаракатини баҳолаш учун схемага асосланган PV ҳужайра симуляция моделини белгилайди. Фотоволтаик модулнинг электр модели математик тенгламалар асосида аниқланади. Умумий модел MATLAB/Simulink муҳитида амалга оширилган ва ёритишни ўзгарувчи сифатида қабул қилади ва ВАХни чиқаради.

РЕЗЮМЕ. В статье определяется имитационная модель фотоэлемента на основе схемы, позволяющая оценить электрическое поведение элемента в отношении изменений параметров окружающей среды – в частности, температуры и освещенности. Электрическая модель фотоэлектрического модуля определяется на основе математических уравнений. Общая модель была реализована в среде MATLAB/Simulink и принимает освещенность в качестве переменных параметров и выводит ВАХ.

SUMMARY. This article defines a circuit-based PV cell simulation model to evaluate the cell's electrical behavior in relation to changes in environmental parameters, such as temperature and light. The electrical model of the photovoltaic module is determined based on mathematical equations. The general model was implemented in the MATLAB/Simulink environment and accepts illumination as variables and outputs the VAX.

MATRICANÍŃ JORDAN NORMAL FORMASÍ

T.T.Kalekeeva – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı, docent*
Z.J.Djumabekova – *magistrant*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: Jordan normal shakl, matritsa, kvadrat matritsa, kanonik matritsa, determinant bo'luvchilar, invariant omillar.

Ключевые слова: нормальная форма Жордана, матрица, квадратная матрица, каноническая матрица, делители определителя, инвариантные множители.

Key words: Jordan normal form, matrix, square matrix, canonical matrix, determinant divisors, invariant factors.

Anıqlama. Eger F maydandaǵı kvadrat matricanıń diagonaldaǵı barlıq elementler óz-ara teń, hár bir qatarda diagonaldaǵı elementtiń oń tárepinde turǵan element birge teń hám qalǵan barlıq elementler nolge teń bolsa, bunday matrica Jordan ketegi dep ataladı:

$$J_k(\alpha)=\begin{pmatrix} \alpha\ 1\ 0\ \dots\ 0\ 0 \\ 0\ \alpha\ 1\ \dots\ 0\ 0 \\ 0\ 0\ \alpha\ \dots\ 0\ 0 \\ \dots\ \dots\ \dots\ \dots\ \dots \\ 0\ 0\ 0\ \dots\ \alpha\ 1 \\ 0\ 0\ 0\ \dots\ 0\ \alpha \end{pmatrix}$$

Bul jerdegi α san jordan keteginiń menshikli sanı dep ataladı.

$$J_1(\alpha)=, J_2(\alpha)=\begin{pmatrix} \alpha & 1 \\ 0 & \alpha \end{pmatrix}$$

Anıqlama. Eger F maydandaǵı kvadrat matricanıń bas diagonalı izbe-iz jaylasqan Jordan ketekshelerden ibarat jáne bul keteklerden sırtındaǵı barlıq elementler nol bolsa, bunday matrica *jordan matricası* dep ataladı[1].

Solay etip, jordan matricası uyqas $J_{k_1}(\alpha_1), J_{k_2}(\alpha_2),\dots, J_{k_s}(\alpha_s)$ jordan keteklerdiń izbe-izligi menen tolıq anıqlanadı, bul jerde $k_1, k_2,\dots,k_s$ hám $\alpha_1,\alpha_2,\dots,\alpha_s$ sanlar hár túrli bolıwı shárt emes. Atap aytqanda, diagonal matrica – birinshi tártipli Jordan keteklerinen payda etilgen jordan matricası bolıp tabıladı. Ulıwma jaǵdayda jordan matricası tómendegi kóriniske iye:

$$J=\begin{pmatrix} J_{k_1}(\alpha_1) & 0 & \dots & 0 \\ 0 & J_{k_2}(\alpha_2) & \dots & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0 & 0 & \dots & J_{k_s}(\alpha_s) \end{pmatrix} \quad (1)$$

1-teorema. $J_k(\alpha)-\lambda E$ matrica ushın $\varepsilon_1(\lambda)=1,(i=1,k-1),\varepsilon_k(\lambda)=(\lambda-\alpha)^k$ yaǵnıy ol tómendegi kanonikalıq λ-matricaǵa ekvivalent

$$\begin{pmatrix} 1 & 0 & \dots & 0 & 0 \\ 0 & 1 & \dots & 0 & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & 0 \\ & & & 1 & 0 \\ 0 & & & 1 & (\lambda-\alpha)^k \end{pmatrix} \quad (2)$$

Dálillew. Bul

$$J_k(\alpha)-\lambda E=\begin{pmatrix} \alpha-\lambda & 1 & 0 & \dots & 0 \\ 0 & \alpha-\lambda & 1 & \dots & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0 & \dots & \dots & \dots & 1 \\ 0 & \dots & \dots & \dots & \alpha-\lambda \end{pmatrix} \quad (3)$$

matricanıń determinantı $(\alpha-\lambda)^k$ ǵa teń. Determinant bóliwshi $\delta_k(\lambda)$ unitar bolǵanı ushın $\delta_k(\lambda)=(\lambda-\alpha)^k$. Eger (3) dıń birinshi baǵanası hám aqırǵı qataran óshirsek, diagonalında 1 sanı, diagonaldıń joqarısında 0 sanı bolǵan matricanı alamız. Bunnan $\delta_1(\lambda)=1$. Bul matricada birdey nomerli qatar hám baǵanalardı izbe-iz óshirip, bul $\delta_{k-2}(\lambda)=\dots=\delta_1(\lambda)=1$ ekeni kórinedi.

Nátiyje. $J_k(\alpha)-\lambda E$ matricanıń rangi onıń tártibine teń bolıp, $D(J_k(\alpha)-\lambda E)=\{(\lambda-\alpha)^k\}$, yaǵnıy birden-bir $(\lambda-\alpha)^k$ kópaǵzalıdan ibarat.

Mısal. Matricanıń Jordan normal formasın tabıń[4]

$$A=\begin{pmatrix} 0 & 1 & 0 \\ -4 & 4 & 0 \\ -2 & 1 & 2 \end{pmatrix}$$

Sheshiliwi: A matricanıń xarakteristikalıq teńlemesin dúzemiz

$$|A-\lambda E|=\begin{vmatrix} -\lambda & 1 & 0 \\ -4 & 4-\lambda & 0 \\ -2 & 1 & 2-\lambda \end{vmatrix}=0$$

$$-\lambda\big((4-\lambda)(2-\lambda)\big)-\big(-4(2-\lambda)\big)=$$

$$=-\lambda(4-\lambda)(2-\lambda)+4(2-\lambda)=(2-\lambda)^3=0$$

$$\lambda=2.$$

Onda A matricasınıń Jordan normal forması

$$J_A=\begin{pmatrix} 2 & 1 & 0 \\ 0 & 2 & 1 \\ 0 & 0 & 2 \end{pmatrix}.$$

2-teorema. C maydandaǵı hár qanday A matrica qandayda bir jordan matricasına uqsas. Bul Jordan matricası A arqalı jordan ketekleriniń orın almasınıwına shekem dállik menen tabıladı (bul Jordan matricalarınıń hár biri A matricanıń jordan normal forması dep ataladı) [1].

Dálillew. $A\in C^{n\times n}$ berilgen bolsın. Oǵan uqsas bolǵan $J\in C^{n\times n}$ jordan matricasın tabamız. A hám J matricalardıń uqsaslıǵı olardıń xarakteristikalıq $A-\lambda E$ hám $J-\lambda E$ — matricalardıń ekvivalentligine teń kúshli.

Matricanıń xarakteristikalıq $\det(A-\lambda E)$ kópaǵzalını kóremiz. Ol tek 1 kompleks korenge iye (kórenler eseli menen esaplanǵanda). Bul $\lambda_1,\dots,\lambda_t$ sanlar $\varphi(\lambda)$ dıń turli kórenleri $k_1,\dots,k_t$ natural sanlar – bul kórenlerdıń eselisi bolsın. Onda $k_1+\dots+k_t=n$ hám $\varphi(\lambda)=(-1)^n(\lambda-\lambda_1)^{k_1}\dots(\lambda-\lambda_t)^{k_t}$. Bunnan $A-\lambda E$ matricanıń rangi onıń tártibine teńligi kelip shıǵadı.

Bul $\varepsilon_1(\lambda),\dots,\varepsilon_n(\lambda)$ kópaǵzalılar $A-\lambda E$ matricanıń invariant kóbeytiwshileri bolsın. Onda

$$\varepsilon_1(\lambda)\dots\varepsilon_n(\lambda)=\delta_n(\lambda)=(\lambda-\lambda_1)^{k_1}\dots(\lambda-\lambda_t)^{k_t}.$$

Bunnan $\varepsilon_{n-p+1}(\lambda),(p=\overline{1,q})$ invariant kóbeytiwshiler tómendegi kóriniske iye:

$$\varepsilon_{n-p+1}(\lambda)=(\lambda-\lambda_1)^{k_{1p}}(\lambda-\lambda_2)^{k_{2p}}\dots(\lambda-\lambda_t)^{k_{tp}}.$$

Eger bul aǵlatpada qandayda bir λ_t kóren qatnaspasa, saykes $(\lambda-\lambda_i)^{k_{ip}}$ kóbeytiwshini birge teń dep esaplaymız. Bunday kóbeytiwshi ushın $k_{ip}=0$.

Buǵan tiykarlanıp $A-\lambda E$ matricanıń elementar boliwshileri

$$\left.\begin{matrix} (\lambda-\lambda_1)^{k_{11}}(\lambda-\lambda_2)^{k_{12}}\dots(\lambda-\lambda_t)^{k_{q1}} \\ (\lambda-\lambda_1)^{k_{21}}(\lambda-\lambda_2)^{k_{22}}\dots(\lambda-\lambda_t)^{k_{q2}} \\ \dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots \\ (\lambda-\lambda_1)^{k_{t1}}(\lambda-\lambda_2)^{k_{t2}}\dots(\lambda-\lambda_t)^{k_{qt}} \end{matrix}\right\} \quad (4)$$

kóriniske iye[3].

Jordan ketekleri menen elementar boliwshiler arasıdaǵı uyqaslıqtan, sızıqlı operatordıń diagonallasıwshılıǵı onıń barlıq elementar bóliwshileriniń birinshi tártipli ekenligine teń kúshli. Aqırǵı shárt bolsa óz gezeginde eń keyingi $\varepsilon_n(\lambda)$ invariant kóbeytiwshiniń eseli kórenleri joqlıǵına teń kúshli. Solay etip, sızıqlı operatordıń diagonallawshı bolıwı ushın onıń eń keyingi invariant kóbeytiwshisiniń eseli kórenleri bolmawı zárúr hám jetkilikli.

F sanlı maydan sonday bolsa, ol jaǵdayda $\det(A-\lambda E)$ xarakteristikalıq kópaǵzalı sızıqlı kóbeytiwshilerge ajıralsa, teoremanıń bunday *F* maydan hám sızıqtı *A* operatorlar ushın orınlı bolıwı dálillewden tikkeley kórinedi. Kerisinshe, *F* maydandaǵı *A* matrica *F* maydandaǵı qanday da bir Jordan matricasına uqsas bolsın. Onda $A-\lambda E$ menen $J-\lambda E$ invariant kóbeytiwshileri birdey, sonday eken $\det(A-\lambda E)=(-1)^n\varepsilon_1(\lambda)\dots\varepsilon_n(\lambda)$ kópaǵzalı hám sızıqlı kópaǵzalılarǵa ajıraladı. Solay etip, tomendegi teorema orınlı.

3-teorema. *F* maydandaǵı shekli olshemli sızıqlı keńislikte sızıqlı operatordıń jordan bazisi bar bolıwı ushın onıń xarakteristikalıq kópaǵzalısı *F* maydanda sızıqlı kóbeytiwshilerge ajıralıwı zárúr hám jetkilikli[3].

Mısal kóremiz.

$$A=\begin{pmatrix} 1 & -3 & 4 \\ 4 & -1 & 8 \\ 6 & -7 & 7 \end{pmatrix}$$

Matricaǵa uqsas jordan matricanı tabamız. Xarakteristikalıq

$$A-\lambda E=\begin{pmatrix} 1-\lambda & -3 & 4 \\ 4 & -7-\lambda & 8 \\ 6 & -7 & 7-\lambda \end{pmatrix}$$

kópaǵzalınıń determinant bóliwshileri $\delta_1(\lambda)=1$,

$\delta_2(\lambda)=1$ (bul $\begin{vmatrix} 4 & -7 & -\lambda \\ 6 & -7 & \end{vmatrix}=6\left(\lambda+\frac{7}{3}\right)$,

$\begin{vmatrix} 4 & 8 & \\ 6 & 7 & -\lambda \end{vmatrix}=-4(\lambda+12)$ minorlar óz ara apiwayı),

$$\delta_3(\lambda)=\lambda^3-\lambda-5\lambda-3=(\lambda-3)(\lambda+1)^2.$$

Bunnan $\varepsilon_1(\lambda)=\varepsilon_2(\lambda)=1, \varepsilon_3(\lambda)=(\lambda-3)(\lambda+1)^2$.

Elementar bóliwshiler $(\lambda-3)$ hám $(\lambda+1)^2$. Olarǵa 3 sanınan hám ketegi

$$\begin{pmatrix}-1 & 1\\ 0 & -1\end{pmatrix}$$

jordan kletkaları saykes keledi.

Demek, A matrica bul

$$J=\begin{pmatrix}3 & 0 & 0\\ 0 & -1 & 1\\ 0 & 0 & -1\end{pmatrix}$$

Jordan matricasına uqsas.

Mısal. Matricanıń Jordan normal formasın tabıń[2]

$$B=\begin{pmatrix}0 & 3 & 2\\ 3 & 0 & 1\\ -2 & 2 & 1\end{pmatrix}$$

Sheshiliwi: B matricanıń xarakteristikalıq teńlemesin dúzemiz

$$|B-\lambda E|=\begin{vmatrix}-\lambda & 3 & 2\\ 3 & -\lambda & 1\\ -2 & 2 & 1-\lambda\end{vmatrix}=0$$

Determinanttı esaplasaq tómendegige iye bolamız

$$\lambda^3-\lambda^2-9\lambda+9=0.$$

Kóbeytiwshilerge jiklep $(\lambda-1)(\lambda-3)(\lambda+3)=0$.

Bunnan $\lambda_1=1,\ \lambda_2=3,\ \lambda_3=-3$ menshikli mánisler shıǵadı.

Onda B matricasınıń Jordan normal forması

$$J_B=\begin{pmatrix}1 & 0 & 0\\ 0 & 3 & 0\\ 0 & 0 & -3\end{pmatrix}.$$

Ádebiyatlar

1. Хожиев Ж., Файнлейб А.С. Алгебра ва сонлар назарияси курси: Математика ва механика-математика факультетлари талабалари учун дарслик. –Т.: “Ўзбекистон”, 2001, 304-б.
2. Проскуряков И.В. Сборник задач по линейной алгебре. –Москва: 1966, - С. 384.
3. Тронин С.Н. Лекции по алгебре. Выпуск 2. // Жорданова нормальная форма матрицы. –Казань: 2012, -С.78.
4. Бортакоский А.С., Пантелеев А.В. Линейная алгебра в примерах и задачах. Глава 7. -Москва: «Высшая школа», 2005.

REZYUME. Ushbu maqolada matritsaning normal shakli matritsa polinomlarini bir nechta misollarda yechish orqali tuzilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье нормальная форма матрицы Жордана строится путем решения матричных полиномов на нескольких примерах.

SUMMARY. In this article, the Jordan normal form of a matrix is constructed by solving matrix polynomials in several examples.

СВЕРХВЫСОКОЧАСТОТНАЯ ОБРАБОТКА КАРБИДКРЕМНИЕВЫХ ДИОДОВ ШОТТКИ Au-TiB$_x$-n-SiC 6H

А.Б.Камалов – *доктор физико-математических наук, профессор*
С.К.Абдижалиев – *доктор философии по физико-математическим наукам*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза
Д.Абдуллаева – *магистрант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: кремний карбиди, Шоттки барьери, барьер баландлиги, ноидеаллик фактори.
Ключевые слова: карбид кремния, барьер Шоттки, высота барьера, фактор неидеальности.
Key words: silicon carbide, Schottky barrier, barrier height, factor nonideality.

В последние годы, несмотря на сложности технологии получения структурно-совершенного карбида кремния, интерес к исследованию полупроводниковых приборов, изготовленных на основе этого материала сильно возрос. Причиной этого являются уникальные свойства полупроводникового карбида кремния [1]. Отличительной особенностью диодных структур на основе карбида кремния является их высокая термическая и радиационная стойкость. Эффекты, обусловленные влиянием термообработок и воздействия на такие структуры высокоэнергетической ионизирующей радиации хорошо изучены и учтены в технологии соответствующих карбидкремниевых приборов. Однако слабо изучены радиационные эффекты в карбидкремниевых приборных структурах при малых дозах радиационных воздействий. Тогда, как в технологии Si и GaAs приборов методы низкодозовых радиационных обработок нашли применение еще в 80-х годах прошлого века [2]. В качестве малодозовых воздействий ряд авторов использовал сверхвысокочастотные обработки, которые по своим эффектам были аналогичны низкодозовым ионизирующим обработкам (γ-радиация, быстрые электроны) [2, 3, 4]. В то же время практически не известны работы по влиянию сверхвысокочастотного излучения на свойства карбидкремниевых приборных структур, в том числе с барьером Шоттки. Поскольку последние представляют интерес для использования их в качестве активных элементов в сверхвысокочастотной электронике, то исследование эффектов стимулированных малодозовыми сверхвысокочастотными обработками представляются интересными как с точки зрения эксплуатации приборов, так и технологической, как возможность управления свойствами поверхностно-барьерных структур.

В этой работе приведены результаты исследований карбидкремниевых диодных структур, обработанных сверхвысокочастотным излучением. Диодные структуры изготавливались на массивном монокристаллическом карбиде кремния n-типа (политип 6H), выращенном методом Лели. Толщина слоя TiB$_x$ была 80нм, Au-100нм. Диаметр диодной структуры~200мкм.

Режим облучения осуществлялся в свободном пространстве при неизменном расстоянии от выхода волновода до облучаемого образца. Частота облучения 2,45 ГГц, удельная мощность ~1,5 Вт/см^2. Интенсивность сверхвысокочастотного воздействия варьировалась изменением времени экспозиции. Температура разогрева образцов при данном типе и длительности обработки не превышала комнатной. До и после сверхвысокочастотного облучения измерялись вольтамперные характеристики диодных структур, из которых рассчитывались высота барьера φ_B и фактор идеальности n. На рис. 1. приведены прямые ветви вольт-амперной характеристики диода Шоттки до и после сверхвысокочастотного облучения. Видно, что вольт-амперные характеристики описываются зависимостью

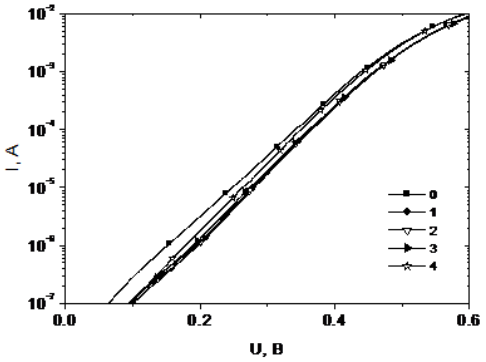

***Рис.1**. Вольтамперные характеристики диодов с барьером Шоттки при разных временах СВЧ облучения: 0 - исходный образец; 1-4 – после СВЧ обработки в течение 1, 2, 5 и 10с соответственно*

$$I = I_0\, exp\left(\frac{eV}{nkT} - 1\right)$$

где I -полный ток, $I_s = A^* T^2 S\, exp[-\frac{e\phi_B}{kT}]$ -ток насыщения A^* – постоянная Ричардсона SiC6H, T-температура, φ_B -высота барьера, n-фактор неидеальности, k -постоянная Больцмана, S -площадь контакта, e -заряд электрона.

Рассчитанные из этих уравнений $\varphi_в$ и n до и после сверхвысокочастотной обработки представлены на рис 2 а, и б. Каждая выборка имела по 100 микродиодов с рабочей площадью ~$3{,}14 \cdot 10^{-4}$ см^2. Как видно из рис. 2 а, наиболее вероятная величина φ_b при сверхвысокочастотной обработке до 5 с сравнительно с контрольной величиной – возрастает. Судя по рис. 2.б, фактор идеальности n этих диодных структур при облучении до 5с практически не изменяет свое значение.

Как известно [5], на межфазные взаимодействия на границе раздела металл-SiC существенное влияние оказывают ионизирующая радиация и термообработка. При этом возможны как гомогенизация структурных свойств границы раздела, обуславливающая повышение выхода приборных структур с

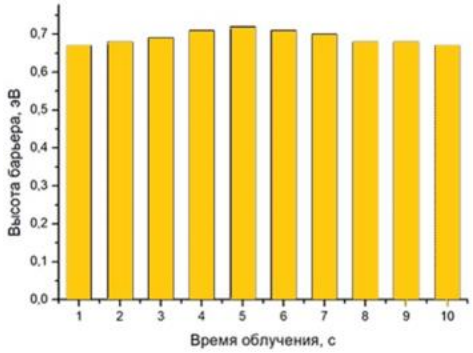

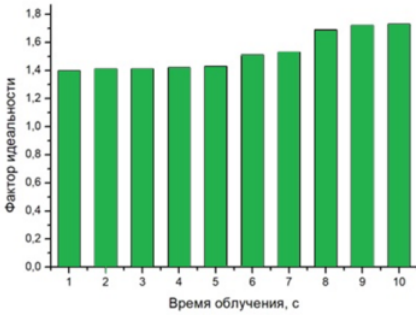

идентичными параметрами, так и структурно-примесное разупорядочение и значительный массоперенос компонентов контакта, определяющие ухудшение параметров приборных структур. Данные по влиянию сверхвысокочастотного излучения на межфазные взаимодействия в контакте TiB_x-n-6H-SiC, как, впрочем, и на границах раздела металл- SiC в литературе отсутствуют. Нами была предпринята попытка исследовать профили распределения компонентов в контакте TiB_x-n-6H-SiC до и после сверхвысокочастотной обработки в течении 5 секунд.

Временной интервал 5 с выбран с целью сравнения профилей распределения компонентов в контакте с параметрами диодных структур с барьером Шоттки TiB_x-n-6H-SiC, облученных в этом же режиме и в которых именно в этом режиме наблюдались улучшения параметров.

Как показывают результаты исследований сверхвысокочастотного воздействия оказывает влияние на электрические характеристики, обусловленное различной природой этих воздействий.

В частности, при сверхвысокочастотной обработке не наблюдается разогрев образцов. Исследование динамики изменения высоты барьера и коэффициента неидеальности прямой ветви вольт-амперной характеристики от времени экспозиции сверхвысокочастотного излучения показало, что высота барьера имеет максимальное значение при 5-6 с., а коэффициент неидеальности остается неизменной до 5 с., (см. рис. 2.)

Таким образом воздействие сверхвысокочастотным излучением в течение 5 с. является наиболее оптимальным для улучшения параметров диодов с барьером Шоттки на основе TiB_x(ZrBx)-n-SiC.

Таким образом, с ростом времени экспозиции до 10с улучшаются параметры поверхностно-барьерной структуры Au-TiB_x-n-SiC 6H, а именно высота барьера растет, фактор идеальности и величина обратного тока уменьшается**.** А свыше 10с облучение приводит к деградации прямой ветви, уменьшается экспоненциальный участок, изменяется наклон вольт-амперной характеристики φ_b уменьшается, n растет, что связано с генерацией структурных дефектов, образующихся в процессе релаксации внутренних механических напряжений стимулированными сверхвысокочастотной обработкой в структуре n-SiC. Сверхвысокочастотная обработка карбидкремниевых диодов с барьером Шоттки, может приводить к улучшению электрофизических параметров, когда время облучения диодных структур близко к оптимальному. В нашем случае это 5с. Подобные изменения стабильны в течение длительного времени.

Литература

1. Строкан Н.Б., Иванов А.М., Бойко М.Е., Савкина Н.С., Стрельчук А.М., Лебедев А.А., Якимова Р. Карбидкремниевые транзисторные структуры как детекторы слабоионизирующего излучения. //ФТП, 2003, том 37, вып.1, -С. 65-69.

2. Вавилов В.С., Горин Б.М., Данилин Н.С., Кив А.Е., Нуров Ю.А., Шаховцев В.И. Радиационные методы в твердотельной электронике. -М.: «Радио и связь», 1990, -С. 184.

3. Мамонтов А.П., Чернов И.И. Эффект малых доз ионизирующего излучения. –М.: Энергоатомиздат, 2001, -С.250.

4. Абдурахимов Д.Е., Вахидов Ф.Ш., Верещагин В.Л., Калинушкин В.П., Плоппа М.Г., Райзер М.Д.. Изменение свойств полупроводниковых материалов в результате воздействия СВЧ импульсов наносекундной и микросекундной длительности. // Микроэлектроника, 1991, том 20, вып.1, -С.21-25

5. Агеев О.А., Беляев А.Е., Болтовец Н.С., Конакова Р.В., Миленин В.В., Пилипенко В.А. Фазы внедрения в технологии полупроводниковых приборов и СБИС. Харьков: НТК “Институт монокристаллов”, 2008, –С. 392.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада кремний карбиди асосида яратилган Шотки барьерли диодли структураларнинг электрофизик хусусиятларига ўта юқори частотали нурланишларининг таъсири бўйича олиб борилган ишларнинг натижалари баён этилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлены результаты исследования по влиянию сверхвысокочастотных излучений на электрофизические свойства диодных структур с барьером Шоттки на основе карбида кремния.

SUMMARY. In this article were presented results of investigations of high frequency influence treatment on electrophysical properties of diode structures with Schottky barrier based on silicon carbide.

ЙИРИК МАГИСТРАЛ КАНАЛЛАРНИНГ СУВ РЕСУРСЛАРИНИ ТАҚСИМЛАШ МАСАЛАСИНИНГ МАТЕМАТИК МОДЕЛЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ

А.А.Қудайбергенов – *техника фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент*
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: математик модел, Сен-Венан, оптимал бошқарув, магистрал канал, сув тақсимоти, оптималликнинг зарурий шартлари.
Ключевые слова: математическая модель, Сен-Венан, оптимальное управление, магистральный канал, водораспределение, необходимые условия оптимальности.
Key words: mathematical model, Saint-Venant, optimal control, magistral channel, water distribution, necessary optimality conditions.

Кириш. Ирригация каналлари қисмида сув оқимининг беқарор ҳаракатининг математик модели учун Сен-Венан тенгламаларининг бир ўлчовли системаси билан тавсифланади [3, 4, 8, 9, 10, 11, 13]. “Дўстлик” магистрал канали орқали «Қызкеткен-Кегейли» ва «Қуанышжарма» ирригация тизимига қарашли каналлар сув билан таъминланади. Ушбу ирригация тизимларига тегишли каналлар турли хил гидравлик параметрларга эга бўлган 8 қисмларида 4 бош регулятор, 8 гидроузел, 7 сув чиқариш жойлари ва 4 ҳалокатли сув чиқариш жойлари мавжуд. Ирригация тизимининг каналлар қисмлари ўз аро ясси тўсинли гидротехника иншоотлари билан боғланган. Тўсувчи иншоотларнинг ишлаш режимлари асосан сув тушувчи юқори ва қуйи бьефнинг сув сатҳларига ҳамда гидротехника иншоотлари тўсинларининг очилишига боғлиқ бўлади.

Моделлар ва натижалар. Очиқ магистрал каналлар қисмларидаги сув оқими беқарор ҳаракатининг математик модели импульс ва массанинг сақланиш қонуни шаклида Сен-Венаннинг гиперболик типдаги хусусий ҳосилали дифференциал тенгламалар системаси билан тавсифланади [1, 2, 12]:

$$\begin{cases} B_i \dfrac{\partial Z_i}{\partial t} + \dfrac{\partial Q_i}{\partial x_i} = q_i, \\ \dfrac{1}{g\omega_i}\left(\dfrac{\partial Q_i}{\partial t} + 2v\dfrac{\partial Q_i}{\partial x_i}\right) + \left[1 - \left(\dfrac{v_i}{c_i}\right)^2\right]\dfrac{\partial Z_i}{\partial x_i} = \\ = \left[i_i + \dfrac{1}{B_i}\left(\dfrac{\partial \omega_i}{\partial x_i}\right)_{h_i = const}\right]\left(\dfrac{v_i}{c_i}\right)^2 - \dfrac{Q_i|Q_i|}{K_i^2}, \end{cases} \tag{1}$$

(1) тенгламанинг характеристик шакли қуйидагича [5]:

$$\begin{cases} \dfrac{\partial Q_i}{\partial t} + (v_i \mp c_i)\dfrac{\partial Q_i}{\partial x_i} - B_i(v_i \pm c_i)\left[\dfrac{\partial Z_i}{dt} + (v_i \mp c_i)\dfrac{\partial Z_i}{\partial x_i}\right] = \\ = \left(\varphi_i - \dfrac{Q_i|Q_i|}{K_i^2}\right) g\omega_i - (v_i \mp c_i) q_i, \end{cases} \tag{2}$$

бу ерда $\varphi_i = \left[i_i + \dfrac{1}{B_i}\left(\dfrac{\partial \omega_i}{\partial x_i}\right)_{h_i = const}\right]\left(\dfrac{v_i}{c_i}\right)^2$.

(2) математик тенглама асосида объектнинг ҳолатини моделлаштириш учун тенгламанинг ечимлар соҳасини тавсифлаш, бошланғич ва чегара шартларини шакллантириш керак.

Бу чегаравий масалаларни сонли ечиш учун тенгламалар системасини характеристик кўринишда ёзиш қулай [6].

Матрицали тенгламаларнинг асосий системаси учун характеристик шакли ёзилиши қуйидагича:

$$\mathbf{S}_i \frac{\partial \mathbf{U}_i}{\partial t} + \mathbf{\Lambda}_i \mathbf{S}_i \frac{\partial \mathbf{U}_i}{\partial x_i} = \mathbf{F}_i(\mathbf{U}_i, K_i), \tag{3}$$

бу ерда

$$\mathbf{S}_i = \begin{pmatrix} 1 & -B_i(v_i + c_i) \\ 1 & -B_i(v_i - c_i) \end{pmatrix}, \qquad \mathbf{U}_i = \begin{pmatrix} Q_i \\ Z_i \end{pmatrix},$$

$$\mathbf{\Lambda}_i = \begin{pmatrix} v_i - c_i & 0 \\ 0 & v_i + c_i \end{pmatrix}, \qquad \mathbf{F}_i = B_i i_i v_i^2 - g\omega_i \frac{Q_i|Q_i|}{K_i^2} - (v_i \mp c_i) q_i.$$

Бошланғич шартлар қуйидагича ёзилади:

$$\begin{aligned} &Q_i(x_i, t_0) = Q_{i0}(x_i), \\ &Z_i(x_i, t_0) = Z_{i0}(x_i), \\ &0 \le x_i \le \ell_i, \ \ i = 1, \ldots, 8, \end{aligned} \tag{4}$$

бу ерда $Q_{i0}(x_i)$ ва $Z_{i0}(x_i)$ – маълум функциялар; t_0 – вақтнинг бошланғич қиймати [7].

Канал қисмлари нуқталаридаги чегаравий ички шартлар қуйидагича ёзилади.

1-қисм учун чегаравий шартлар “Қызкеткен-Кегейли” ирригация тизимига қарашли ПК-00 “Бош иншоот (эски)” ва “ПК-00 Бош иншоот (янги)” гидротехника иншоотларидан ПК-252 “Развилка” гидротехника иншоотигача оралиғидаги «Дўстлик” магистрал канали қисмининг сув сарфлари қуйидаги ифодалар кўринишида ёзилади:

$$\begin{aligned} &Q_1(0,t) = \sum_{j=1}^{2} \mu_1^j(0)\, a_1^j(0,t)\, b_1^j(0) \sqrt{2g\left[Zu_1^j(0,t) - Zd_1^j(0,t)\right]}, \\ &Q_1(l_1,t) = \sum_{j=1}^{5} \mu_1^j(l_1)\, a_1^j(l_1,t)\, b_1^j(l_1^j) \sqrt{2g\left[Zu_1^j(l_1,t) - Zd_1^j(l_1,t)\right]} + q_1^1(t). \end{aligned} \tag{5}$$

(5) чегара шартлардаги қўйи индекслар канал қисмининг тартиб рақамларини, юқориги индекслар эса канал қисмининг бошида ёки охирида жойлашган иншоотларнинг рақамларини ифодалайди. (5) нинг биринчи шартидаги $j = 1$ да канал шу қисмининг бошида жойлашган “Бош иншоот (эски)”, $j = 2$ да эса “Бош иншоот (янги)” гидротехника иншоотлари, иккинчи шартида эса каналнинг шу қисми охирида жойлашган “Развилка” гидротехника иншоотининг $j = 2$ да Кегейли канали регулятори, $j = 2$ да Естек яб каналининг регулятори, $j = 3$ да Кўк ўзак (Стаханов арна) каналининг регулятори, $j = 4$ да Қуаныш жарма каналининг регулятори ва $j = 5$ да Деҳқон арна каналининг регуляторларининг параметрлари мос равишда қўйидагича изоҳланади: l_i – каналнинг i - қисмининг узунлик масофалари; $a_i^j(0,t)$ – каналнинг i - қисмининг бошида жойлашган j - иншоотлари ва $a_i^j(l_i,t)$ – каналнинг i - қисмининг охирида жойлашган j - иншоотлардаги тўсинларнинг очилиши; $b_i^j(0)$, $b_i^j(l_i)$ – канал i - қисмининг бошида ва охирида жойлашган гидротехника иншоотлари тўсин тирқишларининг эни; $\mu_i^j(0)$, $\mu_i^j(0)$ – канал i - қисмининг бошида ва охирида жойлашган гидротехника иншоотларининг сарф коэффициентлари; $Zu_i^j(0,t)$ – каналнинг i - қисмининг бошида жойлашган j - иншоотларнинг юқори бьеф кузатиш нуқтасида қайд қилинган сув сатҳлари; $Zd_i^j(0,t)$ – каналнинг i - қисмининг бошида жойлашган j - иншоотларнинг қуйи бьеф кузатиш нуқтасида қайд қилинган сув сатҳлари; $Zu_i^j(l_i,t)$ –

каналнинг i - қисмининг охирида жойлашган j - иншоотларнинг юқори бьеф кузатиш нуқтасида қайд қилинган сув сатҳлари; $Zd_i^j(l_i,t)$ – каналнинг i - қисмининг охирида жойлашган j - иншоотларнинг қуйи бьеф кузатиш нуқтасида қайд қилинган сув сатҳлари; $q_i^k(t)$ – каналнинг i - қисмдаги k - рақамли ён ирмоқ ўзи оқар каналларнинг сув сарфлари.

Магистрал каналнинг шу қисмининг ПК-200 чап қирғоғидаги ён ирмоғидан Эски Абад-ярмиш канали сув олади.

2-қисм учун чегаравий шартлар "Қызкеткен-Кегейли" ирригация тизимига қарашли ПК-252 "Развилка" гидротехника иншооти ва ПК-113 "Дўстлик" гидротехника иншооти оралиғидаги Кегейли канали қисмининг сув сарфлари учун қуйидаги ифодалар кўринишида ёзилади:

$$Q_2(0,t)=\mu_2^1(0)a_2^1(0,t)b_2^1(0)\sqrt{2g\left[Zu_2^1(0,t)-Zd_2^1(0,t)\right]},$$

$$Q_2(l_2,t)=\sum_{j=1}^{6}\mu_2^j(l_2)a_2^j(l_2,t)b_2^j(l_2)\sqrt{2g\left[Zu_2^j(l_2,t)-Zd_2^j(l_2,t)\right]}+$$
$$+q_2^1(t)+q_2^2(t), \qquad (6)$$

бу ерда $\mu_2^1(0)=\mu_1^1(l_1)$; $a_2^1(0,t)=a_1^1(l_1,t)$; $b_2^1(0)=b_1^1(l_1)$; $Zu_2^1(0,t)=Zu_1^1(l_1,t)$; $Zd_2^1(0,t)=Zd_1^1(l_1,t)$; $q_2^1(t)$ – ПК-50 чап қирғоғидаги "Кўк қутанкўл" каналининг сув сарфи; $q_2^2(t)$ – ПК-58 чап қирғоғидаги "Водозабор балиқ" каналининг сув сарфи.

(6) чегара шартларда Кегейли каналининг шу қисми охирида жойлашган ПК-113 "Дўстлик" гидротехника иншоотининг $j=1$ да Кегейли каналини тўсувчи регулятори, $j=2$ да "Посёлка яб" канали регулятори, $j=3$ да "Абад-ярмиш" канали регулятори, $j=4$ да "Қора ўй яб" канали регулятори, $j=5$ да "Қангли яб" канали регулятори ва $j=6$ да "Естек яб" канали регуляторларининг параметрлари (5) даги каби изоҳланади.

3-8-қисмлар "Қызкеткен-Кегейли" ирригация тизимига қарашли ПК-113 "Дўстлик", ПК-362 "Май-яб", ПК-471 "Султанбай", ПК-554 "Беш-яб" ва ПК-252 "Развилка", ПК-350 "Койбак", ПК-508 "Марқа ўзак", ПК-697 "Дарбент сага" гидротехника иншооти оралиғидаги канал қисмларининг сув сарфлари учун чегаравий шартлар 1- ва 2- қисмлардаги каби ишлаб чиқарилган.

Хулоса. Шундай қилиб, «Қызкеткен-Кегейли» ирригация тизими ва "Куаниш жарма" ирригация тизимларига тегишли магистрал каналларнинг қисмларидаги динамик жараёнларнинг математик модели (3) дифференциал тенгламалар системаси, (4) бошланғич шартлари, (5)-(6) чегара шартлари каби тавсифланди.

Моделлаштириш масаласи $\left\{Q_{i0}(x_{i0}),\ Z_{i0}(x_{i0})\right\}$ бошланғиш шартларнинг маълум сонли қийматлари учун ва (5)-(6) чегара ва қўшимча шартларида $\left\{a_i(t),\ i=\overline{1,8};\ q_j(t),\ j=\overline{1,67}\right\}$ функциялар учун $\mathbf{U}_i=\left(Q_i(x_i,t),\ Z_i=Z_i(x_i,t)\right)^T$, $i=\overline{1,8}$ функцияларининг сонли қийматларини аниқлаш билан якунланади.

Адабиётлар

1. Kabulov A.V., Seytov A.J., Kudaybergenov A.A. Optimal water distribution in large main canals of irrigation system // Global and Stochastic Analysis. – Vol.8, №3. 2021. - P. 45-53.
2. Kabulov A.V., Seytov A.J., Kudaybergenov A.A. Classification of mathematical models of unsteady water movement in the main canals of irrigation systems // International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology. Vol.7, №4. 2020. - P. 13392–13401.
3. Абуталиев Ф.Б., Рахимов Ш.Х., Бегимов И. Оптимальное управления системами машинного водопоьёма. – Ташкент: «Фан», 1992, -С. 152.
4. Архангельский В.А. Расчеты неустановившегося движения в открытых руслах // - М.: Изд. АН СССР. 1947, –С. 134.
5. Атавин А.А., Васильев О.Ф., Воеводин А.Ф., Шугрин С.М., "Численные методы решения одномерных задач гидравлики," Водные ресурсы, vol. 4, -P. 38–47, 1983.
6. Атавин А.А., Васильев О.Ф., Воеводин А.Ф. Методы расчета неустановившихся течений в системах открытых русел и каналов // Численные методы механики сплошной среды. – Новосибирск: Т.6, №4. 1975.– С. 30-31.
7. Кабулов А.В., Кудайбергенов А.А., Аметова Г.Е. Алгоритмы задач оптимального управления неустановившемся движением воды на участках . 2021-йил "Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили" ҳамда "21 февраль Халқаро она тили куни" муносабати билан "Узлуксиз таълим тизимида масофадан ўқитишнинг интеграцияси" мавзусида ўтказиладиган Халқаро илмий-назарий анжуман. -Т.: «Фан ва технологиялар нашриёт-матбаа уйи». 2021, 233-235-б.
8. Картвелишвили Н.А. Неустановившиеся открытые потоки. - Л.: Гидрометеоиздат, 1968, -С. 125.
9. Корень В.И. Исследование устойчивости некоторых явных схем при интегрировании уравнений Сен-Венана. // Метрология и гидрология. №1. 1967. – С. 42-48.
10. Корень В.И., Кучмент Л.С. К постановке граничных условий при численном интегрировании уравнений Сен-Венана. // Метрология и гидрология. №6. 1967.– С 105-107.
11. Корень В.И., Кучмент Л.С. Численное интегрирование уравнений Сен-Венана по явным схемам при расчетах неустановившегося движения воды в реках. // Тр. ГМЦ. №8. 1967. – С. 42-61.
12. Кудайбергенов А.А. Классификация математических моделей неуста-новившегося движения воды в магистральных каналах ирригационных систем. // Применение современных методов в развитии науки. Материалы республиканской научной онлайн конференция молодых ученых. – Ташкент: 2020, 27 август. - С.59-63.
13. Кучмент Л.С. Математическое моделирование речного стока. – Л.: Гидрометеоиздат. 1972, –С. 192.
14. Чертоусов М. Д. Гидравлика. Специальный курс. – М.: Гидроэнерго-издат. 1962, –С. 685.

РЕЗЮМЕ. Сен-Венаннинг чизиқсиз ҳусусий ҳосилали дифференциал тенгламалари асосида магистрал канал қисмларидаги истеъмолчиларга сувни оптимал тақсимлашни бошқаришнинг математик модели Дўстлик канали мисолида ишлаб чиқилди. Шунингдек, канал қисмларининг барча гидравлик ва морфомик параметрларини ҳисобга олган ҳолда канал қисмлари нуқталаридаги барча чегаравий ички шартлари ишлаб чиқилди.

РЕЗЮМЕ. На основе нелинейных дифференциальных уравнений в частных производных Сен-Венана на примере канала Дустлик разработана математическая модель управления оптимальным распределением воды потребителям на участках магистрального канала. Также были разработаны все внутренние граничные условия в точках участков канала с учетом всех гидравлических и морфомических параметров участков канала.

SUMMARY. On the basis of nonlinear partial differential equations of Saint-Venant has been developed on the example of the Dustlik canal, a mathematical model for controlling the optimal distribution of water to consumers in sections of the main canal. Also, all internal boundary conditions were developed at the points of the channel sections, taking into account all hydraulic and morphomic parameters of the channel sections.

MARGANETS BILAN LEGIRLANGAN KREMNIYDA MANFIY MAGNIT QARSHILIK

M.X.Madjitov – *mustaqil tadqiqotchi*
I.A.Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti

Tayanch so‘zlar: kremniy, magnit yarimo‘tkazgich, marganets nanoklasterlar, magnit qarshilik.
Ключевые слова: кремний, магнитный полупроводник, нанокластеры марганца, магнитное сопротивление.
Key words: silicon, magnetic semiconductor, manganese nanoclusters, magnetic resistance.

Kirish. Yangi magnit maydonini sezuvchi yarimo‘tkazgich materiallarni olish texnologiyasini ishlab chiqish va ularning xususiyatlarini o‘rganish nafaqat spintronika, fotomagnetika, magnitoptika ilmiy yo‘nalishlarini yanada rivojlantirish va yarim o‘tkazgichlarning magnit xususiyatlari bilan bog‘liq yangi fizik hodisalarni kashf qilish, balki bunday materiallarni zamonaviy elektronikada qo‘llash ko‘lamini sezilarli darajada kengaytirish, shuningdek, sodir bo‘layotgan fizik jarayonlarni chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Shu bilan birga, kremniy kristali matritsasida uning fazasi va kimyoviy tarkibini buzmagan holda magnit nanoklasterlarni shakllantirish va o‘rganish alohida ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Chunki, bir tomondan, kremniy zamonaviy elektronikaning asosiy materialidir va ushbu material asosida olingan natijalarni amaliy qo‘llashni sezilarli darajada tezlashtiradi. Boshqa tomondan, parametrlari va konsentratsiyasi boshqariladigan magnit nanoklasterlarni shakllantirish nanostrukturali kremniyning magnit xususiyatlarining yangi, o‘rganilmagan qirralarini ochib beradi va ulardan elektromagnit va fotomagnit qurilmalarning tubdan yangi avlodini yaratish va ishlab chiqish imkonini beradi.

Nazariy tahlil. Kristal panjarada paramagnit kirishma atomlarining magnit nanoklasterlarini hosil qilish orqali yarimo‘tkazgichlarning magnit xususiyatlarini boshqarish yangi ilmiy yo‘nalishdir.

Shu munosabat bilan, kremniydagi marganets kirishma atomlarining holatlarini o‘rganish katta ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Bunday qiziqish, birinchidan, marganets atomlarining katta spinli 3d54s2 elektron tuzilishga ega bo‘lgan paramagnit kirishma ekanligi, ikkinchidan, Mn++(3d5) holatidagi marganets atomi ancha kichik ion radiusiga (0,96 Å) ega ekanligi bilan bog‘liq, bu qiymat Si kristall panjarasidagi oraliq bo‘shlig‘idan kichikroq (1,77 Å). Shuning uchun kremniy tarkibidagi marganets atomlari asosan kristall panjara oraliqlaridagi bo‘shliqlarda joylashgan va ancha katta diffuziya koeffitsientiga ega. Kremniy kristall panjarasidagi marganetsatomlarining ushbu asosiy parametrlari klasterlarning shakllanishini rag‘batlantiradi. Haqiqatan ham, elektron paramagnit rezonans (EPR) usulidan foydalangan holda [1-3] da ko‘rsatilganidek, kremniy kristall panjarasida ma’lum legirlash sharoitida qo‘shni eng yaqin ekvivalent oraliqlarda joylashgan 4ta marganets atomidan iborat klasterlar paydo bo‘lishi mumkin.

Nanotexnologiyaning rivojlanishi, ayniqsa holati, tarkibi va kristallning hajmida taqsimlanishi boshqariladigan kirishma atomlarining nanoklasterlarini hosil qilish texnologiyasini ishlab chiqish, kirishma atomlarining asosan kristall panjara bo‘shliqlari orqali tarqalish mexanizmi zarurligini ko‘rsatadi. Kirishma atomlarining faqat kristall panjaradagi oraliqlar orqali diffuziyasigina ularning holatini, o‘zaro va nuqsonlar bilan ta‘sirini, eng muhimi, ma‘lum termodinamik sharoitlarda turli tuzilish va tarkibga ega bo‘lgan nanoklasterlarni hosil qilish imkonini beradi [4-6]. Panjara tugunlarida kirishma atomlari klasterlarining shakllanishi nafaqat ularning diffuziya koeffitsienti, balki bir vaqtning o‘zida yetarli miqdordagi kristall panjara tugunlaridagi bo‘sh o‘rinlarining shakllanishi bilan ham cheklangan. Kirishma atomlari kristall panjara oraliqlarida joylashganda katta diffuziya koeffitsientiga ega bo‘lganligi tufayli ularning klasterlarni hosil qilish imkoniyati sezilarli darajada tezlashadi, bu jarayon kristall panjarani qayta tashkil etishni va yuqori energiyani talab qilmaydi [7].

Tajriba natijalari. Kristall panjara bo‘shliqlari orqali diffuziyani amalga oshirish mumkin bo‘lgan usullardan biri past haroratli va bosqichli diffuziyani amalga oshirishdir. Past haroratli diffuziya deganda shunday diffuziya jarayonini tushunish kerakki, bunda kristall panjara tugunlaridagi bo‘sh o‘rinlarining termik muvozanat konsentratsiyasi (Nv) panjara ichiga kiritilgan kirishma atomlari kontsentratsiyasi (N) dan sezilarli darajada kam bo‘lishi kerak. Boshqacha qilib aytganda, kristall panjara tugunlari bo‘sh o‘rinlaridagi yoki komplekslardagi kirishma atomlarining kontsentratsiyasi (NS) kristall panjara oraliqlaridagi kirishma atomlari kontsentratsiyasi (Ni) dan sezilarli darajada kam bo‘lishi kerakligini anglatadi.

Boshqa tomondan, kirishma atomlarining kristall panjara oraliqlaridagi mavjud potensial to‘siqni yengib o‘tib, bir oraliq holatdan ikkinchisiga o‘tishi uchun diffuziya harorati, ya’ni diffuziyani faollashtirish energiyasi Ea yetarli bo‘lishi kerak.

Marganets atomlarining kremniyga past haroratli diffuziyasi sharoitida nafaqat sirtda eroziya va sirt yuzasiga yaqin qatlamlarda silitsidlar hosil bo‘lmaydi, balki kremniyga kiritilayotgan kirishma atomlarining kerakli konsentratsiyasini istalgan chuqurlikda bir xil qilib olish mumkin.

Past haroratli diffuziya sharoitida olingan T=300K da Fermi sathi EF=EV+(0,38□0,45) eV energiya oralig‘ida bo‘lgan p-Si<B,Mn> namunalarida olib borilgan tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki(1 - rasm), bu namunalarda tarkibida to‘rtta marganets atomi mavjud nanoklasterlarga xos bo‘lgan 21 chiziqdan iborat EPR spektrlari aniq kuzatiladi [8, 9].

1-rasm. Kremniydagi tarkibida 4ta marganets atomi mavjud nanoklaster [Mn++]4 ga xos bo‘lgan 21 chiziqdan iborat EPR spektri. 2-rasm. Kremniydagi nanoklaster hosil qilmagan Mn++ marganets atomlarining EPR spektri.

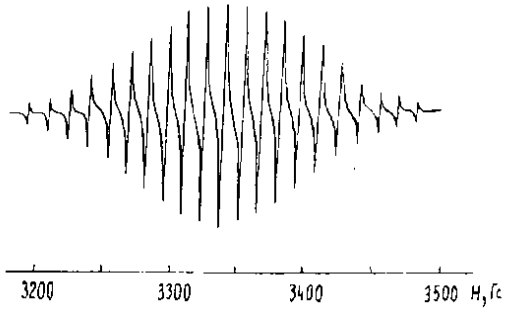

1-rasm. Kremniydagi tarkibida 4ta marganets atomi mavjud nanoklaster $[Mn^{++}]_4$ ga xos bo‘lgan 21 chiziqdan iborat EPR spektri.

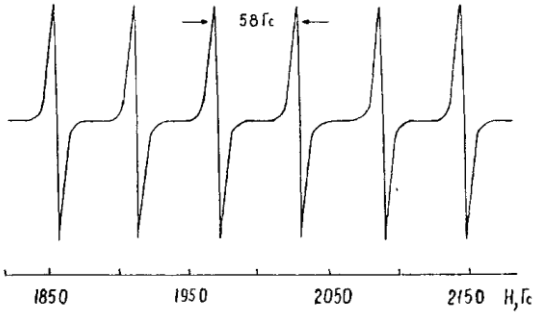

2-rasm. Kremniydagi nanoklaster hosil qilmagan Mn^{++} marganets atomlarining EPR spektri.

Yangi texnologiya bilan olingan marganets atomlarining nanoklasterlari kuzatilgan namunalardagi kabi bir xil

parametrlarga (qarshilik) ega bo‘lgan, an‘anaviy diffuziya texnologiyasi bilan olingan p-tipli o‘tkazuvchanlikga ega Si<B,Mn> namunalarida EPR marganets atomlarining nanoklasterlari mavjudligini ko‘rsatmadi. Yangi texnologiya bilan olingan marganetskirishma atomlari bilan ortiqcha kompensatsiyalangan n-tipli Si<B,Mn> namunalarida ham nanoklasterlar hosil bo‘lmagan. EPR spektrlari yakka holatdagi marganets atomlari bilan bog‘liq (2-rasm).

Nanoklaster tuzilishi kremniy kristall panjarasida joylashgan manfiy zaryadlangan bor atomi atrofidagi eng yaqin ekvivalent oraliqlarda joylashgan to‘rtta musbat zaryadlangan [Mn++]4 marganetsatomidan iborat. Marganets atomlarining nanoklasterlari magnit markazlar vazifasini bajarishi mumkin, chunki Mn++ (3d54s0) spini S=5/2 ga teng, [Mn++]4 klaster spini to‘rt marta katta, ya’ni 4S=10 bo‘lgan to‘rtta marganets atomidan iborat, ya’ni. ular kuchli magnit moment sifatida harakat qilishlari kerak. Olingan materialning elektrofizik xususiyatlarini o‘rganish uchun Holl effekti usuli qo‘llanildi. Haqiqatan ham, ushbu namunalardagi Holl kuchlanishining pasayishi va zaryad tashuvchilarning Holl harakatchanligi, biz ishlab chiqqan yangi texnologiyaga ko‘ra, ortiqcha kompensatsiyalangan namunalar, shuningdek, Mn bilan legirlangan n-kremniy namunalari bilan solishtirganda sezilarli darajada farq qiladi.

[Mn++]4 magnit nanoklasterli p-Si<B,Mn> namunalaridagi magnit qarshilik (MQ) xona haroratida magnit maydonning ko‘ndalang (B I) yo‘nalishida o‘rganildi. Magnit maydon B = 0 ÷ 2 T oralig‘ida o‘zgargan, ya’ni kuchsiz magnit maydon sharti bajarilgan.

Marganets atomlarining [Mn++]4 magnit nanoklasterlari hosil qilingan kremniydagi magnit qarshilikni o‘rganish natijalari 3-rasmda ko‘rsatilgan.

Rasmdan ko‘rinib turibdiki, nanoklasterlar kontsentratsiyasining ortishi bilan manfiy magnit qarshilik (MMQ) qiymati sezilarli darajada oshadi. Nanoklasterlar konsentratsiyasi N=10^{15} sm^{-3} bo‘lgan namunalarda xona haroratida E=100 V/sm da o‘ta katta manfiy magnit qarshilik Δρ/ρ ~ 300% olinadi va magnit maydonga sezgirlik α=150 %/Тл ga teng bo‘ladi.

Kremniyda nanoklasterlar konsentratsiyasining, $2\cdot10^{13}$ ÷ 10^{15} $см^{-3}$ oraliqda ortishi bilan MMQ qiymati 8÷10 marta, magnit maydon sezgirligi esa α=28 %/Тл dan α=150 %/Тл gacha oshadi.

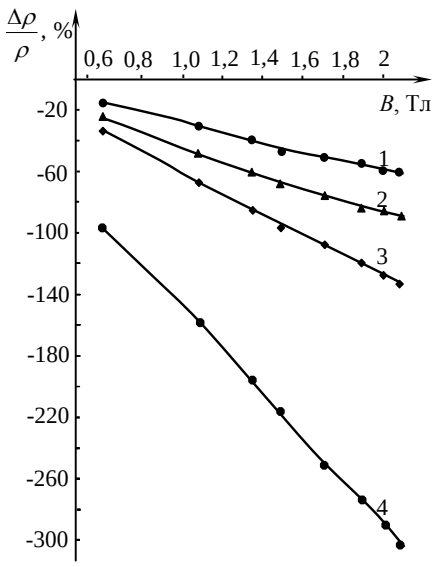

N(Mn)4 =$2\cdot10^{13}$ $см^{-3}$ da α=28%/Тл
N(Mn)4 =10^{15} $см^{-3}$ da α=150%/Тл

3-rasm. T=300 K, E=100 V/sm magnit nanoklasterlar konsentratsiyasi har xil bo‘lgan namunalardagi MMQ ning magnit maydonga bog‘liqligi:

1-- N(Mn)4 = $2\cdot10^{13}$ $см^{-3}$, 2-- N(Mn)4 = $2\cdot10^{14}$ $см^{-3}$, 3-- N(Mn)4 = $5\cdot10^{14}$ $см^{-3}$, 4-- N(Mn)4 = 10^{15} $см^{-3}$.

Xulosa. Marganets atomlarining [Mn++]4 magnit nanoklasterlari hosil qilingan kremniydagi magnit qarshilikni tadqiq qilishning nazariy tahlili va tajriba natijalari bunday materialarda MMQ kuzatilishi va uning tabiati to‘rtta marganets atomlarining nanoklasterlari mavjudligi bilan bevosita bog‘liqligini hamda kremniyda marganets atomlarining [Mn++]4 magnit nanoklasterlari konsentratsiyani o‘zgartirish orqali MMQ qiymatini keng oraliqda o‘zgartirish imkoniyati mavjudligini ko‘rsatib beradi. Kremniyda katta qiymatdagi manfiy magnit qarshilikning xona haroratida (T=300K) kuzatilishi esa qo‘llanishi nuqtayi nazaridan juda muhim amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. Ludwig G.W., Woodbury H.H., Carlson R.O. Spin Resonance of Deep Level Impurities in Germanium and Silicon // J.Phys.Chem. Sol., 1959. V.8. -P.490.
2. Фистуль В.И., Казакова В.М., Бобриков Ю.А., Рябцев А.В., Абдурахманов К.П., Зайнабидинов С., Камилов Т.С., Утамурадова Ш.Б. О состоянии примесных ионов марганца в кремнии // Физика и техника полупроводников. – Санкт–Петербург, 1982. -Т.: 16. В.5– С. 939-941.
3. Kreissl J., Gehlhoff W. Electron Paramagnetic Resonance of the Cluster in Silicon // phys.stat.sol. 1988.– V.145 (b).– P. 609-616.
4. Алексеенко В.В. О механизме диффузии атомов в конденсированных средах. // ФТТ. - Т. 50.– В.10.– С. 1775-1778.
5. Бахадирханов М.К., Аюпов К.С., Арзукулов Э.У., Сражев С.Н., Тошбоев Т.У. Термические свойство кремния с кластерами атомов никеля //Физика.–Томск, 2008.– № 3 (11).– С.170-172.
6. Бахадырханов М.К., Илиев Х.М., Мавлянов Г.Х., Сатаров О.Э., Эгамбердиев Б.Э., Сапарниязова З.П., Тачилин С.А. Подвижность носителей заряда в кремнии с многозарядными нанокластерами атомов марганца // VI – международная конференция и V – школа молодых ученных и специалистов. Кремний–2009. –Новосибирск: 7-10 июля, 2009.
7. Бахадырханов М.К., Абдурахманов Б.А. Физико-технологические основе формирования кластеров примесных атомов в кремнии. // Доклады АН РУз. –Ташкент: 2013. № 3. -С. 29-33.
8. Bakhadyrkhanov M.K., Mavlonov G.Kh., Isamov S.B., Iliev Kh.M., Ayupov K.S., Saparniyazova Z.M. and S.A.Tachilin. Transport Properties of Silicon Doped with Manganese via Low Temperature Diffusion // Inorganic Materials, 2011, Vol. 47, No. 5, -P. 479-483.
9. Bakhadyrkhanov M.K., Ayupov K.S., Mavlyanov G.Kh., Iliyev Kh.M., and Isamov S.B. Photoconductivity of Silicon with Nanoclusters of Manganese Atoms // Russian Microelectronics, 2010, Vol. 39, №. 6. -P. 401-404.

REZYUME. Kremniyda past haroratli diffuziya usuli bilan marganets kirishma atomlari magnit nanoklasterlarini hosil qilish orqali xona haroratida katta manfiy magnit qarshilik hodisasi kuzatilgan. Kremniydagi marganets nanoklasterlari konsentratsiyasini boshqarish orqali manfiy magnit qarshilik qiymatini boshqarish mumkinligi ko‘rsatilgan.

РЕЗЮМЕ. Явление большого отрицательного магнитосопротивления наблюдалось при комнатной температуре за счет формирования магнитных нанокластеров атомов марганца в кремнии путем низкотемпературной диффузии. Показано, что величиной отрицательного магнитосопротивления можно управлять, контролируя концентрацию нанокластеров марганца в кремнии.

SUMMARY. A large negative magnetoresistance phenomenon has been observed at room temperature by forming magnetic nanoclusters of manganese doped atoms in silicon by low-temperature diffusion. It has been shown that the negative magnetoresistance value can be controlled by controlling the concentration of manganese nanoclusters in silicon.

ABU RAYXAN BERUNIY HÁM HÁZIRGI ZAMAN MATEMATIKASÍ

B.Prenov – *fizika-matematika ilimleriniń doktorı, docent*
E.Oteniyazov – *assistent oqıtıwshı*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: matematika, geometriya, arifmetika, astronomiya, geometrik jismlar, sferik shakllar, trigonometriya.
Ключевые слова: математика, геометрия, арифметика, астрономия, геометрические фигуры, сферические формы, тригонометрия.
Key words: mathematics, geometry, arithmetic, astronomy, geometric figures, spherical shapes, trigonometry.

Abu Rayxan Beruniy orta asirlerde jasap ótken alımlardıń biri bolıp, ol 973-jıldıń 4-sentyabrinde Xorezmnıń ayyemgi Kat (házirgi Beruniy) qalasında tuwılǵan. Beruniy jas waqtınan baslap bilim alıwǵa qızıǵa baslaydı sonlıqtan, Xorezmli ataqli matematik hám astronom Abu-Nasr Ibn Iraq óz tarbiyasina aladı hám oǵan astronomiya hámde matematikani úyretedi.

Abu-Nasr Ibn Iraq, Menelaydıń «Sferik» atlı shıǵarmasin grek tilinen arab tiline awdarmaladi, sferik úshmúyeshlikler ushın sinuslar teoremasın birinshi bólıp dálillegen alım esaplanadı. Beruniy jasap ótken dáwirde ilimde jańalıqlar ashıw júda awır bolǵan. Soǵan qaramay ol óziniń bar kushin hám omırın ilim pán jolında xizmet qılıwǵa arnaydı. Ol 160 tan artıq aslam kitaplar jazıp qaldırdı hám solardan bizge 35 ǵe jaqını jetip kelgen [4], [5]. Ol ilimiy jumislariniń kópshilik bólegin astronomiya, matematika, materologiya hám mineralogiya, tariyx hám etnografiya, adebiyatǵa arnap jazǵan, bul mıynetlerdiń ayırımları usı kunge shekem paydalanılmaqta. 1022-1024-jılları Beruniy Mahmud Ǵaznaviy Hindistanǵa qilǵan jurisinde oǵan joldas bolǵan hám Panjobdaǵı Nandna qalasi jaqınında jer shari meridianınıń bir gradusqa sáykes uzinligin olshegen hám onı 55,887 milge teń ekenligin tapqan. Oni metrlerge aylandırsaq 112 194,5 metrge teń boladı.

Beruniy uzaq jıllar dawamında Hindistanda jasap, 1031-jılda adamlardıń turmısı tárzi, úrp-ádetleri haqqındaǵı maǵlıwmatlar tiykarında "Hindistan" atlı kitaptı jazadı. Bul kitap hind alımlari tárepinen matematika hám astronomiya bóyınsha ilimiy-izleniwshiler ushın áhmiyetli kitap dep qaralǵan [2], [5].

Onıń matematikaǵa baylanisli bolǵan tómendegi ilimiy miynetleri jetip kelgen:

- "Xordalar"-Dongelek xordasın oǵan ishley sızılǵan ishki sızıqlardıń qásiyetleri járdeminde anıqlaw haqqında shıǵarma;
- "Rashika"-Hind rashiklari (arifmetikalıq ámeller) haqqında qollanba;
- "Proeksiyalaw"- juldızlardı tegislikde proeksiyalaw haqqında;
- "Sfera"- sfera betin bóleklegende payda bolatúgin figuralarǵa baylanisli;
- Abu Rayhonnıń Abu Saidǵa xatı;
- Sfera beti haqqında altin kitabı;
- "At-tafhim";
- "Qonuni Másudiy";
- Pikir hám aqıl ushın shınıǵıw;

Beruniydıń «At-tafhim» atlı kitabı soraw-juwap kórinisinde jazılǵan bolıp, berilgen 533 dana sorawdıń 119 matematikaǵa baylanisli dúzilgen. Sorawlardıń 1-37 ge deyin planimetriyaǵa, 38-56 teoriyalıq, 57-71 stereometriya, 96-108 arifmetika, 109-119 algebra hám esaplawlarǵa tiyisli sorawlar keltirilgen. Sorawlar nátiyjesinde insanlarda geometriya hám algebra, arifmetika elementleri, logikalıq oylawdı, Arifmetika elementlerdiń tiykarǵı anıqlamalari, bólshek sanlardı súwretlew, jup-taq sanlar, kompleks sanlar, kvadrat hám kub sanlar, ólshew birlikleri haqqında bilimler payda bola baslaǵan [3].

Algebraǵa tiyisli soraw-juwaplarda «Al-jabr val-muqobala» miynetinde belgisiz hám onıń dárejeleri, sızıqlı hám kvadrat teńlemeler olardı sheshiw haqqında sóz baradi.

Ol «Qonuni Másudiy» atlı qollanbası geometriyalıq figuralardan sheńber, diametr, xorda, úshmúyeshlik hám onıń turleri hám elementleri, múyesh hám olardıń turleri, parallel tuwrı sızıqlardıń anıqlamalari, sheńberge ishley hám sirtlay kópmúyeshlik sızıw, duris kópmúyeshliklerdiń táreplerin esaplaw qaǵıydalari, qálegen múyeshti teń úsh bólekke bólıw sıyaqlı máselelerge arnap jazılǵan.

«Qonuni Másudiy» atlı qollanbasınınıń 3-bóliminde $x^3+1=3x$ kórinisindegi kublıq teńlemeni sheshedi. Bul teńleme 18 múyeshten ibarat teń qaptallı úshmúyeshlerdiń tárepin esaplaw arqali juzege keledi (2-suwret).

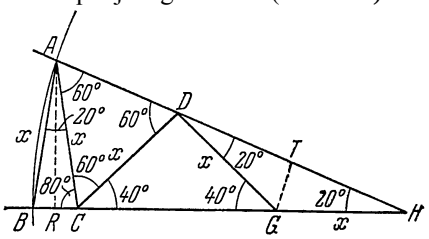

2-suwret

Bunda birlik sheńber berilgen bolıp, onıń oraylıq múyeshi $\angle AHB = 20^0$ bolsın.

Demek, 2-súwrettegi belgilewlerge muwapıq:

$AB = x,\ BH \perp AR, AH \perp GT.$

ΔBAC hám ΔAHB úshmúyeshlikleriniń uqsaslıgınan paydalanıp tómendegi teńlik kelip shıǵadı.

$$\frac{BC}{AB} = \frac{AB}{AH} \qquad (1)$$

demek, $BC = x^2$ kelip shıǵadı.*

Endi ΔARH hám ΔGTH úshmúyeshlikleri uqsaslıǵınan paydalansaq

$$\frac{HR}{AH} = \frac{HT}{GH}. \qquad (2)$$

(2) teńliktegi táreplerdi AB tárep boyınsha tapsaq, tómendegi teńlikke kelemiz

$$\left(1-\frac{x^2}{2}\right) = \frac{1-x}{2x}$$

Nátiyjede $x^3+1=3x$ teńlik kelip shıǵadı [1].

Ulli babamizdiń bul jumısın mektep kursında tanıstırıp ótiwge boladı. Kub teńlemeni uliwma kórinistegi sheshimi XVI ásrde Italiyali matematika Djerolamo Kardona tárepinen tabılǵan.

Trigonometriyaǵa baylanisli túsiniklerdi trigonometriyalıq funksiyalarǵa anıqlamalardı «At-Taftim» atli qollanbasında, «Soyalar» qollanbasında trigonometriyalıq funksiyalar arasındaǵı qatnaslar, «Qonuni Másudiy» qollanbasında bolsa eki argument qosındısı hám ayırmasınıń sinusi, eki eselengen múyesh sinusi, yarim múyesh sinusin anıqlaw, tegis hám sferalıq úshmúyeshlikler ushın sinuslar teoremasi keltirip ótilgen. Bul túsiniklerdiń barlıǵı házirgi zaman matematikasınıń tiykarın quraydı.

Abu Rayxan Beruniy tárepinen jaratilǵanı ilim pándegi óylap tabıwlari, jańalıqlari aradan sonsha asrler ótsede óz ahmiyetin joytpay kelmekte. Beruniy orta shiǵis alimlari arasinda birinshi bolıp jerdiń domalaq koriniste ekenligin, jer quyash atirapinda aylanıwın dálillegen alim esaplanadi. Ol jer shari ólshemin anıqladı hám diametri 5 metrli globus jasap, dunya kartasın jarattı. Beruniydıń dunya ilmi aldindaǵı ulli xizmetleri mamleketimiz tárepinen úlken itibarǵa alınıp, ulli babamizdi házirgi jas áwlad biliwi ushın onıń tuwılǵanına 1050 jıl tolıw múnasibeti menen elimizde kóplegen ushırasıwlar, ilimiy-teoriyalıq konferensiyalar ótkerilmekte.

Ádebiyatlar

1. Юшкевич А.П. История математики в средние века . -М-.: Физматгиз, 1961.
2. Abduraxmanov A., Narmanov A., Narmuratov N. Matematika tarixi oqıw qollanba. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 2016.
3. Останов К., Бекназаров Д., Адилова С. Использование сведений о жизни и математической наследии Беруни на уроках математики. Педагогическая наука, 2006.
4. Булгаков П.Г. Жизнь труды Беруни. -Т.: «Фан». 1972.
5. Кедров Б.Н., Розенфельд Б.А. Абу Райхан Беруни. -М.: «Наука», 1973.

REZYUME. Maqola Markaziy Osiyaning atoqli olimi Abu Rayhon Beruniyning 1050 yilligi va uning matematikada olib borgan ilmiy faoliyatiga bag‘ishlab yozilgan.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена 1050-летию со дня рождения известного среднеазиатского ученого Абу Райхана Беруни и его научной деятельности в области математики.

SUMMARY. The article is dedicated to the 1050th anniversary of the famous Central Asian scientist Abu Rayhan Beruni and his scientific activities in mathematics.

ЙЎЛОВЧИЛАР ОҚИМИ МОНИТОРИНГИ

Д.Ф.Йўлдошев – *таянч докторант*

Б.З.Эргашев – *таянч докторант*

Тошкент давлат транспорт университети

Таянч сўзлар: йўловчилар оқими, мониторинг, жамоат транспорти, шаҳар агломерацияси, транспорт тармоғи.

Ключевые слова: пассажиропоток, мониторинг, общественный транспорт, городская агломерация, транспортная сеть.

Key words: passenger flow, monitoring, public transport, urban agglomeration, transport network.

Бугунги кунда Тошкент шаҳри йўналишли автобусларда йўловчиларга ишончли хизмат кўрсатиш йўловчилар оқими мониторингини доимий ўтказиш билан чамбарчас боғлиқ.

Тошкент шаҳрида жамоат транспортларини ривожлантиришнинг стратегик йўналишларини шакллантириш ҳамда шаҳарнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш умумий йўналишлари, шаҳарга кириб келувчи йўловчилар оқимининг транспортга бўлган талабини қондира олувчи магистрал автобус йўналишлари оптимал тизимини ташкил этиш билан узвий боғлиқ ҳолда амалга оширилиши керак. Сўнгги йилларда Тошкент шаҳрида жамоат транспорти соҳасида инфратузилмани зарур модернизация қилиш, янги замонавий лойиҳаларни амалга ошириш, жамоат транспортларига устуворлик бериш масалалари бўйича бир қанча лойиҳалар амалга оширилди, бу эса йўловчи ташишга бўлган ортиб бораётган талабни қондириш ва келгусида ривожланиш учун маълум даражада захира яратиш имконини берди.

Магистрал йўналишларда автобуслар ҳаракати ва йўловчилар оқими мониторинги бўйича дунё олимлари томонидан бир қанча тадқиқотлар ўтказилган.

Ҳусусан, Россия Федерацияси олимаси Д.В.Петрова Москва шаҳри ақлли шаҳар концепциясига мувофиқ, шаҳар жамоат транспортларида йўловчилар ташишнинг мониторингини замонавий ташкил этиш масалаларида тадқиқот олиб борган. Тадқиқотда Москва шаҳрида йўловчиларни ташишнинг энг самарали усуллари ҳамда йўловчилар оқимини мониторингини реал вақт режимидаги моделлари таклиф этилган [1].

Белоруссия миллий техника, Брест давлат техника университети олимлари Д.В.Капский, О.А.Капцевич, В.В.Касьяник, А.В.Евтухлар навигация маълумотлари-дан фойдаланиб магистрал йўллар, кўча-йўл тармоғида транспорт воситалар харакатини математик моделлар орқали таҳлил этиб, транспорт оқими асосий кўрсаткичлар баҳоловчи методни ишлаб чиқишган [2].

Рус тадқиқотчилари М.Б.Польгун, А.В.Воробьёва, А.В.Остроухлар йўловчи транспортининг нозимлик бошқарувида қўлланилиб келинаётган моделларнинг кучли нозик томонлари ва ишлаш принципларини таҳлил этишган, амалиётга татбиқ этиш учун мос моделни таклиф этишган [3].

Иркутск илмий тадқиқот институти тадқиқотчиси Д.А.Никулина ГЛОНАСС/GPS технологияларидан фойдаланиб тадқиқотлар олиб борган. Тадқиқот натижаларига кўра йўналишда белгиланган вақт бўйича транспорт ҳаракатини таъминлашга, автобуслар тиғиз вақтларда ҳаракати интервалини 95% гача оптималлаштиришга эришилган [4].

Бугунги кунда жамоат транспорти тизими салмоқли ривожланган Германия, Швеция, Корея, Хитой, Сингапур, АҚШ каби мамлакатларда шаҳар агломерацияларида йўловчилар оқимини кузатиш имконини берувчи тизимларнинг кенг доираси мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 2 февралдаги ПҚ-111-сон қарорига мувофиқ жамоат транспортларида кунлик йўловчи ташиш ҳажмини ошириш бўйича, Тошкент шаҳри аҳолиси ва шаҳар меҳмонларини жамоат транспортларидан фойдаланиш кўрсаткичларини оширишда бир қанча чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Шаҳар йўналишли автоусларида йўловчилар оқими ўзгаришини реал вақт режимида мониторингини олиб бориш имконини берувчи ахборот тизими ва маълумотлар омборини жорий етиш йўналишларда автобуслар ҳаракатини йўловчилар оқимига мувофиқлаштириш масалаларини ҳал этишга ёрдам беради.

Шаҳар йўналишли автобусларида йўловчилар оқимини мониторинг қилиш усулларини қуйида тавсифланган бир неча гуруҳларга бўлиш мумкин.

- Жамланган давр узунлиги бўйича тизимли усул:

Мониторингнинг тизимли усули деганда маълум бир маршрут бўйлаб транспорт воситаларининг ҳаракати давомида ҳар куни ўтказиладиган тадқиқотлар тушунилади.

Бир марталик мониторинг усули - ишлаб чиқилган дастур доирасида амалга ошириладиган, белгиланган мақсадлар билан изоҳланадиган қисқа муддатли сўровлар деб аталади.

- Транспорт тармоғининг кенглиги бўйича:

Узлуксиз текширувлар бутун транспорт тармоғида бир вақтнинг ўзида амалга оширилади. Доимий сўровлар натижаларига кўра транспорт инфратузилмаси билан боғлиқ муҳим муаммолар ҳал этилади. Маҳаллий, хусусий, торроқ ва аниқроқ вазифаларни ҳал қилиш учун маршрут тармоғининг алоҳида ҳудудларида, зиддиятли нуқталарда ёки баъзи маршрутларда намунавий сўровлар ўтказилади.

- Таҳлиллар йўли билан:

Аҳолининг, йўловчиларнинг ёки ҳисобчиларнинг амалга оширилган қатновлар тўғрисида махсус анкеталарни тўлдиришига асосланган сўровнома (анкета) усули. Бу усул респондент ва сўров ўтказувчи шахс ўртасидаги шахсий алоқа орқали танлаб олиб борилади. Сўровнинг ҳисобот-статистик усули чипталарни рўйхатга олиш варақалари ва сотилган чипталар сони маълумотларига асосланади. Ҳисобот маълумотларидан фойдаланиб, алоҳида йўналишлар бўйича транспорт ҳажмини аниқлаш, йўловчилар оқимининг кун соатлари, ҳафта кунлари ва бошқалар бўйича тақсимланишини ўрнатиш мумкин.

Дала тадқиқотлари йўловчининг ҳақиқий ҳаракатлари тўғрисида улар билан тўғридан-тўғри алоқа қилиш орқали маълумот олишни ўз ичига олади. Дала тадқиқотлари бир неча турдаги бўлиши мумкин.

Мониторинг усулларини солиштириш. Йўловчилар оқимини мониторинг қилиш усуллари, уларнинг афзалликлари ва камчиликлари келтирилган:

1-жадвал

Усул	Афзалликлар	Камчиликлари
Анкета (анкета) усули	Сўров ўтказишда респондент ва бухгалтер ўртасидаги шахсий алоқа тадқиқотлари	Материалларни қайта ишлашнинг мураккаблиги ва давомийлиги, юқори нарх ва юқори меҳнат зичлиги.
Ҳисобот ва статистик усул	Йўловчиларни ҳисоблаш ва алоҳида йўналишлар бўйича ҳаракат ҳажмини аниқлаш, йўловчилар оқимини сутканинг соатлари, ҳафта кунлари бўйича тақсимлашни белгилаш.	Маршрутда ҳаракатланувчи таркибга максимал юкни ўрнатишга рухсат бермайди.
Табиий усуллар		
Талон (купон)	Йўналиш узунлиги ва сутка вақти бўйича йўловчи ташиш имкониятини, тўхташ пунктларининг йўловчилар алмашинувини, йўловчилар ёзишмаларини, ҳаракат таркибини тўлдиришни аниқлаш имконияти.	Тадқиқот тартибининг об-ҳаво ва иқлим шароитига боғлиқлиги
Жадвал	Кам меҳнат зичлиги (бошқа тўлиқ миқёсли усуллар билан солиштирганда).	Инсон омили туфайли нотўғри маълумотларни олиш ҳавфи.
Визуал Силует	Катта йўловчилар оқими бўлган тўхташ нуқталари ҳақида маълумот тўплаш имконияти	Текширув давомида катта хатоларга йўл қўйиш эҳтимоли юқори. Ёзувлар миқдорини аниқлаб бўлмади.
Анкета	Йўловчиларнинг ёзишмалари тўғрисидаги маълумотларни олиш имконияти	У фақат транспортнинг бевосита фойдала-нувчилари орасида амалга оширилади. Йўловчиларни текшириш жараёнининг юқори мураккаблиги
Автоматлаштирилган усуллар		
Контактли (алоқа)	Йўловчиларнинг ёзишмалари, аҳоли ҳаракати ҳақида маълумот олиш имконияти, шунингдек, йўловчиларнинг социологик сўровини ўтказиш имконияти.	Энг юқори пик соатларда натижаларнинг катта ноаниқликлари (25% гача).
Контактсиз	Сўров натижалари вақт ўтиши билан жадвал шаклида тақдим этилади, шунинг учун маълумотларни қайта ишлаш учун харажатлар ва вақт камаяди.	Қурилмаларнинг мўртлиги, сенсорларни созлаш ва созлашнинг мураккаблиги.
Комбинацияла шган	Хато ва меҳнат сарфини камайтириш. Йиғилган маълумотларнинг тўлиқлиги ва аниқлигини ошириш.	Амалга оширишдаги қийинчилик ва юқори нарх

Йўловчилар оқимини аниқ мониторинг қилиш қуйидаги муаммоларни ҳал қилишга имкон беради:

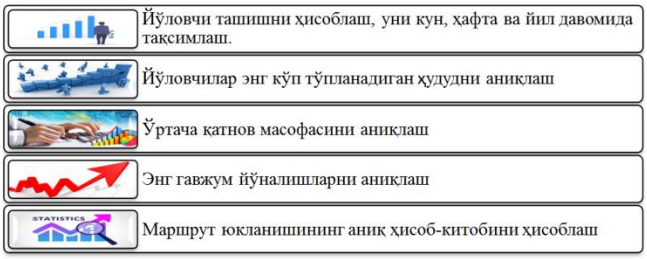

1-расм. Йўловчилар оқимини мониторинг қилиш.

Йўловчилар оқимини мониторинг қилиш усулларининг таҳлили, уларнинг афзалликлари ва камчиликларини баҳолаб, реал вақт режимида энг кичик хатолик билан йўловчи ташишни энг аниқ ҳисоблаш учун тизимли узлуксиз автоматлаштирилган, комбинацияланган усул энг мос келади.

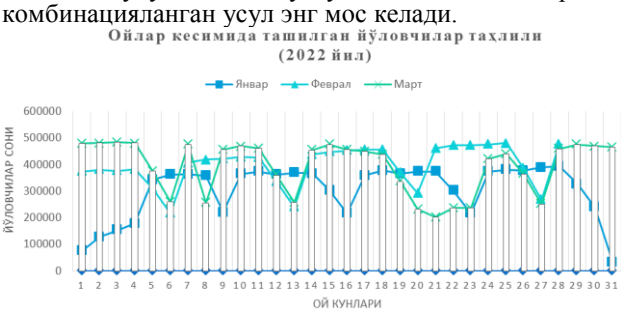

1-расм. Йўловчилар оқимини ойлар ва кунлар бўйича ўзгариши таҳлили.

Комбинацияланган мониторинг усулидан фойдаланиш бошланғич юқори капитални талаб этади, аммо ҳозирги жамоат транспортларида қўлланилаётган АТТО қурилмаларининг ривожланиши билан бу янада қулайроқ бўлиб боради. Ушбу усулдан фойдаланган ҳолда, тақсимланган маълумотларни тўплаш, уларни марказлаштирилган қайта ишлаш ва шаҳар йўналишли автобусларда қатновчи йўловчиларини доимий мониторингини юқори аниқлик билан аниқлаш ҳамда йўналишларда автобусларнинг ҳаракат жадвалларини ишлаб чиқишда қўллаш мумкин.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Тошкент шаҳрида йўналишли автобуслар ҳаракати йўловчилар оқимининг кун соатлари, ҳафта кунлари, ойлар ва йил мавсумлари бўйича ўзгаришини таҳлил қиган ҳолда амалга оширишнинг энг мақбул ечими автоматлаштирилган тўлов тизими маълумотлари ҳамда сотилган чипталар сони бўйича аниқлашдир. Йўловчилар оқимини аниқ мониторинги йўналишлар кесимида автобуслар ва йўловчилар ўртасидаги концептуал боғланишлардан келиб чиққан ҳолда автобуслар ҳаракат жадвалини тузишга замин яратади. Ушбу тадбир барча автобус йўналишларида автобуслар ҳаракатининг йўловчилар оқимига мувофиқлаштирилиши йўллардаги тирбандликларни, йўловчиларнинг ҳаракат вақтларини, транспорт корхоналарини сарф ҳаражатларини камайтириши мумкин.

Адабиётлар

1. Петрова Д.В. Современные подходы к организации мониторинга пассажиропотоков общественного транспорта городских агломераций. International Journal of Open Information Technologies ISSN: 2307-8162 vol. 8, no.1, 2020
2. Капский Д.В., Капцевич О.А., Касьяник В.В., Евтух А.В. Оценка эффективности движения транспортных потоков на основе обработки навигационных данных о движении транспортных средств. Белоруссия миллий техника университети. Наука и техника Т.16.№5, 2017.
3. Никулина Д.А. Моделирование работы городского пассажирского транспорта на основе данных диспетчерской системы управления. // Модели, системы, сети в экономике, технике, природе и обществе. 2014, № 3 (11). -С. 138–145.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Тошкент шаҳар жамоат транспорти тизимини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисид"ги қарори.
5. Abdullaev B., Yuldoshev D., Muminov T., and Axmedov D. Improving the method of assessing road safety at intersections of single-level highways E3S Web of Conferences 264, 05027 (2021) https://doi.org/10.1051/e3sconf/202126405027 *CONMECHYDRO 2021.*
6. Yuldoshev D. & Muminov T. 2021. City public transport and passenger traffic studying the effect of weather indicators. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (7), 133-142.
7. Yo'ldoshev D., Abdullayev B., & Mo'minov T. 2022. Shahar jamoat transporti harakat rejimiga ob-havo ko'rsatkichlarining ta'siri. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (1), 107-116.
8. Mo'minov T., & Yo'ldoshev D. 2022. Shahar jamoat transporti harakat muntazamligini baholash. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (1), 100-106.
9. Abdullaev B.I., Akhmedov D.T., & Yuldashev D.F. (2020). Planning the number of buses on routes.". *Logistics and economy" scientific-electronic journal, 3.*

РЕЗЮМЕ. Бугунги кунда шаҳар йўналишли автобусларда ишончли транспорт хизматини кўрсатиш, жамоат транспортининг йўловчи ташишини доимий равишда кузатиб бориш ва мунтазам таҳлиллар билан боғлиқ. Тошкент шаҳрида йўналишли автобусларга бўлган талаб эса кундан кунга ошиб бормоқда. Мазкур масаланинг илмий ёндашуви, йўловчилар оқимини мониторинг қилиш усуллари таҳлилларини олиб боришни тақозо этади. Мақолада йўловчилар оқимини мониторинг қилиш усуллари ва мезонлари тадқиқ этилган.

РЕЗЮМЕ. Сегодня обеспечение надежного транспортного обслуживания в городских автобусах связано с постоянным контролем и регулярным анализом пассажиропотока общественного транспорта. Спрос на прямые автобусы в городе Ташкент увеличивается с каждым днем. Научный подход к этому вопросу требует анализа методов мониторинга пассажиропотока. В статье рассматриваются методы и критерии мониторинга пассажиропотока.

SUMMARY. Today providing a reliable transport service in city buses is associated with constant monitoring and regular analysis of public transport passenger traffic. The demand for direct buses is increasing in the city of Tashkent day by day. The scientific approach to this issue requires the analysis of passenger flow monitoring methods. The article examines the methods and criteria of passenger flow monitoring.

Biologiya. Zoologiya.

МЯГКОПЛОДНИК КРИСТМОЛИСТНЫЙ-*MALACOCARPUS CRITHMIFOLIUS* (RETZ.) C.A.MEY., ВО ФЛОРЕ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН

А.Б.Ажиев – *доктор биологических наук, доцент*
Ж.Н.Уснатдинов – *студент*
Л.М.Юлдашова – *студент*
Нукусский государственный педагогический института имени Ажинияза
Г.Ж. Сабирова – *преподаватель*
Нукусский медицинский колледж

Таянч сўзлар: тилким баргли юмшоқ мева, юмшоқ меванинг кўпайиши, юмшоқ меванинг кимёвий таркиби, юмшоқ меванинг биологияси, юмшоқ меванинг ботаник тавсифи ва бошқалар.

Ключевые слова: мягкоплодник кристмолистный, размножение чернокорня, химический состав чернокорня, биология чернокорня, ботаническое описание чернокорня и др.

Key words: reproduction of blackcorn, chemical composition of blackcorn, biology of blackcorn, botanical description of blackcorn, etc.

Изучение природных популяций растений – одно из важнейших направлений современной биологии. В особенности популяций редких и исчезающих растений, каковой является популяция Мягкоплодника кристмолистного (*Malacocarpus Crithmifolius* (Retz.) C.A.Mey). Этот представитель нашей флоры встречается только на восточном чинке каракалпакского Устюрта. Вид является редким, лекарственным, ядовитым и почти что «Находящийся под угрозой исчезновения» [1].

В настоящее время, по причинам экологического и фитоценотического характера, популяция находится в дигрессивном состоянии. Восстановление популяции представителя семейства Peganaceae является весьма актуальной проблемой и наиболее оптимальным способом разрешения этой задачи является репатриация растений, размноженных в условиях культуры. Результаты исследований по изменению условий произрастания и развития дикорастущих растений ex situ позволяют точно определить состояние исследуемого вида и прогнозировать его поведение в условиях искусственно создаваемых локалитетов. К тому же, данный вид, обладая высокой толерантностью к эдафическим условиям произрастания, достаточно декоративен и заслуживает широкого использования в практике декоративного садоводства для защиты культурных насаждений от разного рода вредителей и грызунов [2].

Вопросы, освещенные в ходе изучения экологических особенностей и толерантности к условиям произрастания свидетельствует о том, что комплексное изучение *Malacocarpus crithmifolius* является достаточно актуальным и имеет как теоретическое, так и огромное практическое значение [3].

Цель исследования явился анализ состояния естественной популяции *Malacocarpus crithmifolius* (Retz.) C.A.Mey, разработка наиболее эффективных способов её сохранения и агротехники возделывания в естественных условиях и при интродукции.

Задачи исследования:

– оценить состояние естественной популяции *Malacocarpus crithmifolius*;

– выявить лимитирующие факторы распространения *Malacocarpus crithmifolius* in situ и установить толерантность вида к экологическим условиям;

– разработать оптимальную технологию размножения *Malacocarpus crithmifolius* в условиях культуры;

– установить возможности использования *Malacocarpus crithmifolius* в культуре, фармакологии и создания искусственных популяций in situ на территориях, изолированных от основного локалитета.

Объектом нашего исследования явился многолетнее травянистое растениемякоплодник критмолистный (*Malacocarpus crithmifolius* (Retz.) C.A. Mey.) акклиматизированный в условиях Каракалпакского Приаралья (КПА). Опытный участок был заложен на базе МИЦП при Президенте Республики Узбекистан в Муйнакском районе (поселок Тик узяк).

Для посадки был выбран наиболее засоленный и заброшенный участок размером 30 м^2. Высаживали саженцами и семенами (1 и 2 летние саженцы мягкоплодника с 3-5 стебельками) по краю грядок расстоянием 20 см.

На сегодняшний день провелось 8 экспедиции на плато Устюрт, для изучения биологии роста и развития *Malacocarpus crithmifolius* (Retz.) C.A.Mey, были нанесены на карту координатные точки ареалов произрастания. Также привезены по 17 молодых саженцев объектов высажены на участках, где 7 из 10 саженцев принялись. У всех растений собраны семена для дальнейшего проведения опытов.

В настоящее время имеется 17 саженцев, готовых как к осенней, так и к весенней посадке. Также вегетативные и генеративные органы его были переданы в биотехнологическую лабораторию для культивирования in vitro.

Растения определялись по иллюстрированному определителю высших растений Каракалпакии и Хорезма (1982; 1983), Флора… (II, IV, V, VI), определителю высших растений РУз и др.

Фенологические наблюдения проводили по методике И.Н. Бейдеман (1974) [4]. Математическую обработку фенологических данных проводили по методу Зайцева (1983) [5].

Биологические особенности растений изучались в основные периоды онтогенеза по классификации возрастных состояний, предложенных Г.А.Работновым (1983) [6].

Морфологические признаки изучали по И.Г.Серебрякову (1964) [7].

Выживаемость растений устанавливалась на основе числа растений на площадках по 1 м^2 в момент массовых всходов, перед уходом в первую зиму, а затем весной и осенью ежегодно в последующие годы.

Подземную структуру растения изучали по методу М.С. Шалыт (1960) [8], раскапывали промыванием (препарированием) по три растения в каждом варианте.

Одним из способов сохранения популяций редких и исчезающих видов растений является выращивание их в условиях культуры (ex situ) наряду с охраной их в природе (in situ).

Из растений местной флоры в Красную книгу Узбекистана [2] занесено 11 видов среди которых и один из наших объектов - *Malacocarpus crithmifolius* (Retz.) C.A. Mey. Также мягкоплодник указан **в Красных книгах:** Казахская ССР (1981); Республика Казахстан (2006); СССР (1978); СССР (1984); Таджикская ССР (1988); Республика Таджикистан (2015); Туркменистан (1999); Республика Туркменистан (2011); Республика Узбекистан (2009); Республика Узбекистан (2016).

Malacocarpus crithmifolius (Retz.) C.A.Mey. является редким, реликтовым видом и требует сохранения и умножения, так как он обладает наибольшей интродукционной ценностью.

Мягкоплодник критмолистный (*Malacocarpus crithmifolius* (Retz.) C.A.Mey) – редкий реликт из сем. Гармаловые. Летнезеленый лианоподобный листопадный кустарник до 1,5 м высоты, с распростертыми тонкими ветвями до 1 (1,5) м дл., ложащимися на кустарники или стелющимися по земле, с обоеполыми цветками, энтомофил, орнито- и зоохор, светолюбивый, ирруптивный, ксерофит, микромезотерм, олиготроф, кльцефит, петрофит, псаммофит. Листорасположение очередное Листья мясистые, ланцетно-линейные, рассеченные, длиной 7 см и шириной 6 см мелко разделенные. Цветки обоеполые, с двойным околоцветником, лепестки лимонно-жёлтые, одиночные. Венчик 1,0-1,5 см длиной, 2,5-3,5 см шириной, опыляется преимущественно насекомыми: пчелами, осами, мухами и муравьями. Венчик особенно хорошо заметен насекомым. Кроме того, насекомых привлекает пыльца, но особенно нектар, порой довольно обильный, выделяемый нектарным диском.

В цветках 15 тычинок, тычиночные нити в основании имеют язычковидные придатки, у некоторых функционирующие как нектарники.

У мягкоплодника самоопыление обычно не происходит или случается редко, время от времени обычно в жаркие дни пыльники лопаются в еще не открывшемся цветке, при этом пыльца попадает на созревшее рыльце; самоопылению способствует еще и то, что в пасмурные дни бутоны мягкоплодника совсем не раскрываются.

Плоды шаровидные, коричнево-красные, сочные 3-гнездные ягоды съедобны, богаты витаминами С и каротином. Плод – трёхгнездная, многосеменная ягода округло-приплюснутой формы, 1–1,5 см в диаметре. Мякоть плода сочная, оранжево-красного цвета. Распространение плодов происходит преимущественно птицами и другими животными.

Рис. 1. Цветки и плоды M. crithmifolius (Retz.) C.A.Mey. (фото А.Ажиева)

Семена мелкие, длиной 0,3 мм. Масса 1000 семян – 0,7843 гр. Цветёт в июне–сентябре, плодоносит в июле–октябре. Жаростойкий и засухоустойчивый. Может расти в экстремальных условиях окружающей среды, где другие кустарники не могут.

Рис. 2. Семена M. crithmifolius (Retz.) C.A.Mey. (фото А.Ажиева)

Статус-Редкий реликтовый вид монотипного рода.

Перспективен как почвопокровное растение для озеленения откосов и вертикальных стенок, а также при создании биогруппы на газонах.

По жизненной форме растение представляет собой ягодную полукустарниковую лиану высотой до двух метров со стелющимися длинными стеблями с неправильно дважды рассеченными на ланцетно-линейные доли листьями (другое название вида - мягкоплодник

рассеченнолистный). Основные местонахождения природных популяций сосредоточены на Восточном побережье Каспийского моря – Мангышлак, Бузачи, чинки Устюрта.

Растет мягкоплодник на глинистых и песчаных почвах, на равнинах, на каменистых склонах предгорий и на обрывках чинков (рис. 3) [9].

Рис. 2. Общий покров M. crithmifolius (Retz.) C.A.Mey., в обрывах чинков восточного Устюрта (фото А.Ажиева)

Мягкоплодник критмолистный является слабо конкурентоспособным видом, встречается спорадически и, как правило, в угнетенном состоянии. Естественное возобновление вида происходит от пня. Размножение семенами отмечается только в благоприятные по осадкам годы при достаточном количестве света среди древесно-кустарникового редколесья. Однако, в природе небольшое число особей выживает самосевом. Мягкоплодник является перспективным пищевым и декоративным растением для широкого использования на засоленных неудобных землях и для введения в культуру в качестве ягодного растения в промышленных районах Каракалпакстана и Устюрта и в пустынных районах Центральной Азии. Сочные оранжево-красные ягоды мягкоплодника содержат много витамина С, богаты сахарами и органическими кислотами [10]. В листьях растения выявлено высокое содержание алкалоидов, идентифицрован анабазин, гидрохлорид которого используется в качестве средства, снижающего никотиновую зависимость [11]. Растение рекомендовано для использования в садоводстве для вертикального декоративного озеленения [12]. В аридной Аралокаспийской зоне мягкоплодник играет значительную роль в кормовом рационе овец и лошадей [13].

Распространение: Каракалпакстан: Плато Устюрт. За пределами Узбекистана: Мангышлак, Устюрт (обрывы и чинки), Большие и Малые Балханы, Западный Копетдаг, Бадхыз (Зюльфагарский проход и район г. Кушки), Северный Памиро-Алай (бассейн р. Исфары, низовье р. Уртачашма). За пределами СССР — Иран и Афганистан.

Места обитания: Галечники, засоленные почвы близ пресных и минерализованных родников. Растет в узких ущельях низкогорий, реже — гор, по крутым склонам обрывов и карстовых воронок, в защищенных долинах на каменистых склонах, обнажениях гипсоносных глин, у солонцеватых источников или близ морского побережья, нередко при частичном затенении, иногда в тугайных зарослях, очень редко в зарослях арчи.

Численность: В 2022 г. отмечено 7 ценотических популяций вида (на восточном чинке Устюрта), общей численностью около 200 особей [16-20].

Основными лимитирующими факторами стало плохое возобновление в природных условиях. Хозяйственная деятельность в местах обитания; повреждение кустов, обрубка стволиков человеком.

Размножается *M. crithmifolius семенами и вегетативно* (отводками). Возобновляется от пня, укореняется отводками (засыпанными камнями или почвой), стелющимися побегами. Размножается семенами, но в природе выживает небольшое число особей самосева.

Литература

1. Конвенция о биологическом разнообразии. Организация Объединенных Наций, 1992. –С.30.
2. Каталог растений Мангышлакского экспериментального ботанического сада. – Актау: 2009. –С. 136.
3. Красная книга Казахстана. Изд. 2-е, переработанное и дополненное. Т. 2: Растения (колл. авторов). – Астана: ТОО «АртPrintXXI», 2014. –С. 452.
4. Перечень редких и находящихся под угрозой исчезновения видов растений. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 октября 2006 года.
5. Красный список видов, находящихся под угрозой исчезновения МСОП. Электронный источник: https://www.iucnredlist.org.
6. Шомуродов Х.Ф., Сарибаева Ш.У., Ахмедов А. Схема распространения и современное состояние, редкие виды растений на плато Устюрт в Узбекистане. // Засушливые экосистемы. 2015. V5, N. 4. –С. 261-267
7. Белоусова Л.С., Денисова Л.В., Никитина С.В. Редкие растения ССР. – М., 1979. – С. 201.
8. Жарекеев В.Х, Тележенетская М.В., Юнусов С.Ю. Изучение алкалоидов Malacocarpus crithmifolius. // Химия природных соединений. –1971. №4. – С. 538-539.
9. Мурзова Р.М. Мягкоплодник критмолистный – Malococarpus crithmifolius (Retz.) C. A. Mey и биологические предпосылки к введению его в культуру: Автореф. дис…канд. биол. наук. – Ташкент: 1958. –С. 16.
10. Нурушев М.Ж., Нурушева Г.М. Эколого-экономические аспекты продуктивного коневодства Казахстана. // Известия Оренбургского госуд. аграрного университета. 2005. Т. 3. № 7-1. – С. 43-45.
11. Флора Узбекистана. T.V. /под ред. А.И.Введенского. -Ташкент: Изд-во: АН УзССР. 1961.
12. Ережепов С.Е. Флора Каракалпакии, её хозяйственная характеристика, использование и охрана. –Ташкент: Изд-во ФАН УзССР, 1978. – С. 155-166.
13. Коровина О.Н., Бахиев А., Сарыбаев.Б., Таджитдинов М. (1983) Иллюстированній определитель вісщих растений Каракалпакии и Хорезма. Т.2, -Ташкент: «Фан» Уз ССР.
14. Шербаев Б.Ш. Флора и растительность Каракалпакии. –Нукус: «Каракалпакстан», 1988. –С. 297.
15. Ажиев А.Б. К изучению видового состава диких сородичей культурных растений Каракалпакстана и Хорезма. // Вестник науки и образования. 2016. №9 (21). -С. 24–28
16. Ajiev A.B. Wild relatives of cultivated plants of the Republic of Karakalpakstan and Khorezm and their economic significance // Vol. 21 No. 6 (2020): October 2020. Journal of Natural Remedies (JNR) c ISSN: 2320-3358. http://jnronline.com/ojs/index.php/about/article/view/292. -P. 99-104.
17. Ajiev A.B. Current state of natural focals of wild communities of cultural Plants // Science and Education in Karakalpakstan 2020 №3 ISSN 2181-9203. https://karsu.uz/kk. -P. 24-30.
18. Ajiev A.B., Almenova G.P. Wild relatives of cultivated plants of Karakalpakstan and Khorezm and their systematic review// The American Journal of Agriculture and Boimedical Engineering. ISSN–2689-1018. January31, 2021. -P. 31-39. https://doi.org/10.37547/tajabe/Volume03Issue01-06
19. Ajiev A.B., Almenova G.P. Научные основы охраны дикорастущих сородичей культурных растений Каракалпакстана // The American Journal of Agriculture and Boimedical Engineering. (ISSN– 2689-1018). January31, 2021. -P. 48-54. https://doi.org/10.37547/tajabe/Volume03Issue01-08
20. Ajiev A.B., Mambetullaveva S.M. Ecological analysis of the impact of factors on the spatial distribution of wild relatives of cultivated plants of the Karakalpak priaralie / Journal of Pharmaceutical Negative Results ¦ Volume 13 ¦ Special Issue 7 ¦ 2022. 3214-3218 Pp. DOI: 10.47750/pnr.2022.13.S07.419.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қорақалпоғистон Республикасида тилким баргли юмшоқ мева - Маласосарпус сритҳмифолиуснинг ўрганиш мақсади ва вазифалари, ботаник тавсифи, биологияси келтирилган. Юмшоқ мева ўсимлиги ноқулай шўрланган ерларда кенг қўллаш ҳамда Қорақалпоғистон ва Устюртнинг саноат районларида резавор ўсимлиги сифатида етиштириш учун истиқболли озиқ-овқат ва манзарали ўсимлик ҳисобланади. Кўплиги: 2022 йилда турнинг 7 та тсенотик популяцияси қайд этилган (Устюртнинг шарқий иягида), умумий сони 200 га яқин. Асосий чекловчи омиллар табиий шароитда ёмон регенерация эди. Яшаш жойларида иқтисодий фаолият; буталарга, одам тарафидан пояларининг чопиб зарар етказиш. М. сритҳмифолиус уруғ ва вегетатив (қаламчалар билан) кўпаяди. Қолган поясидан ўнип чиқади, поялари (тошлар ёки тупроқ билан ёпилиб қолганда), ўрмаловчи поялари билан кўпаяди. Уруғлар билан кўпайтирилади, лекин табиатда ўз-ўзидан кўпайиши ҳолатида оз сонли особлари омон қолади.

РЕЗЮМЕ. В статье дается цель и задачи исследования, ботаническое описание, биология Мягкоплодника кристмолистного - *Malacocarpus crithmifolius* в Республике Каракалпакстан. Мягкоплодник является перспективным пищевым и декоративным растением для широкого использования на засоленных неудобных землях и для введения в культуру в качестве ягодного растения в промышленных районах Каракалпакстана и Устюрта. Численность: В 2022 г. отмечено 7 ценотических популяций вида (на восточном чинке Устюрта), общей численностью около 200 особей. Основными лимитирующими факторами стало плохое возобновление в природных условиях. Хозяйственная деятельность в местах обитания; повреждение кустов, обрубка стволиков человеком. Размножается *M. crithmifolius семенами и вегетативно* (отводками). Возобновляется от пня, укореняется отводками (засыпанными камнями или почвой), стелющимися побегами. Размножается семенами, но в природе выживает небольшое число особей самосева.

SUMMARY. The article gives the purpose and objectives of the study, botanical description, and biology of the soft-leaved crithmifolius - Malacocarpus crithmifolius in the Republic of Karakalpakstan. Promising food and ornamental plant for widespread use on saline inconvenient lands and for introduction into culture as a berry plant in the industrial areas of Karakalpakstan. Population: In 2022, 7 cenotic populations of the species were noted (on the eastern of Ustyurt), with a total number of about 200 individuals. The main limiting factors were poor renewal in natural conditions. Economic activity in habitats; damage to bushes, stumping of stems by man. M. crithmifolius reproduces by seeds and vegetatively (layering). It resumes from the stump, takes root by layering (covered with stones or soil), creeping shoots. Propagated by seeds, but in nature a small number of individuals survive self-seeding.

O‘SIMLIK GULCHANGLARINING SUTKALIK VA MAVSUMIY TARQALISH QONUNIYATLARI SAMARQAND SHAHRI MISOLIDA

Z.O’.Djumayeva – *doktorant*
X.Q.Haydarov – *biologiya fanlari doktori, professor*
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
X.E.Tursunboev – *biologiya fanlari nomzodi, dotsent*
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
A.B.Nozimova – *doktorant*
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: o‘simlik, aeropalinologiya, ekologiya, gulchang, daraxt, biologiya, changlanish, allergiya.
Ключевые слова: растение, аэропалинология, экология, пыльца, дерево, биология, опыление, аллергия.
Key words: plant, aeropalinology, ecology, pollen, tree, biology, pollination, allergy.

Kirish. Palinologiya - gulchanglar va sporalar haqidagi fan bo’lib, 17-asr oxirida paydo bo'lgan. Mikroskopning ixtiro qilinishi bilan botaniklar o'simlikning ko'zga ko'rinmas juda kichik a’zosi - gulchanglari va sporalari orqali o’simlik turlarini aniqlash imkoniyatiga ega bo'ldilar. Aniqlanishicha, ularning qobig'i barqaror modda - sporopollenindan iborat bo'lib, u millionlab yillar davomida saqlanishi mumkin. O’simlik gul changlari tibbiyotda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ingliz palinologi X.Xayd Yevropada pichan isitmasi (pollinoz) don ekinlari va ayrim daraxtlarning gulchanglari, shuningdek, begona o‘tlarning ayrim turlarining gulchanglaridan kelib chiqishini aniqladi [4]. Allergen o'simliklardan keng tarqalgan turlar quyida keltirib o’tilgan. Ularga qayin, eman, terak, zarang, yapon safora, lola daraxti va ignabarglilardan qarag‘ay, archa kabi daraxtlar mansub. O‘t o’simliklardan qichitqi o‘t, otquloq, shuvoq, qamish shuningdek, bir qator madaniy ekinlar makkajo‘xori, javdar, guruch, bug'doy, tariq kiradi. Sog'liq uchun xavfli bo'lgan gulchanglar miqdorining keskin o'sishi turli mintaqalarda turli vaqtlarda sodir bo'ladi va bu jarayon gulchanglar tarqalishining xususiyatlariga bog'liq bo'lib, ular o'z navbatida meteorologik sharoitlar bilan belgilanadi. Aerobiologik namunalar standartlashtirilgan usulga muvofiq amalga oshirildi. Tadqiqotlarimizda o’simliklardagi gul changlari soni 1m^3 havo uchun hisoblab chiqildi va olingan chang donalari mikroskopiya usuli yordamida o’ranildi (Mikromed MS-2-ZOOM) [2, 5]. Gul changi donalarini aniqlashda asosan oila e’tiborga olindi va aniqlagich atlaslardan foydalanildi [1, 3, 5]. Bunda gul changlarining hosil bo’lish va tugash davri, maksimal kunlik qiymatlari va umumiy miqdori aniqlandi.

2022 yildagi ma’lumotlar shuni ko’rsatadiki, may oyining birinchi o’n kunligida Samarqand havosi tarkibida 34 ta o’simlik gul changlari aniqlandi. Ulardan terak (*Populus*), qayin (*Betula*), qarag’ay (*Pinus*), chinor (*Platanus*), zarang (*Acer*) kabi o’simliklar ustunlik qildi. Qolganlari noaniq gul chang taksonlari edi. O’simlik gulchangi taksonlari mavjudligining ketma – ketligi, vaqti, maksimal kunlik qiymatlarini va umumiy miqdorini hisobga olgan holda tahlil qilindi. Bu tadqiqot natijalari 1-jadvalda taqdim etilgan.

Jadval 1. O’simlik gul changlarining sifat va miqdoriy tarkibi. Samarqand 2022 yil.

№	O’simlik nomlari	Jami mavsum davomida sm^2	%	O’simlik changlarinung maksimal soni
	Daraxt gul changlari			
1	*Acer sp.* Zarang	4564	8,01%	3048 (03. 2 - дек)
2	*Fraxinus sp.* Shumtol	3280	5,76%	2014 (03. 2-дек)
3	*Populus sp.* Terak	5010	8,79%	4028 (03. 2-дек)
4	*Junglans sp.* Yong’oq	524	0,92%	301 (04. 1-дек)
5	*Salix sp.* Tol	3580	6,28%	2413 (03. 2-дек)
6	*Castanea sp.* Kashtan	2054	6,60%	1021 (04. 2-дек)
7	*Quercus sp.* Eman	258	0,45%	108 (04. 3-дек)
8	*Betula sp.* Qayin	64	0,11%	48(04. 3-дек)
9	*Ulmus sp.* Qayrag’och	210	0,37%	146(03. 1-дек)
10	*Picea sp.* Qora qarag’ay	80	0,14%	73(04. 3-дек)

11	*Paulownia sp.* Pavloniya	47	0,08%	28(05. 1-дек)
12	*Liriodendron sp.* Lola daraxti	28	0,05%	17(05. 1-дек)
13	*Ginkgo sp.* Ginkgo	12	0,02%	8(04. 3-дек)
14	*Magnolia sp.* Magnoliya	36	0,06%	29(03. 3-дек)
15	*Cercis sp.* Arvug'on	38	0,07%	22(04. 1-дек)
16	*Platanus sp* Chinor	6124	10,75%	4856(03. 3-дек)
17	*Juniperus sp.* Archa	5464	9,59%	3675(02. 3-дек)
18	*Cupressus sp.* Savr	4685	8,22%	3054(02. 3-дек)
19	*Ailanthus sp.* Aylant	306	0,54%	203(05. 1-дек)
20	*Taxus sp.* Tiss	8	0,01	6(03. 3-дек)
Jami daraxt gul changlari (20 ta tur)		36372	63,82%	
O't o'simliklarning gul changi				
21	*Plantagenaceae* Zupturumdoshlar	54	0.09%	26 (06. 2-дек)
22	*Poaceae* Boshoqlilar	14430	25,32%	6852(06. 2-дек)
23	*Chenopodiaceae* Sho'radoshlar	4626	8,12%	1121(06. 3-дек)
24	*Cyperaceae* Hiloldoshlar	380	0,67%	126 (07. 1-дек)
25	*Rosaceae* Ra'noguldoshlar	410	0,72%	286 (03. 3-дек)
26	*Polygonaceae* Torondoshlar	68	0,12%	45 (05. 3-дек)
27	*Asteraceae* Murakkabguldoshlar	530	0,90%	124 (05. 3-дек)
28	*Fabaceae* Burchoqdoshlar	52	0,09%	21 (06. 3-дек)
29	*Lamiaceae* Yalpizdoshlar	49	0,08%	23 (06. 2-дек)
30	*Apiaceae* Ziradoshlar	9	0,01%	6 (07. 1-дек)
Jami o't o'simliklar gul changlari (10 ta tur)				
Jami: 30 ta		20608	36,12%	

2022 yil o'tkazilgan tadqiqotlar natijasida Samarqand shahri havosi tarkibidagi quyidagi o'simlik gul changlari aniqlandi va tavsif etildi. (rasm 1)

- Zarangni gullash mavsumi 6 martdan 14 aprelgacha davom etdi. Jami mavsum davomida 1 sm^3 da 4564 o'simlik gul changlari aniqlandi.
- Shumtolni gullash mavsumi 28 fevraldan 22 martgacha davom etdi. Jami mavsum davomida 1 sm^3 da 3280 o'simlik gul changlari aniqlandi.
- Terak o'simligining gullash mavsumi 2 martdan 25 martgacha davom etdi. Jami mavsum davomida 1 sm^3 da 5010 o'simlik gul changlari aniqlandi.
- Yong'oq o'simligining gullash mavsumi 18 martdan 20 aprelgacha davom etdi. Jami mavsum davomida 1 sm^3 da 524 o'simlik gul changlari aniqlandi.
- Tol o'simligining gullash mavsumi 26 fevraldan 23 martgacha davom etdi. Jami mavsum davomida 1 sm^3 da 3580 o'simlik gul changlari aniqlandi.
- Kashtan o'simligining gullash mavsumi 26 martdan 29 aprelgacha davom etdi. Jami mavsum davomida 1 sm^3 da o'simlik gul changlari aniqlandi.

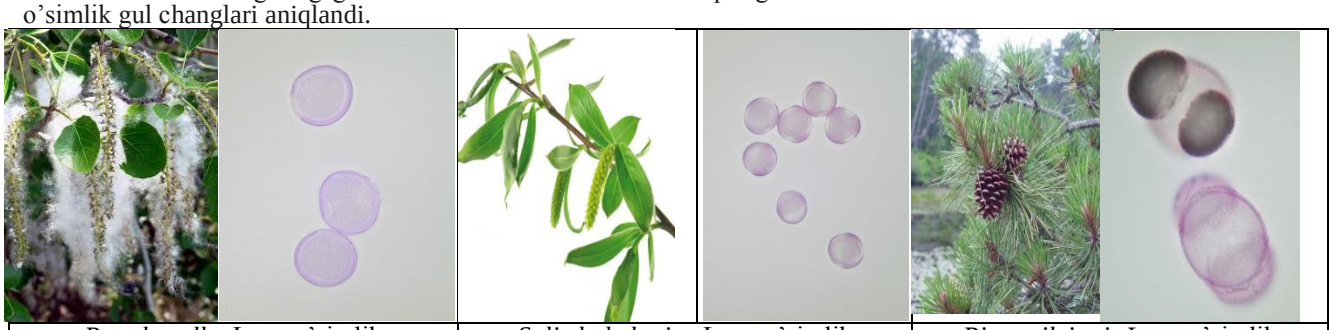

Populus alba L. va o'simlik changining umumiy ko'rinishi.	*Salix bobylonica* L. va o'simlik changining umumiy ko'rinishi.	*Pinus silvistris* L. va o'simlik changining umumiy ko'rinishi.

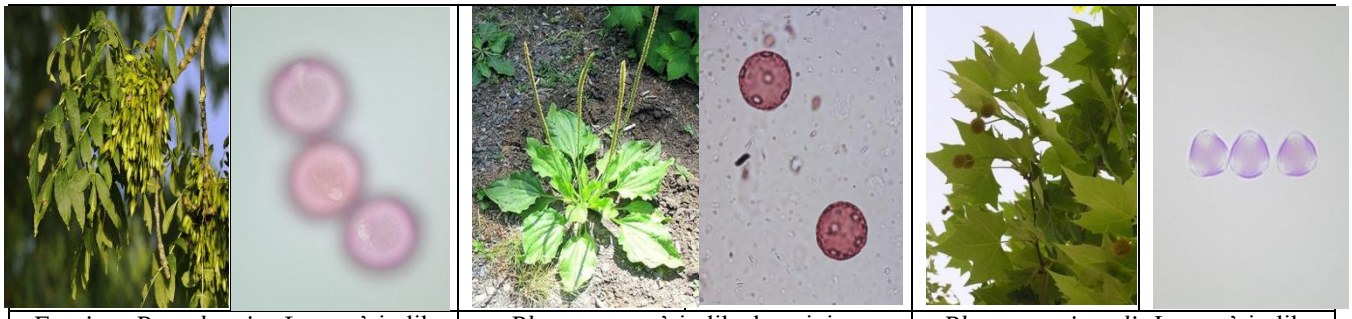

Fraxinus Pensylvanica L. va o'simlik changining umumiy ko'rinishi.	*Plantago* va o'simlik changining umumiy ko'rinishi.	*Platanus orientalis* L. va o'simlik changining umumiy ko'rinishi.

Rasm 1. Allergen o'simliklarning nomi va gulchanglarning ko'rinishi

- Qayin o'simligining gullash mavsumi 30 martdan 12 maygacha davom etdi. Jami mavsum davomida 1 sm^3 da 64 o'simlik gul changlari aniqlandi.
- Savr daraxti o'simligining gullash mavsumi 28 fevraldan 20 aprelgacha davom etdi. Jami mavsum davomida 1 sm^3 da 4088 o'simlik gul changlari aniqlandi.
- Murakkabguldoshlar (*Asteraceae*) o'simligining gullash mavsumi 25 maydan 18 sentabrgacha davom etdi.

Jami mavsum davomida 1 sm^3 da 630 o'simlik gul changlari aniqlandi.

Fevral- mart oyidan boshlab zarang, tol, terak, chinor, shumtol, kashtan, savr daraxti kabi o'simliklarning chang donalari hosil bo'la boshladi va mart oyining ikkinchi o'n kunligida chang donalarining miqdori maksimal qiymatga ega bo'ldi. Zarang osimlik changlari hosil bo'lishi aprel oyining birinchi o'n kunligiga qadar davom etdi.

Mart – aprel oyida qayin, yong'oq, tut kabi o'simliklarning chang donalari hosil bo'la boshladi va aprel oyining ikkinchi o'n kunligida chang donalarining miqdori maksimal qiymatga ega bo'ldi. Qayin o'simligi changlari hosil bo'lishi may oyining birinchi o'n kunligiga qadar davom etdi.

Aprel – may oyida yapon saforasi, akasiya, anor kabi o'simliklarning chang donalari hosil bo'la boshladi va may oyining uchunchi o'n kunligida chang donalarining miqdori maksimal qiymatga ega bo'ldi.

May – iyun oyidan boshlab asosan o't o'simliklar chang donalarining hosil bo'lish jarayoni boshlandi.

Xulosa: Samarqand shahri havosi tarkibida 2022 yil tadqiqot natijalariga ko'ra jami 34 ta oilaga mansub o'simlik taksoni mavjud bo'lib, shundan 40 ga yaqin tur daraxt va butalarni va 30 dan ziyod o't o'simliklar aniqlandi. Daraxt va butalar orasida aeropalinologik spektrda dominant tur sifatida terak, chinor, zarang, shumtol kabi o'simliklar tashkil qildi.

Jo'ka, qayrag'och, lipa, majnuntol, eman kabi o'simliklarning gulchanglari kichik miqdorda, lola daraxti, ginkgo, mangnoliya kabi o'simliklarning gulchanglari esa juda kam miqdorda aniqlandi. Jami daraxt gulchanglari 2022 yilda 63,82% ni o't o'simliklar 36,13% tashkil qildi. Bu ko'rsatgich oldingi yillarga nisbatan bir muncha miqdori yuqoriligini anglatadi. Bunga sabab so'nggi shahar infrotuzilmasida ko'plab manzarali daraxt va butalarning ekilishi va bundan tashqari har xil assortimentli gullarning keltirilishi va introduksiya etilishi deb bilamiz.

Adabiyotlar

1. Астафьева Н.Г. Пыльцевая аллергия в Саратовской области [Текст] / Н.Г.Астафьева, Е.Н.Удовиченко, И.В.Гамова, И.А.Перфилова, Д.Ю.Кобзев // Российский аллергологический журнал. № 1.2010. -С. 17–25.
2. Посевина Ю. М. Палиноэкологический мониторинг атмосферного воздуха г. Рязани: автореф. дисс. … к.б.н. -М.: 2011.
3. Посевина Ю. М., Иванов Е. С., Северова Е. Э. Палиноэкологическая оценка качества атмосферного воздуха // Вестник РУДН, серия «Экология и безопасность жизнедеятельности», 2010, № 5,- С.15.
4. Djumayeva Z. O' Samarqand shahridagi dastlabki palinologik tadqiqotlar O'zMU ilmiy jurnali 2023. 3/1, -S.49 -54
5. Джумаева З., Очилов У., Ҳайдаров Х. Самарқанд шаҳри мисолида аллерген флоранинг таксономик таркиби таҳлили ЎзМИ илмий журнали 2022. 3/2б 48-б.
6. Soldevilla G. C., Gonzalez C. P., Teno A. P.,Vilches D. E. Spanish Aerobiology Network (REA): Management and Quality Manual. Cordoba: Serviciode publicaciones de la Universidad de Cordoba, 2007. -P.36.
7. Wilken-Jensen K., Gravesen S. Atlas of Moulds in Europe causing respiratory allergy. Copenhagen: ASK Publishing, 1984.

REZYUME. Tadqiqotlar Samarqand shaxrida o'simlik gulchanglarining sutkalik va mavsumiy qonuniyatlarini aniqlash va o'rganish misolida olib borildi. 2022 yilda Samarqand shaxri havosi tarkibida 34 ta oilaga mansub turlari 40 ga yaqin daraxt va buta, 30 ga yaqin o't o'simlik turlari aniqlandi. Aeropalinologik spektrda chinor, qarag'ay, qayin, terak, zarang, shuvoq va donli o'simliklar ustunlik qildi. O'simlik gulchanglarining tarqalishi havo haroratiga, bosimga, shamol tezligiga va yog'ingarchilik miqdoriga ham bog'liq.

РЕЗЮМЕ. Исследования проводились на примере выявления и изучения суточных и сезонных закономерностей пыльцы растений в городе Самарканде. В 2022 году в воздухе города Самарканда было выявлено 34 вида растений 40 видов деревьев и кустарников, 30 видов травянистых растений). В аэропалинологическом спектре преобладали клен, сосна, береза, тополь, софора японский, тюльпанное дерево, полынь и злак. Распространение пыльцы растений также зависит от температуры воздуха, давления, скорости ветра и осадков.

SUMMARY. The research was carried out on the example of identifying and studying the daily and seasonal patterns of pollen of plants in the city of Samarkand. In 2022, 34 species of plants 40 species of trees and shrubs, 30 species of herbaceous plants were identified in the air of the city of Samarkand. The aeropalinological spectrum was dominated by maple, pine, birch, poplar, Japanese sophora, tulip tree, wormwood and grass. The spread of plant pollen also depends on air temperature, pressure, wind speed and precipitation.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АНАЛИЗЫ ФАУНЫ, БИОЛОГИИ И ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЕМЕЙСТВА УСАТЫХ ЖУКОВ (Coleoptera, Cerambycidae) ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ

Т.И.Жугунисов – *доктор биологических наук, доцент*

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Е.С.Дуйсенгалиев – *базовый докторант*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: экологик омил, зараркунанда, узун шохли қўнғизлар, қўғирчоқлар, личинкалар, дарахтлар.

Ключевые слова: экологический фактор, вредители, жуки-усачи, куколки, личинки, деревья.

Key words: ecological factor, pests, longhorn beetles, pupae, larvae, trees.

Жуки-усачи, или дровосеки (Cerambycidae), своим развитием тесно связаны с древесно-кустарниковой, а некоторые виды с травянистой растительностью. В основном их значение в лесном хозяйстве, как стволовых вредителей и вредителей пиломатериалов. Но самая главная их роль в биоценозах – это участие в утилизации мертвой и ослабленной древесно-кустарниковой растительности. Все это делает усачей крупным индикатором состояния лесных биоценозов. А фаунистическое разнообразие и численность усачей на ООПТ может служить мониторинговым эталоном степени сохранности территории.

Семейство Усачи (дровосеки) – широко распространено во всем мире. В Средней Азии разным данным обитает от 900 до 1500 видов [1]. Современные исследования авторы проводили, начиная с 1971 г. по настоящее время. Для выявления фауны усачей (Cerambycidae) использовались различные методы: ловушки, выведение из кормовых растений, сборы на источники света, укосы по кустарникам, траве и веткам деревьев и др. Но преобладали обычные ручные сборы с растений.

По срокам развития в природе имаго усачей можно разделить на несколько групп. Одну группу составляют виды (Mesosa myops (Dalm.), Rhagium inquisitor (L.)), у которых жуки появляются в конце лета и остаются на зиму. Весной следующего года выходят с мест зимовки, питаются, спариваются и самки откладывают яйца. У большинства перезимовавших жуков дополнительное питание — необходимое условие для размножения. К следующей группе относятся виды (Brachyta interrogationis (L.)), у которых взрослые насекомые отрождаются ранней весной (май) [2]. Примерно через неделю после этого жуки выходят с мест выплода, вдобавок они питаются и затем размножаются. Последнюю зиму они переживают в фазе куколки или личинки.

Большее число видов относится к группе, взрослые насекомые которой отрождаются преимущественно в июне, выходят из куколочных колыбелек в конце июня — начале июля. Некоторые из них приступают к раз-

множению без дополнительного питания. Особую группу составляют виды (Monochamus urussovi (Fish.), Saperda carcharias (L.)), обладающее растянутым периодом лета. Жуки отрождаются в июне — июле, встречаются до сентября включительно. Жуки этой группы нуждаются в дополнительном питании. Потребность в дополнительном питании у взрослых насекомых возникает в зависимости от их физиологического состояния и от степени развития половых желез. По этому признаку семейство можно разделить на две большие группы.

Первую группу составляют виды, у которых имаго отрождаются с недоразвитыми половыми железами. К ним относятся многие Lamiinae (Monochamini, Saperdini и пр.), некоторые Lepturinae, Aseminae и др. Как правило, жуки этой группы питаются тканями тех видов растений, которые заселяются самками. К примеру, жуки Monochamus urussovi (Fisch.) и Monochamus sutor (L.) подгрызают кору молодых побегов хвойных деревьев. В период питания у жуков созревают половые железы, после чего они приступают к размножению. У некоторых видов родов Monochamus, Saperda и других жуки после откладки яиц нередко возвращаются к повторному питанию [3].

Ко второй группе относятся виды, взрослые насекомые которых отрождаются с развитыми половыми железами, способные к размножению без дополнительного питания. Это преимущественно представители Lepturinae и Cerambycinae. Здесь можно выделить две подгруппы. Одни (Xylotrechus) ведут скрытый образ жизни, не питаются, сразу после выхода из куколочных колыбелек приступают к спариванию и откладке яиц. Жуки этих видов нуждаются лишь в воде, которую они легко находят в местах кладки яиц. Продолжительность жизни жуков этой подгруппы в среднем 2, реже 3 - 4 недели. Вторая подгруппа включает виды (Leptura, Strangalia, Chlorophorus и др.), имаго которых ведут открытый образ жизни, встречаются на цветах, питаются там пыльцой, реже лепестками. Здесь же спариваются, затем самки летят в места откладки яиц. Жуки этих видов наиболее активны в ясную теплую погоду, после захода солнца скрываются в травянистом покрове или в напочвенной подстилке. Продолжительность жизни жуков — 4, реже 6 - 8 недели.

Откладка яиц сопровождается сложными поведенческими реакциями самок, которые обеспечивают выбор наилучших условий для развития личинок. Самки одних видов откладывают яйца на отмирающие или отмершие корни деревьев. К ним следует отнести Pachyta quadrimaculata (L.) (сосна), Pachyta lamed (L.) (ель), Pachytodes erraticus (Dalm.) (берёза) и другие виды, заселяющие корни различных древесных пород [3;4]. Самка отыскивает место, где находится корень, зарывается в почву и на корень откладывает яйца обычно по одному, реже больше, затем процедура откладки повторяется.

Другую группу усачей объединяет способ откладки яиц в щели коры и в трещины древесины погибших деревьев. При этом самка сначала обследует яйцекладом расщелину, затем откладывает яйцо. Как правило, они откладываются по одному на некотором расстоянии. На стволах с гладкой корой (осина, тополь и др.) самки некоторых видов откладывают яйца под пластинки лишайников. К следующей группе необходимо отнести виды, самки которых с помощью верхних челюстей наносят насечки на коре побегов и затем через них под кору откладывают по одному, редко два яйца. К этой группе относятся многие виды из Lamiinae. И, наконец, особую группу видов составляют представители родов Obrium, Stenhomalus, Purpuricenus, Amarysius и Asias, самки которых сначала приклеивают яйцо к коре побега, затем покрывают его сверху тонкими волокнами, соскобленными предварительно с коры при помощи специальной щеточки, расположенной на вершине брюшка снизу. В результате яйцо становится трудно заметным. Плодовитость самок варьирует в значительных размерах. При вскрытии самок удавалось обнаружить от 64 (Clytus arietis (L.)) [Bily, Mehl, 1989] и 127 (Lepturobosca virens (L.)) до 449 яиц (Stictoleptura rubra (L.)) [Черепанов, 1979]. Большой плодовитостью обладают обычно жуки тех видов, развитие которых происходит в мертвой древесине.

Продолжительность зародышевого развития личинок в фазе яйца зависит от сезона года, температуры и влажности окружающей среды. Обычно отрождение личинок происходит через 10-20 дней.

Личинки усачей всех видов в своем развитии переживают две основные стадии. Первая стадия соответствует периоду питания и роста, вторая — периоду подготовки к окукливанию. Стадия роста наиболее продолжительная. Она длится от нескольких месяцев у одних видов, до 2-3 лет и более у других. Наиболее интенсивный рост в первые месяцы жизни личинок, к концу первой стадии он постепенно замедляется. В период зимовки личинки находятся в состоянии холодового оцепенения. В это время вес у них уменьшается до 6,7% и более. С наступлением оттепели личинки снова становятся деятельными. Уменьшение веса происходит также в период линьки. Перед окукливанием личинки перестают питаться, переживают стадию подготовки к окукливанию. В это время они делают куколочную колыбельку, очищают кишечный тракт, сначала впадают в состояние диапаузы, а затем окукливаются. Диапауза у некоторых видов начинается в августе и заканчивается весной следующего года.

Процесс подготовки куколочной колыбельки занимает у личинок от нескольких дней до 1-2 недель. Личинки родов Prionus, Brachyta, Pachyta, Acmaeops, Dorcadion и других окукливаются в верхнем слое почвы. При этом личинка принимает горизонтальное положение, делает энергичные вращательные движения, таким образом уплотняя и отполировывая стенки колыбельки, которая приобретает сферическую форму.

Личинки родов Rhagium, Acanthocinus и других устраивают колыбельку под корой или в верхнем слое древесины, обкладывают её крупной волокнистой буровой мукой, после этого также совершают вокруг оси вращательные движения, отполировывая стенки. Личинки некоторых видов делают куколочные колыбельки в древесине, выгрызают выход к поверх-ности ствола, забивают его буровой мукой. Личинки других видов устраивают колыбельки в верхнем слое древесины так, что между корой и колыбелькой остается слой древесины толщиной 2-9 мм. В этом случае выход из колыбельки выгрызают имаго.

Личинки родов Agapanthia, Phytoecia живут в стеблях травянистых растений. К периоду окукливания спускаются в прикорневую часть, делают там или даже в корне колыбельку, к поверхности прогрызают выход, забивают его волокнистой буровой мукой и затем окукливаются.

Личинки большинства видов окукливаются после второй-третьей зимовки, лишь у некоторых окукливание наступает после пятой, возможно после шестой-седьмой зимовки. Иногда развитие сильно замедляется и может длиться более 20 лет (Chlorophorus) [Плавильщиков, 1936]. Продолжительность личиночной фазы в значительной мере зависит от влажности среды обитания. При отклонении влажности древесины от нормы развитие личинок задерживается, особенно остро это проявляется при недостатке влаги.

Продолжительность развития куколок зависит от температуры и влажности воздуха в колыбельках, в которых они развиваются. Например, для куколок родов Pachyta, Brachyta, Acmaeops и других, развиваю-

щихся в почве, наиболее оптимальные условия создаются при температуре 12-14°С. Повышение температуры до 20°С приводит к гибели куколок, понижение вызывает задержку в развитии. Развитие куколок происходит при 100%-ной влажности воздуха. Понижение влажности приводит к потере воды организмом, замедлению развития и гибели куколок. Наилучшие условия сохраняются в закрытых куколочных колыбельках.

У большинства видов куколка развивается не более 3 недель, обычно 16-20 дней. Лишь у некоторых (виды рода Acmeops и др.), личинки которых выпадают на окукливание в холодную почву, развитие затягивается до 4 недель.

Молодые жуки, отродившиеся весной или в начале лета, покидают куколочную колыбельку через 1-2 недели, после этого питаются и вскоре приступают к размножению. Жуки отродившиеся в конце лета или осенью, отыскивают места для зимовки и размножаются весной следующего года.

Усачи участвуют в утилизации мертвой древесины в качестве ее первичных деструкторов, поэтому играют важную роль в жизни растительных сообществ, особенно лесных. В пищевых цепях лесных экосистем личинки и имаго усачей являются необходимым звеном, способствуя распределению накопленного растениями органического вещества. Развиваясь в первую очередь в отмирающих и нежизнеспособных деревьях, дровосеки часто выполняют функции санитаров, ускоряя естественные процессы изреживания и смены древостоя. Имаго многих видов усачей питаются на цветах, при этом участвуют в опылении. В целом роль усачей в природе нельзя оценить иначе как положительную.

Отрицательное значение усачей связано лишь с тем, что в потреблении древесины с ними конкурирует человек. Некоторые виды дровосеков относятся к числу серьезных вредителей лесного хозяйства. Еще в начале 20 века значимость усачей недооценивали. Н.Н.Плавильщиков [1936] писал: «Результаты недооценки нашими лесоводами лесохозяйственного значения жуков-дровосеков уже сказывается. Так, в Красноярском крае жуками Monochamus приведено в полную негодность около 1 млн. га лесов в течение всего 2-3 лет, в промежуток 1932-1935 гг.». Нет сомнений, что в наши дни некоторые виды усачей оказывают существенное влияние на состояние лесов, особенно в России.

Вред, который наносят личинки жуков-дровосеков лесу, нередко является более существенным, чем вред, нанесенный любым иным вредителем. Так как они наносят не только физиологический, но и технический вред, при этом тысячи гектаров строевого леса становятся пригодными только на плохие дрова. То обстоятельство, что большинство усачей являются вторичными вредителями, вовсе не умаляет их экономического значения. Поврежденное первичным вредителем дерево может временно ослабеть, может и погибнуть, но при этом оно практически не теряет своей ценности строительного материала. Дровосек же сведет строительную ценность этого дерева к нулю.

Физиологический вред в чистом виде наносится сравнительно редко. Все большей части он сопровождается и техническими повреждениями. Как пример чисто физиологического вреда, можно привести объедание молодых веточек жуками рода Monochamus во время дополнительного питания. Обгладывая кору на молодых веточках хвойных, они производят так называемую подстрижку кроны. До известной степени чисто физиологическим является и вред, наносимый хвойным породам личинками Spondylus buprestoides (L.), но это только в тех случаях, пока личинка развивается за счет корней. Значение дровосеков, наносящих физиологический вред, особенно сказывается в питомниках и на больших посадках. Опасный вредитель молодых тополей, осин и ивы – малый осиновый скрипун (Saperda populnea (L.)) [Маслов и др., 1988]. Физиологический вред, но уже с большей или меньшей примесью вреда технического, наносят дереву все личинки дровосеков, живущие за счет луба и древесины живых деревьев.

Технический вред. Все усачи, личинки которых развиваются за счет древесины, в какой-то мере являются техническими вредителями леса. Виды, личинки которых не проникают в древесину глубоко, а делают только крючковатый ход для окукливания, наносят менее существенные технические повреждения. Таковы Tetropium fuscum F., Acanthocinus aedilis L. Например, потери пиломатериалов с деревьев, поврежденных Tetropium castaneum L. в нижней части, составляют 33-44% у стволов среднего возраста, 21-28% у стволов возраста рубки [Новак, Грозинка, Стары, 1974]. Часто ходы личинок открывают дорогу в древесину спорам грибов и дерево вскоре оказывается заражено гнилью. К примеру, усачи Monochamus urussovi переносят гриб синевы древесины из рода Leptographuim [Jacobs et al., 2000]. Наиболее существенные повреждения наносят виды, личинки которых проникают в древесину глубоко и прогрызают здесь длинные ходы (Monochamus, Ergates faber (L.) и многие другие). Повреждения, наносимые свежеспиленному лесу. Многие виды усачей не только селятся на свежеспиленных деревьях, но даже предпочитают их стоящим на корню (ослабленным), те же Monochamus. Видов, которые заселяли бы исключительно свежеспиленные деревья, нет. Вред, наносимый спиленному дереву, сводится к повреждениям технического характера [4].

Повреждения, наносимые сухим лесоматериалам, постройкам и изделиям. Многие усачи развиваются за счет уже сухой древесины. Они могут заселять сухостой в лесу, бревна, доски, деревянные постройки, изделия из дерева. Здесь наносимый вред заключается в полнейшем разрушении заселенного материала. Такой вред могут наносить Hylotrupes bajulus (L.), Callidium violaceum (L.) и др.

Литература

1. Татаринова А.Ф., Никитский Н.Б., Догин М.М. Усачи или Дровосеки (Coleoptera, Cerambycidae), - СПб.: «Наука», 2007. –С. 301. (Фауна европейского Северо-Востока России. Усачи. Т.VIII, ч 2).
2. Крыжановский О.Л. 1965. Состав и происхождение наземной фауны Средней Азии (главным образом на материале по жесткокрылым) [Composition and origin of theterrestrial fauna of Central Asia (based chiefly on the beetles material)]. -Москва – Ленинград: «Наука». -С. 430.
3. Крыжановский О.Л., Насекомые и клещи - вредители сельскохозяйственных культур. Том II. Жесткокрылые. –Л.: "Наука", 1974. –С. 336.
4. Михайлов В.А. Жуки-жужелицы (Coleoptera, Carabidae) юго востока Средней Азии (фауна, экология, значениявбиоценозах). Автореферат диссертации на соиск. ученой степени доктора биол. наук. –Ленинград: 1998, -С. 33.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Жанубий Оролбўйидаги узун шохли қўнғизлар (Coleoptera, Cerambycidae) оиласининг фаунистик хусусиятлари ҳақида сўз боради. Ўрта Осиёда қўнғизларнинг фаунаси ҳали етарлича ўрганилмаган. Бу Ўзбекистоннинг Coleoptera фаунасига тўлиқ тааллуқлидир. Адабиётларда ушбу минтақадаги қўнғизларнинг экологияси ва морфологияси бўйича бир нечта маълумотлар мавжуд, бир қатор турлари фақат дастлабки тавсифлардан маълум.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются фаунистические особенности семейства усатых жуков (Coleoptera, Cerambycidae) Южного Приаралья. Фауны усатых жуков в Средней Азии ещё недостаточно освоены. В полной мере оно относится и к фауне

Coleoptera Узбекистана. В литературе имеются лишь отдельные сведения об экологии и морфологии жуков-щелкунов этого региона, ряд видов известен только по первоописаниям.

SUMMARY. The article deals with the faunistic features of the family of baleen beetles (Coleoptera, Cerambycidae) of the Southern Aral Sea region. The fauna of baleen beetles in Central Asia has not yet been studied enough. This fully applies to the fauna of Coleoptera of Uzbekistan. The literature contains only a few data on the ecology and morphology of click beetles in this region; a number of species are known only from original descriptions.

SALSOLA RICHTERI (MOQ.) KAREL EX LITV. HÁM SALSOLA PALETZKIANA LITV.LER–TIYKARǴÍ FITOMELIORANT ÓSIMLIKLER

M.A.Karlıbayeva – *tayanısh doktorant*
M.T.Baltabaev – *biologiya ilimleriniń kandidatı*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: fitomeliorant, yem-xashak oʻsimlik, ildiz tizimi, endemik turlar, cherkez urugʻi, novda, meva, vegetativ koʻpayish, barg, generativ faza, absolyut massasi, choʻl, alkaloidlar, qalamcha, qumli tuproq.

Ключевые слова: фитомелиоранты, кормовое растение, корневая система, endemic species, семена солянка Рихтера, побег, плод, вегетативная размножение, лист, генеративная фаза, абсолютная вес, пустыня, алькалоиды, черенка, песчаная почва.

Key words: phytomeliorants, fodder plant, root system, Richter's solyanka seeds, fruit, vegetative reproduction, leaf, generative phase, absolute weight, desert, alkaloids, cutting, sandy soil.

Respublikamız ǵárezsizlikke eriskennen keyin tábiyiy ósimlik túrlerinen ekonomikanıń túrli tarmaqlarında fitomeliorant, ot-jem hám dárilik shiyki zat ónimi retinde paydalanıw hám kóbeytiwge ayrıqsha itibar qaratılıp atır. Bul ilajlardı ámelge asırıwda xalıq aralıq hám mámleketlik áhmiyetke iye islenip atırǵan jumıslar, sonday-aq, Aral aldı hám Aral teńizi suwı qurıǵan aymaqlardıń házirgi ekologiyalıq halatın jaqsılaw, tábiyiy resurslardı anıqlaw, olardan óndiristiń túrli tarawlarında paydalanıw boyınsha nátiyjelerge erisildi. Ásirese, Aralboyı aymaǵındaǵı ósimlik túrleriniń hár túrliligin anıqlaw, olardıń bioekologiyalıq qásiyetlerin ilimiy tiykarlaw hám keleshegi bar ósimliklerden fitomelioraciya jumıslarında paydalanıw keń engizilgen.

Usınday toǵay dúziwshi fitomeliorant ósimlikler qatarına aq cherkez hám qara cherkezdi kiritiwge boladı, ol ámeliyatta keń qollanıladı. Bul túr qımbat bahalı ot-jemlik ósimlik bolıp esaplanadı. Cherkezdi hámme sharwa malları, ásirese túye hám qoy-eshkiler jıldıń hámme paslında súysinip jeydi. Qoylar jazda ósimliktiń japıraqların júdá súyip jeydi, gúzgi-qısqı dáwirde cherkez bahalı maylı ot-jem ósimlik bolıp xızmet etedi, sebebi shóp deneli hám yarım puta ósimlikler qar astında qalıp, jew múmkinshilikleri bolmay qaladı [2].

Cherkezdiń ashıq qumlarda ósiwi, kóp tuqım beriwi, qálemshe hám tuqım menen kóbeyiwi, duzǵa shıdamlılıǵı, tamır sistemasınıń kúshli rawajlanıwı, qosımsha tamırlar payda etiw, onıń qumdı bekkemlewde eń tiykarǵı ósimlik sıpatında qáliplesiwinde járdem beredi [2].

Bunnan tısqarı aq cherkez mámleketlik farmokopeya quramına kiredi.

Miywelerinde, shaqalarında (pobeg) gipertoniya hám awır nerv keselliklerinde qollanılatuǵın alkaloidlar-salsolidin hám salsolin boladı [5].

Qaraqalpaqstan florasında tarqalǵan soralar (*Chenopodiaceae)* -tuqımlasınıń Salsola tuwısına kiretuǵın cherkezdiń 2 túri *Salsola richteri* (moq.) karel ex litv. hám *Salsola paletzkiana* litv. (aq hám qara cherkez) bar [6].

Salsola richteri kar.-boyı 3 metrge deyin ósetuǵın iri puta deneli ósimlik, Orta Aziyanıń qumlı shólistan endemigi esaplanadı, ol Respublikamızdıń barlıq qumlı shól jerlerinde ósedi.

Tuqımlı miyweleri - kúl reńli qızıl yamasa qızıl qanatlı bir dánli miywe. Iyulde gúllep baslaydı, ol suwıq túskenge shekem dawam etedi. Miyweleri sentyabr ayında pise baslaydı, oktyabr-noyabr aylarında tuqımı teriledi.

Aq cherkezdiń japıraǵınıń uzınlıǵı 3,0 sm deyin bolıp, reńi ashıq kúl reńli boladı. Japıraqları mart-aprel aylarında payda bolıp, avgust, sentyabr aylarına kelip túse baslaydı, oktyabrde tolıq túsip boladı. Aq cherkezdiń jas shaqalarında japıraǵı biraz jasıl bolıp, olar ósiwi menen qara reńge kiredi [1].

Aq cherkez tiykarınan Ústirt, Arqa-batıs Qızılqum hám Arqa-shıǵıs Qaraqumınıń tómengi eteklerinde keń tarqalǵan.

Salsola paletzkiana litv. Boyı 4-5 metrge jetetuǵın iri aǵash tárizli ósimlik. Qara cherkez dep atalıwınıń sebebi onıń shaqası hám denesi qara reńde, al aq cherkezde bolsa, denesi hám shaqaları sút reńli aqshıl boladı. Qara cherkezdi sırtqı kórinisi boyınsha aq cherkezden ajıratıw qıyın, olardıń biologiyası hám ekologiyası bir- birine júdá úqsas, ol aq cherkezge qaraǵanda tez ósedi, onıń nálsheleri birinshi jıldıń ózinde 1 metrge shekem jetedi. Aǵashı iri hám sınǵısh boladı, sonıń ushın kúshli samaldan keyin onıń shaqaları sınıp qaladı.

Qara cherkez júdá tez ósedi, 3-4 jıldıń ózinde belgili ósiw dárejesine jetedi hám kóp massa payda etedi, onıń juwan denesi qıysayıp quwraydı. 6-7 jıldan keyin onıń kóp shaqaları quwrap qaladı. Qara cherkez jaqtılıqtı súyiwshi ósimlik bolǵanlıqtan onıń tómengi shaqaları sayada qalıp quwraydı. Ol 18-20 jılǵa shekem tirishilik etedi. Bul jasta yarım qurǵaq bolıp, qıysıq hám quwraǵan shaqaları kóp ásirlik daraqlardı esletedi.

Qara cherkez hawa-rayınıń ózgeriwi hám topıraqtıń duzlı quramına júdá tásirsheń bolıp keledi. Ol tiykarınan qumda qara seksewil, aq seksewil hám júzgin ósimlikleri menen birge ósedi, onıń qosımsha tamırları qumdı bekkemlew ushın xızmet qıladı. Ol aq cherkez sıyaqlı ot-jemlik ósimlik esaplanadı. Awıl xojalıq sharwa malları túyeler jıl dawamında jese, al qoy-eshkiler bolsa gúz-qıs aylarında súysinip jeydi.

Juǵımlılıǵı 100 kg qurǵaq azıqta báhárde 25 kg azıq birligi, al qısta 33-35 kg azıq birlikke iye boladı. Protein muǵdarı 16,5- 22,9% ke teń [5].

Bul ósimlik tiykarınan tuqım arqalı hám vegetativ (qálemshe arqalı) jol menen kóbeyedi.

Cherkez túrlerin qálemsheden kóbeytkende birinshi jıldıń ózinde jaqsı nátiyje beredi, yaǵnıy otırǵızılǵan qálemsheniń 50% ti ósip rawajlanıp jasıl shaqalar payda etedi, vegetaciya dáwiri ishinde 26% ti generativ fazaǵa ótip tuqım beredi, bul hawa-rayı menen baylanıslı, jıl qurǵaq kelgende onıń ósiw rawajlanıwı keskin tómenlep ketedi.

Jazdıń qattı ıssı waqtında kún qum ústin kúshli qızdırǵanda jas ósimliklerdiń tamır moynı shıdamay, ólip qalıw jaǵdayları ushıraydı.

Tábiyiy jaylawlarda aq cherkezler kem ushıraydı. Onıń tiykarǵı komponentleri bolıp aq seksewil, júzgin túrleri, astragal hám basqa ósimlikler esaplanadı.

Tábiyiy hám jasalma shárayatlarda ot-jem ósimlik massasınıń dinamikası onıń jasına hám jıldıń meteorologiyalıq shárayatına baylanıslı boladı. Bir jıllıq ósimlikler hár jılı massalıq ónimdarlıǵı boyınsha meteorologiyalıq shárayatlarǵa baylanıslı óz-ara bir-birinen parq qıladı.

Tábiyiy jaylawlardaǵı ortasha zúráát 4,0-5,0 c/ga quraydı, al mádeniy shárayatta ónimdarlıǵı birinshi jılı 1,4 c/ga, úshinshi jılı 9,8 c/ga beredi.

Házirgi waqıtta bul ósimlikler jaylawlardı jaqsılaw ushın keńnen paydalanbaqta, sonlıqtan kóp muǵdardaǵı

tuqımlar tayarlanıp hám olardı keń maydanlarǵa egiwge boladı. Nátiyjede, Respublikamızda cherkezlerdiń jańa massivlerin dúzip, olardı sharwashılıqta keń paydalanıwǵa boladı. Jasalma fitocenozlarda tek ǵana jaqsı tuqımlar alınıp qoymay, olardıń sapası tábiyiy shárayatta alınǵan tuqımlardan biraz jaqsı ekenligi anıqlandı. Cherkezdiń bul ózgeshelikleri biziń Respublikamızdıń Qızılqum bóleginde tábiyiy jaylawdı jaqsılawda úlken áhmiyetke iye.

Aq hám qara cherkez nálleriniń kógerip shıǵıwı mart ayınıń ekinshi dekadasınan baslap baqlawǵa boladı.

Birinshi jılı aprel-may aralığında paqalı intensiv óse baslaydı, vegetaciya dáwiriniń aqırına kelip onıń biyikligi 17,5- 47 sm ge jetedi [4].

Cherkezde bir jılı vegetaciya dáwiriniń aqırında kúshli tamır sisteması payda bolıp, onıń tamırı birinshi jılı 50-70 sm ekinshi jılı 85-95 sm, al úshinshi jılı 105-130 sm tereńlikke jetedi [3].

Eki jıllıq aq cherkezdiń japıraqları aprel ayınıń birinshi dekadasında jayıla baslaydı. May ayınıń birinshi dekadasında ósimlikler biyikligi 33 sm, onıń maksimal uzınlığı 57 sm ge jetedi [1].

Aq cherkezdiń barlıq túrleri tuwrı óspeydi, al geybir túpleri jayılıp ósedi, egerde bas shaqa bir tárepke jıǵılsa, onda ondaǵı shaqalar biyikke qarap ósedi.

Úsh jıllıq cherkezdiń gúllew dáwirinde ósimlik maksimal 146 sm biyiklikke ósedi, vegetaciyalıq dáwiriniń ayaǵında ósimliktiń maksimal biyikligi 160 sm boladı, túp diametri 1,5 sm, ósimlik shaqaları I-VI tártiptegi shaqalarǵa iye boladı[4].

Biziń Arqa-batıs Qızılqum shárayatında cherkezlerdiń geybir túpleri ekinshi jılı 3000 nan 6000 danaǵa deyin tuqım beredi.

Biziń izertlewlerimiz boyınsha aq cherkez birinshi jılı hárbir túpten ortasha 10 gr tuqım, ekinshi jılı 35 gr, úshinshi jılǵısı 100 gr beriwi anıqlandı.

Tuqımnıń absolyut salmaǵı (1000 dana ushın) 9 gr 256 mg nan 11 gr 500 mg deyin jetedi [4].

Aq cherkez tuqımınıń ónimdarlığı kópshilik jaǵdayda olardıń jasına baylanıslı boladı, ol tuqımnıń absolyut salmaǵı vegetaciyalıq jıllarınıń meteorologiyalıq shárayatlarına kúshli baylanıslı boladı.

Juwmaqlap aytqanda, biziń Respublikamızdıń qumlı shól aymaǵında aq cherkezdi tolıq egip jetistiriwge boladı, sebebi ol qurǵaqlıqqa shıdamlı hám joqarı ónimdarlı otjem ósimlik bolıp esaplanadı. Tuqımlardıń tek ǵana 4-5 ay saqlanǵanların egiw maqsetke muwapıq boladı. Hárbir toǵay xojalığında, tuqımlardı tayarlaw, olardı óndiriw durıs shólkemlestirilse, úshinshi jılı hárbir gektardan 29,5 kg tuqım alıwǵa boladı. Aq cherkez fitomeliorant ósimlik esaplanadı, sonıń ushın onı seksewil menen birgelikte Aral teńiziniń suwı qurıǵan aymaǵına toǵayzarlıqlar dúziwde fitomelioraciya jumısların júrgiziwde paydalansa, maqsetke muwapıq boladı.

Ádebiyatlar

1. Baltabaev M.T., Embergenov M. Salsola rishteri Kar.–diń mádeniy sharayatta rawajlanıwı//2018-jıl«Jedel isbilermenlik, innovatsiyalıq ideyalar həm texnologiyalardı qollap-quwatlaw jılı» na baǵıshlanǵan «Ilim hám tálim-tárbiyanıń áhmiyetli máseleleri» atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy teoriyalıq ham ámeliy konferenciya materialları 5-bólim. –Nókis: 2018. 37-39-b.
2. Балтабаев М.Т., Емберге́нов М. Mádeniy sharayatta Salsola richteri kar. (cherkez)-diń bioekologiyalıq ózgesheliklerin úyreniw// «Qubla Aral boyı biologiyalıq hár túrliligin saqlaw, qayta tiklew hám qorǵawdıń ekologiyalıq máseleleri» atamasındaǵı Xalıq aralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya materialları I bólim. –Nókis: 2018. 38-39-b.
3. Балтабаев М.Т., Емберге́нов М. Особенности распределения корневой системы Salsola rishteri kar. в культуре. // В международном научном журнале «Молодой ученый» №18 (204), май 2018.Казань: -С.123-125.
4. Балтабаев М.Т., Калбаева С.К. BIO-MORPHOLOGICAL FEATURES OF SALSOLA RICHTERI KAR IN CULTURAL CONDITIONS// ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal (Do uble Blind Refereed & Peer Rev iewed J o urnal) ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 3, March 2021 Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492
5. Бахиев А. К вопросу введение в культуру черкеза *Salsola rishteri* kar. в условиях Каракалпакии. В журнале «Вестник» КК филиала Алишер Навоий УзССР, -Нукус: 1980, №4.
6. Ережепов С.Е. Флора Каракалпаки и её хозяйственная характеристика использования и охрана. В книге из-во. «Фан» УзССР, -Ташкент: 1978.

REZYUME. Maqolada «Orolqum»da fitomelioratsiya ishlarini olib borish boʻyicha yangi maʼlumotlar bayon etilgan. Bu oʻsimliklarni saksavul bilan birgalikda Orol dengizining suvi qurigan hududiga oʻrmonzorlar tuzishda fitomelioratsiya ishlarini olib borishda foydalansa maqsadga muvofiq boʻladi.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены новые сведения о фитомелиорационных работах в Аралькуме. Эти растения целесообразно использовать вместе с саксавуллом в фитомелиоративных работах в засушливой зоне Аральского моря.

SUMMARY. The article presents new information about phytomeliorative works in Aralkum. It is expedient to use these plants together with saxaul in phytomeliorative works in the arid zone of the Aral Sea.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН АГРОЛАНДШАФТЛАРИДА ТАРҚАЛГАН ЗАРАРЛИ КЕМИРУВЧИЛАРНИНГ (*Mus, Meriones, Spermophilus*) БИОЭКОЛОГИЯСИ

Г.У.Утенова – *ассистент ўқитувчи*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

А.Ж.Узакбергенов – *студент*

Навоий давлат кончилик ва технологиялар университети ҳузуридаги Нукус кончилик институти

Таянч сўзлар: агроландшафт, биотоп, популяция, ландшафт, экологик, экосистема, кластер, элеватор, кемирувчи, мослашув, сон динамикаси, вегетатив

Ключевые слова: агроландшафт, биотоп, экосистема, мезофилл, антропогенетика, грызун, адаптация, динамика, классификатор

Key words: agrolandscape, biotope, ecosystem, mesophyll, anthropogenetics, rodent, adaptation, dynamics, classifier.

Яқин ўтмишда Амударё тўлиб-тошиб қирғоғига сиғмай, Орол денгизига қуйиб турган даврда Қуйи Амударё дельтаси, экин зонасининг ранг-баранг гўзал бой табиати, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси кўшни давлатларнинг ҳам олимларию раҳбарларининг қизиқишини уйғотган ҳудуд бўлган.

Ўтган асрнинг 50-60 йиллари [1:19, 2:89, 3] олимлар ҳудудимизнинг судралиб юрувчилари, қушлари, сутэмизувчилар фауна жамланмаси тадқиқотига катта ҳисса қўшган олимлар ҳисобланади.

Афсуски, кейинги қисқа давр ичида (1963-2020 й) Амударё суви тортилиб, дунёнинг энг катта кўлларининг бири бўлган Орол денгизининг қуриб қолиши натижасида атроф муҳитда ўзгарувчан ҳолат юз бера бошлади. Ўсимлик ва ҳайвонот дунёсида бўлган ва давом этаётган ўзгаришлар катта-катта ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни юзага келтирди [4].

Ушбу ўзгарувчан муҳит ҳолатида, бу талофотдан халқни омон сақлаб, олиб чиқиш бўйича Республикамизда тил билан айтиб етказа олмайдиган чоралар амалга оширилмоқда.

1951-1952 йиллари Қуйи Амударё дельтасида нормал ҳолат даврида кўллар сувга тўлиб чайқалган

қалин қамишзор, қўға (лўх), бутазор билан қопланган 800 минг гектар экинзор дунёсининг томири билан озиқланувчи 2,5 млн, яъни ясси тишли каламуш гектарига 20-30 бошдан тўғри келган [5:26].

Кейинги қурғоқчилик талофати туфайли улар яппасига маданий экинзор зонага кириб, мевали боғларга, буғдойзор боғ, полиз, бедазор, ғўза, майдонлари уй томорқаларга тарқалиб, ҳатто, уй-жойларга кириб хом ғиштдан терилган деворларни тешиб, ин қазиб, тахта полларни ҳам силжитиб катта моддий зарар келтирувчи турга айланади.

Қурғоқчилик бутун оазис агроландшафтларида, шунингдек, ер ости сувининг камайиб кетиши оқибатида табиий ландшафт - биотоплари ўсимликларининг сони ва сифатининг пасайишига олиб келиб, уй сичқонининг *Mus musculus L* табиий популяцияларига ҳам таъсир қилди. 1951-1952 йилларда барча фаслларда ўтказилган ҳисоб - китобга кўра 100 ёғоч қопқонга келадиган ўртача уй сичқони сони *Mus musculus L* 10-20% дан кам бўлмаган бўлса, ҳозир уларда дон экинлари майдонига ёки унга яқин намланиб турадиган биотопларга тўпланганлиги билан фарқ қилади. Бошқа ўрмон ва ҳар турли шўразор билан қопланган биотопларда 100 ёғоч қопқонга 5-10% бошдан ошмайди [6:503].

Г.А.Асенов маълумотига кўра, Қуйи Амударё оазисида тарқалган 34 тур сутэмизувчиларнинг кемирувчилари 13 турни ташкил қилади ва Қуйи Амударё делтасининг намлик даражаси бўйича 5 ландшафтлик ҳудудда бўлиб, сутэмизувчиларнинг тарқалиши, яъни биологик хилма-хиллиги бўйича туманлаштирилган ва уларни биотопларга ажратиб тур таркиби ва сон кўрсаткичлари бўйича, қимматли материал тўпланган, аммо эпидемиологик-эпизоотологик нуқтаи назардан баҳоли маълумотлар келтирилса ҳам, уларнинг қишлоқ хўжалик ҳосилларига келтирилаётган зарари ва миқдори ҳақида сўз юритилмаган [1:19].

Ҳозирги даврда тадқидланган туманлаштириш тизими тубдан ўзгариб, фан ва техниканинг бугунги кунги тараққиёти Республика ва дунё миқёсида қишлоқ хўжалигини бошқариш ва ривожлантиришнинг янги инновацион, янги технологияларга бой тажрибаларни қўллаш, амалиётга жорий қилиш ҳар бир туманнинг экологик ер шароитидан келиб чиққан ҳолда кўп тармоқли фермерлар хўжалигини бошқариш системасида иқтисодий зоналарга, кластер системасига ўтиш мақсадга мувофиқ.

Ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш, ҳосилдорликни орттириш ва кучли ривожланган давлатлар қаторидан ўрин олишга йўналтирилган Президентнинг бир қанча Қарорлари ва Фармонлари чиқди ва уни амалга оширишнинг 5 та устувор йўналиши ва имконияти шиори остида йўл ҳаритаси ишлаб чиқилди ва халқнинг қўллаб қувватлашига эришилмоқда.

Бугунги куннинг долзарб вазифаси бўлган экин майдонларини кенгайтириш Қорақалпоғистон Республикасининг ер, (тупроқ) климат шароитига мос хўжалик бошқарувини амалиётга тадбиқ қилиш, халқни иш билан таъминлаш, кичик ишбилармонликни ривожлантиришга катта диққат қаратилиб имтиёзли кредитлар олиш имконияти яратилмоқда.

Ушбу даъватда боғчилик, полиз, экин майдонларини кенгайтириш, ва ҳосилдорликни 45 центнер дан 75 центнерга етказиш кўзда тутилган.

Тайёр маҳсулотни зараркунандалардан ҳимоя қилиб дон экинларининг хамир бўлиш давридан тортиб, йиғиш, элеваторга элтиш даврида ҳам муҳофаза қилишга қаратилган самарали кураш усулини ишлаб чиқиш ва уни амалиётга тадбиқ қилиш ёш биолог олимларнинг вазифаси ҳисобланади ва ушбу тадқиқот ишимизнинг мақсади ҳам шундан иборат.

Агроландшафт ҳудуднинг кенг масштабда ўзлаштирилиб бошоқли ва дуккакли дон, айниқса, буғдой, арпа, маккажўхори, шоли, мош ва ҳоказо ўсимликлар учун экин майдонининг 2011 йилнинг ўзида 102583 гектарга етказилиши, ҳозир унинг 2 ҳиссадан ортиб кетганлигининг ўзи бу экосистемада тарқалган кемирувчилар ичида бизлар ўрганаётган 3 тур учун энг қулай экологик, озиқ овқат базаси бўлиб хизмат қилиши, уларнинг оммавий кўпайиши, сон миқдорининг ортиши билан зарар миқдорининг ундан ҳам ортишига имконият яратувчи фактор ҳисобланади.

Тадқиқот мониторинг кузатишлар учун ўтказилган тажрибада Нукус туманида 2011 йили фақат буғдой экилган майдон 6625 гектарга, ҳосилдорлик гектарига 26,8 центнерга етказилган бўлса, ҳозир шунинг 2 ҳиссадан ортиб кетгани маълум бўлди. Амударё тумани 5086 гектар буғдойдан, гектарига 47,7 центнерден ҳосил олган бўлса ҳозир эҳтиёжлик 75 центнерга етказиш назарда тутилган.

Шу вақтгача бу экосистемада тарқалган ўсимлик дони ва томири, вегетатив органлари билан озиқланиш турларнинг кунлик овқат нормаси (зарар) тадқиқ қилинмаган, уларнинг емай ифлосланишини айтмаганда ачинарли ҳол. Шу нуқтаи назардан тадқиқот объекти 3 турнинг ҳар бирининг экологик ўзгарувчанлигини ҳисобга олиб зарарини кўз олдига келтирсак унинг шу вақтгача ўрганилмаганлиги, ўрганилса ҳам, ҳар кимни ҳам ўйлантиради.

Агроландшафт экосистемаси ҳозирги экологик ҳолатда катта оғир ўзгаришларни: климатнинг ўзгариши, қурғоқчиликнинг қисми, тупроқнинг шўрланиши, атмосфера ҳавосининг ифлосланиши, сув танқислиги, умумий атроф яшаш муҳитининг бузилиши, одамлар, айниқса, хотин-қизлар орасида ҳар хил кам-қонлик, юқори ўлим даражаси, насллик фондининг ҳолсизланишига ўхшаган иллатларни бошидан кечираётган оғир экологик ҳолатда, халқни озиқ-овқат билан таъминлашга қаратилган чораларни кўриш эмас, уни ривожлантиришга эришишда агроландшафт экосистемасида ҳосилни зараркунандалардан янада ҳимоялаш масаласини ечиш талаб қилинмоқда. Бунинг учун экосистеманинг табиий бойлигидан бири бўлган биологик ҳилма хилликни сақлаш, ҳимоялаш, зарарлиларига қарши кураш олиб бориш, қишлоқ хўжалик ҳосилдорлигини орттиришга экосистеманинг ривожланишига қўшган ижобий улуши бўлиб ҳисобланарди.

Агроландшафт ҳудудида тарқалган кемирувчиларнинг 13 тури, Қорақалпоғистонда учрайдиган тури, умумий кемирувчиларнинг (28) 50% ини ташкил қилади. Шунинг ичида кенг тарқалган кўп сонли ва зарарли уй сичқони - *Mus musculus L*, юлғун қум сичқони - *Meriones tamariscinus.P* ва сариқ юмронқозиқ - *Spermophilus fulvus L* ҳисобланади.

Кейинчалик алоҳида диққат марказимиздаги турнинг ҳар хил биотопларда тарқалишига, жойлашишига, сон динамикасига, кўпайишига, овқатланиш характерини ўрганиш орқали уларнинг зарар миқдорини аниқлашга ва кураш формасини ишлаб чиқишга қаратилган.

Адабиётлар

1. Асенов Г.А. Экология грызунов оазиса низовьев Амударьи и их эпизоотологическое и эпидемиологическое значение. //Автореф. дисс. канд. биол. наук. – Фрунзе: 1968. –С.19.
2. Костин В.П. Грызуны низовьев Аму-Дарьи, Устюрта и прилегающей территории. –Ташкент: СамГУ, 1962, -С.89.
3. Реймов Р.Р Фауна млекопитающих Заунгузского Каракума и окрестностей Сарыкамышского озера, ее численность и размещение // Вестник ККО АН РУз, 1985, №2, -С.30.
4. Аметов М.Б. Птицы Каракалпакии и их охрана. –Нукус.: "Каракалпакстан", 1981.

5. Карабеков М. Экология домовой мыши (Mus musculus L) в Низовьях Амударьи.// -Автореф.канд.дисс. –Свердловск:.1970. –С. 26.
6. Новиков Н.А. Полевые исследования по экологии наземных позвоночных. Учебное пособие. -М.: «Советская наука», 1953, -С. 503.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қорақалпоғистон агроландшафтларининг 1963-2020 йиллардаги Қуйи Амударё дельтасининг сувининг қуриб, атроф муҳитнинг ўзгариши ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидаги катта ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни юзага келтиради. Бугунги кунда Қорақалпоғистон Республикаси агроландшафт ҳудудида тарқалган кемирувчиларнинг 13 тури учрайди. Шунинг ичида кенг тарқалган кўп сонли ва зарарли тури *Mus musculus L, Meriones tamariscinus.P* ва *Spermophilus fulvus L* ҳисобланиб, уларнинг биологиясини, тарқалишини, сон динамикасини, кўпайишини ва озиқланишини ўрганиш орқали зарар миқдорини аниқлашга ва кураш формасини ишлаб чиқишга қаратилган.

РЕЗЮМЕ. В статье изучается причины высыхания воды в дельте Нижней Амударьи в агроландшафтах Каракалпакстана (1963-2020 гг.) и изменение природной среды создают большие социальные и экономические проблемы в мире флоры и фауны. На сегодняшний день в агроландшафте Республики Каракалпакстан встречаются 13 видов грызунов. Среди них рассмотрены *Mus musculus L, Meriones tamariscinus.P и Spermophilus fulvus L*, которые являются широко распространенными и вредоносными видами, и направлено на определение степени вредоносности и разработку формы борьбы путем изучения их биологии, распространения, динамика численности, размножение и питание.

SUMMARY. The article investigates the reasous of drying up of water in the Lower Amudarya delta in the agro-landscapes of Karakalpakstan (1963-2020) and the change in the environment create major social and economic problems in the world of flora and fauna. Today, there are 13 species of rodents scattered in the agro-landscape of the Republic of Karakalpakstan. Among them, *Mus musculus L, Meriones tamariscinus.P, and Spermophilus fulvus L,* which are widespread and harmful species, are considered, and it is aimed to determine the amount of damage and develop a form of control by studying their biology, distribution, number dynamics, reproduction and nutrition.

Geografiya. Ekologiya

XALÍQ MIGRACIYASÍNÍŃ QÁLIPLESIWI HÁM ONÍŃ HÁREKETI

Ó.T.Auezov – *tayansh doktorant*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketliq pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: migratsiya harakati, emigratsiya, immigratsiya, reemigratsiya, tashqi migratsiya, ichki migratsiya.
Ключевые слова: миграционное движение, эмиграция, иммиграция, реэмиграция, внешняя миграция, внутренняя миграция.
Key words: migration movement, emigration, immigration, remigration, external migration, internal migration.

Migraciya jámiyettiń ajıralmas bir bólimi esaplanadı. BMSH nıń jáhán mámleketlerinen 218 mámleket migraciya menen shuǵıllanǵan yaǵnıy Xalıq aralıq migraciya shólkemi (XMSh) prognozına kóre 2030-jılǵa barıp, dúnya xalqınıń migraciya kórsetkishleri 300 million migrantqa jetiwi boljaw qılınǵan [5].

Migraciya sózi latın tilinen alınǵan bolıp, kóshiw degen mánisti ańlatadı. Adamlardıń jasaw, jumıs islew, oqıw maqsetinde, adminstrativliq shegaralardan ótken halda, bir aymaqtan ekinshi aymaqqa turaqlı yáki belgili bir waqıtqa kóshiwi migraciya dep ataladı.

Demek, xalıqtıń aymaqlar boylap háreketi migraciyanı táriyipleydi. Migraciya háreketine qatnasqan barlıq adamlar migrantlar dep ataladi. Migraciyanıń tiykarǵı jónelisi bular – sırtqı migraciya – ishki migraciya bolıp bólinedi. Sırtqı migraciya – bir mámleketten ekinshi mámleketke yaǵnıy bir kontinetten ekinshi kontinetke xalıqtıń kóshiwi názerde tutıladı. Bul process mámleket xalqınıń kemeyiwi hám kóbeyiwine tásir kórsetedi.

Xalıqtıń bir bólegi migraciya háreketleri nátiyjesinde demografiyalıq proceslerge tásir etedi, yaǵnıy neke jasınıń ózgeriwine, shańaraqtaǵı perzentlerdiń sanına hám basqada procesler júzege keledi. Sonıń ushın hám xalıq migraciyası miynet resurslarına hám tásir etiwshi tiykarǵı faktor boladı. Migrantlardıń háreketi xalıqtıń jas, jınıs quramına óz tásirin kórsetedi. Miynet resursları kóbeyedi, nátiyjede túrli mashqalalar kelip shıǵadı yáki miynet resurslarınıń kemeyip ketiw jaǵdayları júz beredi, bul hám mashqalaǵa alıp keledi.

Ilimiy dereklerde xalıqtıń bir orınnan ekinshi orınǵa bolǵan háreketin yaǵnıy kóshiwin táriyipleydi [2]. Xalıqtıń migraciya háreketi, xalıqtıń mexanikalıq háreketi, emigraciya, immigraciya, reemigraciya, terminlerinen paydalandı.

Xalıqtıń migraciya háreketi, xalıqtıń mexanikalıq háreketi, terminleri tiykarınan bir mánisti–xalıqtıń kóshiwin bildiredi. Emmigraciya–xalıqtıń basqa mámleketke kóship ketiw procesi bolıp, olardı yaǵnıy kóship kelgenlerdi emmigrantlar dep ataladı.

Immigraciya mámleketke xalıqtıń kóship ketiw procesi bolıp, kóship kelgenlerdi immigrantlar dep ataymız. Xalıq migraciyası óz mazmunına kóre úsh toparǵa yaǵnıy turaqlı, waqtınsha, hám háreketsheń migraciyaǵa bólinedi [3].

Xalıq migraciyası tek ǵana xalıq sanı emes al, onıń tábiyiy háreketi, jas-jınıs quramı, milliy hám sociallıq quramına hám úlken tásir qılǵan [1].

Bul óz nawbetinde usı procesler kelip shıǵıwına alıp keledi, bizge belgili migraciya tiykarınan jaslar hám onıń kópshilik bólegi er adamlardı quraydı. Sol sebepli demografiya procesi, yaǵnıy tuwılıw, ólim hám nekege belgili dárejede óz tásirin kórsetedi.

Migraciyaǵa tásir etiwshi faktorlar bular: Siyasıy, milliy hám etnikalıq, diniy, ekonomikalıq, sociallıq, ekologiyalıq hám basqalar [4]. Ózbekistanda hám joqarıdaǵı faktorlar nátiyjesinde migraciya háreketleri baqlanbaqta.

Sol qatarı Qaraqalpaqstan Respublikası boyınsha qala hám rayonlar kesiminde geografiyalıq analiz qılındı hám sebepleri úyrenildi.

1-súwret. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń emmigraciya hám immigraciya procesi. (1991-2021-jılları.)

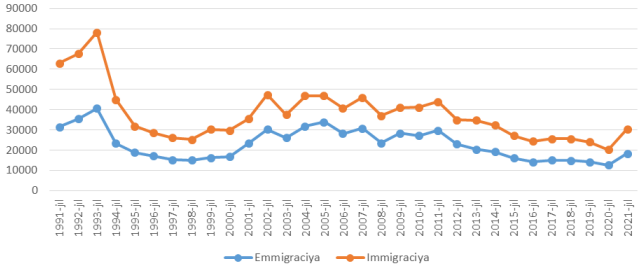

QR statistika basqarması maǵlıwmatları tiykarında islendi.

Qaraqalpaqstan Respublikası migraciya háreketi 1991-2021-jılları aralığında immigrantlardıń ulıwma sanı 456 mińnan aslam, al emmigrantlardıń sanı 712 mińnan aslam, migraciya saldosı -256 mińnan aslamdı quraydı. Bul kórsetkishler joqarıǵa say túrde 1991-2001-jılları bul 194 230, hám -35 mıń adam, 2001-2011-jılları hám 136, 283, hám -147 mıń adam sonday-aq. 2011-2021-jılları bolsa 125, 198 hám -73 mıń adamdı quraydı. (1-súwret).

Respublikamız xalıq sanı migraciya esabınan kóbeymegen, úyreniw dáwirinde kórsetkishler minusqa teń bolǵan, bunıń tiykarǵı sebepleri suwsızlıq, ekologiyalıq procesler, milliy quram bolıp yaǵnıy tiykarǵı kóshiw jónelisleri Qazaqstan Respublikası aymaǵına tuwrı keledi. Respublikamız aymaǵında qazaq milleti wákillerinıń migraciya háreketine qatnası joqarı bolmaqta, aymaqlarda sanaat kárxanalarınıń azlıǵı, xalıqtıń jumıs penen bántligi tómenligi, miynet resurslarınıń kópligi bul migraciya háreketine alıp keldi.

Eń joqarı kóshiwshilik 2001-2011-jılları aralığında baqlandı, bul 2000-jılları suwsızlıqtıń baslanıwı Arqa rayonlardan aymaqlarında emmigrantlardıń sanı artıp ketti. Respublikamız jaylasıw ornına qaray jer resursına bay bolıp, jergilikli xalıq tiykarınan, diyxanshılıq, sharwashılıq penen turmıs keshirgen. Áyyemnen-aq xalqımız migraciya procesin bastan ótkergen.

Xalıq sanınıń ósiwine tásir etiwshi faktor-bul migraciya bolıp tiykarınan geografiyalıq jaqtan analiz qılındı, ilimiy izertlew barısında migrantlardıń jası 20-40 jas aralığında bolıp, yaǵnıy demografiyalıq aktiv xalıq bolıp tuwılıwshıqqa óz tásirin kórsetedi.

Qaraqalpaqstan aymaǵına Ámiwdárya suwınıń kemeyiwi Aral teńiziniń qurıwı ekologiyalıq mashqalanı keltirip shıǵardı. Sol sebepli Respublikamız aymaǵında migraciya háreketiniń kóbeyiwine alıp keldi.

2-súwret. Qaraqalpaqstan Respublikası migraciyası qala hám rayonlar kesiminde. (1991-2021-jj.)

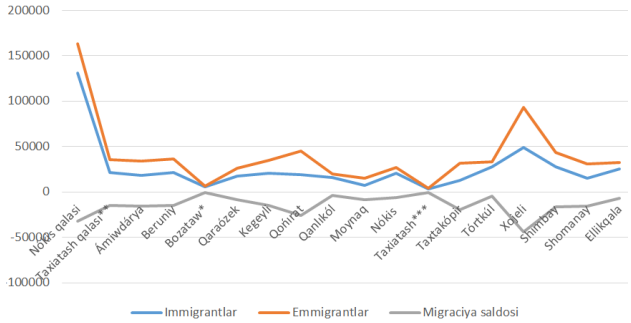

QR statistika basqarması maǵlıwmatları tiykarında islendi.

***Bozataw rayonı 1991-2003-jılları, 2019-2021-jılları esaplandı.**

****Taxiatash qalası 1991-2012-jılları esaplandı.**

*****Taxiatash rayonı 2017-2021-jılları esaplandı.**

Joqarıdaǵı keste maǵlıwmatlarınan analiz qılıp qaraǵanda 1991-2021-jılları dawamında Respublikamızdıń xalıq migraciya procesi rayonlar boyınsha bir tegis emes. Mısalı usı jıllar ishinde kelgen xalıqtıń tiykarǵı bólimi Nókis qalası, Nókis rayonı, Beruniy, Tórtkúl, Xojeli, Shımbay rayonlarına tuwrı kelse, kóship ketkenler xalıqtıń úlken bólimi hám joqarıdaǵı rayonlarǵa tuwrı keledı, bunnan tısqarı Qońırat, Taxtakópir rayonlarında baqlanǵan, Bozataw, Taxiatash rayonlarında bolsa kelgen hám ketkenler sanı teń bolǵan.

Juwmaqlap aytqanda házirgi xalıqaralıq migraciyada tiykarǵı orındı miynet migraciyası iyeleydi. Sebebi, házirgi dáwirde insanlardıń jasawı ushın ekonomikalıq faktorlardıń ahmiyeti kúsheydi. Migrantlardıń aǵımı xalıqtıń jas, jınıs quramına óz tásirin kórsetedi, Nátiyjede bir qatar mashqalalardı keltirip shıǵaradı hám miynet resurslarınıń kemeyip ketiwine alıp keledi.

Ádebiyatlar

1. Embergenov N.J. Qaraqalpaqstan Respublikası xalqınıń ósiwiniń jaylasıwındaǵı ózgeshelikleri. g.i.k. ilimiy dárejesin alıw ushın jazılǵan dissertaciya jumısı. – T.: 2011, 19-b.
2. Embergenov N.J., Tursınov M.J., Alieva B.A. Aral boyı aymaǵınıń demoekologıyalıq mashqalaları. Ózbekistan geografiya jamiyeti. –Toshkent: 2014.
3. Mo'minov D. G'. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. (O'quv qo'llanma). –Toshkent: 2001, 48-b.
4. Xodjaeva G.A., Embergenov N.J. Qaraqalpaqstan Respublikası demografiyası. –Nókis: 2021, 56-b.
5. Manba: https://center-yf.ru/data/stat/migraciya.php

REZYUME. Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasi shahar va tumanlari boyicha migratsiya jarayonlari tadqiq etilgan.
РЕЗЮМЕ. В данной статье исследованы миграционные процессы в городах и районах республики Каракалпакстан.
SUMMARY. This article examines the migration zones of the cities and districts of the Republic of Karakalpakstan.

АҲОЛИ ИЖТИМОИЙ-МАИШИЙ ТУРМУШ ШАРОТИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

В.И.Аширов – *ўқитувчи*
Навоий давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: Ўзбекистон ССР, вилоят, референдум, ижтимоий ҳимоя, саноат, турмуш тарзи, маҳсулот, хомашё, фаровонлик.
Ключевые слова: Узбекская ССР, регион, референдум, социальная защита, промышленность, образ жизни, продукция, сырьевое, благополучие.
Key words: Uzbekistan SSR, region, referendum, social protection, industry, lifestyle, products, raw materials, welfare.

Бозор иқтисодиёти тараққий этган давлатларда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш унинг турмуш шароитини енгиллаштиришга қаратилган ислоҳотлар мамлакат иқтисодий тараққиётининг стратегик белгиларини кўрсатиб турувчи бош омиллардан бири саналади. Бугунги кунда жаҳон мамлакатларига эътибор қаратадиган бўлсак аҳолини ижтимоий ҳимоя тизими масалалари давлатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг даражасига қаратилган ҳолда халқнинг ижтимоий ҳимоясини самарадорлигига мувофиқ ҳолда амалга оширилмоқда. "Жаҳон миқиёсида энг кам даражадаги ижтимоий ҳимоянинг тан олинган 9 тури мавжуд. Булар тиббий хизмат ишсизлик бўйича нафақа, хомиладорлик ва туғиш нафақалари, боқувчисини йўқотиши муносабати билан бериладиган нафақа, қарилик пенсияси, оилавий нафақа, ногиронлик бўйича нафақалардир"[1]. Шунинг учун ҳам ривожланган давлатлар ўзининг саноат ишлаб чиқариш, ЯИМ салоҳиятларини кенгайтириш комплекс тизим асосида амалга оширади. Кенгайтирилган ижтимоий иқтисодий ислоҳотлар аҳоли даромадларини ошириш кам таъминланган оилаларга ижтимоий ёрдам бериш стратегик иқтисодий концепциянинг бош мезонларидан ҳисобланади. Мамлакат энг аввало бунинг учун аҳолининг кундалик эҳтиёжлари учун зарур бўладиган озиқ овқат маҳсулотлари устидан ҳам назорат ўрнатмоғи лозим, албатта. Акс ҳолда ижтимоий турмуш шароитида салбий ҳолат юзага келиши

табиийдир. Буни исботи сифатида мустақиллик йилларида Ўзбекистон ССРнинг асосий бош саноат шаҳарларидан бири Навоий вилояти мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Агар ўша йилларга эътибор қаратадиган бўлсак, Ўзбекистонда 100 дан ортиқ саноат тармоқлари ишлаб турган бўлса, шундан айримлари мустақиллик йилларида фаолият олиб бориб турганлиги етакчи саноат тармоқларига хом ашё етишмаслиги ёки бўлмаса ишлаб чиқарилган маҳсулотларни ички ва ташқи бозорда сотилмасдан тўхтаб қолганлигига дуч келамиз. Капиталистик жамият қуриш ишчилар жамоасини шакллантириб, ўрта қатламни кенгайтириш учун ҳаракат қилган совет давлатида ҳам бу масалалар фақатгина мафкуравий плюралистик йўналишда жамиятга татбиқ этилиб, амалда қабул қилинган қарор ва фармонларни марказ Ўзбекистон ССР манфатидан йироқда юритиб итттифоқдош Республикаларнинг бир нечтасига нисбатан ижтимоий ҳимоя иккинчи даража сифатида қаралди. Шунингдек, олиб сотиш, чайқовчилик савдо сотиқнинг баъзи даврлардаги душмани сифатида қаралди ва бундай сиёсат мамлакатда турғунлик ҳолатини юзага келтирди. Ўзбекистон ССРнинг турмуш фаровонлигини юксалтириш учун барпо этилган Зарафшон воҳасидаги саноат шаҳарлари истиқомат қилаётган аҳолининг турмуш даражасини комплекс ҳимояланмаган ҳолатларида ҳам кўринади. ХХ асрнинг 80-йилларида ижтимоий иқтисодий ҳаётдаги муммолар ХХ асрнинг 90-йилларига келиб каттагина турмуш шароитидаги муаммоларни юзага келтирди. Жумладан "*Республикадаги социал аҳвол, одамларнинг социал таъминоти ва уларни ижтимоий ҳимоя қилиш мутлақо қониқарсиз. Қишлоқ аҳолисининг атиги 5 фоизи канализация ва водопровод билан, салкам 50 фоизи – ичимлик сув билан, 17 фоизи табиий газ билан таъминланганини нормал аҳвол, деб ҳисоблаш мумкин эмас"* [2]. *Муаммоларни олдини олиш учун Республика Олий Кенгаши котибиятига йўлланган хат ва Мурожаатномаларида ҳам Зарафшон шаҳрининг барча тоифадаги аҳолисини турмуш шароитидаги норозиликлари мақсад иш ҳаққини ошириш* [3] ижтимоий турмушни яхшилаш масалалари комиссиянинг ёзма ҳисоботларида ҳам акс этган. Шунингдек, Коммиссиянинг ўрганиш натижалари шуни кўрсатадики бозорларда нарх-навони қимматлашувига маҳсулотларни етишмовчилиги белгиланган меъёрлар бўйича сотилмаслиги нафақат Навоий, Зарафшон, Учқудуқ шаҳарларда балки қишлоқ жойларида ҳам норозиликлар кенгайиб бораётганлиги иқтисодий ҳолатларни бузилган ҳолатларида ҳам акс этади. Вазирлар Маҳкамасининг қарорига асосан муаммоларни бартараф этиш масалалари стандартлаштирилган озиқ овқат маҳсулотлари билан аҳолини таъминлаш ва назорат ўрнатиш учун истеъмолчилар уюшмасига вазифа сифатида [4] юклатилганлиги архив манбаларида қайд этилган. Дарҳақиқат, ХХ асрнинг иккинчи ярмида Зарафшон воҳасида улкан саноат шаҳарларига асос солиниши марказ учун арзон хом ашё, стратегик тайёр минерал ресурсларни юзага келтириб қўйган эди. Бу даврда саноат шаҳарларида меҳнат ресурслари аҳоли ишчи кучини шаҳарларга кўчиш миграцияси ҳам ортиб борди. Аҳоли кўчиши нафақат ички томондан балки ташқи миграцияни ҳам ривожлантириб борди. "1970 йилларнинг биринчи ярмида шаҳар саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш ҳажми қарийб икки баравар, меҳнат унумдорлиги 45 фоиз, маҳсулотни реализация қилиш 2 баравар ошди. Меҳнат унумдорлигини ошириш ҳисобига ишлаб чиқариш ҳажми 85 фоизга ўсишини таъминлашга эришилди" [5] ХХ асрнинг 90-йиллари Навоий КМК томонидан бир қанча соҳаларни ривожлантитирилиши натижасида ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши аҳолининг ижтимоий ҳаётида қисман бўлсада ўзгаришлар ясади. Бунга сабаб маҳаллий ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни экспорт учун рухсат берилиши саноат соҳасида ўзгаришлар ясаб берди. Ижтимоий турмуш шароитидаги фаровон янгиланишлар миллий турмуш шароитида янгиланишларни юзага келтирди. Лекин бундай янгича қарашлар маълум бир кучлар учун мафкуравий стратегияни ўйлаб амалга оширилган эди. Маҳаллий оммавий ахборот воситалари, газета ва журналларда ҳам халқнинг ҳаётидаги қийинчиликлар ошкора ҳолда ёритиб ўтила бошланди. Масалан, "Дўстлик байроғи" [6] газетасининг 1990-1991 йиллардаги бир қанча сонларида чайқов бозорини авж олиб кетишига барҳам бериш аҳолига озиқ-овқат, нон нархини арзонлаштириш, шунингдек, тарқатилиш вақти ва ҳудудлардаги чайқов, олиб сотарлик ҳолатларини кенгайиб бораётганлиги норозилик ҳолатларга барҳам бериш масалаларига қаратилган қарор ва фармонлар келтириб ўтилади. Ўша йилларда жамиятдаги норозичиликларни юзага келишида, албатта аҳоли ижтимоий турмуш шароитларини давлат сиёсати даражасида фаровон яратилмаганлиги ва бу соҳани эътибордан четда қолиши ҳудудлардаги норозичиликларга сабаб бўлганлигига дуч келамиз.

"Агар 60-йиллар бошида Ўзбекистон иқтисодий кўрсаткичлар юзасидан СССРда 9-ўринни эгаллади. Иқтисодий ва ишлаб чиқариш имконияти нуқтаи назаридан Ўзбекистон иттифоқдош республикалар орасида учинчи ўринда бўлса-да, аҳолининг турмуш даражаси бўйича 14-ўринда эди" [7].

Агар ўша йиллардаги ижтимоий иқтисодий масалалар турмуш шароитини оғир ҳолатларига эътибор берадиган бўлсак нархнаво, озиқ-овқат, кийим кечак, маҳсулотларини етишмовчилиги ёки бўлмаса ўз вақтида ўзаро тузилган шартномаларга мувофиқ етказиб берилмаслиги иттифоқдош республикалар ўртасидаги ўзаро узилишлар кенгайиб бораётганлиги даврий матбуотда ёритиб ўтилади. Масалан, "Ўзбекистон буғдой билан ўз халқини 30 фоизгина таъминлай олади. Бу факт хусусида ҳам чуқур ўйламоқ зарур, "Навоихлеб" бирлашмаси эса республика хом ашёсисиз икки уч ойгина ишлай" [8] олиши иқтисодий ижтимоий масалаларга қаратилган саноат хўжалик муносабатларини йўлга қўйиш масалалари илгари сурилади.

Мана шундай вазиятда 1991 йил 24 октябрда "Иқтисодий ҳамжамият тўғрисида шартнома" [9]ни мустақил давлатлар ўртасида имзоланиши иқтисодий ҳамкорликдаги дастлабки қадамлардан бири эди. Шунингдек, биринчи Президентимиз И.А.Каримов томонидан 1991 йил 16 ноябрда "Республиканинг давлат таъминотидаги аҳолиси турмуш даражасига мадад бериш чора тадбирлари тўғрисида"ги қарорига асосан 1992 йил 1 январдан бошлаб халқ таълими, соғлиқни сақлаш, маданият, ижтимоий таъминот, фан ва уй-жой коммунал тармоқлар ходимларининг иш ҳақини 40-50 фоиз оширилиши, шунингдек, олий ўқув юрти ва ҳунар-техника талабаларини стипендиялари ўрта ҳисобда 30 фоиз оширилиб овқатланиши учун қўшимча имтиёзлар берилиши ва ойлик иш ҳақи ва нафақаларининг энг кам миқдорини жорий этилиши мустақиллик йилларида мамлакатимиз томонидан амалга оширилган дастлабки ижтимоий ҳимоянинг қонуний ҳужжатларидан бири эди. Ҳеч кимга сир эмаски бу даврда аҳоли эҳтиёжларини таъминлаш ҳудудлардаги саноат корхоналарининг ўзаро ҳамкорликлари орқали мустақилликкача ва ундан кейинги 1991-1993 йилларда рубль зонасида бартер усулида вилоят 15 та республикадан 13 таси билан товар айрибошлашдаги ҳамкорликлари амалга оширилган. Мана шундай вазиятда мамлакатда

бутуниттифоқ референдумини ўтказишга қарор қилиниши орқали ижтимоий-сиёсий турмушни ўзгартириш масалалари аҳоли ўртасида ҳам тарғиб этила бошланди. Натижада баъзи бир ҳудудларда аҳоли турмуш шароитининг миқдорий кўрсаткичларини ишлаб чиқиш стратегик концепциялари илгари сурилди. Чунки ҳар бир мамлакат қандай сиёсий ва ижтимоий ҳаракатларни амалиётга жорий этишидан қатиъй назар бош мақсад аҳоли манфаатлари унинг турмуш даражасини яхшилаш фаровон ҳаётнинг стратегик концепцияси ҳисобланади. Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, аҳоли турмуш даражасининг яхшиланиши ҳудуддаги саноат корхоналарини бевосита ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш самарадорлигининг миллий хусусиятларига давлат томонидан қабул қилинадиган чора-тадбирлар ҳамда аҳолининг уларга нисбатан дунёқарашларига боғлиқ бўлади. Лекин, бу йилларда вилоятнинг барча саноат шаҳарларида аҳолининг кундалик турмуши учун узоқ муддатли фойдаланадиган буюмлар билан таъминланишида айрим яъни уй телефонлари, автомобилларини ҳисоблаб санаб ўтиш мумкин. Қолган ахборот узатувчи ва қабул қилувчи, маиший техника жиҳозлари энди кириб келаётган эди.

Шу билан биргаликда коммунистик мафкуранинг бундан буён мамлакатнинг турмуш фаровонлигини енгиллатишига ёрдам бера олмаслиги бозор иқтисодиётига асосланган тамойилларни ишлаб чиқиш иқтисодий демократиянинг аҳоли фаровонлиги учун янгича миллий ғоя ва мафкура кераклиги халқ фаровонлиги учун зарур стратегик концепциядир.

Мустақиллик йилларида вилоят иқтисодиётининг ҳудудий тузилмаларини такомиллаштириб борилиши иттифоқдош республикалар билан ҳамкорлик масалалари ҳудуд аҳолисининг дунёқарашида бир неча бор илгари сурилади. Сабаби 1991 йил 17 мартида Ўзбекистон ССРда бўлиб ўтган Референдумда қатнашган аҳолимиз мустақил эркин давлатнинг фуқароси бўлиши ва тенг имкониятларга эга бўлган янгиланаётган давлат қуриш учун 93 фоизи Ўзбекистоннинг суверен Республика сифатида ривожланишини ёқлаб овоз бериши уларнинг эркинлик, ҳурлик учун сиёсий ҳаракатларидаги дастлабки қадамларидан бири эди.

Адабиётлар

1. Рафиқов Қ. Кучли ижтимоий сиёсатнинг Ўзбекистонга хос тажрибаси. / “Халқ сўзи”. 2018 йил 14-апрел. № 74, (7002).
2. Каримов И.А. "Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида". -Т.: "Ўзбекистон", 2011, 47-49-б.
3. Навоий вилояти ҳокимлиги архиви. 100-фонд, қайд рақами 24-рўйхат, 1-иш, 19-б.
4. Навоий вилояти ҳокимлиги архиви. 100-фонд, қайд рақами 24-рўйхат, 1-иш, 22-б.
5. Иноятов С., Ражабов Қ., Ибрагимов Х. Навоий саҳро бағридаги мўжиза- шаҳар.-Тошкент: “Ўзбекистон”, 2008. 62-б.
6. / “Дўстлик байроғи” 1991 йил 3 октябр № 12, 1-б.
7. Зайнутдинов Ш. Некоторые теоретические вопросы экономических реформ // “Общественные науки в Узбекистане”, 1997. №5. -С.5.
8. / “Дўстлик байроғи” 1991 йил 16 март №-33 (1825), 2-б.
9. Абдуллаев Р.М., Рахимов М.А., Ражабов Қ.К. Ўзбекистон тарихи (иккинчи китоб). -Т.: “Ўзбекистон”. 2019, 461-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада мустақиллик йилларида Ўзбекистонда, жумладан Навоий вилоятидаги иқтисодий, ижтимоий, маиший турмуш шароитидаги масалалар, вилоятнинг ижтимоий аҳволи, озиқ-овқат маҳсулотларини қимматлашуви ва саноат маҳсулотлари билан таъминланишидаги камчиликлар ва ўзгаришлар, олиб-сотарлик, чайқовчилик, халқнинг ижтимоий турмушидаги янгиланишлар ва бу масалаларни олдини олишга қаратилган қарашлар илгари сурилган. Шунингдек, бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий концепциялар ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье в годы независимости рассмотрены вопросы экономического, социально-бытового положения в Навоийской области, социального положения региона, недостатков и изменений в снабжении продовольственными и промышленными товарами, спекуляции, обновлений в общественной жизни. Выдвинуты мнения людей и взгляды, направленные на предотвращение этих проблем. Также освещены экономические концепции в условиях рыночной экономики.

SUMMARY. In this article, in the years of independence, the issues of economic, social and household conditions in Navoi region, the social situation of the region, shortcomings and changes in the supply of food products and industrial products, speculation, updates in the social life of the people and views aimed at preventing these issues have been put forward. Also, economic concepts are covered in the conditions of the market economy.

TOG‘LI HUDUDLARDA TURIZM VA REKREATSIYA XO‘JALIGINI RIVOJLANTIRISHNING BA’ZI MASALALARI

T.J.Jumaev – *geografiya fanlari doktori professor*
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Sh.B.Qurbonov – *dotsent*
E.D.Xamdamov – *1-bosqich tayanch doktorant*
O‘zbekiston milliy universiteti

Tayanch so‘zlar: turizm, rekreatsiya, tog‘ turizmi, tog‘li hududlar, tog‘ tabiati, tog‘ ma’muriy tumanlari, tog‘ xo‘jaligi, barqaror rivojlanish, tog‘li hududlar iqtisodiyoti.

Ключевые слова: туризм, рекреatsiя, горный туризм, горные территории, горная природа, горные административные районы, устойчивое развитие, экономика горных регионов.

Key words: tourism, recreation, mountain tourism, mountain territories, mountain nature, mountain administrative regions, sustainable development, economy of mountain regions.

Kirish. Jahonda turizm va rekreatsiyani rivojlantirish imkoniyatlari va muammolari, uning hududiy tashkil etilishi masalalariga ustuvor ahamiyat berilmoqda. Bunda hududlarning turistik va rekreatsion resurslarini baholash, iqtisodiyotning boshqa yo‘nalishlari bilan uyg‘unlikda rivojlantirish imkoniyatlarini asoslash, turistlar va dam oluvchilarni jalb qilish uchun kerak bo‘lgan infratuzilma komplekslarini loyihalashtirish, aholining turistik sayohatlarga bo‘lgan istiqbol talablarini o‘rganish va prognozlashtirish, turizm va rekreatsiyaning hududlar iqtisodiyotida tutgan o‘rnini tahlil qilishga katta e’tibor qaratilmoqda.

Respublikamizda turizm va rekreatsiya imkoniyatlaridan samarali foydalanish bo‘yicha bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda va ijobiy natijalarga erishilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 9 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasida ichki va ziyorat turizmni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6165-son Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasida turistlar oqimini shakllantirish va ular uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish chora-tadbirlari dasturi”da “Ichki turizm yo‘nalishida faoliyat yurituvchi turoperatorlar bilan hamkorlikda respublikaning barcha hududlari qamrab olingan arzon narhlardagi ichki turizm mahsulot (turpaket) larini ishlab chiqish hamda ularni joylarda keng targ‘ib qilish” yuzasidan muhim vazifalar belgilab berilgan [1]. Bu borada, jumladan, O‘zbekistonda hududlardagi turizm, shuningdek rekreatsiya

ob'ektlarini inventarizatsiya qilish, mazkur ob'ektlarga turistlar oqimini jalb qilish choralarini ishlab chiqish, mahalliy, milliy va xalqaro ahamiyatdagi diniy turistik marshrutlarni loyihalash, ularning kompleks dasturlari va xaritalarini yaratish, joylarda turizmning ijtimoiy-iqtisodiy samarasini oshirish yo'llarini asoslashga qaratilgan ijtimoiy geografik tadqiqotlarni o'tkazish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ishning maqsadi va vazifalari. O'zbekiston tog'li hududlarida turizm va rekreatsiya xo'jaligini rivojlantirishning iqtisodiy-geografik asoslarini o'rganish ishning maqsadi hisoblanadi. Maqsaddan kelib chiqqan holda, qo'yidagi tadqiqot vazifalarni bajarish ko'zda tutilgan: 1) Tog', tog'-oldi, tog'li hududlar atamalarining mazmun-mohiyatini o'rganish; 2) O'zbekiston tog'li hududlarida turizm va rekreatsiyani rivojlantirishda geografik omillarning roli va ularning mazmun va mohiyatini ochib berish.

Asosiy qism. Insoniyatning barcha tarixiy davrlarida aholining tog'li hududlarga va tog'lardan tekisliklarga ko'chishi to'xtovsiz davom etgan. Ularning ko'pchiligi, ayniqsa, so'nggi ikki-uch asrda tog'li hududlarga hordiq chiqarish, dam olish maqsadida borgan. Shu munosabat bilan asta-sekin tog' turizmi va rekreatsiyasi shakllangan va tez rivojlangan. Tog' turizmi o'zida inson faoliyatining keng sohalarini birlashtiradi. Mazkur g'oyat xilma-xil tarmoq tog' aholisi va iqtisodiyoti, atrof muhitiga uzoq muddatli ta'sir ko'rsatadigan asosiy tarmoqlardan biriga aylandi. Turizmga tog' rayonlarida o'zgarishlar katalizatori sifatida doimo katta e'tibor qaratilgan. So'nggi o'n yilliklarda dunyo tog' turizmida kishilarning tog'larga mavsumiy va doimiy yashashga ko'chib borishi, ya'ni komfortga yo'naltirilgan migratsiya, qulay dam olishga yo'naltirilgan turizmning yangi yo'nalishining shakllanishi va rivojlanishi sodir bo'ldi [2]. Bu noyob hodisa tog'larning jozibadorligi va maftunkorligi, go'zal tog' tabiatining inson salomatligiga ijobiy ta'siri bilan izohlanadi. Tog' hududlarining borib-kelishga qulayligi turizm va komfortga yo'naltirilgan migratsiya rivojlanishining asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, ular harakatlarga katta erkinlik beradi, tog'larga va aksincha tekisliklarga tovarlar oqimini ko'paytiradi. Turizm va komfortga yo'naltirilgan migratsiya tog'larga ijobiy o'zgarishlarni olib keladigan kuch va omilga aylanishi mumkin. Lekin mazkur hodisalarni boshqarish strategiyasi nafaqat iqtisodiyotning boshqa sektorlari bilan, shuningdek, transport va boshqa infratuzilmalar, ta'limning turli shakllari, hududiy rejalashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlari va tog' mintaqalari rivojlanishining boshqa jihatlari bilan integratsiyalashishi maqsadga muvofiq.

Hozirgi vaqtda dunyoning ko'plab mamlakatlari iqtisodiy o'sish va rivojlanish nuqtai nazaridan turizmni mamlakat hududiy siyosatining eng muhim integral jihati sifatida ko'radilar. Turizm nafaqat iqtisodiy manfaat va bandlikni oshirish vositasi va odatdagi iqtisodiy faoliyat turi, balki uning asosiy kapital qo'yilmalarni talab qiladigan xizmat ko'rsatishning keng turi hamda kishilarning ommaviy va kompleks o'zaro ta'sirini tashkil etadi. Tog' yo'nalishidagi ommaviy turizm, madaniy turizm, sog'lomlashtirish turizmi, ekoturizm, sport turizmining ko'plab turlari bir-biridan farq qiladi. Faoliyatning bunday keng xilma-xilligi mavjudligida tog' turizmining ko'p jihatlari ya'ni ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy va ekologik tarkibiy qismlari tog' aholisi va tog' atrof muhitiga foyda keltirishi uchun o'zaro muvofiqlashtirilishi lozim.

Global miqyosda turizmning jadal rivojlanishga olib keladigan qator omillar mavjud bo'lib, ular ko'pchilik tog' mintaqalarini qamrab olgan. Bunday omillarga shahar aholisining o'sishi, bo'sh vaqtning paydo bo'lishi, aholining moddiy daromadlari, turmush darajasining ko'tarilishi, axborot-telekommunikatsiya texnologiyalariga ustuvor ahamiyat qaratilishi, tog'larning boy va xilma-xil resurslari to'g'risida xabardorlik va boshqalar kiradi. Ayrim joylar uchun turizm rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydigan omillarga jozibadorlik, borish-kelishga qulaylikni ham misol sifatida ko'rsatish mumkin.

Jozibadorlik tog'lardan turizmda foydalanishning estetik (nafosat) va rekreatsiya (dam olish) tomonlari sayohatchilar uchun tijorat va ko'ngilochar mashrutlarning keng jihatlarini belgilab beradi. Tarixan shunday vaziyat yuzaga kelganki tog' turistlari – alpinistlar, turistlar jismoniy yuklamaga intiladilar, boshqalar tog'larga salomatlik va tog' manzaralaridan bahramand bo'lish uchun boradilar [3].

Turistlarni tog'larga jalb qilishda nafaqat tog'lar tabiatining jozibadorligi, balki ularning qulay geografik hamda transport geografik o'rnining qulayligi ham muhim o'rinni egallaydi. Avtomobil, temiryo'l, havo yo'llarining borish-kelishga qulayligini yaxshilash yangi texnologiyalar yoki mavjud yo'llarni yaxshilash hisobiga amalga oshiriladi. Bular turizmni rivojlantirishga bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, G'arbiy Yevropada so'nggi o'n yilliklarda ko'plab tog' avtotrassalarining o'tkazish qobiliyati va samaradorligi ko'p darajada oshdi. Hozir Alp va Pireney tog'lari muhandislik va qurilish standartlarini yaxshilash, nishob tunellar va qordan himoyalash, ko'chkilarni kuzatish tizimini barpo etish tufayli har qanday transport turi uchun ochiqdir. Yaponiyada tezyurar poezdlar tizimi mamlakatning shahar markazlarini eng baland tog'lar bilan bog'laydi. Bunday misollar Shimoliy Amerikada ham mavjud bo'lib bunda estetik mulohazalar tezyurar shosselarni qurishning eng asosiy mezoni hisoblanadi: Kanadaning Banf va Djasler milliy bog'lari orqali o'tadigan Quyoshga boradigan shosse (Goingto-the-Sun High Way) Gleysher (Montana, AQSh) va Aysfildz – Parkvey milliy bog'larini bog'laydi.

Osiyoda bir necha yil oldin harbiy "strategik" maqsadlarda qurilgan va so'ngra turizmning jadal rivojlanishiga turtki bo'lgan yo'llar quyidagilar: Pokistonda Islomobodni va Xitoydagi Qashg'arni bog'laydigan Qoraqurum shossesi, Kashmirdan Hindistondagi Lex va Ladakx yo'li, Xitoydagi Lxasadan (Tibet) Nepaldagi Katmandu shossesi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda turizmni kengaytirish avtomobil yo'llarini barpo etishning asosiy sababi bo'lib qolishi mumkin. Masalan, Chili Patogoniyasining katta maydonlarida turizm va o'rmon xo'jaligi rivojlantirish uchun 1000 kmlik Janubiy avtostrada qurilgan.

Turizm bozori talablariga muvofiq G'arbiy Yevropada ko'plab asosiy tog' shosselari, osmador (kanat) yo'llar, kreslo ko'tarmalar (pod'emnik), mahalliy yo'llar, sayr va velosiped yo'llari keng to'riga o'tadi, hatto tog' jamoalari, o'rmonlar, pichanzorlar, cho'qqilarni birlashtiradigan shosselar vertolyot xizmatlari bilan birlashtirilib o'zaro bog'langan. Shimoliy Amerikaning g'arbida avtobus, havo transporti, avtomobil ijarasi va temir yo'l transporti xizmatlarining yaxshi muvofiqlashtirilgan to'ri mavjud bo'lib, ular turistlarga dam olish joylarini tanlashida muhim o'rinni egallaydi. Turistlar tog'larda bo'lganlarida yog'och tayyorlovchi va konchilarning eski yo'llaridan yo'lsizlikda yurish, lijalarda past-baland joylarda uchish va qorlarda konkida sayr qilish kabi faol dam olishning yangi turlaridan foydalanadilar [4].

Rivojlanayotgan mamlakatlarda shosse va temir yo'llar to'ri turizmni rivojlantirishni rag'batlantirishning muhim omili hisoblanadi. Ba'zi mamlakatlarda, masalan, Indoneziya Sulavesida shu maqsadlarda maxsus yo'llar va piyodalar yo'laklari qurilgan. Peruda tezyurar shosselar yaxshilandi, jamoat avtobus transporti xizmati Limadan to Xuarasgacha va Oq Kordileraga, Xuaskaran milliy bog'iga boradigan yo'lni xorijiy lijachi va alpinistlar uchun yaxshiladi. Shuningdek havo transporti aloqalari ham tobora o'sib borayotgan ahamiyatga ega bo'lmoqda. Masalan, hozirgi vaqtda Nepalda qator xususiy aviakompaniyalar mavjud bo'lib, ular turistlarni ilgari yaqin

yo‘llardan bir necha kun tog‘larga olib boradigan yo‘lni kichik aviatsiya va vertolyotlarda tez va qisqa muddatda bosib o‘tmoqda.

Turistlarga tog‘ rayonlaridagi turli joylarga va turli mavsumlarda, shuningdek, turli darajada murakkablik sharoitlarida piyoda borib kelish uchun keng imkoniyat yaratish favqulodda muhim. Buning uchun tog‘ so‘qmoqlari va yo‘laklarining qulay va keng turlarini barpo etish lozim. Barcha holatlarda borib-kelishga qulaylik yaratish turizmning faqat bitta tarkibiy qismi bo‘lib marketing va axborot ham xuddi shunday ahamiyatga ega. Masalan yo‘l ko‘rsatkichlarining mavjudligi turistlarning dam olish joylarini tanlashining muhim omili hisoblanadi.

Tog‘ mintaqalarining turizm obro‘si va shuhrati (brend) to‘g‘risidagi ma’lumotlar turistlarda mazkur joylar va ularning aholisi to‘g‘risida tegishli tasavvurlar paydo bo‘lishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Ular turistlar kutgan orzu, taassurot natijalarini ifodalaydi, dam olish joylarini tanlashda muhim o‘rin egallayli. Turizm menedjerlar uchun turistlarda ijobiy taassurot qoldirishga erishish bozor salohiyatidan oqilona foydalanishning muhim strategik vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki bir marta shakllangan salbiy taassurotni bartaraf qilish juda qiyin.

Dunyo tog‘lari yangi turdagi migrantlar – komfortga yo‘naltirilgan migrantlar deb ataladiganlarning yashash joyiga aylanmoqda. Ularning soni ko‘paymoqda va ular tog‘larda uzoq vaqt qolishni istamoqdalar. Bunday migrantlar AQSh, Kanada, Chexiya, Ispaniya, Filippin, Indoneziya mamlakatlari tog‘ mintaqalarida ko‘plab mavjud. Mazkur tog‘li joylarda yangi ish joylari paydo bo‘lib, ham migrantlarning o‘zi, ham mahalliy aholining bandligi ta’minlangan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi (MDH) mamlakatlarda eng baland kurortlar Tyanshan tog‘larida Jartash (3400 m), Beshbelgir – Arashan (3300 m), janubi-g‘arbiy Pomirda Garmchashma (2800 m), Kazbek tog‘larida Karmadon mineral manbalari (1500-2300 m), xorijiy mamlakatlar kurortlaridan Himolay tog‘ining janubiy yonbag‘irlarida Darujiling (2200 m) va Simla (2160 m), AQSh dagi Qoyali tog‘larda Sanga – Fe (2130 m) hisoblanadi. O‘zbekistonda eng baland Zomin sanatoriysi (2000 m) mavjud.

Sayohat uchun eng ommabop turizm mashrutlari MDH mamlakatlarida Kavkaz, Oltoy, Karpat, Kamchatka, Baykalbo‘yi, Ural, Qrim, Tyanshan, Pomir-Oloy tog‘larida, xorij mamlakatlarida Alp, Piriney, Apenin, Bolqon, Alyaska, Kanada, Grenlandiya, Lotin Amerikasi, Himolay tog‘larida joylashgan.

O‘zbekiston hududining rel’efi xilma-xilligi bilan ajralib turadi, u asosan shimoli-g‘arbdan janubi-sharqga qarab ko‘tariladi. Shu bilan birga, butun respublika hududining 78,7 foizini tekisliklar, 21,3 foizini tog‘ va tog‘ oldi hududlari egallaydi. Respublika doirasida er yuzasining mutlaq balandligi -12 m dan (Qizilqumdagi Mingbuloq pasttekisligi) 4643 m gacha (Hisor tizmasidagi Hazrat Sulton cho‘qqisi) farqlanadi. Toshkent, Namangan, Farg‘ona, Andijon, Jizzax, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlari tarkibida tog‘li hududlar mavjud. Tog‘li hududlar respublikaning 163 ta qishloq ma’muriy tumanidan 51 tasida minimal darajada bo‘lsa ham mavjud. Biroq, O‘zbekistonning aksariyat ma’muriy tumanlarida tog‘lar aholi yashamaydigan yoki kam aholi yashaydigan, ko‘pincha kam rivojlangan zonani tashkil etadi. Aholining asosiy yoki muhim qismi bevosita tog‘larda istiqomat qiluvchi tog‘li hududlarga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan respublikaning qishloq ma’muriy hududlari sifatida 15 ta: Baxmal, Zomin, Forish, G‘allaorol (Jizzax), Bo‘stonliq, Parkent, Oxangaron (Toshkent viloyati), Dehqonobod, Kitob (Qashqadaryo viloyati), Qo‘shrobod, Urgut (Samarqand viloyati), Sariosiyo, Boysun (Surxondaryo viloyati), Nurota (Navoiy viloyati) So‘x (Farg‘ona viloyati) tumanlarini ko‘rsatish mumkin [5].

Umuman olganda, turizmni jadal rivojlantirish uchun mamlakatimizda yaratilgan shart-sharoitlar hozirning o‘zida samarasini bermoqda. 2017 yilda O‘zbekistonga qariyb 2,7 mln. sayyoh tashrif buyurgan bo‘lsa, 2019 yilda bu ko‘rsatkich 6,7 mln.ga etdi (o‘sish 2,5 marta) [6]. O‘zbekiston dunyoning eng jozibali turizm maskanlaridan biriga aylanmoqda. Mamlakatimizning qulay geografik o‘rni, ulkan turizm-rekreatsiya salohiyati ko‘plab sayyohlarni o‘ziga jalb etadi. O‘zbekiston atrofida eng ko‘p sayohat qilishga qulay deb hisoblanadigan samolyotda uchish vaqti 5 soatgacha bo‘lgan mamlakatlar soni 60 ta bo‘lib, ularda 3 mlrd aholi yashaydi, ya’ni ulkan turizm bozori mavjud.

Yangi davrda Prezident farmon va qarorlarini bajarish bo‘yicha tog‘ hududlarining rekreatsiya salohiyatidan zamonaviy asoslarda ixtisoslashtirilgan yo‘nalishlarda foydalanishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Masalan, Bo‘stonliq tumani to‘liq turizm zonasiga aylantirilmoqda. Bo‘stonliq tumanining rekreatsiya resurslari g‘oyat xilma-xil bo‘lib, birinchi navbatda Toshkent shahri aglomeratsiyasi aholisining dam olishga ehtiyojini ta’minlashga imkon beradi. Tumanda “Chorvoq” erkin turizm zonasi tashkil etilib, faoliyat ko‘rsatmoqda. O‘nlab loyihalar amalga oshirilayotir. Bu erda O‘zbekistonda birinchi tog‘ chang‘i kurorti “Amirsoy” qurilib ishga tushirildi. U yil bo‘yi faoliyat yuritadigan va xalqaro standartlarga javob beradigan tog‘ chang‘isi kurortiga aylanmoqda. “Bildirsoy-Chimyon-Nanay” xalqaro kurorti, “Xo‘jakent” osma dor yo‘li, 29 ta mehmonxona va dam olish maskanlari qurilmoqda. “Chorvoq” suv ombori atrofidagi qishloqlarda ko‘plab yangi dam olish maskanlari quriladi va shunga bog‘liq holda mahalliy aholi uchun ko‘plab ish o‘rinlari hamda daromad manbalari yaratiladi. Tumanda yo‘l infratuzilmasi rivojlantiriladi, suv, shamol, quyosh energiyasi manbalaridan foydalanish amalga oshiriladi, hudud to‘liq sanitariya-tozalash xizmatlari bilan qamrab olindi, xulosa qilib aytganda Bo‘stonliq tumani to‘liq turizm zonasiga aylantirilgan O‘zbekistonning turizm-rekreatsiyani rivojlantirish bo‘yicha namunaviy model tog‘ tumaniga aylanmoqda.

Zomin tumanida istiqbolda zamonaviy turizm majmuasi, Boysun tumanida zamonaviy turizm markazini barpo etish rejalashtirilgan Pop tumani Chodak qishlog‘ida turizm majmuasi barpo etilmoqda. Boshqa tog‘ hududlarida ham ko‘plab turizm klasterlar, turizm markazlar va hududlari, turizm qishloqlari, mehmonxona va mehmon uylari, oilaviy turizm o‘choqlari tashkil etilib, mazkur jarayon davom etayotir. Yengil konstruksiyali dam olish maskanlarini barpo etishga alohida ahamiyat berilmoqda.

Namangan viloyati Pop tumanining tog‘ hududida joylashgan va turizm-rekreatsiya salohiyati va qulay iqtisodiy-geografik o‘ringa ega bo‘lgan qadimgi va ayni vaqtda zamonaviy Chodak qishlog‘i yaqin istiqbolda nafaqat Farg‘ona vodiysi, balki yangi O‘zbekistonning muhim turizm-rekreatsiya markazlaridan biriga aylanadi. Farg‘ona vodiysidan Toshkentga boradigan katta avtomobil va temir yo‘lning Qamchiq dovoni yaqinida joylashgan ko‘xna Chodak qishlog‘ida so‘nggi yillarda xalqaro andozalarga mos turizm- rekreatsiya markazini barpo etishga kirishildi.

Umuman, tog‘ hududlarida “Turizm mahallasi”, “Turizm qishlog‘i” va “Turizm ovuli”ga asos solinayotgani ijobiy jarayon bo‘lib, sayyohlar uchun qulay sharoitlarni yaratib, hududlarni yangi qiyofada obodonlashtirish, qishloq aholisi uchun o‘rinlarini barpo etib, ularning turmush darajasini oshirishga, iqtisodiyotni yanada yuksaltirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Tog‘ hududlarida turistik va rekreatsiya faoliyati o‘ziga xos murakkab tog‘ sharoitlarida amalga oshirilishini va ularni davlatning qo‘llab-quvvatlanishini hisobga olib bu borada quyidagi tavsiyalarga amal qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi deb hisoblaymiz.

1. Tabiat va madaniyat meroslarini asrash, mamlakatimiz tog‘ hududlarining bir-biridan geografik, tarixiy-etnografik, ijtimoiy, iqtisodiy xususiyatlari bilan farq qilishini hisobga olib Shimoliy, O‘rta, Janubiy tog‘ mintaqalarida turizmni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish.

2. Tog‘ hududlarida tog‘ turizm faoliyatining ustuvor yo‘nalishlarini belgilash va rivojlantirish: tog‘ turizmi yo‘nalishlari-etnografik turizm, qishloq turizmi, ekologik turizm, ekstremal turizm, tabbiy turizm va boshqalar.

3. Tog‘ hududlarida sportni rivojlantirish asosida ularning milliy va xalqaro sport musobaqalarini o‘tkazish joyi sifatidagi ishtirokini ta’minlash.

4. Tog‘ hududlaridan o‘tadigan murakkab va havfli turistik mashrutlarda xavfsizlikni ta’minlash.

5. Tog‘ hududlarida turizmni rivojlantirish va tartibga solish, turistik mashrutlarini loyihalashtirish va turizm faoliyatini amalga oshirishda tog‘ hududlarida yashaydigan fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini hisobga olish.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil, 9-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasida ichki va ziyorat turizmni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6165-son Farmoni.

2. Горы мира – глобалный приоритет. Редакторы Б. Мессерли. Дж. Айвз. Прев. с англ. Ред. русского изд. Ю.П.Баденков, В.М. Котляков. -М.: «Ноосфера», 1999, -С. 450.

3. Джумаев Т. Переспективы устойчивого развития горных районов Узбекистана. Изв. РАН. Сер геогр. 2002, №2, -С. 104-106.

4. Jumaev T.J. Bizning ulug‘vor tog‘larimiz. O‘zbekiston tog‘ zonasining barqaror rivojlanishi. Nazariya va amaliyot. Monografiya. –Toshkent: 2021, 700-b.

5. Федорко В.Н., Курбанов Ш.Б. Некоторые аспекты социалных условий жизни населения в горных районах Узбекистана // Вестник Ошского государственного университета. –Ош: 2022, -С. 196-205.

6. www.stat.uz

REZYUME. Maqolada tog‘li hududlarda turizm va rekreatsiya xo‘jaligini rivojlantirishning ba’zi geografik jihatlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, mavjud nazariy va amaliy ma’lumotlar asosida tog‘li hududlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bo‘yicha yo‘nalishlar, xulosa va tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В стате рассмотрены некоторые географические аспекты развития туризма и отдыха в горных районах. Также на основе имеющейся теоретической и практической информатsiи даются направления, выводы и рекомендатsiи по социально-экономическому развитию горных регионов.

SUMMARY. The article considers some geographical aspects of the development of tourism and recreation in mountainous areas. Also, based on the available theoretical and practical information, directions, conclusions and recommendations for the socio-economic development of mountain regions are given.

ТӘБИЯТ ҲӘМ ЖӘМИЙЕТ ҚАТНАСЫҚЛАРЫНДА ҚОРШАҒАН ОРТАЛЫҚТАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МАШҚАЛАЛАРДЫҢ КЕСКИНЛЕСИЎ ЖАҒДАЙЛАРЫ

А.С.Нурланов – *үлкен оқытыўшы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: экологик инқироз, экологик ҳавфсизлик, деградация, Орол денгизи, атмосфера, иқлим, ер, сув, тупроқ, ҳаво, ҳарорат, табиий ресурслар, тежамли фойдаланиш, санитария, туберкулёз, инфекция.

Ключевые слова: экологический кризис, экологический безопастность, деградация, Аральское море, атмосфера, климат, земля, вода, почва, воздух, температура, природный ресурс, рациональное использования, санитария, туберкулёз, инфекция.

Key words: environmental crisis, environmental safety, degradation, Aral sea, atmosphere, climate, land, water, soil, air, temperature, natural resourse, rational use, sanitation, tuberculosis, infection.

Адамзаттың табийий қоршаған орталыққа кейинги жылларда тәсириниң артып барыўы жер шарының көплеген регионларында экологиялық машқалалардың кескинлесиўи артып бармақта. Соның ушын табиятты қорғаў ҳәм табийий ресурслардан ақылға муўапық рационаллы пайдаланыў глобал масштабта инсанлар келешеги алдында турған ең әҳмийетли мәселелердиң бири болып қалмақта.

Тәбийий орталық XXI әсирдиң соңғы 20-жыллларында илимий техникалық прогресс жетискенликлери менен қуралланған өндирис күшлериниң ҳәм адамлардың тәсири нәтийжесинде үлкен өзгерислерге ушырамақта. Халық санының тез пәт пенен өсип барыўы ҳәм олардың күнделикли талапларына сәйкес санаат ҳәм аўыл хожалығы өнимлери менен тәмийнлениўде өндиристеги прогресстиң артып барыўы, тәбийий орталықтағы атмосфераның, суўлардың ҳәм жер қатламларының патасланыўына, өсимлик ҳәм ҳайўанат дүнясының кемейиўине, ҳәттеки бирнеше мың жыллар даўамында бузылмай киятырған тәбият байланысларының белгили дәрежеде өзгериўине себепши болмақта.

Буған мысал ретинде узаққа бармай үлкемиздеги Арал теңизиниң қурғаўы менен байланыслы региондағы экологиялық шараятлардың кескинлесиў жағдайларын келтиририўимизге болады.

Президентимиз Ш.Мирзиёев БМШ ның 2017-жылы 19-сентябрде болып өткен 72-сессиясында сөйлеген баянатында «Бүгинги күнниң ең өткир экологиялық машқалаларынан бири – Арал кризисине және бир мәрте дыққатыңызды қаратпақшыман. Мине, мениң қолымда – Арал апатшылығы сүўретленген карта. Ойлаўымша, буған артықша түсиндирменің кереги жоқ. Теңиздиң қурыўы менен байланыслы ақыбетлерди сапластырыў халықара көлеминдеги ис-ҳәрекетлерди бирлестириўди талап етпекте. Биз БМШ тәрепинен Арал апатшылығынан жәбир көрип атырған халықларға әмелий жәрдем көрсетиў бойынша усы жылы қабыл етилген арнаўлы дәстүр толық әмелге асырылыўының тәрепдарымыз» [1] деб атап өткен еди.

Инсанлар тәрепинен тәбиятқа болған қатнасындағы өзгерислер ҳәзирги дәўирде сондай үлкен масштабта болды, олар тәбияттың раўажланыўында жүз беретуғын тең салмақлықтың бузылыўына қәўип туўдырмақта. Узақ ўақытлар даўамында тәбият адамлар ушын зәрүр болған материаллық байлықларды таўсылмайтуғын дерек сыпатында қарап келген. Таўсылатуғын ресурслар өз нәўбетинде қайта тикленетуғын ҳәм қайта тикленбейтуғын болып бөлинеди. Қайта тикленбейтуғын ресурслар пайдаланған ўақытқа қарағанда 100 мәрте әсте қайта тикленетуғын ямаса қайта тикленбейтуғын ресурсларды өз ишине алады. Тәбият ресурслары ҳәр қыйлы тезликте тикленеди: ҳайўанлар – бир нешше жылда, тоғайлар 60-80 жылда өнимдарлығын жоғалтқан топырақлар – бир нешше мың жылларда қайта тикленеди. Пайдаланыў тезилиги қайта тиклениў дәрежесинен асып кетсе онда пүткиллей жоқ болып кетиўине алып келеди.

Халықты қаўипсиз азық-аўқатлық өнимлер менен тәмийинлениўде жәмийетте жер суў ресурсларынан пайдаланыўға деген талап күшеймекте. Соған байланыслы топырақ суў ресурслары санаатлық ҳәм турмыслық шығындылар, нефть өнимлери, минералл төгинлер ҳәм пестицитлар, аўыр металлар ҳәм радиоактив

шығындылар менен патасланбақта. ЮНЕП шөлкеми есабаты мағлуматы (2008-ж) бойынша пүтин инсаниятты тиришилик етиўи ушын зәрүр болған ресурслар муғдары жер бетинде бар болған муғдардан асып кетти. Экологиялық императив (яғный бир адамды азық аўҳат пенен тәмийнлеў ушын зәрүр болған жер муғдары) 21,9 гектарды қурайтуғын болса ҳәзирги дәўирдеги жердиң биологиялық мүмкиншилиги болса бир адамға орташа 15,7 гектарды қурайды.

Өндирислик кәрханалар менен транспорттың атмосфера қурамына шығарып атырған зәҳәрли газлериниң тәсиринде жер жүзинде климат шараятларының өзгериўине шөл майданларының артып барыўы менен суў ресурсларының кемейиўи, аўыл хожалық егислик жерлердиң өнимдарлығының пәсийиўи, шекленбеген түрде химиялық төгинлер пестицитлерди пайдаланыўдың артыўы нәтийжесинде ҳәр жылы 4,0-4,7 миллион гектардан аслам жер ресурслары хожалық айланысынан шығып, тәбийий орталықтың экологиялық диградацияға ушыраўы артпақта.

Атмасфера қурамындағы парник газлардың көбейиўи менен климаттың өзгериўи дүнья масштабында қурғақласыў процессиниң күшейўине алып келди ҳәм экстремал ҳаўа ҳәдийселери яғный аномал ыссылық ҳәм шөлениўдиң кеңейиўи жүз бермекте.

1920-жыл изертлеў мағлыўматларына қарағанда егер жер жүзинде глобалласыў ҳәзирги муғдарда даўам етсе ярым әсир ишинде жер жүзи халқының 3,5 миллиард адамы жарамсыз ҳаўа райы шараятында жасаўы мүмкин. Жыллық орташа температура +29 С дан асатуғын жер қурғақлығының (Сахара шөлине усаған) улыўма майданы 0,8 процентинен 19 процентке көтериледи. Жердеги орташа жыллық температураның ҳәр бир қосымша дәрежеге көтерилиўи миллиардқа жақын адамларды жасаўы ушын жарамсыз ҳаўа райы шараятларында қалыўы мүмкин [2].

Бүгинги күнде ыссы толқынлары, боранлар ҳәм суў тасқынлары сыяқлы тез–тез ушырайтуғын экстремах ҳаўа райы ҳәдийселери мыңлап адамлардың өлимине себепши болады ямаса майып қылады миллионлаған адамлардың турмысын бузады. Ҳаўа райының экстремал өзгериўи азық аўхат жетиспеўшилигине, жуғымлы кеселликлердиң тарқалыўына, әсиресе, безгек кеселликлериниң тарқалыўына алып келеди. Климаттың өзгериўи адамлардың руўхый саламатлығына зыянлы тәсир көрсетиўи ҳаққында дәлиллер бар. Ҳәдден тысқары жоқары температура жүрек қан тамыры ҳәм дем алыў органлары кеселликлерине ушыраған, әсиресе, қартайған адамлардың өлимине алып келеди. Мысалы, ушын 2003-жылдың жазында Европадағы күшли ыссы ҳаўа толқыны 70 мың адамның өлимине себебши болды [3].

Ҳәзирги күнде инсаниятты талаплары ушын жер астынан 120 миллиард тоннандан аслам пайдалы қазылмалар қазып алынады. Ҳалық хожалығының түрли тараўларында жылына 4000 км^3 дан аслам суў ислетиледи, жаныў процессинде 15 миллиард т. кислород сарп болады [4]. ЮНЕП (2005ж) мағлыўматлары бойынша ҳәр секундта атмосфераға 200 тоннадан аслам CO_2 газы шығарылмақта ҳәм 47 мың га тоғайлар бузылады, 346 мың га жерлер шөлге айланады, шама менен 100-300 түр өсимлик жоғалып атыр.

Европада ҳәм Арқа Америкадағы үлкен территорияларда тоғайлар кесилип, самал ҳәм суў эрозиясы күшейип, өнимдар жерлер аўыл хожалық оборотына жарамсыз болып қалмақта, жер айналасындағы суў бойлары, атмосфера ҳаўасы, топырақлар, санаат, транспорт, социаллық-коммунал, аўыл-хожалығы шығындылары ҳәм басқа шығындылар менен патасланыўы жүдә күшейип кетти. Булар өз гезегинде планетамыз биологиялық ресурсларының жағдайына ҳәм әсиресе адамлар саламатлығына зыян жеткермекте.

Қарақалпақстан мысалында алатуғын болсақ, 1960-80 жылларда Орайлық Азия республикалары экономикасының аграр тараўындағы пахта шийки затын жетистириўде егислик жерлердиң шектен тыс ашылыўына байланыслы нешше әсирлерден бери теңизди суў менен тәмийнлеп келген Әмиўдәрья ҳәм Сырдәрьяның суў ресурсларынан ақылға муўапық пайдаланбаўы нәтийжесинде Арал теңизиниң қурыўы менен экологиялық кризис жағдайларының пайда болыўына алып келди.

Кейинги жылларда Арал теңизи жағалаўларында ҳаўа райының климатлық шәраятларының белгили дәрежеде өзгериўи сезилмекте. Жаўын-шашынлардың орташа муғдары мәўсимлер бойынша төменледи, теңиз суўының қайтыўы менен қурғақ территориялардың майданы көбейип, жер бетинен орташа суўдың парланыўы жылына 1700 мм ге жетти, ал, ҳаўаның ығаллығы 10 % ке кемейди. Хаўаның температурасы қыста төменлеп жазда 3-5 градусқа көтерилди. Жаз мәўсиминде ҳаўа райының температурасы айрым күнлерде +50 С^0 градусқа шекем жетти. Арал теңизи бойларының ҳаўа райының сыпатлы белгилериниң бири шаңлы дүбилейли күнлердиң санының артыўы ҳәм жыл даўамында көп қайталаныўы есапланады. Арал теңизи районында күшли самаллар ҳәр ўақыт күзетилип батыс теңиз жағалық районларында оның узақлығы 50 суткадан асып кетеди. Самалдың максимал тезлиги 20-25 м/сек ға жетеди.

Арал бойы регионында жер ҳәм суў ресурсларының сапасы төменлеп эко-системаның турақлылығы ҳәм дүзилиси бузылып қоршаған орталықтың зәҳәрлениўи артып бармақта. Жыл даўамында 90 күнге шекем қумлы, дузлы шаңлы дүбилейлер ҳәрекет етип қурғаған теңиз суў астынан атмосфраға жылына 75 мың тонна қум ҳәм дузлы шаңлар тарқалмақта. Барлық қурғаған теңиз суў астынан ҳәр жылы 39 мың тонна дузлар тарқалмақта. Теңиз ултаны астында Арал қум шөли 2 млн ға шамалас өнимдарлы ҳәм отлақлы жерлерди басып алды. Космослық сүўретлерге қарағанда Арал теңизи территориясы шаң ҳәм дузлар менен қапланып оның радиусы кейинги мағлуматларға қарағанда шығыста Япония атаўы таўлы музлықларында, батыста Европаның Норвегия тоғайлы зоналарына шекем тарқалған.

Экологиялық апатшылық эпицентринде жасап атырған халықтың арасында анемия, бөтеке, баўыр, рак, астма ҳәм жүрек қан тамыры кеселликлери көбейметке. Қарақалпақстанда жас балалардың ҳәм аналардың өлими бойынша ҒМДА еллери ишинде жоқары көрсеткишлер сақланып қалмақта. Соңғы 10 жылда - туберкулёз, онкологиялық, инфекциялық ҳәм паразитлик кеселликлер – паратиф, тиф, гепатит кеселликлери еки мәртеге көбейген [5].

Қарақалпақстан Республикасы шараяты жағдайында экологиялық дағдарыстың кун сайын кескинлесиўи кең жамийетшилик алдына тәбиятты қорғаў ҳәм олардан ақылға муўапық пайдаланыў мәселелери бойынша географиялық орталықтың инсан турмысы, жасаўы ушын әҳмийети ҳаққында экологиялық билим ҳам тәрбия бериўди жетилистириў менен жергиликли халқымыздың географиялық саўатлылығын асырыў ҳәм экологиялық маденияттылығын қәлиплестириў қусаған әҳмийетли ўазыйпалар жүкленеди.

Хәзирги ўақытта жәмиетимиздиң ислеп шығарыўшы кушлериниң жергиликли қазылма байлықлардың территориялық жайласқан орнын үйрениў ҳәм оны территориялық шөлкемлестириў мәселелерине әҳмиет күшеймекте. Халықтың қайсы табийий орталықта жасаўы олардың тек қана социаллық ҳәм экономикалық жағдайына тәсир етиўи менен бирге ҳәтте олардың минез-қулқының қәлиплесиўине тәсир ететуғыны анық.

Көпшилик жаслар үлкемиздиң табийғий ресурслары ҳәм пайдалы қазылма байлықларының өндирис муғдары ҳаққында мағлыўматларды билиўи менен шекленип өзлери жасап атырған табийий комплекслерге адам искерлигиниң тәсири ҳәм үлкемиздеги тәбиятты қорғаў жумысларының нелерден ибарат экенлиги ҳаққында кең түсиниклерге итибар бермейди. Усы мақсетте тәбият ҳәм жәмиет қатнасықларын үйрениў менен бирге оған тәсир этетуғын инсан факторларын тереңирек үйрениўди талап этеди.

Көпшилик адамлар қоршаған орталықты қорғаўы машқалалары оларға байланыслы емес деп қабыл етеди. Ҳаўа суў ҳәм топырақларды, завод кәрханалар патаслайды, ҳайўанлар ҳәм қусларды броконерлер, жоқ қылады деп инсанлардың бул ҳәрекетлерге ҳеш қандай қатнасы жоқ деп түсинеди. Бирақ, бул тийкарында ондай емес. Ҳәр биримиз ҳәр күни қоршаған орталық пенен қатнаста зыянлы ямаса пайдалы ҳәрекетлер қыламыз. Мысалы: үйимизден шыққан турмыслық шығындыларды, азық-аўқат қалдықларын өз тасланды орынларына апармаў, ямаса оны жағыў, ҳаўаны патаслаў, жеңил автомобиллердиң орнына жәмийетлик транспортлардан пайдаланыў мәселелериниң тәбиятқа қәўипсиз болатуғынын ҳәр күни өзлеримиз жетерли итибар қаратсақ бул ислеримиз қоршаған орталықты қорғаўға үлкен үлес қосқан боламыз.

Жасларға бүгинги күнги реал машқалалы жағдайлардың шешимине олардың ойлаў искерликлерин бағдарлап бул машқалаларды шешиўди ҳәр бириниң қатнасыўы зәрүр екенлигине толық исенимин оятыўымыз керек. Ҳәзирги экологиялық билимлендириўдиң мақсети оқыўшылардың дуняға көзқарасын кеңейтиў ҳәм раўажландырыў менен бирге жер бетиндеги жасаўшы ҳәр бир халықлардың тәбият пенен қатнасы ҳаққында еркин ойлап, баҳа бере алатуғын экологиялық мәдениятлы, саўатлы, рууҳый мадениятлы инсанларды тәрбиялап шығарыўдан ибарат.

Қоршаған орталыққа байланыслы жуўапкершиликли ҳәм нәтийжели жумысларды алып барыўда егер бизлер қоршаған орталықтың ҳәзирги жағдайы ҳаққында исенимли мағлыўматларды, ең әҳмийетли экологиялық факторлардың өз ара тәсири ҳаққында тийкарлы билимлерди топласақ, инсанлар тәрепинен тәбиятқа жеткизилген зыянларды кемейтиўге ҳәм алдын алыўға жаңаша усылларын ислеп шығыўға мүмкиншилик жаратады.

Жаслардың экологиялық мәдениятлылығын қәлиплестириўши бундай жуўапкерли ўазыйпаларды кең жәмийетшилик пенен бирге табыслы шешсек ғана мамлекетлик талим стандартларына сай бизиң келешегимизди белгилейтуғын географиялық саўатлы, экологиялық мадениятлы, жеке пазыйлетлерге ийе келешек әўладларды тәрбиялап шығарыў менен Республикамызда жүз берип атырған экологиялық дағдарысты турақластырыўға ылайықлы үлес қосқан боламыз.

Әдебиятлар

1. Мирзиёев Ш.М. 2017 жылы 19-сентябрьде БМШ ниң 72- сессиясы мәжилисинде сөзге шығыўы.
2. Бушуев М. «Климат к 2070 году: жара грозит миллиардам». –Москва: 2020.
3. Официальный сайт ВОЗ. https//www.who.int. «Изменение климата и здоровье» 18.11.2019.
4. Алибеков Л.А, Нишанов С.А. Табиатни мухофаза килиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш. –Тошкент: 1983.
5. Четверная конференция министров "Окружающая среда для Европы". Государства Центральной Азии: Оценка окужающей среды, Дания, Орхус, июнь, 1998.

РЕЗЮМЕ. Орол денгизи қуриши натижасида Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида экологик инқирознинг мураккаблашуви бу ердаги табиий муҳитнинг ўзгаришига асосан халқ хўжалигининг барча тармоқларига салбий тасирини кўрсатмоқда. Мақолада экологик инқирознинг табиий муҳитга тасири ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг аҳамияти кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ. С высыханием Аральского моря ухудшения экологического кризиса в регионе отрицательно влияет на изменения природной среды и во всех отраслях народного хозяйства Республики Каракалпакстан. В статье рассматривается оценка последствия экологического кризиса природных среды, основная роль и важности рационального исползовании природных ресурсов Каракалпакстана.

SUMMARY. The consequence of drying the Aral Sea is negatively influencing to the deterioration of the ecolocial crisis upon changing natural ambiences and especially to all branches of public facilities in the Republic of Karakalpakstan. In the article mentioned the importance of using rationally natural sources and the affects of ecological crisis to the surrounding.

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍN EKONOMIKALÍQ RAYONLASTÍRÍWDÍŃ GEOGRAFIYALÍQ TIYKARLARÍ

K.K.Uzakbaev – *assistent oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: geografik o‘rin, aholi, iqtisodiy tuman, qishloq xo‘jaligi, sanoat, xizmat ko‘rsatish, ixtisoslashuv, shimoli-sharqiy iqtisodiy tuman, Shimoli-g‘arbiy iqtisodiy tuman, Markaziy iqtisodiy tuman, janubiy iqtisodiy tuman.

Ключевые слова: географическое место, население, экономический район, сельское хозяйство, промышленность, сфера услуг, специализация, Северо-восточный экономической район, Северо-западный экономической район, Центральный экономической район, Южный экономической район.

Key words: geographical location, population, economic region, agriculture, industry, service sector, specialization, Northeast economic region, Northwestern economic region, Central economic region, Southern economic region.

Kirisiw. Aymaqlıq miynet bólistiriliwi hám onıń turaqlı «joldası» bolǵan qánigelesiw nátiyjesinde ekonomikalıq rayonlar qáliplesedi [2:40].

Búgingi kúnde ***ekonomikalıq rayonlastırıw*** júdá quramalı bolıp, ol aymaqtı shólkemlestiriwdi sistemalastıradı, aymaq turǵınlarınıń jasaw jaǵdayın jaqsılawǵa hám ekonomikalıq rawajlanıwına járdem beredi. Ekonomikalıq rayonlar ushın respublika kóleminde qánigelesiw tán bolıp, ónim almasıw keń kólemde ámelge asadı. Bunday rayonlardıń bir neshe qánigelesken tarmaqları bolıwı da múmkin.

Ekonomikalıq rayon: a) geografiyalıq ornı ózine tán; b) mámleket kóleminde qánigelesken; c) kompleksli xojalıq qáliplesken; d) tábiyiy baylıqlar jáne jumısshı kúshi menen támiyinleniwi basqa rayonlardan parıq qılatuǵın aymaqlar.

Ekonomikanıń rawajlanıwı menen tarmaqlar aralıq kompleksler quramalasıp baradı. Nátiyjede aymaqlıq baylanıslar da jetilisip, ekonomikalıq rayonlar qayta dúziliwi múmkin.

Materiallar hám metodlar. Qaraqalpaqstan Respublikasın ekonomikalıq rayonlastırıw Ózbekstan Respublikası Statistika komiteti Qaraqalpaqstan Respublikası basqarması maǵlıwmatları tiykarında alıp barıldı.

Qaraqalpaqstan Respublikasın ekonomikalıq rayonlastırıw tómendegi metodlar járdeminde ámelge asırıldı:

1. Ekonomikalıq princip: ekonomikalıq rayon rawajlanıwınıń tiykarǵı háreketlendiriwshi kúshi social baǵdarlanǵan materiallıq islep shıǵarıw.
2. Social-ekonomikalıq komplekslilik: barlıq aymaqlıq elementler hám quramlıq bólimlerdiń óz ara baylanıslılıǵı.
3. Ajıratılǵan aymaqlardıń konkret aymaqlıq bóliniwi tiykarında awıl xojalıǵı, sanaat, xızmet kórsetiw tarawlarınıń rawajlanıwına qolaylı shárayat jaratılıwı.

4. Ekonomikalıq rayonlardıń hár biriniń ózine tán rawajlanıw perspektivalarınıń bolıwı.

5. Ekonomikalıq rayonnıń belgili oraylarǵa – social-ekonomikalıq uzeller hám yadrolarǵa iye bolıwı, islep shıǵarıw hám social infrastrukturanı esapqa alıw.

6. Xalıqtıń milliy ózgeshelikleri, salt-dástúri, mádeniyatı hám basqalardı esapqa alǵan jaǵdayda adamlardıń aymaqlıq toparların rawajlandırıw.

Ádebiyatlar sholıwı. Qaraqalpaqstandı ekonomikalıq rayonlastırıw máseleleri menen, ótken ásirdiń 60-70-jıllarınan baslap belgili ilimpazlar Z.M.Akramov, T.Tadjimov, E.Umarov, A.S.Soliev hám basqalar shuǵıllanǵan. Respublikamızda túrli dáwirlerde ekonomikalıq rayonlar túrlishe muǵdarda ajıratılǵan hám dáslep bul másele tikkeley awıl-xojalıq tárepten rayonlastırıw menen baylanıslı jaǵdayda alıp barılǵan.

Belgili geograf ilimpaz A.S.Soliev Qaraqalpaqstandı tómendegi ekonomikalıq rayonlarǵa (aymaqlıq islep shıǵarıw komplekslerine) ajıratadı:

1. Batıs ekonomikalıq rayonı (Qońırat hám Shomanay rayonları)
2. Shıǵıs ekonomikalıq rayonı (Qaraózek, Shımbay, Taxtakópir)
3. Oraylıq ekonomikalıq rayonı (Nókis qalası, Nókis, Kegeyli, Qanlıkól, Xojeli rayonları)
4. Arqa ekonomikalıq rayonı (Moynaq rayonı)
5. Qubla ekonomikalıq rayonı (Ámiwdárya, Beruniy, Tórtkúl, Ellikqala) [3:317].

Qaraqalpaqstanlı belgili geograf ilimpaz E.Umarov Qaraqalpaqstan aymaǵın ekonomikalıq geografiyalıq rayonlastırıwda tómendegi 4 rayondı ajıratıp kórsetedi. Bular:

1. Aral ekonomikalıq rayonı – Moynaq rayonı;
2. Arqa ekonomikalıq rayonı – Qońırat, Shımbay, Qaraózek, Taxtakópir rayonları;
3. Oraylıq ekonomikalıq rayonı – Shomanay, Qanlıkól, Xojeli, Nókis, Kegeyli rayonları hám Nókis qalası;
4. Qubla ekonomikalıq rayonı – Ámiwdárya, Beruniy, Ellikqala, Tórtkúl [4:59].

Qaraqalpaqstandı ekonomikalıq rayonlarǵa ajıratıw máselesinde A.Soliev hám E.Umarovtıń rayonlastırıw máselelerinde pikirleri búgingi kún ushın aktuallıǵın joytqan. Mısalı, A.Soliev rayonlastırıwında Arqa, E.Umarov rayonlastırıwında Aral dep Moynaq rayonı óz aldına ekonomikalıq rayon sıpatında ajıratıp kórsetilgen. Negizinde bolsa, Moynaq administrativlik rayon, yaǵniy ekonomikalıq rayonlastırıwdıń ekinshi basqıshında turıwshı aymaqlıq birlik bolıp, óz aldına ekonomikalıq rayon sıpatında basqa ekonomikalıq rayonlardan xalıq sanınıń azlıǵı, ekonomikasınıń tómen rawajlanǵanlıǵı menen ajıralıp turadı.

Qaraqalpaqstandı ekonomikalıq rayonlastırıwda hár bir ekonomikalıq rayonnıń awıl xojalıǵı, sanaatı, xızmet kórsetiw tarawlarınıń basqa ekonomikalıq rayonlardan júdá úlken muǵdarda parıq etpewine, hár bir ekonomikalıq rayonnıń qánigelesken tarawǵa iye bolıwına itibar beriw kerek. Sebebi, respublikamızdıń regional siyasatı kóbirek usı kólemde ámelge asırılmaqta. Eger eki yamasa onnan da kóbirek rayondı bir ekonomikalıq rayonǵa birlestirsek, bunda bir ekonomikalıq rayondaǵı kemshilikler anaǵurlım kemeyip, rayonlardıń qánigelesken tarawlar boyınsha ele de rawajlanıwına imkaniyat jaratadı.

Nátiyjeler hám diskussiya. Biz Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵın tómendegi 4 ekonomikalıq rayonǵa bóliwdi usınamız (1-súwret).

1. Arqa-shıǵıs ekonomikalıq rayonı;
2. Arqa-batıs ekonomikalıq rayonı;
3. Oraylıq ekonomikalıq rayonı;
4. Qubla ekonomikalıq rayonı.

1-súwret. **Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ekonomikalıq-geografiyalıq rayonlastırılıwı**

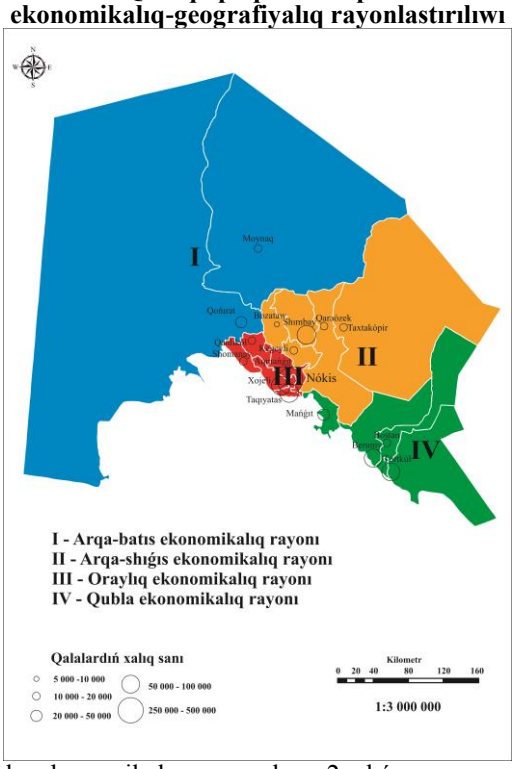

Bul ekonomikalıq rayonlar 2 hám onnan artıq administrativlik birliklerden (rayonlar hám Nókis qalası) ibarat. Mısalı, Arqa-shıǵıs ekonomikalıq rayonı Bozataw, Qaraózek, Kegeyli, Taxtakópir, Shımbay rayonlarınan, Arqa-batıs ekonomikalıq rayonı Qońırat hám Moynaq rayonlarınan, Oraylıq ekonomikalıq rayonı Nókis qalası, Qanlıkól, Nókis, Taqıyatas, Xojeli, Shomanay rayonlarınan, Qubla ekonomikalıq rayonı Ámiwdárya, Beruniy, Ellikqala, Tórtkúl rayonlarınan quralǵan. Bul ekonomikalıq rayonlar sheńberinde arqa-shıǵıs hám arqa-batıs rayonlardıń ekonomikalıq hám demografiyalıq potensialı birqansha tómen, Oraylıq hám Qubla rayonlar bolsa salıstırmalı jaqsı rawajlanǵan.

Arqa-shıǵıs ekonomikalıq rayonı respublika aymaǵınıń 19,2 % maydanın iyeleydi. Xalqı 302,1 mıń bolıp, bul respublika xalqınıń 15,7 % in quraydı. Rayon xalqınıń tiykarǵı bólegi Ámiwdárya deltasındaǵı suwǵarmalı diyqanshılıq aymaqlarında, sharwalar Taxtakópir hám Qaraózek rayonlarınıń Qızılqum shóli aymaqlarında jasaydı. Rayon xalqı tıǵız jaylaspaǵan bolıp, xalqınıń 126,2 mıńı qalalıq orınlarda jasaydı. Rayonnıń urbanizaciya dárejesi 41,8 % ti quraydı.

Rayonǵa respublika sanaatınıń 7,2 % i, awıl xojalıǵınıń 20,8 % i, xızmetler tarawlarınıń 7,8 % i tuwrı keledi.

Ekonomikalıq rayon – ǵálleshilik, qala átirapı palız eginlerin egiwge, sút-gósh sharwashılıǵı, paxtashılıqqa qánigelesken. Rayon aymaǵında jerlerdiń meliorativlik jaǵdayınıń Oraylıq hám Qubla ekonomikalıq rayonlarǵa qaraǵanda tómen ekenligi nátiyjesinde, diyqanshılıqtan ónim alıw bir qansha tómen esaplanadı.

Búgingi kúnde ekonomikalıq rayon aymaǵında jaylasqan rayonlardıń awıl xojalıǵınan alatuǵın ulıwma óniminiń quramında sharwashılıq birinshi orında turadı.

Arqa-batıs ekonomikalıq rayonı Qońırat hám Moynaq rayonların óz ishine aladı. Rayon Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵınıń 67,2 % maydanın iyeleydi. Arqa-batıs ekonomikalıq rayonnıń ózine tán ózgeshelilerinen biri aymaqtıń úlkenligi hám de xalıq tıǵızlıǵınıń kem ekenliginde. Ekonomikalıq rayon xalqı 163,9 mıń adam bolıp, Qaraqalpaqstan xalqınıń 8,5 % in quraydı. Bul kórsetkish boyınsha rayon republikadaǵı eń sońǵı orında turadı. Rayon xalqınıń tiykarǵı bólegi Ámiwdáryanıń deltasındaǵı suwǵarmalı diyqanshılıq aymaqlarında jasaydı.

Ekonomikalıq rayon xalqınıń 97,1 mıńı qalalarda, 66,8 mıńı awıllıq orınlarda jasaydı. Rayonnıń urbanizaciya dárejesi 59,2 % ti quraydı.

Arqa-batıs ekonomikalıq rayonınıń úlesine Qaraqalpaqstannıń sanaatınıń 5,6 % i, awıl xojalıǵı ónimleriniń 6,9 % i hám xızmetler tarawlarınıń 13,8 i tuwrı keledi.

Ekonomikalıq rayon – janılǵı hám ximiya sanaatları, jaylaw sharwashılıǵı hám gósh sharwashılıǵına qánigelesken. Rayon Qaraqalpaqstannıń barlıq tábiyiy gaz hám neft ónimlerin beredi.

Oraylıq ekonomikalıq rayonı Nókis qalası, Qanlıkól, Nókis, Taqıyatas, Xojeli, Shomanay rayonların óz quramına birlestiredi. Aymaǵı Qaraqalpaqstan Respublikasınıń 2,9 % in quraydı.

Oraylıq ekonomikalıq rayonnıń ózine tán ózgeshelilerinen biri aymaqtıń basqa ekonomikalıq rayonlarǵa salıstırǵanda kishi bolıwına qaramastan, xalıq sanınıń kóp ekenligi hám tıǵız jaylasqanlıǵı esaplanadı. Ekonomikalıq rayon xalqı 682,4 mıń adam bolıp, respublika xalqınıń 35,5 % i usı rayonda jasaydı. Bul kórsetkish boyınsha rayon republikada Qubla ekonomikalıq rayonnan keyingi ekinshi orında turadı.

Ekonomikalıq rayon xalqınıń 495,1 mıńı qalalarda, 187,3 mıńı awıllıq orınlarda jasaydı. Rayonnıń urbanizaciya dárejesi 72,6 % ti quraydı.

Rayon respublikada óndirilgen sanaat ónimleriniń 75,6 %, awıl xojalıǵı ónimleriniń 18,6 %, xızmetler tarawınıń 54,3 % i usı rayonnıń úlesine tuwrı keledi. Bul Qaraqalpaqstandaǵı salıstırmalı eń jaqsı rawajlanǵan ekonomikalıq rayon bolıp tabıladı. Regionnıń tiykarın Nókis – Xojeli – Taqıyatas sanaat túyini hám usı attaǵı aglomeraciya quraydı.

Bul ekonomikalıq rayonda azıq-awqat, toqımashılıq, elektr energetika sanaatı, salı jetistiriw, qala átirapı awıl xojalıǵı jaqsı rawajlanǵan.

Qubla ekonomikalıq rayonı óz quramına Ámiwdárya, Beruniy, Tórtkúl hám Ellikqala rayonların aladı. Aymaǵı Qaraqalpaqstan Respublikasınıń 10,7 % in quraydı. Qubla ekonomikalıq rayonınıń ózine tán ózgesheliklerinen biri aymaqtıń basqa ekonomikalıq rayonlarǵa salıstırǵanda qublada hám xalıq sanınıń basqa ekonomikalıq rayonlarǵa qaraǵanda kóp ekenliginde. Ekonomikalıq rayon xalqı 775,6 mıń adam bolıp, respublika xalqınıń 40,3 % i usı rayonda jasaydı. Bul kórsetkish boyınsha rayon republikada birinshi orında turadı.

Ekonomikalıq rayon xalqınıń 223,9 mıńı qalalarda, 551,7 mıńı awıllıq orınlarda jasaydı. Rayonnıń urbanizaciya dárejesi 28,9 % ti quraydı. Urbanizaciya kórsetkishi boyınsha basqa rayonlardıń aqırında turadı.

Rayon Qaraqalpaqstanda óndiriletuǵın awıl xojalıǵı ónimleriniń 55,0 % in, sanaat ónimleriniń shama menen 27,5 % in, hámde xızmetler tarawınıń 24,1 % in támiynleydi. Bul jerde agrosanaat kompleksi, atap aytqanda, paxta hám salı jetistiriw, awıl xojalıǵı ónimlerin qayta islew sanaatı qáliplesken.

Juwmaqlaw. Qaraqalpaqstan Respublikasın ekonomikalıq rayonlastırıw hám hár bir ekonomikalıq rayonnıń qánigelesken tarawın konkretlestiriw miynet ónimdarlıǵınıń artıwına, aymaqlardıń social-ekonomikalıq rawajlanıwınıń jedellesiwine, mámleket byudjetinen ajıratılǵan artıqsha qarjılardıń tejeliwine óziniń unamlı tásirin kórsetiwi sózsiz. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2022-jıl 30-dekabrdegi "Respublika aymaqların kategoriyalarǵa bóliw hám isbilermenlikti qollap-quwatlawdıń differenciallastırılǵan sistemasın engiziw is-ilájları" pármanı [1] boyınsha Qaraqalpaqstan Respublikasınıń 17 administrativlik aymaǵın 2–5-kategoriyalarǵa kirgizildi. Bunda 2-kategoriyaǵa – Nókis qalası hám Qońırat rayonı, 3-kategoriyaǵa Beruniy, Qaraózek, Taqıyatas, Tórtkúl, Xojeli, Ellikqala, 4-kategoriyaǵa Ámiwdárya hám Nókis, 5-kategoriyaǵa Bozataw, Kegeyli, Qanlıkól, Moynaq, Taxtakópir, Shomanay rayonları tiyisli. Bul dizimge qarasaq, biz ajıratqan 4 ekonomikalıq rayonnıń oraylıq yadroları bolǵan Nókis hám Qońırat 2-kategoriyaǵa, Xojeli, Shımbay, Beruniy hám Tórtkúl rayonları 3-kategoriyaǵa kiritilgenin kóriwimiz múmkin. Bul kategoriyalar boyınsha administrativlik aymaqlarǵa hám olardıń xalqına berilip atırǵan jeńillikler aymaqlardıń rawajlanıwına hám xalqınıń turmıs keshiriwiniń jaqsılanıwına óziniń unamlı tásirin tiygiziwi sózsiz.

Ádebiyatlar

1. "Respublika hududlarini toifalarga ajratish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning tabaqalashtirilgan tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni.
2. Soliev A. Iqtisodiy geografiya: nazariya, metodika va amaliyot. -T.: 2013, 184- b.
3. Soliev A. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. -T.: 2014, 387-b.
4. Umarov E. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ekonomikalıq hám sociallıq geografiyası. -N.: 2015, 112-b.
5. qrstat.uz

REZYUME. Bu maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasini iqtisodiy rayonlashtirishni geografik jihatdan tadqiq qilingan. Har bir iqtisodiy geografik tumanning ixtisoslashuv tarmoqlariga umumiy ta'rif berilgan. Qoraqalpog'iston Respublikasining iqtisodiy-geografik xarita ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье географически исследовано экономическое районирование Республики Каракалпакстан. Даётся общая характеристика отраслей специализации каждого экономико-географического района. Разработана экономико-географическая карта Республики Каракалпакстан.

SUMMARY. Economic zoning of the Republic of Karakalpakstan is studied geographically in this article. A general description of the branches of specialization of each economic geographical region is given. An economic-geographical map of the Republic of Karakalpakstan has been developed.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqıylıq

QORAQALPOQLAR ETNOLOGIYASI TARIXIGA DOIR

M.A.Abdullayev – *mustaqil tadqiqotchi*
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: etnologiya, etnogenez, etnografik ekspeditsiya, an’ana va dasturlar, urf-odat, axloqiy qadriyatlar, qoraqalpoq urug‘lari, an’anaviy ijtimoiy institutlar.

Ключевые слова: этнология, этногезес, этнографические экспедиции, национальные традиции, обычай, моральные ценности, каракалпакские роды, традиционные социальные институты.

Key words: ethnology, ethnogenesis, ethnographic expedition, traditions and programs, custom, moral values, Karakalpak seeds, traditional social institutions.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach birinchi navbatda xalqning tarixiy xotirasini tiklash, tarix fanini har tomonlama takomillashtirish vazifasi davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Shu asosida ko‘p millatli yurtimizda yashovchi xalqlarning tarixi, madaniyati, kelib chiqishini o‘rganish, milliyligini saqlash, chuqur tadqiq etish masalasi yuzaga keldi. Boshqa xalqlar bilan bir qatorda qoraqalpoq xalqi etnologiyasi tizimida qoraqalpoq xalqining kelib chiqishi, yashash tarzi, madaniyati, kiyim-kechak, uy-joy qurilishi bilan bog‘liq jihatlar, o‘zgachaliklari, marosim va urf-odatlarini o‘rganish borasida o‘ziga xos yo‘nalishlar shakllandi. O‘zbekiston hududida, xususan Xorazm vohasi va Qoraqalpog‘iston yerlarida XX asrning boshlarida tashkil etilgan etnografik ekspeditsiyalarda, xususan, 1945-yilda yangidan boshlangan T.A.Jdanko rahbarligidagi qoraqalpoq etnografik otryadining tadqiqotlarida, 80-90-yillarda A.S.Morozova, N.P.Lobacheva, Yu.V.Knorozov, Kubel, I.M.Sadgyan, I.V.Bogoslovskaya va boshqalar ishtirokida katta hajmli ishlar amalga oshirildi. Mahalliy etnograf-olimlar S.K.Kamalov, A.T.Bekmuratova, X.Ye.Yesbergenov, K.Ayimbetov, A.Utemisov R.S.Kamalova, shuningdek, yosh olimalar T.X.Yesbergenova, N.A.Tleubergenova, E.E.Kalbanova, A.E.Bijanova, Z.I.Kurbanova, S.X.Yesbergenovalar mazkur ekspeditsiya va etnografik otryadlarda faoliyat yuritishi natijasida qoraqalpoqlar etnologiyasi, turmush-tarzi, etnomadaniy aloqalar masalalari borasida ilmiy tadqiqotlar olib bordi. Ular jamlagan qimmatli ma’lumotlar, aniq faktlar va dalillarga asoslanib chiqarilgan ilmiy-nazariy xulosalar asosida qator maqolalarda yoritib borildi, dissertatsiyalar tadqiq qilindi.

Chop etilgan maqolalarda bildirilgan fikrlar o‘ziga xosligi bilan bir qatorda qoraqalpoqlar turmush tarzi, diniy e’tiqod bilan bog‘liq an’ana va dasturlar, urf-odatlar hamda ularning zamonaviy jarayonlar bilan uyg‘unlashuvi bo‘yicha ilgari surilgan fikrlar, xulosa va yechimlar muhim ahamiyatga ega. Qoraqalpoqlarning kundalik turmush tarzi, milliy kiyim-kechak, nikoh va oila qurishning zamonaviy shakllariga bag‘ishlangan sermazmun risola va maqolalar muallifi, dastlabki qoraqalpoq etnograf-olimlardan biri sanalgan X.Ye.Yesbergenovning etnografik ekspeditsiyalari va tadqiqotlarida zikr qilingan.

XX asrning 90-yillarida I.M.Sadgyanning etnografik ekspeditsiyalari natijasida tadqiq qilingan qoraqalpoq oilalari, zamonaviy oilada bola tarbiyasi kabi masalalarga bag‘ishlangan maqolalarini, san’atshunos olima I.V.Bogoslovskaya [1] ning qoraqalpoq milliy kiyimlari, naqqoshlik san’ati kabi mavzulardagi risolalarini ham tadqiqot mavzuiga oid manba sifatida ko‘rsatish mumkin. Umuman olganda, mustaqillik davrigacha nashr etilgan adabiyotlarni, maqolalarni tahlil qilar ekanmiz, mazkur davr mualliflari sotsialistik qurilish sharoitida O‘rta Osiyo xalqlari turmush tarzi va yashash sharoitida bo‘lib o‘tgan o‘zgarishlarni, turkiy xalqlar tarixiy an’nalarining ayrim o‘xshashlik jihatlarini ko‘rsatib berishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘yganlar.

Ma’lumki, O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng, milliy o‘zlikni anglash, tarixiylik, milliy an’ana, urf-odatlar va qadriyatlarimizni, jumladan, diniy qadriyatlarni qayta tiklash hamda o‘rganishga katta e’tibor qaratila boshlandi. O‘tgan davr mobaynida etnolog-tadqiqotchilar ma’naviyat, madaniyat, madaniy meros, mentalitet, milliy kolorit, an’ana, qadriyat kabi tushunchalarning milliy shakliga va mazmuniga qaytdilar hamda etnologiyaga tegishli etnos nazariyasi, etnogenez va etnik tarixga oid yangi nazariy-metodologik konsepsiyalar va qarashlar yaratildi, xalqning turmush tarzidagi o‘rni masalasiga zamonaviy qarashlar asosida yondashuvning paydo bo‘lishi ko‘zga tashlana boshladi.

Istiqlolning dastlabki yillarida etnograf-olim va tadqiqotchilar tomonidan qoraqalpoq xalqining kelib chiqish muammolari, turmush tarzidagi o‘zgarishlar, ta’lim-tarbiya muammolari va islom dini, oilaviy marosim va urf-odatlarda islomiy an’analar, turli xil urf-odatlar, marosimlar va qadriyatlar tizimi, milliy kiyim-kechaklar, nikoh va oila qurish masalalari, qoraqalpoqlarning an’anaviy to‘y marosimlaridagi qadimdan qo‘llanib kelayotgan ijtimoiy-axloqiy jihatlar, qoraqalpoqlarning an’anaviy ijtimoiy institutlari kabi mavzularda qator ilmiy risola va maqolalar nashr etildi. Mazkur tadqiqotlar qatoriga X.Ye.Esbergenov, J.Xoshniyazov, R.S.Kamalova, R.Balliyeva, M.A.Qarlibayev, Z.I.Kurbanova, T.X.Yesbergenova, N.A.Tleubergenova, S.X.Yesbergenova, shuningdek, 2001-2020-yillar davomida I.V.Bogoslovskaya, A.X.Doniyorov [2], M.A.Karlibayev, Z.I.Kurbanova, I.V.Piskunova, S.X.Yesbergenova, M.M.Davletiyarov, M.B.Utebayev, Q.J.Turekeyev, A.Saytov, rus etnograf-olimasi E.L.Kubel kabi qator tadqiqotchilarning ishlarini misol tariqasida keltirish mumkin.

Qoraqalpoq etnogenezi masalasi tarixshunosligi bo‘yicha qator yirik tadqiqotlar olib borgan, qoraqalpoq xalqining kelib chiqishi masalasi o‘rganilishini keng tahlil etgan olim S.P.Tolstovning “K voprosu o proisxojdenii karakalpakskogo naroda”, Osnovniye problemi etnogeneza narodov Sredney Azii” nomli keng ko‘lamli ishlari, T.A.Jdankoning “Ocherki istoricheskoy etnografii karakalpakov”, “Problemi etnogeneza karakalpakov” asarlari, L.S.Tolstovaning “Utochneniye voprosov etnogeneza karakalpakov” kabi yirik tadqiqotlari mazkur masala rivojlanishining asosiy bosqichlari, qoraqalpoq xalqining kelib chiqish muammosining o‘rganilishi keng tahlil etilgan. Mustaqillik yillarida S.K.Kamalov, J.Xoshniyazov, M.Karlibaev rahbarligida amalga oshirilgan tarixiy-etnografik ekspeditsiyalar, yosh etnograflar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida ko‘plab savollar ilmiy jihatdan asoslandi.

M.A.Karlibayevning tarixiy etnografik tadqiqotlarida qoraqalpoq xalqining ijtimoiy hayotida maktab, madrasa, ta’lim va tarbiya masalalari, insonning ma’naviy-axloqiy fazilatlari shakllanishida musulmon ruhoniylari, kundalik turmush-tarzida ziyoratlarning roli, ijtimoiy faoliyat va boshqa masalalar bilan bog‘liq jihatlar haqida so‘z yuritilgan bo‘lib, ularda savodxonlikka oid e’tiborga molik ma’lumotlar mavjud [3]. Jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida xalq ma’naviyatini, diniy savodxonligini oshirish jarayoni ijtimoiy zaruriyatga aylanayotgani hech kimga sir emas. Bu esa, o‘z navbatida qoraqalpoq xalqi turmush tarzida islom dini, shariat me’yorlarida qay darajada aks etganligini o‘rganish muhim ekanligini anglatadi.

2014-yilda Z.I.Kurbanova bilan hammualliflikda, qoraqalpoq va rus tillarida tayyorlangan "Qaraqalpaq kiyimi. Fotoalbom" (Karakalpakskiy kostyum. Fotoalbom) galereya-majmua[4]si moddiy madaniyatning muhim tarkibiy qismi sanaluvchi xalq an'anaviy kiyimlari, qoraqalpoq xalqi ijtimoiy turmush-tarzidagi kiyim-kechaklar to'g'risidagi nodir asar sifatida ko'rsatish mumkin. Ta'kidlash joizki, hammualliflikda yaratilgan mazkur kitob-albom mustaqillik davridagi qoraqalpoqlar turmush tarzida diniy va milliy qadriyatlarning tutgan o'rni va zamonaviy jarayonlar bilan uyg'unlashuvi xususida to'g'ri ilmiy xulosalar chiqarishda muhim ahamiyatga ega.

Qoraqalpog'istonda etnografik fanlarning shakllanish bosqichlari va bugungi holati, tashkil etilgan arxeologo-etnografik ekspeditsiyalar, ularning natijalari to'g'risida tarixchi etnograf Z.I.Kurbanovaning shu mavzu tahliliga bag'ishlangan "Etnograficheskaya nauka Karakalpakstana: etapi stanovleniya, sovremennoye sostoyaniye" nomli monografiyasida chuqur va tahliliy ma'lumotlar, ilmiy-nazariy fikrlar batafsil bayon etilgan.

Keyingi yillarda olima tomonidan e'lon qilingan ishlarda qoraqalpoqlarning milliy va an'anaviy kiyim-kechaklar, shuningdek, kiyim-kechaklardagi ranglar mohiyati, milliy bezak va taqinchoqlar bilan bog'liq tasavvur va e'tiqodlar, qoraqalpoq miflarida ayollar obrazi talqini, ayollarni muqaddas qadamjolarga ziyorati xususidagi etnografik tahlillar o'ziga xos tarzda tadqiq qilingan. Mazkur ishda kiyim-kechak bilan bog'liq "*bes kiyim",* shuningdek, diniy e'tiqod, ayollarning mushtarak tasavvurlarga moneligi, ishonchi, ta'sir kuchi, transformatsion jarayonlar va o'zgarishlar, ularning qoraqalpoq (ayol)lar turmush-tarzida alohida o'ringa ega ekanligi, oilaviy rasm-rusumlar chuqur tahlillanganini ko'rishimiz mumkin [5].

Etnologiyada ma'lum bir xalqning qadriyatlari, an'analari, xususan an'analarning hayvonot olami bilan bog'liq tasavvurlari jihatini tadqiq etish juda muhim masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Bu borada S.X.Yesbergenovaning olib borgan tadqiqot ishlari diqqatga sazovor. Uning hayvonlar kulti bilan bog'liq tasavvurlarini qoraqalpoq xalqi misolida o'rganish, an'anaviy dunyoqarash ko'rinishlari, jumladan, e'tiqod bilan bog'liq qarashlar, ayrim jihatlarni o'rganishda boshqa xalqlarda mavjud bo'lgan munosabatlar bilan qiyosiy tahlil qilgan.

Shuningdek, mustaqillik yillarida tarixchi-etnograf M.M.Davletiyarov ham ko'p yillik tajriba va kuzatuvlari asosida yozilgan "Qoraqalpoqlarning an'anaviy ijtimoiy institutlari" deb nomlangan monografiyasini e'lon qildi. Olim ilk bor qoraqalpoqlarning an'anaviy ijtimoiy institutlari masalalari: qoraqalpoq xalqi turmush tarzida urug'larning bo'linishi, qoraqalpoq urug'lari *(urıw)* – ijtimoiy turmush tarzini tartibga soluvchi institut ekanligi, urug'larning o'z-o'zini anglashi va uning xususiyatlari, oila instituti, oilaviy qarindoshlik munosabatlari (murindiq), qo'shnichilik jamoasi *(meshit qáwim)*, o'zaro yordam *(kómek)*, ko'cha biyi *(kóshe biy, aqsaqal)* va boshqalar haqida qoraqalpoq xalqi ijtimoiy hayotidagi juda muhim ma'lumotlar keltirilgan [6].

Kundalik turmush tarziga bag'ishlangan eng sermazmun ishlardan biri sifatida etnograf-olim M.B.Utebayev [7] tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarni alohida qayd etish lozim. Jumladan, mehmondo'stlik instituti va u bilan bog'liq an'ana va qadriyatlar, marosimlar, etiket, yosh (qoraqalpoq) kelinchaklarining axloq me'yorlari va etiketi, ayollarning burch va vazifalari, qoraqalpoq xalqi an'anaviy e'tiqodlari va tasavvurlari bilan bog'liq qarashlar, axloqiy qadriyatlar falsafiy jihatdan tahlil etilgan.

Qoraqalpoqlarning an'anaviy e'tiqodlari va tasavvurlari to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar XVIII-XIX asrlarda yashagan rus sayohatchi va geograflari bo'lgan D.Gladishev, I.Muravin, o'lkashunos va tarixchi, geograf P.I.Richkov, A.V.Kaulbars, venger sharqshunosi va sayohatchisi A.Vamberilar tomonidan qayd qilingan. Shuningdek, ushbu ma'lumotlar qoraqalpoq mumtoz adabiyoti namoyondalari Ajiniyoz va Berdaq asarlarida ham o'z aksini topib, XX asrning 50-90-yillarida esa T.A.Jdanko, S.K.Kamalov, X.Ye.Yesbergenov kabi qator olimlarning ilmiy ishlarida mazkur masalalarning ayrim jihatlari yoritilgan. Mustaqillik yillarida ushbu mavzu bo'yicha aksariyat tadqiqotlar amalga oshirildi. Jumladan, etnograf Q.J.Turekeyevning tadqiqotlarida diniy e'tiqod, xususan, totemizm, animizm, hayvonlar kulti bilan bog'liq qadimiy diniy e'tiqodlar haqida so'z boradi. Shuningdek, nikoh to'yi (nikoh, nikoh suvi, chaqaloqqa ism qo'yish va b.), dafn va ta'ziya bilan bog'liq an'anaviy urf-odat va marosimlar, qoraqalpoqlar ijtimoiy hayotida islom dini va islomiy an'analar kabi masalalar xususida asosli fikrlar mulohaza qilinadi. Va yana, dala materiallari asosida qoraqalpoq xalqi an'anaviy turmush tarzida saqlanib qolgan zardushtiylik kabi qadimiy diniy e'tiqodlar bilan bog'liq marosimlar, marosim taomlari, shuningdek, farzand tug'ilishiga xos urf-odat va an'analar haqida ma'lumotlar taqdim etilgan. Mazkur masalalar yechimi maxsus tadqiq qilingan bo'lib, muammoni o'rganish jarayonida jamiyatda diniy marosimlarni amalda tatbiq etilish shakllari, qator diniy marosim va urf-odatlarni tahlil qilgan [8].

Muammoning mohiyati shundan iborat ediki, o'tmishni o'rganishda ko'plab savollar zamonaviy tadqiqot doirasidan tashqarida qolib keldi. Xulosa qilib aytganda, qoraqalpoqlar etnogenezi tafsilotlarini o'rganish va targ'ib qilish masalasi mustaqillik yillaridan keyin yangi pog'onaga ko'tarildi. Shuningdek, mazkur davrda yaratilgan yangi adabiyotlar sovetlar davrida yaratilgan adabiyotlardagi tadqiqot va ma'lumotlardan o'zining xolisligi, har tomonlama chuqur tahlil etilganligi, to'ldirilganligi va ayniqsa ko'p qirraliligi bilan ajralib turadi. Bizning kelgusidagi tadqiqotlarimiz hozirgi kun tartibidagi dolzarb vazifa bo'lib, ushbu masalalarni yana-da mukammalroq, puxtaroq tadqiq etish, xususan qoraqalpoq etnologiyasini chuqur va mufassal o'rganilishi uchun debocha vazifasini bajarishiga shubha yo'q.

Adabiyotlar

1. Богословская И.В. Киймешек. //SAN'AT. 2003. № 2. Ўша муаллиф: Десять каракалпакских саукеле. // ЭО. 2014. №4. Тайнопись каракалпакского узора // SAN'AT. 2008. № 2.
2. Дониёров А.Х. Из истории этнографического изучения каракалпакского народа//Вестник ККО АНРУз. 2001. №4. Ўша муаллиф: К вопросу изучения этнографии каракалпакского народа//Вестник ККО АНРУз. 2001. №6.
3. Ислам и общество в современном Каракалпакстане: историко-этнографические исследования. Руководитель темы: Карлыбаев М.А. Нукус, 2009. Ўша муаллиф: Некоторые данные зарубежной историографии по истории каракалпаков // Вестник ККО АН РУ. 2008. №2.
4. Карлыбаев М.А., Курбанова З.И. Каракалпакский костюм. Альбом. Нукус: «Илим», 2014.
5. Курбанова З.И. Этнографическая наука Каракалпакстана: этапы становления, современное состояние. –Нукус: «Илим», 2020. Ўша муаллиф: Курбанова З.И. Одежда военного и послевоенного времени в мемуарах и рассказах каракалпакстанцев. O'zbekiston tarixi jurnali. 2021, №2.
6. Давлетяров М.М. Традиционные социальные институты каракалпаков. -Нукус: "Илим", 2019.
7. Утебаев М.Б. Правила поведения и этикет молодой каракалпакской невесты. Материалы международной конференции «Кыдырбаевские чтения». Актобе, 2016. Ўша муаллиф: Из истории изучения гостеприимства и гостевого этикета у каракалпаков (к вопросу трансформации обычаев гостеприимства). // Вестник ККОАНРУз. 2020. № 4.
8. Турекеев К.Ж. Реликты почетания волка у каракалпаков. Хоразм Маъмун академияси Ахборотномаси. 2021. №4. Ўша муаллиф. Обычаи и верования, связанные с рождением ребёнка у каракалпаков. История и археология Турана. –Самарканд: 2016 №2.

REZYUME. Maqolada Xorazm vohasi va Qoraqalpog‘istonda mustaqillikgacha va mustaqillik davrida amalga oshirilgan etnografik ekspeditsiyalarning o‘ziga xos jihatlari aks etgan. Xususan, mustaqillik yillarida yosh etnograf-olimlar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqot ishlarining tahliliy natijalari haqida so‘z boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье отражены особенности этнографических экспедиций, проводившихся в Хорезмском оазисе и Каракалпакстане до и в период обретения независимости. Рассматривается аналитические результаты исследований, проведенных молодыми учёными-этнографами в годы независимости.

SUMMARY. The article reflects the features of ethnographic expeditions carried out in the Khorezm Oasis and Karakalpakstan before and during the period of Independence. The analytical results are considered of the research work carried out by young ethnographers in the years of independence.

MILLIY URF–ODATLAR VA TURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA TURISTIK MARSHRUT ISHLAB CHIQISHDA XIZMATLAR KO‘RSATISH TALABI

A.Abdullaev – *tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent*
A.Ermanov – *katta o‘qituvchi*
E.Erimbetov – *magistrant*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: turizm, turistik marshrut, urf odat, ko‘ngilochar o‘yinlar, ekzotik safar, Navruz, milliy o‘yinlar, agroturizm, mehmonxona, palatkalar, guruhlar.

Ключевые слова: туризм, туристический маршрут, обычаи, развлекательные игры, экзотическое путешествие, Навруз, национальные игры, агротуризм, гостиница, палатки, группы.

Key words: tourism, tourist route, customs, entertainment games, exotic trip, Navruz, national games, agrotourism, hotel, tents, groups

Turizmdagi maxsus turlar uchun marshrutlarni turistik marshrutda xizmatlar ko‘rsatish talabi bo‘yicha ikki guruhga bo‘lishimiz mumkin:

1-guruh - Alohida turistik marshrutni talab qilmaydigan turizmning maxsus turlari;

2-guruh - Alohida turistik marshrutlar ishlab chiqishni talab qiladigan turizmning maxsus turlari. Turizmdagi maxsus turlar geografiyasidan ma’lumki [4], hozircha biz O‘zbekistonda turizmdagi maxsus turlarning 11 turini ro‘yxatga oldik. Bu turlar ham jami 51 tarmoqga, ko‘rinishlarga bo‘linib ketadi. Birinchi guruhda turgan maxsus turlar alohida turistik marshrutlar ishlab chiqishni talab qilmasligining sababi bu turlar resurslari – obyektlari, asosan shaharlarimiz, tumanlarimiz markazlarining ichida yoki atroflarida joylashganligidir.

Ma’lum bir shaharga kelgan har qanday darajadagi turistni maxsus turlar obyektiga taklif qilish turoperatorning tadbirkorligiga bog‘liq. Maxsus tur shahar ichida yoki atrofida (masofa yaqin) bo‘lganligidan turistik marshrutdagi asosiy xizmatlar: marshrutdagi to‘xtashlar vaqtida, dam olish, ko‘ngilochar o‘yinlar o‘tkazish, ekzotik safar, tunash kabilar talab qilinmaydi.

Turist maxsus tur obyekti bilan tanishgach, tomosha yoki so‘rab surishtirishlar, rasm yoki videoga olgach o‘zi to‘xtagan mehmonxonaga qaytadi. Turistik marshrutda yuqorida qayd qilingan xizmatlarning barchasi turist yashayotgan mehmonxona ma’muriyati tomonidan amalga oshiriladi. Qayd qilingan mulohazalardan keyin 1-guruh quyidagicha to‘ldirilishi mumkin.

Birinchi guruh – Alohida turistik marshrutni talab qilmaydigan turizmning maxsus turlari: Milliy madaniyatga qiziqish turizmi, Etnik va sog‘inish turizmi, Milliy san’at turizmi, Milliy hunarmandchilik turizmi, Milliy ustachilik turizmi.

Guruhdagi «Etnik va sog‘inish turizmi»ning alohida turistik marshrutlar talab qilmasligining sababi bu turni amalga oshiruvchi turistlar aksariyat hollarda «o‘zboshimchalik» usulini qo‘llaydi, ya’ni u boradigan joyini biladi va turistik firma yoki turizm operatori xizmatiga harajat qilishni xohlamaydi. Bu holatning yana bir sababi «sog‘ingan» yaqinlari, do‘stlari, o‘rtoqlari mehmonxona xizmatlarining barchasini unga bepul taklif etadi (mehmon sifatida). Uchinchidan, bu turdagi turistlar guruhlarni tashkil qilmaydi, aksincha, yakka yoki oila tarkibida harakatlanadi.

Etnik, etnografik turizmda deyarli tadqiqotchi-tarixchilar, adabiyotshunoslar, qiziquvchilar (bir yoki bir nechta turist) bo‘lganligidan maxsus marshrut ishlab chiqish zarurati yo‘q. Etnograf turistlar asosiy holatlarda tarjimon yo‘lboshlovchi va transport turini ijaraga olib bir manzildan yoki bir aholi maskanidan ikkinchi bir manzilga erkin harakat qilishadi. Ular ancha oddiyroq turistlar bo‘lganligidan qishloqlarda, ovullarda yoki tuman markazlaridagi oddiy mahalliy mehmonxonalarda tunab, xizmatlarning deyarli barchasini o‘ziga-o‘zi xizmat usulida bajarib ketaveradi.

Ikkinchi guruhga kiritilgan maxsus turlarning «alohida turistik marshrutlar ishlab chiqishni talab qilishi»ning bosh sababi – bu turlarning shahar va tuman markazlaridan uzoqda joylashganligidir. Turistik resursga, obyektga borgan turist uchun bunday joylardagi birinchi muammo dam olish va tunash joylari va bu joylarda ko‘rsatiladigan xizmatlar bo‘lib qoladi.

«Milliy o‘yinlar turizmi» bilan kelgan turist, albatta qishloqlardagi aholining milliy o‘yini tomoshalariga qiziqqanligi uchun boradi. Masalan, ko‘pkari-uloq o‘yini, qo‘chqor urishtirish tomoshalarini, asosan respublikamizning qishloqlarida yashovchi aholi o‘zlarining sunnat to‘ylarida, xalq bayramlari («Navro‘z», Hosil bayrami va h.k.) da tashkil qilishadi. Ayniqsa, xalqaro turizmdagi turistlar oqimini jalb qilish imkoniyatlari juda salohiyatli bo‘lgan «ko‘pkari» asosan respublikamizda paxta yig‘imterimi tugagandan so‘ng – noyabr oyidan boshlanib, mart oyi – «Navro‘z» bayramigacha davom etadi. Bu davr kuzqish mavsumi bo‘lib «ko‘pkari» o‘yinini tomosha qilish uchun maxsus transport turida qishloqlarga, tog‘oldi rayonlariga, adir hududlariga borish kerak.

Ikkinchidan, dam olish, tunash sharoitlari, xizmatlar ko‘rsatishni tashkil qilish lozim bo‘ladi. Bu holatda turizmdagi turlardan majmuali foydalanish tamoyilini qo‘llash maqsadli bo‘ladi. Aniqrog‘i tog‘oldi, milliy o‘yinlar o‘tkaziladigan katta-katta, g‘uch joylashgan qishloqlarda, xo‘jaliklar markazida «turistik lagerlar» majmuasini yaratish turizmni rivojlantirishda maqsadli yo‘nalishdir. Bu turistik lagerlarda joylashib olgan turist milliy o‘yinlarni o‘z vaqtida tomosha qilishi, bo‘sh vaqtlarda lager atroflariga ekskursiyalarga borishi, mahalliy aholi hayoti bilan tanishishi, muloqotlarda bo‘lishi imkoniyatlariga ega bo‘ladi.

Qishloq va fermerlar hayoti turizmida turist qishloq aholisi yoki fermer bilan birga yashashi, ishlashi mumkin. Chet davlatlarda bu turdan foydalanish shunday yo‘lga qo‘yilgan. G‘orshunoslik va tabiiy-tarixiy tasvirlar turizmini shakllantirishda albatta turistik marshrutlar ishlab chiqiladi. G‘orshunoslik turizmida ko‘p hollarda turistning dam olishi, tunashi va ovqatlanishi uchun «palatkali» joylashtirish usulini qo‘llash lozim bo‘ladi. Qayd qilingan mulohazalardan keyin 2- guruh quyidagicha to‘ldirilishi mumkin:

Ikkinchi guruh - Alohida turistik marshrutlar ishlab chiqishni talab qiladigan turizmning maxsus turlari. Qishloq va fermerlar hayoti turizmi, tabiiy-tarixiy tasvirlar turizmi. Milliy o‘yinlar turizmi. G‘orshunoslik turizmi

Agroturizm. Turizmni ommaviy rivojlantirish uchun katta imkoniyat va salohiyatga ega bo‘lgan turizmning maxsus turlarining istiqboldagi o‘rnini belgilash uchun, albatta tashkiliy-harakat dasturini tuzish soha uchun zaruriy, majburiy talab ekanligini hozirdanoq anglamog‘imiz lozim. Turizmning maxsus turlarini R.Hayitboyev va R.Amriddinovalar rivojlantirish «Dasturi»ni ishlab chiqqan.

Qayd qilmoqchimizki, «Turizmdagi maxsus turlarni rivojlantirish dasturi» bizning maxsus turlarni rivojlantirishning juda muhimligini bu turlar turizmda salohiyatli, ichki va xalqaro turizmni o‘ziga doimo jalb qiladigan muhim sohalardan bo‘lishiga ishonchdir. Albatta, bu dastur dastlabki tahlil mahsuli bo‘lib, dasturni mukammal tuzishga turizmdagi mutaxassislar, professor - o‘qituvchilar, turistik firmalar va turistik tashkilotlar, «O‘zbekturizm» MK ishtirokida ko‘rib chiqish, muhokama qilish va keng qamrovli «Dastur»ga aylantirishni, muhim hujjat sifatida davlat maqomida rasmiylashtirishni talab qiladi.

Хулоса. O‘zbekistonda turizmdagi maxsus turlarning 11 turini ro‘yxatga oldik. Bu turlar ham jami 51 tarmoqga, ko‘rinishlarga bo‘linib ketadi. Birinchi guruhda turgan maxsus turlar alohida turistik marshrutlar ishlab chiqishni talab qilmasligining sababi – bu turlar resurslari – obyektlari asosan shaharlarimiz, tumanlarimiz markazlarining ichida yoki atroflarida joylashganligidir. Ma’lum bir shaharga kelgan har qanday darajadagi turistni maxsus turlar obyektiga taklif qilish turoperatorning tadbirkorligiga bog‘liq. Maxsus tur shahar ichida yoki atrofida (masofa yaqin) bo‘lganligidan turistik marshrutdagi asosiy xizmatlar: marshrutdagi to‘xtashlar vaqtida, dam olish, ko‘ngilochar o‘yinlar o‘tkazish, ekzotik safar, tunash kabilar talab qilinmaydi. Turist maxsus tur obyekti bilan tanishgach, tomosha yoki so‘rab surishtirishlar, rasm yoki videoga olgach o‘zi to‘xtagan mehmonxonaga qaytadi. Turistik marshrutda yuqorida qayd qilingan xizmatlarning barchasi turist yashayotgan mehmonxona ma’muriyati tomonidan amalga oshiriladi. «Etnik va sog‘inish turizmi»ning alohida turistik marshrutlar talab qilmasligining sababi bu turni amalga oshiruvchi turistlar aksariyat hollarda «o‘zboshimchalik» usulini qo‘llaydi, ya’ni u boradigan joyini biladi va turistik firma yoki turizm operatori xizmatiga harajat qilishni xohlamaydi. Bu holatning yana bir sababi «sog‘ingan» yaqinlari, do‘stlari, o‘rtoqlari mehmonxona xizmatlarining barchasini unga bepul taklif etadi (mehmon sifatida). Etnik, etnografik turizmda deyarli tadqiqotchilar, tarixchilar, adabiyotshunoslar, qiziquvchilar (bir yoki bir nechta turist) bo‘lganligidan maxsus marshrut ishlab chiqish zarurati yo‘q. Etnograf turistlar asosiy holatlarda tarjimon yo‘lboshlovchi va transport turini ijaraga olib bir manzildan yoki bir aholi maskanidan ikkinchi bir manzilga erkin harakat qilishadi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (1992- yil 8-dekabr).
2. VI Toshkent Xalqaro Investitsion-Moliya Forumi doirasida o‘tkazilgan Plenum majlisida O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot ishlari vaziri G.Saidovaning nutqi. 2013.
3. Hayitboyev R., Amriddinova R. Turizmning maxsus turlari. Uslubiy qo‘llanma. -Samarqand: 2008.
4. Hayitboyev R., Sattarov A. Turizm marshrutlarini ishlab chiqish texnologiyasi. Ma’ruzalar matni. -Samarqand: 2009.
5. Tuxliyev I.S., Hayitboyev R., Ibadullayev N, R.Amriddinova. Turizm asoslari. -Samarqand: 2010.
6. Nishonova O. J. Etnik madaniyat va marosimlar. Ma’ruzalar to‘plami. –Toshkent: 2009.

REZYUME. Ushbu maqolada tarixchi, adabiyotshunos va etno-etnografik turizmga qiziquvchilar deyarli yo‘qligini, alohida yo‘nalish ishlab chiqishga hojat yo‘qligini ko‘ramiz. Maqolada aytilishicha, etnografik sayyohlar tarjimon, gid va transport turini ijaraga olgan holda bir manzil yoki bir joydan ikkinchi joyga bemalol harakat qilishlari mumkin.

РЕЗЮМЕ. В этой статье мы увидим, что историков, литературоведов и людей, интересующихся этноэтнографическим туризмом, почти нет, и нет необходимости развивать отдельное направление. Согласно статье, этнографические туристы могут легко перемещаться из одного пункта назначения или места в другое, наняв переводчика, гида и вид транспорта.

SUMMARY. In this article, we will see that there are almost no historians, literary critics and people interested in ethno-ethnographic tourism, and there is no need to develop a separate direction. According to the article, ethnographic tourists can easily move from one destination or place to another by hiring an interpreter, guide and mode of transport.

O‘ZBEKISTONDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA ETNOGRAFIYA, URF ODATLAR VA AN’ANALARNING TUTGAN O‘RNI

A.Abdullaev – *tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent*
N.Jumageldiev – *assistent o‘qituvchi*
A.Abdullaeva – *assistent o‘qituvchi*
E.Erimbetov – *magistrant*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: turizm, urf odat, buyuk ipak yo‘li, milliy san’at, milliy folklor, askiyalar, laparlar, tasviriy turizm, hunarmandchilik, baxshi, shoirlar.

Ключевые слова: туризм, традиции, Великий шелковый путь, народное искусство, народный фольклор, аскии, лапары, живописный туризм, ремесла, бакшы, поэты.

Key words: tourism, tradition, the great silk road, national art, national folklore, askiyas, lapars, pictorial tourism, crafts, bakshi, poets.

O‘zbekiston juda katta turistik salohiyatlarga ega. Mamlakatimiz nafaqat Markaziy Osiyoda, balki butun jahonda ham xalqaro turizmning markazlari bo‘lib qolishining juda katta imkoniyatlari bor. Buyuk ipak yo‘li ustida joylashgan Vatanimiz qulay tabiiy-iqlim sharoitlariga, boy tarixiy, madaniy merosga va ayni paytda ham ichki, ham xalqaro turizmni rivojlantirish uchun yuqori salohiyatga ega.

Milliy urf-odat va an’analar turlarini ro‘yxatini tuzishda ba’zi bir turlar ma’lumotlarning yo‘qligi tufayli qolib ketishi mumkin. Bunday turlar aniqlanib, to‘liq tavsifi, ta’rifi berilganidan keyin turizmdagi o‘rni, talabga javob berilishi belgilanganidan keyin tasnifga qo‘shimcha qilib kiritiladi. Tasniflash har qanday sohaga muhim, to‘liq ma’lumotlar beruvchi, soha rivojini rejalashtirishda asosiy manba bo‘luvchi, jadvalli muhim ma’lumotnomadir. Tasniflashda o‘rganilayotgan sohaning barcha jihatlari, xilma-xilliklari, ma’lumotlari bo‘lishi lozim. Turizmdagi maxsus turlar hozircha turizm turlari emas. Biz turizmda maxsus turlar bo‘lishi mumkinligini hisobga olib, madaniyat sohalari, hunarmandchilik, milliy o‘yinlar va ishlab chiqarish sohalari nomlanishiga turizm so‘zini qo‘shib turizmdagi maxsus turlar ro‘yxatini – tasnifini R.Hayitboyev va R.Amriddinovalar ishlab chiqgan [3]. Milliy san’at, milliy folklor, qo‘shiqchilik, milliy raqslar, askiyalar, laparlar, aytishuvlar, rassomchilik va haykaltaroshlik, baxshilar, o‘lan aytish qo‘shiqchiliklari kabi san’at turlariga qiziqish. Bu tur quyidagi yo‘nalishlarga bo‘linadi:

Qo‘shiqchilik va raqs san’ati yo‘nalishlari. 1.Baxshilar qo‘shiqchiligi maktablari. 2. Askiyalar, laparlar, aytishuvlarga qiziqish. 3. Milliy rassomchilik va

haykaltaroshlik. 4. Milliy folklor turlari. **Tabiiy – tarixiy tasvirlar turizmi.** Tabiat muzeylari va tabiat haykallari, tog‘qoyatoshlaridagi qadimiy rasmlar, o‘lkashunoslik va milliy xalq hayoti tarixiy muzeylariga qiziqish. Bu tur ham quyidagi yo‘nalishlarni o‘z tarkibiga oladi:

Tabiat muzeylari va tabiat haykallari, O‘lkashunoslik muzeylari, milliy xalq hayoti tarixi muzeylari, Qoyatoshlaridagi qadimiy rasmlar 5. Hayvonot bog‘lari. **Milliy hunarmandchilik turizmi.** Milliy hunarmandchilikning turlari, milliy hunarmandchilikdagi yo‘nalishlar, xalq–me’mor, xalq - usta shiori va reklamasi, milliy hunarmandchilik buyumlarining mukammal va mo‘jizakorligiga qiziqish. Bu turizm turi quyidagi tarmoqlarga bo‘linib ketadi: **Xalqaro polvonlar bellashuvi turizmi.** Vatanimizda xalq polvonlari o‘yinlari va xalqaro polvonlarning bellashuviga qiziqish. **Hayot uchun xavfli sport o‘yinlari turizmi.** Bu turlar asosan xorij mamlakatlarida rivojlanib bormoqda. Hayot uchun xavfli sport o‘yinlari turizmdagi ba’zi bir turlar faqat jahonda faqat bitta davlatda rivojlangan (masalan, korrido Portugaliyada, asov otni jilovlash Ispaniyada) bo‘lib turizm mavsumida bu hayot uchun xavfli o‘yinlarni millionlab turistlar hayajon, qo‘rquv va qiziqish bilan tomosha qiladilar. Bu turlarni ba’zida ekstremal turizm turlari deb ham atashadi. “Uzbekistan travel workshop - 2013” mintaqaviy turistik forumiga mamlakatimiz sayyohlik sohasining yetakchi mutaxassislari yig‘ildilar. Ushbu tadbirda yurtimizda sayyohlikni rivojlantirish istiqbollari va sohaning dolzarb masalalariga e’tibor qaratildi. Yurtimizda turizm sohasida mintaqaviy brending, xorijiy sayyohlar uchun turistik mahsulotlar yaratish ishlarida o‘z yechimini kutayotgan muammolar, chet ellik sayyohlarni yurtimizga keng jalb etish mexanizmini kuchaytirish, sayyohlikning an’anaviy va muqobil turlarini rivojlantirish sayyohlik xizmatini yaxshilash hamda hududlarda ekologik va qishloq turizmini rivojlantirish kabi boshqa masalalar forum kun tartibidan keng o‘rin oldi. Baxshi-shoirlar va oqinlarning an’anaviy respublika ko‘rik-tanlovida esa Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlardan tashrif buyurgan ellikdan ziyod baxshi-shoirlar, oqinlar va xalfalar o‘z dasturlari bilan qatnashib, festivalga ko‘tarinki ruh hamda o‘ziga xos fayzu tarovat olib kirdilar. Mazkur tanlov yurtimizdagi nomoddiy madaniy merosimizning noyob durdonalari hisoblangan baxshichilik va dostonchilik san’atini rivojlantirish, baxshi-shoirlar, oqinlarning ijodiy ishlari bilan yaqindan tanishish, yangi iste’dodlarni kashf etish va ularning ijodini keng targ‘ib qilishda muhim ahamiyat kasb etishi bilan ajralib turadi. Madaniyat va san’at bayramiga aylangan tadbir so‘nggida “Xorazm madaniyati kunlari” festivalida faol qatnashgan ishtirokchilarni taqdirlash marosimi bo‘lib o‘tdi. Ularga Madaniyat va sport ishlari vazirligi, Respublika xalq ijodiyoti va madaniy-ma’rifiy ishlar ilmiy-metodik markazi, viloyat hokimligining diplomlari hamda esdalik sovg‘alari topshirildi [7]. Turistik xo‘jalik jahon iqtisodiyotining eng serdaromad tarmog‘i hisoblanadi. Hozirgi kunda jahon savdo aylanmasining 7% i xalqaro turizmga to‘g‘ri keladi. Jahonning ko‘p mamlakatlari uchun turizm tashqi savdo aylanmasi daromadning muhim moddalaridan biriga aylangan. Turistik biznes Meksikaga valyuta daromadining 44%, Portugaliya 28%, Avstriyaga 23%, Italiyaga 41% beradi. Xalqaro turizm sohasining yetakchi kichik tarmog‘i bo‘lib, ichki infrastruktura, servis va ko‘rsatiladigan xizmatlar sifatiga bog‘liq bo‘ladi. «Ommaviy madaniyat» o‘tgan asrning o‘rtalariga kelib jahonda, ayniqsa, ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti yuksalayotgan davlatlarda keng tarqaldi. Ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi va jahonda ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy integratsiyaning kengayishi «ommaviy madaniyat»ni umumplanetar hodisaga aylantirdi.

O‘zbek etnik madaniyatini rivojlantirish xalqimizning nafaqat tarixiy madaniy qadriyatlarni sevishi, ulardan xabardor bo‘lishi, xuddi shuningdek, ularning etnomadaniy hayotda faol subyektlar sifatida qatnashishini ta’minlaydigan ijtimoiy omillarga ham bog‘liqdir. Bo‘sh vaqt va undan foydalanish ijtimoiy hayotga jalb etishning eng muhim yo‘nalishlaridan biridir. Vaqtga munosabat - hayotga munosabat, kishining o‘z burchiga, hayotiy maqsadlariga munosabatidir. «Vaqtimizning bir qismini tortib oladilar, - deb yozgan edi bundan ikki ming yil oldin Seneka,- bir qismini o‘g‘irlaydilar, bir qismi esa behuda o‘tadi. Biroq hammasidan uyatlisi, uni o‘zimizning befarqligimiz tufayli yo‘qolganidir» Vaqtning ijtimoiy ahamiyati oshib borayotgan va shaxsning faol hayot tarzi uchun imkoniyatlar kengaygan hozirgi paytda vaqtning qadriga yetmaslik mumkin emas. Chunki, vaqt borliqni, o‘z navbatida insonning ham o‘zgarishini belgilovchi me’yordir. Shuning uchun ham madaniyatshunoslar bo‘sh vaqtni inson ijodiy faoliyatidagi jarayonlar bilan dialektik bog‘liqlikda o‘rganadi va insondagi ijodiy kuchlarning ro‘yobga chiqishini bo‘sh vaqtning hajmi va undan foydalanish ko‘nikmalari bilan bog‘laydi.

Xalqimiz tafakkuri va etnopsixologiyasida o‘z xalqiga xos an’analarni saqlab qolish, hatto turmush qiyinchiliklariga chidab bo‘lsa-da, ajdodlarimiz tarixiy-madaniy merosini asrash, uni kelgusi avlodlarga yetkazish xususiyati mavjud.

Etnik madaniyat, xalq an’anaviy ijodi hozir zamonaviy san’at bilan uyg‘unlashib, modernizatsiyalashib, o‘z navbatida xalq ijodi ham zamonaviy san’atni xalqqa, ko‘pchilikka yaqin, tushunarli qilish orqali rivojlanish yo‘lidan bormoqda. Shuning uchun etnik madaniyatni faqat uzoq o‘tmishga taalluqli, o‘zgarmaydigan san’at, ijod turlari, marosimlar, an’analar, bayram va tomoshalar deb qaramaslik, balki, uni xalq ijtimoiy hayoti bilan mudom dialektik bog‘liq, u bilan birga transformatsiyaga uchrab, kishilarning ma’naviy-madaniy qiziqishlari va innovatsiyalar ta’sirida modernizatsiyalashib keladigan voqelik sifatida qarash kerak.

Etnik madaniyatning rivojlanishini oilaviy yoki mahalla doirasi bilan cheklab, chegaralab bo‘lmaydi, aks holda etnik madaniyat oilaviy-maishiy marosimlardangina iborat bo‘lib qoladi. U butun jamiyatni, xalqni, millatni ijodiy madaniy jarayonlar subyektiga aylanishini hamda maxsus ijtimoiy-madaniy institutlar (ma’naviyat va madaniyat saroylari, xalq ijodiyoti uylari, teatrlar va b.) ning turizmda faol ma’naviy-ma’rifiy va targ‘ibot ishlarini talab etadi [5].

Turizmda turistlarning hayot faoliyati xavfsizligi mehnat muhofazasining huquqiy qonuniy asosini O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari, O‘zbekiston Repsublikasi qonunlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va turli vazirliklarning ko‘rsatmalari va buyruqlari tashkil etadi [5].

Xulosa. O‘zbekiston mustaqillikga erishgandan so‘ng, milliy hunarmandchilik rivojlandi, milliy urf-odatlarimiz tiklandi. Mamlakatimizda hunarmandlar markazi tashkil etilishi, bu sohadagi tadbirkorlarga davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanib erkinliklar berilishi bu sohani yanada rivojlanishiga asos bo‘ladi. Turizm sohasida ham ko‘p rivojlanishlar bo‘ldi, etnik turizm yaxshi rivojlonayotgan turizm sohasi bo‘lib shakillandi.

Turizmning bu turi ommabop turlaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Oddiy xalq bilan tanishish ularning an’analarini ko‘rish, milliy taomlarini tanovvul qilish, hunarmandchiliklari bilan tanishish, fikirlar eshitish va h.k. Turizmdagi maxsus turlarning obyektlari - xalqimizning tarixiy davrlardan buyon shakllanib, sayqallanib kelayotganligi, bu madaniyat va san’at, loydan gul yasaydigan, milliy to‘n, atlas, do‘ppi tikadigan qo‘li gul hunarmand-

chiligi, temirdan san'at asari yaratadigan ustachiligi, jahondagi davlatlarda yashayotgan xalqlarda uchraydigan, jasurlik-mardlikni kuylovchi milliy o'yinlari, e'zozli mehmondorchiligi, saxovatli to'yu- tomoshalari borligiga asoslanganligi uchun ham, xalqimizning milliy g'ururini jahonga ko'z-ko'z qilishimiz va bundan faxrlanishimiz uchun ham xalqaro turizmda maxsus turlarni rivojlantirishimiz shart.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (1992-yil 8-dekabr).
2. VI- Toshkent Xalqaro Investitsion-Moliya Forumi doirasida o'tkazilgan Plenum majlisida O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot ishlari vaziri G.Saidovaning nutqi. 2013.
3. Hayitboyev R., Amriddinova R. Turizmning maxsus turlari. Uslubiy qo'llanma. –Samarqand: 2008.
4. Tuxliyev I.S., Hayitboyev R., Ibadullayev N., Amriddinova R. Turizm asoslari. –Samarqand: 2010.
5. Nishonova O. J. Etnik madaniyat va marosimlar. Ma'ruzalar to'plami. –Toshkent: 2009.
6. Mehnat Kodeksi (1995 yil 21 dekabr, №161-1).
7. http://xs.uz.

REZYUME. Mazkur maqolada mamlakatimiz nafaqat Markaziy Osiyoda, balki, butun jahonda ham xalqaro turizmning markazlari bo'lib qolishining juda katta imkoniyatlari bor. Buyuk Ipak yo'li ustida joylashgan Vatanimiz qulay tabiiy-iqlim sharoitlariga, boy tarixiy, madaniy merosga va ayni paytda ham ichki, ham xalqaro turizmni rivojlantirish uchun yuqori salohiyatga ega.

РЕЗЮМЕ. В этой статье наша страна имеет большой потенциал стать центром международного туризма не только в Центральной Азии, но и во всем мире. Наша Родина, расположенная на Великом шелковом пути, имеет благоприятные природно-климатические условия, богатое историческое и культурное наследие, и в то же время как внутреннее, так и международное имеет большой потенциал для развития туризма.

SUMMARY. In this article, our country has great potential to become the center of international tourism not only in Central Asia, but also in the whole world. Our Motherland, located on the Great Silk Road, has favorable natural and climatic conditions, rich historical and cultural heritage, and at the same time, both domestic and international has a high potential for tourism development.

SOHIBQIRON DAVRIDA O'ZBEK MUSIQA SAN'ATINING RIVOJ TOPISHI VA UNING E'ZOZLI SOZANDASI

G.U.Burxonova – *assistent o'qituvchi*

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: Amir Temur faoliyati, o'zbek musiqa san'ati, e'zozli sozanda**,** ilm-fan, adabiyot va san'at.

Ключевые слова: деятельность Амира Темура, узбекская музыка, заслуженный музыкант, наука, литература и искусство.

Key words: activity of Amir Temur, Uzbek music, honored musician, science, literature and art.

O'zbek musiqa san'atining rivoj topishida bobomiz Sohibqiron Amir Temurning hissasi katta. Amir Temur davrida san'at, madaniyat, ilm-fan va ko'plab sohalar rivoj topgan. Shu ma'noda Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning quyidagi fikrlarini keltirishimiz mumkin. "Jahon ilm-fanida "G'arbda – Rim, Sharqda – Samarqand" degan ibora bejiz paydo bo'lmagan. Samarqand zaminida o'nlab, yuzlab buyuk ajdodlarimiz – mashhur sarkarda va davlat arboblari, alloma va mutafakkir zotlarning qadamjolari mavjud. Ayniqsa, buyuk Sohibqiron Amir Temur bobomiz davrida Samarqandning shuhrati butun dunyoga taraldi" [1]. Amir Temur faoliyatini, xususan, shaxsiyatini san'atsiz tasavvur etib bo'lmaydi, Sohibqiron ilm-fan, adabiyot va san'at homiysi sifatida harbiy yurishlari chog'ida taniqli san'atkor, me'morlar, shoirlar, musiqashunoslar, rassomlarni Samarqandga to'plashga harakat qilgan, ijod qilishlari uchun imkoniyatlar yaratib bergan.

Taniqli hofiz, musiqashunos, bastakor Xoja Abdulqodir Marog'iy ham Temuriylar saroyida faoliyat olib borgan tarixiy shaxslardan biridir. Asl ismi Abdulqodir ibn G'aybi al-Hofiz al-Marog'iy nomi bilan mashhur bo'lib, Tabriz yaqinidagi Marog'a shahrining Noi mavzeida tavallud topgan. Shu bois u Abdulqodir Noi nomi bilan taniqli bo'lgan. Noi iste'dodli naychi, sibizg'achi sifatida mashhur ekanligiga ishora.

Xoja Abdulqodir bir muddat Bag'dodda Jaloyirlar sulolasidan bo'lgan Sulton Uvays va Sulton Ahmadlar saroyida xizmat qilgan. Bag'dod Amir Temur tomonidan fath qilingandan so'ng ham uzoq vaqt unga qarshi kurash olib borgan. Amir Temur vafotidan so'ng o'z mulklarini qayta egallashga muvaffaq bo'lgan, ammo 1410-yilda turkman Qora Yusuf bilan to'qnashuvda halok bo'lgan.

Amir Temur Sulton Ahmad hayotlik paytida Bag'dodni fath qilgan edi. G'alabadan so'ng Marog'iy Xoja Abdulqodirning musiqachi sifatida yuksak qobiliyatidan xabar topadi va 1393 yilda uni izdoshlari va shogirdlari bilan birga Samarqandga olib keladi. Bu yerda unga ijod qilishi, forsiy va turkiy xalqlar musiqalarini o'rganishi uchun sharoit yaratadi. Uning tashabbusi bilan Samarqandda bastakorlar, musiqashunoslar maktabi vujudga keladi. Darvesh Ahmad Qonuniy, Sulton Ahmadiy, Sulton Muhammad Udiy Samarqandiy, Xojagin Samarqandiy, Arab Navoiy, Qo'buziy, Tabib Mavlono Hasan Samarqandiy, Xo'ja Muhammad ibn Abdulhasan Samarqandiy ana shu maktabning faol a'zolaridandir.

Amir Temur vafotidan keyin Xoja Abdulqodir uning o'g'li Shohrux Mirzo, Xalil Sulton va boshqa temuriy shahzodalar saroyida xizmat qiladi. Uning jamoasi asosan rasmiy diplomatik tadbirlarda, Sohibqiron va farzandlarining g'alabalari bilan bog'liq tantanalarda, xalq tomoshalari, ommaviy bayramlarda ishtirok etgan. Bundan tashqari, shaxsan Amir Temur va temuriyzodalar oilaviy tantanalarida, farzandlarining to'y marosimlarida ishtirok etadi. Tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy o'zining "Zafarnoma" asarida Shohrux Mirzo, Muhammad Sulton, Pirmuhammad Mirzolarning nikoh to'y marosimlarini quyidagicha ta'riflaydi: "Har biriga bir huri najot qizni shar'iy mutahhara yusini bila berdi va Bog'i Behishtda to'y qildi" [7]. Bayram tusini olgan bu to'yda Xoja Abdulqodir boshchiligidagi san'atkorlar turli tillarda qo'shiqlar ijro etganligini alohida aytib o'tadi.

Bu ma'lumotlar Amir Temur hamda keyingi davrlarda musiqa san'ati rivojida, qadimiy maqom qo'shiqlarining maydonga kelishida Xoja Abdulqodirning xizmatlari katta ekanligini isbotlaydi. U ijro bilan shug'ullanibgina qolmay, balki musiqashunos olim sifatida bastakorlik, musiqa san'atiga doir nazariy asarlar ham yaratgan. "Amir Temur jahon tarixida" nomli risolada u tomonidan bastalangan asarlar 200 dan ortiq ekanligi qayd etiladi.

Ayniqsa, uning musiqiy usullar sirasiga kirgan "Maytayn" asari muhim ahamiyatga egadir. Bu haqda XVI-XVII asrlarda yashab ijod etgan musiqashunos olim Darvesh Ali Changiy bir asarida Xoja Abdulqodirning "Maytayn" asari Amir Temurga bag'ishlangani haqida ma'lumot beradi.

"Maytayn" – 200 zarbdan iborat vazn va ohang shaklidir. Har bir shakl o'ziga xos usulda ijro etilgan. Bu usul nihoyatda murakkab bo'lib, uni yaratish har qanday bastakorga nasib etmagan. Uni yaratish uchun kamida 15-20 yillik tajriba va matonat kerak bo'lgan. Shu bois ayrim mashhur bastakorlar ijodida faqat ikki-uchtagina muvaffaqiyatli chiqqan maytayn uchraydi.

Alisher Navoiy o'zining "Majolis un-nafois" tazkirasi-

ning yettinchi majlisida quyidagi ma'lumotni keltiradi: naql qilishlariga ko'ra, Amir Temurning uchunchi o'g'li Mironshoh Mirzo Tabrizda paytida bir oz ichkilikka ruju qo'yadi [3]. Natijada noma'qul ishlarni qila boshlaydi. Mironshohning ichkilikka berilishiga sababchi bo'lgan uch nodimi haqidagi xabar Amir Temurga yetib boradi. G'azablangan Sohibqiron ularni o'limga mahkum etadi. Bular Mavlono Muhammad Kohiy, ustod Qutb Noyi va sozanda Xoja Abdulqodir bo'lgan. Farmonni eshitgan Xoja Abdulqodir qochib, qalandar libosida yurtma-yurt kezadi. Amir Temur Iroqqa yurish qilganida Xoja Abdulqodir haqida xabar topadi va uni tutib kelishni buyuradi. Xoja Abdulqodir jahongir qoshida juda chiroyli qiroat bilan qur'on o'qiydi. Undagi bu mahoratni ko'rgan Sohibqiron, uning gunohidan kechadi.

Sohibqiron keyinchalik Xoja Abdulqodirga iltifotlar ko'rsatib, nodim va mulozim sifatida saroyida olib qoladi.

Bizgacha yetib kelgan ma'lumotlarga ko'ra, Xoja Abdulqodirning "Peshravi dor" nomli musiqiy asari uni qatl qilish haqidagi farmondan oldin yaratilgan. Bu kuyni eshitgan Sohibqiron bastakorning mahoratiga tan berib, uni jazodan ozod etgan. Bu rivoyat qay darajada haqiqatga yaqin, bir narsa deyish qiyin. Ammo Amir Temurning musiqa san'atini his qila bilishi, buyuk iste'dodlarni qadrlashi, mahoratini tan olishi haqiqat bo'lib, uning yuksak ma'naviyatli inson ekanligidan dalolat beradi.

Xoji Abdulqodir vafotidan so'ng ham u yaratgan san'at asarlari keyingi avlod, aniqrog'i, Abdurahmon Jomiyning "Risolai musiqiy", Alisher Navoiyning musiqaga oid mulohazalari, Darvesh Ali Changiyning "Risolai musiqi", Zahiriddin Muhammad Boburning "Musiqa ilmi" kabi asarlarida davom etdi. Ayni mazkur davrlarda yaratilgan maqomlar tizimi "Shashmaqom"ning shakllanishida ham Xoja Abdulqodir ijodining ta'siri borligi shubhasizdir.

Adabiyotlar

1. https://aniq.uz
2. O'zbekiston Respublikasi Milliy Ensiklopediyasi.
3. https://uz.wikipedia.org
4. Yunusov. R. Y. O'zbek musiqasi tarixi. Ma'ruzalar matni. -T.: 2008.
5. Axmedov B. Sohibqiron Temur (hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati). -T.: 1996.
6. Mo'minov I. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. -T.: «Fan», 1998.
7. Nizomiddin Sh. "Zafarnoma". -T.: 1996.

REZYUME. Maqolada Amir Temur faoliyatini, xususan, shaxsiyatini san'atsiz tasavvur etib bo'lmasligi, Sohibqiron ilm-fan, adabiyot va san'at homiysi sifatida harbiy yurishlari chog'ida taniqli san'atkorlar, me'morlar, shoirlar, musiqashunoslar, rassomlarni Samarqandga to'plashga harakat qilgani, ijod qilishlari uchun imkoniyatlar yaratib berganligi mazmunan yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье описывается деятельность Амира Темура, в частности, его личность, которую невозможно представить без искусства, он старался во время военных походов собрать для Самарканда выдающихся артистов, архитекторов, поэтов, музыковедов, хужожников, и создал возможности для их творчества.

SUMMARY. The article describes the activities of Amir Temur, in particular, his personality, which cannot be imagined without art, he tried during military campaigns to gather outstanding artists, architects, poets, musicologists, artists for Samarkand, and created opportunities for their creativity.

РУС-БУХОРО УРУШЛАРИДАГИ ҲАРБИЙ ҲАРАКАТЛАР ТАРИХИНИНИГ МАНБАЛАРДА ЁРИТИЛИШИ

Ф.А.Каландарова – *ўқитувчи*

Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: Аҳмад Дониш, Мирзо Сомий, Мирзо Салимбек, Майдаюлғун, Сассиккўл, Чўпонота.

Кючевые слова: Ахмад Дониш, Мирзо Соми, Мирзо Салимбек, Майдаюлгун, Сассиккуль, Чупаната.

Key words: Ahmad Danish, Mirza Sami, Mirza Salimbek, Maydayulgun, Sassiqkul, Chuponota.

Россия империясининг Ўрта Осиё давлатларини босиб олиши тарихи маҳаллий ва рус муаллифларнинг қатор асарларида ёритилган. Шу ўринда маҳаллий муаллифларнинг асарлари алоҳида аҳамиятга эга. Жумладан, уларда бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисалар, аксар рус манбаларидаги каби босқинчилик ёки ўзини оқлаш кайфиятида эмас, балки объектив тасвирланган. Бундай асарлар қаторига Аҳмад Дониш ва Мирзо Сомийларнинг XIX аср охири XX аср бошларига оид "Манғитлар сулоласи тарихи" (Трактат Аҳмада Дониша. История мангитской династии. Перевод, предисловие и примечания И.А.Наджафовой. Душанбе: Дониш, 1967), "Манғит султонлари тарихи" (Мирза Абд ал-Азим Сами. Тарихи салотини манғития (История мангытских государей) / Предисловие, перевод и примечания Л.М.Епифановой. – Москва: Наука, 1962) китобларини киритиш мумкин. Мазкур асарларни нафақат объектив, ҳатто танқидий руҳда ёзилган десак хато қилмаган бўламиз. Чунки уларнинг ҳар иккаласида Бухоро амирлигининг Россия империясининг ярим мустамлакага айланишидан ташқари, амирликнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий ҳолати ўзининг ёрқин ифодасини топган. Бундан ташқари улар амирликнинг мустамлакага айланиш сабабларини ҳам бирма-бир санаб, давлат раҳбари сифатида амир йўл қўйган камчиликлар ҳақида ўз фикрларини билдиришган.

Аҳмад Дониш ўз асарида Жиззахнинг босиб олиниши, шунингдек, Самарқанднинг эгалланиши ҳақида ёзар экан, асосан воқеаларни умумий ёритиб, асосан уларнинг сабаб ва оқибатларига тўхталади. Ўз даврида амир Музаффар (1860-1885) саройида мирзолик қилиб, рус-бухоро урушларида "воқеанигор" (воқеаларнинг кузатувчиси) бўлган Мирзо Сомий эса Аҳмад Донишдан фарқли равишда, бўлиб ўтган воқеаларнинг аниқлиги ва изчил кетма-кетлигига аҳамият берган.

Мирзо Сомий асарда рус-бухоро қўшинларининг жанг ҳаракатларини батафсил ёзишга ҳаракат қилган. Жумладан, ўзаро тўқнашувгача бўлган амирлик ва империя ўртасидаги муносабатлардан тортиб, то амирлик шаҳарларининг бирин-кетин босиб олиниб, давлатнинг ярим мустамлакага айланишига қадар бўлган воқеалар асарда ёритилган.

У дастлаб Тошкентнинг босиб олиниши, бу вақтда амирнинг Тошкентни ҳимояси учун эмас балки, вазиятдан фойдаланган ҳолда Қўқон хонлигини босиб олганини танқид қилиб ёзади. Чунки амир Музаффар тошкентликлар қанча сўрашмасин, ёрдам кучларини юбормайди. Бунинг ўрнига Хўжанддан Қўқонга қараб йўл олади. Буни эшитган ва Тошкент ҳимоясида иштирок этаётган қўқонлик аскарлар шаҳар ҳимоясини ташлаб ўз уйлари томон йўл олишганини, шу сабабли русларнинг шаҳарни босиб олиши осонлашганини айтади.

Сомий рус қўшинлари ва амирлик аскарларининг биринчи тўқнашуви ҳақида ёзар экан, бунга сабаб қилиб бир нечта омилларни кўрсатади. Биринчиси, Бухорога юборилган рус элчиларининг ушлаб олиниб, генерал-губернатор фон Кауфманнинг уларни қўйиб юборишни сўраб йўллаган мактубига рад жавобининг берилганидир. Аммо Сомий амир Петербургга юборган

Нажмиддин хўжанинг Казалинскда тўхтатилгани ва бунга жавобан Черняев томонидан юборилган рус элчиларинниг қўлга олингани ҳақида айтиб ўтмаган. Рус элчилари гуруҳи 1865 йилнинг октябрь ойида қўлга олинган ва унинг таркибида астроном К.В.Струве, А.И.Глуховский, шунингдек, тоғ инженери А.С.Татаринов бўлишган.

Бундан ташқари руслар Тошкентни эгаллашгач, амир Тошкентга элчи юбориб, Черняевдан рус ҳарбий кучларини шаҳардан зудлик билан олиб чиқиб кетишини талаб қилган. Бу эса подшо ҳукуматини хавотирга солган. Шу сабабли Черняев ўзига қарашли ҳудудлардаги Бухоро савдогарларининг барчасини қамоққа олишни ва молларини мусодара қилишни буюрган [10:214-217].

Иккинчиси эса Бухоро мадрасаларида таҳсил олаётган муллаларнинг "жиҳод"ни талаб қилиб кўтарган қўзғолонидир. Сомий бу воқеага батафсил тўхталиб ўтади. Жумладан, Бухоро раиси Эшон Бақохожа садр муқаддас урушга барчани чорлаган ва талабаларнинг аксарияти унга эргашишган. Қўқонлик уламо мулло Акромхўжа эса муқаддас уруш учун фатво ёзган ва кўплаб муллолар, муқаддас уруш тарафдорлари "Ал-жиҳод" шиори остида Регистонда (Регистон - Бухоро Арки ёнидаги катта майдон) йиғилган. Ҳарбий тўқнашувлар арафасида бўлиб ўтган бу қўзғолоннинг кучи ва кўламини, унинг амир Музаффарни фаол ҳарбий ҳаракатларни бошлашга мажбур қилганидан англаб олиш мумкин. Шу ўринда Сомий қизиқ маълумотни келтиради. Амир бу воқеалардан сўнг Иброҳим парвоначидан маслаҳат сўрагани, парвоначи эса сулҳ тузиш ва келишувчилик сиёсати йўлини тутишни маслаҳат берган. Шундай бўлсада амир қўзғолонни бостира олмади ва ўз хоҳишига қарши русларга қарши уруш эълон қилишга мажбур бўлганини ёзади.

Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, амир Музаффарнинг руслар билан келишиш ёки жанг қилиш борасида қатъий бир фикри бўлмаган. Бухорода кўтарилган қўзғолон ва уни бостиришни имкони бўлмагани сабаб, у жанг ҳаракатларига киришишга мажбур бўлган. Сомий амирнинг бундай хатти-ҳаракатлари сабабини кўрсатмайди. Ундан фарқли равишда Аҳмад Дониш ўзининг "Манғитлар сулоласи тарихи" асарида бу борада Сомийнинг фикрларидан кескин фарқ қилувчи мулоҳазаларини билдиради. Унинг ёзишича, Тошкент рус давлатига қўшилишидан аввал, амир Қўқонга юриш қилмоқчи бўлган бир пайтда ўз амирларини кенгашга чақиради. Кенгаш тугагач, вазирларнинг биридан кенгашда нималар муҳокама қилинганини сўрайди. Бунга жавобан вазир, ҳукмдорга Тошкентга юриш қилиш кераклиги тўғрисидаги таклиф берилгани, аммо ҳукмдор бунга рози бўлмаган ва "... Тошкентда рус аскарлари ғалаба қозонишди, уларга қарши юриш мен учун уятли ва шармандали ҳолдир. Агар мен эгарга ўтирсам, тўғри Москвагача бораман."- деб жавоб берган. Бундан ташқари амир жанг ҳаракатлари кетаётган бир пайтда руслар хазинаси қўлга олингач, у навкарлар қўлига тушиб қолмаслиги, жангда русларни кўп ҳалок қилмаслик, балки тириклайин асир олиш кераклигини ўз ёрдамчиси орқали ҳар замон артиллерия бошлиғи Салимбек ва қўшин бошлиғи Шерали иноққа етказиб турган. Аҳмад Дониш амир Музаффарни дунёқарашининг торлигида айблайди ва инсонлар кўрмаган нарсалари ҳақида нимадир эшитсалар уни ўз кўрган нарсаларига таққослай бошлайдилар деб айтади [9:17].

Сомий шундан сўнг Майдаюлғун жанги ҳақида ёзади. У ёзишича генерал Кауфманни (Сомий бу ерда шахсларнинг исмларини нотўғри келтирган. Чунки бу вақтда ҳарбий ҳаракатлар генерал Романовский томонидан олиб борилган. Черняев эса 1964-1966 йил февралига қадар рус қўшинларига бошчилик қилган. Кауфман эса 1867 йил, Туркистонда Генерал-губернаторлик тузилганидан сўнг унинг биринчи генерал - губернатори бўлган) Черняев бошчилигидаги рус қўшинларини разведка учун юборади, улар Чиноздан чиқишгач, Бухоро қўшинлари билан тўқнашади. Тўқнашув натижасида бухоролик қўшинлар чекинишади.

Сомий асарда рус ва бухоро қўшинларининг Сирдарё бўйида бўлиб ўтган жангини Майдаюлғун жанги деб номлайди. Аммо рус муаллифларининг барчаси мазкур жангга "Эржар жанги" (Эржар жанги – 1866 йил 8 майда рус ва бухоролик қўшинларнинг биринчи тўқнашуви бўлиб ўтган жой) деб ном беришган. Аҳмад Дониш эса бу жангни Сирдарё бўйидаги "Сассиққўл жанги" деб номлайди. Ибрат ўзининг "Фарғона тарихи" китобида бу тўқнашувни Сомий каби Майдаюлғун жанги деб ёзган бўлса [4:309], Мирзо Салимбек эса бу жангни Аҳмад Дониш каби "Сассиққўл жанги" деб тилга олади [8:302].

Сирдарё бўйидаги жангдан сўнг Сомий Жиззах учун бўлиб ўтган жангни баён этади. Мазкур жанг тафсилотлари ўзининг батафсиллиги билан ажралиб туради. Жумладан, Сомий жанг бошланмасдан олдин губернатор Черняевни икки минг солдат билан Жиззахга юборганини ёзади.

Жиззахга қилинган биринчи юриш 1866 йил 28 январда 14 рота пиёда, 600 казак ва 16 та қурол-аслаҳа билан Черняев томонидан амалга оширилган бўлиб, у мағлубият билан тугаган. Шундан сўнг 27 мартда Черняев Петербургга чақирилган ва Романовский унинг ўрнига Туркистонга юборилган. Романовский Жиззахга иккинчи юришни амалга оширган. Сомий бу ерда Жиззахга қилинган иккинчи юриш ҳақида гапирсада, Романовскийни эмас, биринчи юришни амалга оширган Черняевни тилга олади [5:160].

Черняев эса бир фарсах узоқликдаги Нансангин мавзеида жойлашиб амирга рус элчисини озод қилишни сўраб мактуб йўллаган. Сомий мактуб матнини асарда келтиради. Бундан ташқари Жиззахнинг ҳимояси учун афғон амири Искандархон (Генерал Искандархон - Афғонистонда бўлиб ўтган тахт учун курашлардан қочиб Бухорога келган афғон шаҳзодаси. У 286 нафар афғонларга бош бўлиб, бир муддат амир хизматида бўлган. Кейинчалик руслар томонга ўтиб кетган [3:226], Самарқанд эгаллангач, Кауфман ўз аъёнлари билан шаҳарга кириб келади ва улар сафида афғон шаҳзодаси ҳиротлик Искандархон Султон Жон ўғли ҳам бўлган [2:226] унинг шаҳар ҳимояси борасидаги фикр ва мулоҳазалари ҳақида ёзган. Сомий Жиззахнинг босиб олинишига ёмон стратегиянинг танланишини сабаб қилиб кўрсатган. Чунки Искандархон шаҳар дарвозаларини лой уюмлар билан мустаҳкамлаб ўрамасликни, мағлубиятга учралган тақдирда шаҳардан чиқиб кетишнинг имкони бўлмай қолишини таъкидлаб, олдиндан огоҳлантирган. Аммо унинг фикрини амирлар инобатга олишмаган.

Шунга қарамай бир гуруҳ ёлланма афғон аскарлари шаҳар ташқарисига чиқиб, рус қўшинлари қуршовида жанг қилиб вафот этишган. Афғонларга генерал Искандархон раҳбарлик қилган [1:128].

Шундан сўнг Сомий Самарқанд воқеалари ҳақида ёзади ва у ердаги сиёсий вазиятни батафсил баён этади.

Бу давр воқеалари ҳақида жуда қисқа тарзда Аҳмад Дониш ҳам ёзган. Унга кўра Самарқанд ҳокими Шерали иноқ муллоларни жазолашни буюрган. Чунки улар бўлаётган воқеаларнинг асл сабаби ва оқибатларини тушунмай халқни беҳудага қўзғатишда, аҳоли орасида тартибсизликларни келтириб чиқаришда айблаган [9:23].

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, манғитлар даври тарихшунослигида Самарқанднинг руслар томонидан

эгалланиши борасида турли муаллифларда турлича фикрлар мавжуд.

Аҳмад Донишнинг ёзишича Чўпонота жангидан олдин ўзбек аскарлари Самарқанднинг атрофи русларни ўраб олиб мағлуб қилиш учун қулай, руслар бу ерларни яхши билишмайди деб ўйлашган. Руслар Зарафшон дарёсига яқинлашгач, Чўпонота тепалигидаги тўпларнинг икки-учтасидан ўқ отилган, аммо порох ёнмай қолган. Руслар осонлик билан шаҳарни эгаллашган.

Муаллифнинг ёзишича Самарқанд босиб олинмасдан олдин рус саркардалари амирга мактуб ёзиб, амирдан унда қўйилган шартларни қабул қилиб, шахзодаларнинг бирини шу шартлар асосида руслар олдига юборишни сўрашган. Шу билан бирга Жиззах атрофидан чекинишга, ўзаро тинчлик ва ҳурмат ўрнатилишига ваъда беришган. Аммо саркардалар буни ҳатто амирга етказишмаган [9:24].

Мирзо Салимбек эса амир ва рус аскарлари ўртасидаги жангда русларнинг қўли баланд келгач, генерал Черняев Самарқандни қамал қилганини, шунингдек, самарқандлик эронийлар эса русларга мактуб ёзиб, улар томонда эканликларини билдиришган ва шаҳар дарвозаларини очиб уларни киргизишган. Шаҳар ичкарисидаги аскарлар қанчалик қаршилик кўрсатишмасин, бир-биридан айри ҳолда ҳаракат қилгани сабабли мағлубиятга учрашганини ёзган [11:19].

Сомий Зирабулоқ жанги ҳақида ёзар экан, Каттақорғондан бир фарсах узоқликдаги ушбу манзилда ғазовот тарафдорлари, сон-саноқсиз аскарлар, олов отувчи тўплар, шунингдек, тўқсабо Усмон ва Хожи Румийлар ҳам ўз сарбозлари билан ушбу манзилда тўпланишганини ёзган. Сомий Зирабулоқ жангги тафсилотларининг айнан шу қисмида Ғузорда Абдумалик тўра бошчилигида қўзғолон қўтарилгани ҳақида ёзади. Зирабулоқ жанги тавсилотларидан тўхтаб, Абдумалик тўра, унинг атрофида бирлашган амирлар ва аскарларнинг асл мақсадини баён этиб, руслар Каттақўрғон учун жанг олиб бораётган бир пайтда Самарқанднинг Абдумалик тўра тарафдорлари томонидан қамал қилингани, аммо баъзи ёлғон хабарлар сабаб у ҳам чекинишга мажбур бўлганини барча тафсилотлари билан баён қилади. Асарнинг айнан шу қисми Абдумалик тўра ва унинг рус босқинчиларига қарши олиб борган ҳарбий ҳаракатлари, унинг тарафдорлари ва уларнинг асл мақсадлари ҳақида тасаввур ҳосил қилишда муҳим аҳамиятга эга.

Ҳулоса қилиб айтадиган бўлсак, рус-бухоро урушларидаги ҳарбий ҳаракатлар тарихини ўрганишда маҳаллий манбаларни ўрни катта. Айниқса, Аҳмад Дониш, Мирзо Сомий ва Мирзо Салимбекларнинг тарихий асарлари ўша давр замондошларининг ижод намунаси сифатида алоҳида қийматга эга. Уларда баъзи исмлар ёки саналар билан боғлиқ ноаниқликлар бўлсада (жуда кам миқдорда), муаммони ўрганишда ва уни қиёсий таҳлил қилишда бирламчи манба бўлиб хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Абаза К.К. Завоевание Туркестана. С. Петербургъ.1902. 310-б.
2. Арминий Вамбери. Бухоро ёҳуд Мовароуннаҳр тарихи. -Тошкент: “Info Cpital Group”, 2019.520-б.
3. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. –Ленинград: Издательство академии наук СССР.1927. 256-б.
4. Ибрат. Фарғона тарихи. -Тошкент: “Камалак”, 1991. 250-б.
5. История Бухары с древнейших времен до наших дней. -Ташкент: “Фан”, 1976. 383-б.
6. Макшеевъ А.И. Историческій обзоръ Туркестана и наступательнаго движения въ него русских. -С.-Петербург: Военная типография,1890. 370-б.
7. Мирза Абд ал-Азим Сами. Тарихи салотини манғития (История мангытских государей) / Предисловие, перевод и примечания Л.М.Епифановой. – Москва: «Наука», 1962. 179-б.
8. Мирзо Салимбек. Кашкули салимий. Таворихи муттақаддимин ва муттаахирин. Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўзи изоҳ ва кўрсатгичлар-тарих фанлари номзоди, доцент Йўлдошев Нарзуллоники.”Бухоро” нашриёти. 420-б.
9. Трактат Аҳмада Дониша. История мангитской династии. Перевод, предисловие и примечания И.А.Наджафовой. Душанбе: “Дониш”, 1967. 130-б.
10. Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России. -Москва: “Наука”, 1965. 468-б.
11. e-libra.su. Салимбек Мирза. Тарих-и Салими [Источник по истории Бухарского эмирата] читать онлайн | Электронная библиотека. https://e-libra.su/read/468357-tarih-i-salimi-istochnik-po-istorii-buharskogo-emirata.html. 125-б.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада рус-бухоро урушларидаги ҳарбий ҳаракатлар ва уларнинг асосан маҳаллий манбаларда ёритилиши ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, мазкур манбаларинг муаммонинг ёритишдаги қиёсий таҳлили амалга оширилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассказывается о боевых действиях в русско-бухарской войне, а так же их освещении в основном в местных источниках. Также был проведен сравнительный анализ этих источников в свете проблемы.

SUMMARY. This article examines the military operations in the Russian-Bukhara wars and their coverage in local sources. Also, in the article, a comparative analysis of these sources has been carried out in explaining the problem.

ҮСТИРТТЕН ТАБЫЛҒАН АЙҚАЛ ЕСТЕЛИГИНЕ БАЙЛАНЫСЛЫ БАЗЫБИР МАҒЛЫЎМАТЛАР

Е.Е.Қанаатов – *докторант*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Айқал, Балбал, Устюрт, Байте, тош ҳайкаллар, кўчманчилар, сак-массагетлар

Ключевые слова: Айкал, Балбал, Устюрт, Байте, каменные изваяния, кочевники, сак-массагеты.

Key words: Aykal, Balbal, Ustyurt, Bayte, stone sculptures, nomads, Sak-massagets

Үстирт платосы тарийхый естеликлерге оғада бай. Көшпели халықлар мәденияты менен байланыслы болған талай тарийхый естеликлер, әсиресе, платоның Өзбекстан (Қарақалпақстан) аймағындағы бөлиминде көплеп ушырасады.

Бүгинги күни елимизде туризм тараўының жедел пәтлер менен раўажланыўы нәтийжесинде сырт елден туристлер ағымы әдеўир дәрежеде артпақта. Ҳүкиметтиң бул салаға айрықша итибары менен жергиликли туристлик потенциал да раўажланбақта. Әйне тарийхый естеликлердиң атамалары, олар ҳаққындағы мағлыўматлар туристлер ушын қызық. Сан әсирлик жасы ҳәм тарийхы бар естеликлердиң атамаларын, олардың тарийхын билиў ҳәр биримиздиң ўазыйпамыз болмағы лазым. Себеби, қарақалпақ халқының қәдириятларының бири усындай өтмиштен жеткен мийраслар [1:7-132].

Биз жумысымыз барысында қарақалпақ тилинде тарийхый естеликлерге, тийкарынан зыярат орынларына байланыслы қолланылатуғын гейпара терминлерге түсиндирме берип барыўға ҳәрекет етпектемиз. Сондай естеликлердиң бири адам келбетиниң тас мүсини болған «**АЙҚАЛ**»лар.

Бурынғы заманларда адам тулғасына уқсатып жасалған тас мүсинлер «айқал» деп аталған. Ҳәзирги ўақытта бул сөз Бухара қарақалпақлары сөйлесимлеринде ҳәм қубла диалект ўәкиллериниң тилинде қолланылады. Д.Насыров ҳәм О.Доспанов авторлығындағы

«Қарақалпақ диалектологиясы» атлы мийнетте: «айқал» - биреўдиң естелигине арнап қойылған монумент, мүсин», - деп түсиник берилген [2:104]. Ески түрки тилинде «айқал» уғымы орнына «балбал» сөзи қолланылған. Ислам дининиң күшейиўи менен Орта Азия далаларында сақланған адам көринисиндеги бундай естеликлер бузып тасланған.

«Балбал»дың өзи болса ески түркий сөз болып, «бал-бал», яғный, «соққы бериў», «қағыў», «урыў» сыяқлы мәнилерди аңлатады. Балбалдың этномәдений мәниси ески түркий дәўирде, яғный VI-IX әсирлерде айрықша мазмунға ийе болды. Ол пайытларда ески түркийлердиң үрп-әдет, дәстүрлерине көре, балбаллар ҳақан, тегин, тархан, чор, тудун, бий, бек сыяқлы ел басшыларының, батырлардың, ақсүйек адамлардың хүрметине арнап исленген. Усы балбаллар арқалы аза тутылған, шейит болған марҳумның руўҳы хүрметине ас берилген яки руўҳына бағышлап жоқлаў айтылған. Марҳумның руўҳын шад етиўге, яғный ас мәресимине қатнасқанлар өзлери жасап атырған мәканынан балбал таслар алып келип, дәстүр бойынша марҳумның жерленген жерине белгили аралық сақлап қадап орнатқан. Естелик комплексин жаратыўға қатнасқанлар өзлериниң қәўими, урыў-тайпасы тамғаларын яки ески түркий битик жазыўы менен атларын, лаўазым, атақларын жазған. Бул ески түркий қәўимлердиң өзине тән жоқлаў мәресиминен дәрек береди [3].

Орайлық Азияда ислам дининиң кең тарқалыўы менен таслардан балбал естелик жасаў өз мәнисин жойыта баслады. Себеби, ислам дини ўәкиллери адамлар менен ҳайўанлардың ҳәйкелин жаратыўға, ҳәттеки сүўретлерин сызыўға да рухсат бермеген.

Ал ӨзИА Қарақалпақстан бөлиминиң археология музейинде сақланып турған балбалтаслар тарийхы әййемги дәўирлерге, яғный бизиң эрамызға шекемги V-III әсирлерге тийисли. Бул балбаллар Үстирттиң батыс шыңында Көгисем-4 жерлеў-сыйыныў комплексинен табылған.

Үстирттеги массагетлер дәўирине тийисли бундай әййемги естеликлердиң табылыўы бойынша төмендегише мағлыўматлар бар.

1983-жылы Үстирттиң батыс тәрепинде изертлеў жумысларын алып барған СССР Геология министрлигиниң биринши космоаэрогеологиялық экспедициясының қатнасыўшылары Сай-Өтес поселкасынан шама менен 50 километрлер қашықлықта көп сандағы ер әскерлердиң ҳәйкеллерин тапты. Бул табылмалар экспедиция қатнасыўшыларын ҳайран қалдырды, себеби шағын майданда 70 ке шамалас усындай тас мүсинлер жайласқан еди. Бул Қара теңиз бойларында 100 жылдан көбирек ўақыт ишинде табылған тастан исленген скиф стелалары менен шамалас сан.

Усы ўақыядан бир жыл өтип, СССР Илимлер академиясы Археология институтының Волга-Урал археологиялық экспедициясының баслығы Л.Галкин табылған тас мүсин тулғалар ҳаққында былай деп жазды:

«Еки бәлент қорғанға (төбеге) жақын жерде, шағын майданда, көплеген тастан исленген ҳәйкел тулғалар сынып жатырған еди. Олардың базыларының үлкенлиги соншелли, бир адамның күши оны орнынан қыймылдатыўға да жетпес еди.

Ҳәйкеллер ҳәр қыйлы – биреўлери 4 метр бийикликте болса, басқалары еки метрден сәл бийиклеў, ал ең кишкенелери болса – 1 метр. Бул жерде тастан исленген баслар, ири геўдели, кең жаўырынлы ер адам денелери, толық исленбеген ҳәк тас плиталар жайрап атырған еди. Ҳәйкеллердиң көпшилиги үлкен ҳәм орташа көлемли. Оларды бир ўақытлары жерге ылақтырып сындырғанына қарамастан, ҳәйкеллер белгили бир избе-изликте – «П» ҳәриби формасында турғанлығы анық. Бул галерея күн нурлары түскенинде тәкирарланбас бир көринисти жүзеге келтирген шығар. Олардың жүзлери батыс тәрепке, «Өлилер мәмлекетине» қаратылған еди…» [4].

Бәйте қудықларының қасындағы бул естеликлердиң комплекси арқа-шығыстан қубла-батысқа қарап шыққан үш топар қорғаннан (төбеден) ибарат. Бәйте-I естеликлер топары төрт метрли «Патша қорғаны» ҳәм еки кишкене қорғаннан ибарат. Ең үлкен қорғанның қасында сақланып қалған фрагментлерге көре, әййемги заманлардың өзинде-ақ 25 ҳәйкел орнатылғанға уқсайды.

Бул жерден онша алыс болмаған жерде – 1 км ге жетпес узақлықта екинши қорған топары – Бәйте-II жайласқан. Бирақ ол жерде бирде-бир скульптура табылмаған. Ал, бул қорғанлар топарына жақын жерде ақ-қызғыш ҳәк тасын ислеп шығарған тас кәни табылған. Усы ҳәк тасынан жоқарыда айтып өтилген барлық мүсинлер исленген.

Бәйте-II комплексинен қубла-шығыста, шама менен 4 км узақлықта, кишилеў төмпешикте және бир қорғанлар топары – Бәйте-III жайласқан. Оның жайласыўы Бәйте-I комплексиндеги бийикликлердиң жайласыўын еслетеди. Ал орайлық қорғанның батысында «П» ҳәриби көринисинде 50 ден зыят сынық ҳәйкеллер тығыз жайласып жатырған еди. Олардың тек ғана бағыты өзгерген – жүзлери арқа-батысқа қараған.

Бул жерлердеги жумыстың басланыўынан баслап экспедиция ағзалары ибадатханалар таптық деп ойлаған, бирақ бул пикирлер тек ғана Бәйте-III те еки дана қурбанлық келтириўши тастан исленген стол табылғанынан кейин тастыйықланды.

Л.Галкин бул бойынша төмендегише жазады:

«Олар бири-биринен 15 метр ғана узақлықта жайласқан еди. Дерлик туўры мүйешли формалы үлкен стол узынына бир метрден зыятлаў, ал төрт конус түриндеги туяқтағы киши стол болса бир метрден сәл киширек еди. «Хан қорғанынан» қубла-шығысында тастан исленген табақ та табылды (оның диаметри 80 см). Енди барлығы өз орнына түсти. Бундай затлар әдетте ибадатханаларда табылады. Тастан исленген столларда хайўанларды қурбанлыққа келтиреди ҳәм усы жердиң өзинде оларды пуштарлайды…» [4]

Солай етип, илимпазлардың қолына әдеттегиден өзгеше материал түсип қалды. Жоқарыда көрсетилген қурбанлық келтириў орынларынан тысқары, жүдә көп еске алыў имаратлары табылды, ал бираз сынық бөлеклерде болса қылышлардың, оқжайлардың, пышақлардың рельефли суўретлери анық көринип тур еди.

Үстиртте табылған дерлик барлық антропоморфлық тастан исленген скульптуралар, шеп қолы жыйналып ишине басылып турған, ал оң қолы болса төменге түсирилип санына басылып турған ер адамның тулғасын сәўлелендиреди. Тулғалардың жүзлери жүдә анық: жақлары айрықша бөлинген, биразларының сақалы жоқлығы, олардың монголоидлардан келип шыққан деген пикирге салады, лекин европалыларға да уқсап кететуғын жерлери бар.

Илимпазлар бул әййемги естеликлер, массагетлер қәўимлери жасаған дәўирлерге, яғный б.э.ш. IV-III әсирлерге тийисли екенлигин анықлады.

Демек, Үстирттен табылған бул айқаллар яки балбаллар массагет жаўынгерлериниң тас келбети.

Тарийхтан белгили, бизиң эрамызға шекемги IV-III әсирлердиң ақырында, Түслик Азия далаларында Анатолиядан баслап Ҳинд-Пәкистан субконтинентине шекем Ахеменийлер мәмлекети жайласқан. Оның қурамына Жақын Шығыс ҳәм Орта Азияның көплеген мәмлекетлери кирген (Парфия, Маргиана, Бактрия, Согдиана ҳәм т.б.). Бир қарағанда бул аймақларға көп санлы әскерлердиң ҳәм әсиресе Персияның атлы әскерлериниң кириўине ҳеш ким кесентлик көрсете алмайтындай еди… Лекин, Үстирт тегислигинде илимпазлар

тәрепинен илаҳий орынлары табылған массагетлердиң қолынан бул ис келген. Есиңизге саламыз, Ахеменийлер мәмлекетиниң тийкаршысы Кир патша массагетлердиң жерлерине кириўге умтылған ўақытында өлген.

Бул ҳаққында Геродот былай деген:

«Варварларда болған саўашлардың ишинде, бул саўашты мен ең аяўсыз саўаш деп есаплайман, мен ҳәттеки бул ўақыя қалай болғанлығын да билемен. Ең басында олар бир-биринен алыста турып бир-бирине оқ жайдан оқ атқан, ал кейин оқлары таўысылғаннан соң, олар бир бирине тасланып қолда, найза ҳәм қылышлар менен алысқан дейди. Алысып атырып олар көп ўақыт даўамында өзлерин тик услады, бириншилер де, екиншилер де қашып қутылғысы келмеди, бирақ ең ақырында массагетлер жеңиске еристи. Персия әскерлериниң үлкен бөлеги жоқ етилди, тап усы жерде Кирдиң өзи де қаза тапты» [5].

Бизиң эрамызға шекемги IV әсирдиң 30-жыллары Ахеменийлердиң саўсап қалған мәмлекети Александр Македонскийдиң әскерлериниң күши астында жоқ болады. Македонский да адам жасайтуғын пүткил жәҳәнниң, соның ишинде Шығыстың да ийеси болғысы келди ҳәм грек-македониялылар Орта Азия жерлерине келди, бул жерде және қан төгилип баслады. Және грек-македониялы басқыншылардың бас иймес душпанлары болып жаўынгер массагет қәўимлери шықты.

Массагет ҳәм сармат қәўимлериниң бир бөлеги басқыншыларға бойсынбай арқаға қарап кеткени белгили. Олар Үстирт тегислиги ҳәм Маңғышлақ ярым атаўын душпанлардың пияда әскерлерине ҳәм атлы отрядларына келип болмас, өзиниң әскерий плацдармы ҳәм тыл базасына айландырған болыўы мүмкин.

Үстирттиң ҳәр бир илаҳий орнының орайын үлкен қорған яки бийиклиги 2 метрге жететуғын арнаўлы жыйналған таслар дүмпешиги ийелеген. Тас мүсинлер болса әдетте бирнеше естеликтен топарлар дүзип, бул орайлық қорғаннан қублада ямаса шығысында жайласқан. Ал олардан онша узақ болмаған жерде ҳайўанларды қурбанлық етиў ушын тастан исленген столлар жайласқан.

Тастан исленген табаққа май, қан ҳәм суўды салып қойыўға болатуғын болған. Бул затлар көшпели қәўимлер руўҳаныйлары тәрепинен кеңинен пайдаланылған, яғный, қудайлардан душпанлар үстинен жеңиске ерисиўди сораған.

Тастан исленген ҳәйкеллер қандай орын тутқан екен? Әйййемги көшпели қәўимлер дәстүрий түрде ата-бабаларының руўҳларына сыйынған. Ал ҳәйкеллер болса әлбетте әскер болған ата-баба руўҳының өлимнен кейинги орны болып есапланған. Скульпторлар олардың өзгешиликлерин ҳәм жасын айрықша атап өтеди. Үстирттиң қубла тәреплеринде грек-македониялылар менен гүрес дәўиринде бундай қудайға теңлестирилген ата-бабалардың жәрдеми көп болған.

Қәўимлеслери ушын қыялый қәўим басшысының ҳәм ўатан қорғаўшысының тири көриниси болған қаҳарман-әскер өз өлиминнен кейин ата-бабаларының қатарына қосылған, соның ушын да оның ҳәйкели жаратылған. Сол замандағы адамлардың пикиринше, егер руўҳаныйлар қурбанлық келтирсе, бул таслар өз әўладына жәрдем бере алатуғын ең үлкен ата-бабасы образы менен қосылып кеткен…

Үстиртте табылған айқал таслардың екеўи Қарақалпақстанға алып келинип, бир данасы ҳәзирги күнде ӨзРИА Қарақалпақстан бөлиминиң Археология музейинде сақланбақта. Табылған айқаллар бойынша В.С.Ольховский ҳәм Л.Л.Галкинлердиң мақаласы жарық көрген [6:196-206].

Әдебиятлар

1. Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в северном Хорезме // ТХАЭЭ, т. III, – М.: 1958.
2. Насыров Д., Доспанов О. Қарақалпақ диалектологиясы. – Нөкис: 1995.
3. Марғұлан Ә.Х. Ежелгі мәдениет куәлары. – Алматы: «Жазушы», 1966.
4. https://hidoyat.uz/50603
5. http://https//ru.wikipedia.org/wiki/Массагеты
6. Ольховский В. С., Галкин Л. Л. Культовый комплекс на Устюрте. // Советская археология, 1990. № 4.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада Устюрт кенгликлеридан топилган антропоморфлик тош ҳайкаллар тўғрисида гап боради. Қадимдан туркий халқларда машҳур бўлган балбалтошлар қорақалпоқ тилида айқал деб ҳам номланади. Ушбу тошлар вафот этган қавм оқсоқоли, ботири ёки бошқа обрўли инсонлар шарафига қад ростлаган. Тадқиқотлардан маълум бўлишича, Устюртда топилган тош ҳайкаллар туркий дунёга оид қадимий балбалтошлардан ҳам қадимироқ бўлиб, милоддан аввалги V-II асрлар ёдгорлиги бўлиб чиқди. Устюртдан топилган ана шундай қадимий айқалдан иккитаси Қорақалпоғистонга олиб келиниб, уларнинг биттаси Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими археология музейида сақланмоқда. Ушбу ҳайкаллар сак-массагетлар удуми билан боғлиқлиги олимлар илмий ишларида қайд этилган.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена антропоморфным каменным изваяниям, найденным на просторах Устюрта. Балбалы, издавна популярный среди тюркских народов, на каракалпакском языке также называется айкал. Эти камни воздвигались в честь умерших старейшин, богатырей или других известных лиц. Согласно исследованиям, найденные на Устюрте каменные изваяния старше древнего балбала тюркского мира и оказались памятником V-II веков до н.э. Два из этих древних айкалов, найденных на Устюрте, были привезены в Каракалпакстан, а один из них хранится в археологическом музее Каракалпакского отделения Академии наук Узбекистана. В научных работах отмечается, что эти скульптуры связаны с традициями сак-массагетов.

SUMMARY. This article is devoted to anthropomorphic stone statues found in the vastness of Ustyurt. Balbals, which has long been popular among the Turkic peoples, is also called aikal in the Karakalpak language. These stones were erected in honor of the deceased elders, heroes or other famous people. According to studies, the stone statues found in Ustyurt are older than the ancient balbal of the Turkic world and turned out to be a monument of the 5th-2nd centuries BC. Two of these ancient aikals found in Ustyurt were brought to Karakalpakstan, and one of them is kept in the archaeological museum of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of Uzbekistan. In scientific works, it is noted that these sculptures are associated with the traditions of the Sak-Massagets.

QORAQALPOG‘ISTON BURILISh YILIDA (1989)

B.A.Kochanov – *tarix fanlari doktori, professor*

K.A.Yusupov – *tadqiqotchi*

Berdoq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: O‘zbekiston, Qoraqalpog‘iston, “Paxta ishi”, I.Karimov, S.Niyetullayev, tarix, qatag‘on, iqtisodiyot, ijtimoiy ahvol.

Ключевые слова: Узбекистан, Каракалпакстан, «Хлопковое дело», И.Каримов, С.Нийетуллаев, история, репрессия, экономика, социальное положение.

Key words: Uzbekistan, Karakalpakstan, "Cotton business", I. Karimov, S. Niyetullaev, history, repressions, economy, social status

Qoraqalpog‘iston xalqi “paxta ishi”, qatag‘on, milliy elita mag‘lubiyatini boshidan kechirgan 1985-1989-yillar tarixini yoritish alohida ahamiyatga ega.

Shu mavzuda Q.Kamalovning “El xızmetinde” (Nukus, 1995), S.Kaniyazovning “Oltin jag‘is” (Nukus, 2006) xotiralari, tarixchilar B.A.Kochanov va T.Ametovlarning “Yangi tarix ocherklari” kitoblari. “Qoraqalpog‘iston Respublikasi” (Nukus, 2015), B.A.Kochanova va

X.Otegenovalar "Qoraqalpog'iston tarixining ocherklari (1916-1991) (Nukus, 2021) va boshqalar o'z mehnatlarida yozib qoldirgan. Biroq bu mavzu arxiv manbalarini to'ldirish, tahlil qilish va joriy etishni taqozo etadi.

1980-yillarning o'rtalariga kelib sobiq SSSRda inqirozli vaziyat yuzaga keldi. Zamonaviy jamiyat duch kelgan qiyinchiliklar va muammolar unda sotsialistik voqelikni anglash istagini uyg'otdi, sotsializmning qarama-qarshiligi ularni hal qilish yo'llarini izlashga olib keldi. Ijtimoiy hayotda jiddiy o'zgarishlar zarurligini haqiqatan ham butun jamiyat anglab yetdi.

Biroq SSSR rahbariyatida dastlabki pozitsiyalarni aks ettiruvchi, vazifa va maqsadlarni belgilab beradigan, mamlakat ichki hayoti va tashqi siyosati muammolarini hal etish mexanizmini belgilab beradigan ilmiy ishlab chiqilgan va siyosiy asoslangan qayta qurish konsepsiyasi mavjud emas edi. Umuman olganda, u qayta qurish taqdirini xavf ostiga qo'ygan tashqi ta'sirga ko'proq ishonib, subyektiv, intuitiv ravishda sinov va xatolik bilan harakat qildi.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligida mehnatni tashkil etishning yangi shakllari – brigadaviy yoki oilaviy pudrat va ijarani joriy etish kabi ilg'or chora-tadbirlar bilan bir qatorda boshqaruv tizimi va ma'muriy-hududiy tuzilmada ham islohotlar amalga oshirildi. Buning natijasida qo'mondonlik qarori qabul qilindi. Byurokratik boshqaruv tizimi yanada kuchaydi. Boshqaruv xodimlarining ulushi xalq xo'jaligida band bo'lganlarning umumiy sonining 14,5% ni tashkil etdi va ularni saqlash xarajatlari ikki baravar oshdi [1].

Shaxsga sig'inishning uzoq yillar hukmronligi, mahalliy aholini, ayniqsa, ziyolilarni, millatchilikka moyillik, diniy xurofotlarga sodiqlikda, ayniqsa, "paxta ishi" bilan bog'liq holda kuchli oshirib yuborganlikda, vaqti-vaqti bilan takroriy targ'ibot kompaniyalari, jamoatchilik ongiga noaniq iz qoldirish, xalqning siyosiy loqaydligini yanada kuchaytirdi [2].

Binobarin, aholining asosiy qismi sodir bo'layotgan siyosiy voqealarni ajralgan holda qabul qildi. Hatto yangi asosda o'tkazilgan SSSR Oliy Kengashiga xalq deputatlari saylovi (1989) va SSSR tarixida ikkinchi marta O'zbekiston vakili R.Nishonovning Millatlar Kengashi raisi etib saylandi. Omma orasida sezilarli ishtiyoqni keltirib chiqarmaydi.

1989-yilda Farg'ona, Toshkent va Andijon viloyatlarida yuz bergan millatlararo nizolar O'zbekistonda katta rezonans keltirib chiqardi, buning natijasida minglab mesxeti turklari Farg'ona viloyatidan Respublikaning boshqa hududlariga ko'chirildi. Bu siyosiy provokatsiya Sumgait, Boku, Tog'li Qorabog', Yangi O'zen va boshqa viloyat-lardagi provokatsiyalar bilan bir qatorda edi.

Bu mahalliy xalqlarning o'sib borayotgan milliy ongini bostirish, vaziyatni beqarorlashtirish, chalg'itish uchun kerak edi. "Inqilobiy qayta qurish" rejalarining yaqqol barbod bo'lishidan mamlakat aholisining e'tiborini tortdi. 1989-yil may-iyun voqealari hamon o'zining xolis yoritilishini va o'sha fojiali kunlarning asl manzarasini tiklashni kutmoqda edi.

Farg'ona voqealaridan keyin hokimiyat tepasiga kelgan I.A.Karimov boshchiligidagi O'zbekistonning yangi rahbariyati ham prinsipial pozitsiyani egalladi. Ushbu fojiali voqealardan ko'p o'tmay, Kommunistik partiya Markaziy Qo'mitasi, Oliy Kengash Prezidiumi va respublika hukumatining qo'shma majlisida birinchi marta O'zbekiston iqtisodiyoti va ijtimoiy sohasi holatini xolisona, tanqidiy baholashga harakat qilindi. Respublikadagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat tobora og'irlashib borayotgani ta'kidlandi. Biroq bunday xolis xulosalarga qaramay, 1995 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni jadallashtirish dasturi tasdiqlandi. Qishloq aholisining shaxsiy tomorqasi uchun yer ajratish, shaharliklarning tomorqa yerlari, qishloq xo'jaligida ijara, shartnoma va mehnatni tashkil etishning boshqa ijtimoiy progressiv shakllarini keng joriy etish vazifalari ko'proq yoki kamroq amalga oshirilishi mumkin edi. O'sha paytda hukmron bo'lgan, nihoyatda markazlashgan boshqaruv tizimi sharoitida respublika viloyatlarining sanoat markazlari, sobiq SSSRning boshqa hududlari bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqalarini rivojlantirish bo'lmadi [3].

O'zbekiston SSR Oliy Kengashining sessiyasi tomonidan tarixiy muhim hujjat – O'zbekiston SSRning "Davlat tili to'g'risida"gi qonuni qabul qilindi, u o'zbek tiliga davlat tili maqomini berdi. Biroq, qonunda ko'rsatilganidek, Respublika rus tilidan millatlararo muloqot tili sifatida erkin foydalanish huquqini saqlab qoldi. Bu qonunning qabul qilinishi xalq taqdiri, milliy ongini yuksaltirish, respublikada millatlararo totuvlikni saqlash uchun doimiy ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zbekiston ijtimoiy hayotida hamisha millatlararo munosabatlar holati hal qiluvchi omil bo'lib kelgan. Tarixiy jihatdan shunday qilib, hozirgi respublikani ifodalagan hududlar aholisi tarkibi jihatidan ko'p millatli edi. Sovet hokimiyati yillarida u yanada oshdi. Agar 1897-yilda O'zbekiston hududida 70 ta millat vakillari yashagan bo'lsa, 1926-1991-yillarda ularning soni 127 taga yetgan.

1989-yilgi aholi soniga ko'ra, respublika aholisining 19 million 905 ming aholisidan 71,4 foizini o'zbeklar tashkil etgan. [4].

O'zbekiston hukumati o'ta og'ir sharoitlarga qaramay, Orolbo'yi muammosiga alohida e'tibor qaratdi, vaziyatning yanada tahdidli bo'lishiga yo'l qo'ymadi. Respublika rahbari sifatidagi ish faoliyatini boshlagan I.A.Karimov

26-iyul kuni dastavval Qoraqalpog'istonning Mo'ynoq viloyatiga tashrif buyurib, ishlarning asl ahvoli, xalqning kayfiyati bilan atroflicha tanishdi, xalqimizning hayotiy muammolarini aniqlab oldi [3].

1989-yil 26-iyulda bo'lib o'tgan O'zbekiston Kompartiyasi Qoraqalpog'iston viloyat qo'mitasi plenumida S.D.Nietullayev birinchi kotib etib saylandi. Sagindik Dauletiyarovich Nietullaev 1948-yil 31-martda Qoraqalpog'istonning Mo'ynoq tumanida xizmatchi oilasida tug'ilgan, millati qoraqalpoq. Ma'lumoti oliy, Toshkent pedagogika instituti va Toshkent universitetini rus tili va adabiyoti o'qituvchisi, huquqshunos mutaxassisligini tamomlagan.

1971-1979-yillarda o'qituvchi, yoshlar va partiya bo'limi mas'ul xodimi bo'lib ishlagan.

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining mas'ul xodimi.

1986-1988-yillarda O'zbekiston Kompartiyasi Qozog'iston Respublikasi birinchi kotibi. Qonliko'l tumani va O'zbekiston Kompartiyasi Davlat qo'mitasi birinchi kotibi. 1988-1989-yillarda Qoraqalpog'iston Vazirlar Kengashi Raisi.

1989-yil 26-iyuldan O'zbekiston Kompartiyasi viloyat partiya tashkilotining birinchi kotibi. Respublikaning yosh rahbariga og'ir meros qoldi [5].

1989-yilda ushbu hududda yashovchi aholi tibbiy ko'rikdan o'tkazildi, 380 ming kishiga tibbiy yordam ko'rsatildi. 4000 ga yaqin odam davolanish uchun respublikaning tegishli kasalxonalariga yuborilgan. Minglab bolalar sanatoriyalarda sog'lomlashtirish kurslarini o'tagan.

Respublikada millatlararo munosabatlar holatini o'rganish bo'yicha ishlar olib borildi va ularni yanada uyg'unlashtirish bo'yicha real choralar ko'rildi. Bu yerda 80 dan ortiq millat vakillari istiqomat qilgan. Respublika aholisi 1244700 kishini tashkil etdi.

Millatlararo munosabatlar madaniyatini tarbiyalashda "Nawriz bayrami", "Zuraat bayrami" kabi eng ilg'or xalq an'ana va marosimlarini keng rivojlantirish va imkoniyatlaridan foydalanish tavsiya etildi. "Qiz uzatiw", "Aytis" va boshqalar [6].

1989-yil 1-dekabrda XI chaqiriq QQASSR Oliy Kengashining 12-sessiyasi Qoraqalpoq ASSR Konstitutsiyasini (Asosiy Qonunini) qoraqalpoq tiliga davlat tili maqomi berilganligini tasdiqlovchi 70-modda (prim) bilan to'ldirdi. Davlat tili to'g'risidagi qonunni Qoraqalpog'iston ASSR Oliy Kengashi Prezidiumi Raisi T.A.Yeshimbetov

imzoladi.

Qoraqalpog‘iston Vazirlar Kengashining 1990-yil 31-maydagi 130/5-sonli qarori bilan “Davlat tili to‘g‘risida”gi qonunni amalga oshirish bo‘yicha Davlat dasturi qabul qilindi.

1989-yilda mamlakat hal qiluvchi burilish nuqtasida edi. Odamlar normal inson hayotini xohladilar, vaziyatni barqarorlashtirish, jamoat tartibini himoya qilish, har bir inson xavfsizligini kafolatlash tarafdori edilar. I.A.Karimov 1990-yil 24-fevralda Toshkentda SSSR, O‘zbekiston SSR, mahalliy Kengashlari deputatlari, jamoatchilik vakillari ishtirokida bo‘lib o‘tgan yig‘ilishda so‘zlagan nutqida “Buni tezroq amalga oshirish uchun barcha imkoniyatlarni ishga solish muqaddas burchimiz” [3].

1989 va 1990-yillar oxirida amalga oshirilgan respublika rahbariyatining chora-tadbirlari aholining kam ta’minlangan toifalariga ijtimoiy yordam ko‘rsatish, xususan, ko‘p bolali va yolg‘iz onalarga beriladigan nafaqa va to‘lovlarni oshirish, yangi ish o‘rinlari yaratish, qishloq aholisining tomorqa yerlari va tomorqa yerlarini kengaytirish; uy-joy qurish uchun qo‘shimcha yer ajratish, kichik yoshdagi maktab o‘quvchilari uchun bepul nonushta joriy etish, qishloq xo‘jaligi ishlari narxlarini oshirish, ayniqsa paxta xom ashyosini mashina va qo‘lda terish uchun to‘lovlar, barcha toifadagi pensionerlarning pensiyalari va ishchilarning ish haqini oshirish va boshqalar, aholi turmush darajasining pasayishini sezilarli darajada sekinlashtirdi.

Adabiyotlar

1. Новейшая история Узбекистана / Под ред. М.А.Рахимова. –Ташкент: «Адабиёт учкунлари», 2018. С. 38.
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Узбекистон совет мустамлакачилиги даврида. –Ташкент: «Шарк», 2000. –С. 568; Qoraqalpogiston davlat arxivi, 322-fond, 12-ruyxat, 67-ish, 127-varoq.
3. Ислом Каримов. Узбекистан на пороге достижения независимости. –Ташкент: «Узбекистан», 2011. –С. 11.
4. Ата-Мирзаев О.Б., Гентшке В.Л., Муртазаева Р.Х. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект – Ташкент: 1998. –С. 15.
5. Кощанов Б.А., Аметов Т.А. Очерки новейшей истории Республики Каракалпакстан. –Н.: «Каракалпакстан», 2015. –С. 11.
6. Qoraqalpogiston davlat arxivi, 322-fond, 13ruyxat, 78-ish, 92-varoq.

REZYUME. Maqolada Qoraqalpog‘iston tarixi burilish pallasida: “paxta biznesi”ning fojiali voqealaridan keyin hokimiyat tepasiga milliy kadrlar kelganida yoritilgan. Mualliflar eng yangi adabiyotlar va arxiv manbalariga tayangan holda xalqimizning ushbu dramatik sahifalarini qayta tiklaydi.

РЕЗЮМЕ. В статье освещается история Каракалпакстана в переломный момент: когда к власти пришли национальные кадры после трагических событий «хлопкового дела». Авторы на основе новейшей литературы и архивных источников восстанавливают эти драматические страницы нашего народа.

SUMMARY. The article highlights the history of Karakalpakstan at a turning point: when national cadres came to power after the tragic events of the “cotton business”. Based on the latest literature and archival sources, the authors restore these dramatic pages of our people.

UDK. 78-79;(20-21) 2023

QARAQALPAQ MILLIY SAZ ÁSBAPLARINIŃ RAWAJLANIW TARIYXI

M.Esanov – *oqıtwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: cholg‘u asboblari, doston, baxsi, qo‘biz, milliy rang, ijro san’ati.
Ключевые слова: музыкальный инструмент, дастан, баксы, кобыз, национальный колорит, исполнительское мастерство.
Key words: musical instrument, dastan, buksy, kobyz, national color, performing arts.

Qaraqalpaq xalqı eski xalıqlardıń biri bolıp, Orta Aziyadaǵı basqa xalıqlar sıyaqlı óziniń bay tariyxına, sonday-aq, óz zamanına ılayıqlı joqarı mádeniyatına iye bolǵan xalıqlardıń biri bolıp esaplanadı. Kóp ásirlik tariyx betlerine názer awdarsaq, qaraqalpaq xalqı óz turmıs tirishiliginiń kórinisi sıpatında túrli janrlarda bay ádebiyat miyrasına, salt-dástúr jırlarına, milliy saz hám qosıqlarına, batırlıqhám ashıqlıq dástanlarına, túrli mazmundaǵı awızeki dóretpelerine sonıń menen bir qatarda óziniń milliy saz ásbaplarına bay xalıq ekenligin kóremiz. Bul miyraslardıń barlıǵı xalıqtıń, millettiń milliy baylıǵı, biybaha ǵáziynesi bolıp sanaladı.

Qaraqalpaq xalqı Orta Aziya elleri qatarında erte zamanlardan baslap-aq óziniń kóp tarawlı sarqılmas bay muzıka mádeniyatına iye ekenligi málim. Qaraqalpaq muzıka mádeniyatınıń joqarı dárejede rawajlanıp, biyik shıńlarǵa jetiwinde milliy saz ásbaplarımız ázelden salmaqlı orın iyelep kelgen. Bay ǵáziynemiz bolǵan milliy saz ásbaplarımızdıń payda bolıw saǵası b.e.sh. IV ásir hám eramızdıń I ásirine tiyisli ekenligin ilim tastıyıqlaydı. Kóplegen arxeologiyalıq izertlewler nátiyjesinde úlkemizdiń bir qansha eski qalalarınan, máselen Qoyqırılǵan qaladan hám b.e. III ásirine tiyisli Topıraq qaladan múyeshli arfanıń súwreti salınǵan fragmentlerdiń tabılıwı sol dáwirlerden-aq, xalıqtıń saz-sáwbetke bolǵan ıqlasınan derek beredi hám saz ásbaplardıń payda bolıw dáwirin anıqlawda anıq dáliyl bola aladı.

Rus ilimpazı S.P.Tolstov basshılıq etken Xorezm ekspediciyasınıń aǵzası, kóp jıllardan beri muzıka ásbapları boyınsha izertlew jumısları menen shuǵıllanıp kiyatırǵan ilimpaz R.L.Sadokov óziniń bir qansha bahalı pikirlerin aytıp ótedi: «Qoyqırılǵan qaladan tabılǵan múyeshli úlken arfa sıyaqlı duwtar qálpindegi ásbaptıń Orta Aziyanıń antik dáwirine tán bolǵan kórinisi eń dáslepki hám búgingi kúndegi birinshi gúwası bolıp tabıladı. Bunnan tısqarı ol ulıwma Orta Aziyalı arfanıń kútá ertedegi kórinisi bolıp esaplanadı. Eń áhmiyetlisi – bul eki jaǵdayda da Xorezmniń joqarı dárejedegi názik muzıkalıq mádeniyatqa iye bolǵan el ekenligin kóremiz» [1:80-82].

Bul tabılma Orta Aziyanıń bárshe xalıqları qatarında biziń qaraqalpaq xalqınıń da erte zamanlardan baslap-aq óziniń kórkem ónerine, joqarı dárejedegi bay muzıka mádeniyatına iye bolǵanlıǵınan derek beredi. Biraq, sol dáwirlerde xalıqtı jawlap alǵan arab basqınshılarınıń háreketleri muzıkaǵa tán ásbaplarımızdıń bir qansha waqıt dawamında xalıq arasında kózge kórinbey ketiwine sebep boldı. Olar bárshe saz-ásbaplarımızdı hátte olardı xalıqqa inam etetuǵın atqarıwshıları menen birge joq qılıp jibergen edi.

Arablar Orta Aziyanı jawlap alǵannan keyin Islam dini menen burıńǵı barlıq mádeniy baylıqlardı sıpırıp taslawǵa urınıp, sazdı «shaytannıń isi, elge apat keltiredi»,-dep xalıqtıń kewil kóterip, erkin ómir súriwin qadaǵan etti. Bul tuwralı marhum Juman baqsınıń hayalı Biybiraba Juman baqsıdan esitken ańızın bılayınsha gúrriń etedi: «Erte zamanlarda Buxara amiriniń qol astında jasawshı xalıqlarǵa sháriyattıń kórsetiwi boyınsha saz shertip, qosıq aytqan adam dozaqıy, kimde kim saz shertip qosıq aytsa, ózi ólimdar, malı patshalıq», - dep húkim shıǵaradı. Usı qadaǵan etiwshilik jaǵdayında saz sáwbetsiz xalıqtıń bir qansha toy-merekeleri de ótedi. Biraq, saz sáwbetsiz ótken toylar kewilsiz óte beredi. Bunnan ábden shıdamı ketken xalıqtıń ishinen Ǵayıp shayır degen kisi qolına duwtarı menen xannıń datxasına barıp:

Saz benen sáwbetti yalǵan demeńler,
Adam ata binyat bolǵanda bardı,

Abıl-Qabıl enesiniń qarnında,
Olar hám dúnyaǵa kelgende bardı.

- dep usı qosıqtı sazǵa qosıp aytıp, xannan bul húkimdi tárk etiwin ótinipti. Sonda kóp waqıtlardan berli saz esitpey, qulaǵı pitip júrgen xan shayırdıń dawısına balqıp ketip, oǵan taǵıda atqarıwǵa buyrıq beripti [2:127].

«…Arab basıp alıwshılıǵı arfa ásbabı ushın da kútá qáwipli boldı, biz XV-XVII ásirlerde bunnan bóten arfanıń basqa birde kórinisin taba almaymız, onnan keyin ol Orta Aziyalı miniatyuralarda azǵana waqıt taǵı kórinedi de sońınan pútkilley joq bolıp ketedi» [3:76]. Arfa ásbabı shama menen XVIII ásirge shekem Xorezm xalıqları arasında ómir súrip, bunnan keyingi dáwirde bul saz ásbabı xalıq arasında paydalanıwda pútkilley shetletilip, bul ásbaptıń ornına túrli kórinistegi qolaylıqlarǵa iye bolǵan ásbaplar payda bolıwı múmkin degen boljawlarǵa kelemiz. Máselen kóp jıllar dawamında qaraqalpaq hayal qızları tárepinen atqarılıp búgingi kúnge shekem jetip kelgen shıńqobız ásbabı da usı arfa ásbabınıń negizinde júzege kelip, sonnan dóregen degen boljawlar payda boladı.

Ázelde muzıkalıq ásbaplar haqqında, olardıń payda bolıwı, dúzilisi, dawıs tembiri haqqında watanımızdıń kóp ǵana ilimpazları ózleriniń bahalı pikirlerin bildirgen. Bular qatarında medicina hám basqa ilimlerde de óziniń neshe mıń jıllıq miynetleri menen óshpes iz qaldırǵan ullı ilimpaz Abu Ali ibn Sino óziniń «Shıpa kitabı», «Bilim kitabı», «Muzıka ilimi haqqında risola» h.t.b. miynetlerinde kóplegen ilimiy pikirlerin atap ótken. İlimpazdıń atap ótiwinshe: «Tarı qanshelli uzın bolsa, dawıs sonshelli pás shıǵadı. Kerisinshe tarı qanshelli qısqa bolsa, dawıs sonshelli bálent shıǵadı. Dawıslardıń bálent yamasa pás bolıwı úplep shertiletuǵın ásbaplar kanalınıń diametrine de baylanıslı boladı» dep kórsetedi [3:97].

Ullı danıshpan hám ilimpaz Abu Ali ibn Sinonıń joqarıda aytıp ótilgen muzıka tarawındaǵı bul bahalı pikiri pútkil Orta Aziya hám shıǵıs xalıqları muzıka mádeniyatınıń erte dáwirlerden beri muzıka ilim sıpatında júzege kelip, qáliplesip kiyatırǵanlıǵın tastıyıqlaytuǵının kóremiz. Bul pikirler búgingi kúnge shekem neshe mıń jıllar dawamında muzıka teoriyasında óziniń salmaqlı orının iyelep kelgen.

Qaraqalpaq xalqınıń arasında ázelden saz hám qosıqlar keń en jayǵan bolıwına qaramastan tiykarǵı milliy saz ásbaplarımız kópshilikti quraǵan emes. Bular arasında tartqıshtıń járdemi menen shertiletuǵın tarlı ásbaplardan qobız hám girjek, barmaq penen shertiletuǵın ásbaplardan duwtar hám shıńqobız, úplew arqalı shertiletuǵın – balaman, sırnay, úshpelek hám urıp shertiletuǵın ásbaplardan dáp ásbapları bizge shekem jetip kelgen.

Ásbaplar arasında bay tariyxqa iye qobız, duwtar, balaman, shıńqobızlar qaraqalpaq xalqınıń milliy saz ásbapları bolıp, bunnan basqaları bolsa basqa tuwısqan xalıqlar muzıka mádeniyatınıń tásiri astında bizge shekem jetip kelgen bolıwı itimal. Biraq, bul degeni bunnan aldın qaraqalpaq xalqı arasında basqa da ásbaplardıń túrleri bolmaǵan yamasa qáliplespegen degen pikirlerdiń júzege keliwi múmkin emes. Sebebi, dáwirler jıljıwı dawamında neshe bir joqarıda keltirip ótken arfa sıyaqlı yamasa basqa da saz ásbaplardıń talay túrleri payda bolıp ketkenliklerine hesh qanday gúman keltirip shıǵarmaydı [4:216].

Tarlı saz ásbaplar toparı. Qobız. Qaraqalpaq xalqı arasında kelip shıǵıwı jaǵınan eń eski, xalqımızdıń qanshadan qansha tariyxıy waqıyalarınıń gúwası, muzıka mádeniyatımızdıń altın ǵaziynesi bolıp qádirlenetuǵın milliy saz ásbaplardıń biri – qobız. Dereklerge qaraǵanda qobız ásbabı VI ásirlerde payda bolǵan. Qobız ásbabı tek qaraqalpaqlarǵa ǵana tán bolıp qalmastan, basqa da kóplegen shıǵıs xalıqlarında solar qatarında: qazaq, qırǵız, ózbek, uyǵır, ulıwma túrk tilles xalıqlarınıń kópshiliginde, sonday-aq, povoljiya, kavkaz átirapında xalıqlar, Sibir, Orta Aziya, ukraina qobızları (bandura) h.t.b. xalıqlarda da ushırasadı.

Qobız bul xalıqlar arasında ózine tán qásiyetke iye bolǵan hám hár qıylı atlar menen atalǵan. Yaǵnıy qazaq xalqında bul ásbap qol qobız dep ataǵan, shamanlarda bul ásbaptıń bas bólimi hár qıylı pópek, pár sıyaqlı bezekler taǵılıp qoyılatuǵın bolǵan hám ásbaptıń tostaǵanı ishinde kishkene aynashası bolǵan. Bul xalıq arasında qobız ásbabı «qaraqobız» hám «narqobız» dep te atalǵan. Bunday dep atalıwı da ózine tán mánis mazmunǵa iye bolǵan. Yaǵnıy qara reń qanday da bir ullılıqtı, nar sózi bolsa úlken degen maǵananı ańlatqan. Qazaq xalqında qobız shamanlardıń eń jaqın járdemshi ásbabı bolǵan. Olardıń kúndelikli turmıs tárizinde bul ásbap úlken áhmiyetke iye bolǵan [5:90].

Qobız ásbabın esitkenimizde onıń dawısı erksiz erte tariyxtı kóz aldımızǵa keltiredi. Bul ásbaptıń tembiri basqa áspablarda ushıraspaytuǵın tábiyiy ses kólemine iye. Erte dáwirlerde qobız ásbabı júdá joqarı dárejede ulıǵlanǵan. Hátteki ápiwayı qarapayım xalıq qobızǵa qol tiygiziwge de qorıqqan. Sebebi, bul saz ásbabın sonday iláhiy dep bilgen. Al, onı atqarıwshılardı bolsa qúdiretli insanlar dep túsingen. Eski ańızlarǵa qaraǵanda qobız sesti, onıń namaları hár qıylı awırıwlardı, jin-jıpırlardı, hátteki ólimdi de qashırıw kúshine iye bolǵan delingen.

Qobız ásbabı óziniń quramı, dúzilisi, jırawlardıń atqarıw sheberligi, bunnan tısqarı basqada tariyxıy dereklerge názer awdaratuǵın bolsaq, ol júdá áyyemnen kiyatırǵan eski ásbap bolǵanlıǵınan derek beredi. Sebebi, bul ásbap haqqında kóp ǵana ilimpazlarımızdıń miynetlerinde keltirip ótilgenlerin kóriwimiz múmkin. Máselen, «XI ásirdiń ullı ilimpazı Maxmud Qashqariy óziniń «Devonu luǵatit-turk» atlı miynetinde muzıkalıq ásbaplardan qobız (I tom 450 bet. Tashkent, 1960), sıbızǵı (I tom 390 bet. Tashkent, 1960), karnay (III tom 259 bet. Tashkent, 1963) ásbaplarınıń atların jiyi tilge aladı. Jáne de muzıka tiykarın joqarı dárejede bilgen XVI ásirdiń belgili muzıkantı Sultan Úvayis bolsa óz dóretiwshiligi dawamında rubabtıń grifin ózgertip, birqansha uzaytıw jolı menen qobız ásbabın oylap tabıwǵa erisken. Bunnan basqa da pikirlerge qaraǵanda hár bir ásbaptıń kelip shıǵıw tariyxı bolǵanınday qobız ásbabı haqqında da júdá qızıq hám birqansha ańızlardı atap ótsek boladı» [6:216-218].

Qobız eń áyyemgi túrk ásbabı bolıp xalqımızdıń ázelden kiyatırǵan jaǵımlı sazı ekenligi tuwralı shıǵıs xalıqlarınıń ruwxiyatında máńgi saqlanıp qalǵan Qorqıt ata tuwralı ańızlarında da kóplep kórsetiledi. Bunday ápsanalardıń birin Q.Ayımbetov belgili jırawlar Esemurat penen Qıyastan jazıp aladı.

«Qobızdıń piri IX-X ásirlerde jasaǵan Qorqıt ata hám Diywanayı burıq dep esitemiz. Bizlerden burıngı ótken jırawlar bılay dep ápsana qılatuǵın edi: Qorqıt ata aǵashtan qobız islep saz shertiwdi árman etipti. Júdá kóplegen aǵashlardan paydalanıp urınsa da, islegen qobızınan hesh kútilgen nátiyje shıǵara almaptı. Qorqıt atanıń qobız jonıp otırǵanın shaytanlar kórip, onnan qobızın kórsetiwin soraǵanda, Qorqıt ata shaytanlardan qobızdı jasırıptı. Sonnan soń Qorqıt ata ózin toǵaydan shıǵıp ketip baratırǵan kisige uqsatıp, jasırın túrde basqa joldan panalap barıp, shaytanlardıń óz-ara sáwbetlerin tıńlaptı. Shaytanlar bolsa Qorqıt ata haqqında bılay desip otır eken: «… Qorqıt ata júdá ájayıp is baslap atır eken, biraq aqırına shekem jetkere almaptı. Eger de Qorqıt ata qobızın toǵaydaǵı dońız súykelip quwraǵan jigildik jiydeniń aǵashınan jonsa, onnan tostaǵan shıǵarsa, onıń tostaǵanın baqırawıq túyeniń bas terisi menen qaplasa, oǵan kisnewik attıń quyrığınan alıp qıl taqsa, qumlıqta, tawda ósetuǵın sasıq quraydıń shiresinen (shayırınan) jaqsa, qıldıń astınan kóterip turatuǵın góne qabıqtan jonıp tiyek salsa, júdá shıqqısh ásbap bolǵan bolar edi. Qorqıt ata shaytanlardıń bul sózin esitip izine ǵırra qaytıp, shaytanlardıń aytqanınday qılıp qobızın islegen eken túrli namaǵa shertiletuǵın saz ásbabı, júdá jaqsı qobız bolıptı» [7:178-179].

Usınday ańızlardıń jáne birinde Qorqıt atanı Sırdáryanıń aǵısı boylap Karmanchadan tómenirek tawdıń etegine onı jerleydi. Onıń mazarınıń ústine Qorqıt atanıń qobızı da

qoyılǵan edi. Allanıń hámiri menen kóp waqıtqa deyin hár háptenıń juma kúnleri Qorqıt atanıń qobızınan ózinıń xojayının eske alıp otırǵanday qayǵılı dawıslar shıǵıp turatuǵın edi. Qobızdıń dawısına tereńirek dıqqat awdarıp qulaq salsaq, ol ózinıń karamatlı iyesin Qorqıt – Qorqıt dep shaqırıp turǵanın anıq esitiw múmkin edi.

Qobız ásbabı ázelden qaraqalpaq xalqı arasında qaharmanlıq dástanlarınıń atqarıwshıları bolǵan, tariyxtı bizge shekem jetkeriwde úlken úles qosqan jırawlar tárepinen paydalanılǵan. Yaǵnıy, jıraw – qolına qobız alıp xalıqtıń bay ǵáziynesi bolǵan dástanlardı, tariyxıy tolǵawlardı, jırlardı jırlap, jıyılǵan xalıqqa tamasha berip, olardıń arzıwármanların aytıwshı, xosh hawazlı atqarıwshı hám sázende bolıp esaplanadı. Joqarıda aytıp ótkenimizdey qobız ásbabı tek qaraqalpaqlarǵa ǵana tán bolıp qalmastan, barlıq túrk tilles xalıqlarına tán bolǵanlıǵı málim. Sol qatarı bul ásbaptıń sırtqı kórinisi, dúzilis forması, hátteki onnan taralǵan qaytalanbas ózine tán dawısı da bir- birine uqsas hám júdá jaqın bolıp kelgen. Yaǵnıy, bul ásbap bárshe xalıqlarda jup tar taǵılatuǵın saz ásbap bolıp, ol skripka, girjek ásbapları sıyaqlı tartqıshtıń járdemi menen atqarılǵan.

Qaraqalpaqlarda bul ásbap kópshilik jaǵdaylarda tut, erik aǵashlarınan islenip, onıń dástesi bir tárepke qaray iyilip kelgen boladı. Ol bas hám shanaq bolıp tiykarǵı eki bólekten quraladı. Qobızdıń gewdesi túye terisi menen qaplanıp, dástesine jılqı quyrığınan alınǵan jup tar taǵılıp ol kóbinese kvarta intervalına sazlanıp, bul ásbaptıń diapazonı 1,5-2 oktava kóleminde boladı. Qobızdıń kóleminiń uzınlığı onıń atqarıwshısı bolǵan jırawǵa baylanıslı. Bul ásbap bizıń milliy ásbaplarımızdıń biri bolǵan girjek ásbabı sıyaqlı dizege qoyılıp, bas bólimi atqarıwshınıń shekesine barıp turadı hám tartqısh járdemi menen shertiledi. Biraq, bul ásbaptı oynaǵan waqıtta barmaqlar girjek sıyaqlı dástege tiymeydi. Al, qobızdı oynaǵanımızda tırnaq penen barmaqtıń roli úlken. Bul usıl flajolet dep aytıladı.

Qobız ásbabınan dórelip, atqarılıp kiyatırǵan namalarǵa «Ayǵa shap», «Sholasqan», «Jerbeyit», «Tolqın», «Aytwar», «Jan-jan», «Ullı ziban», «Kelte ziban», «Jortıwlı», «Kún shıǵar», «Ilǵal» h.t.b. mısal etsek boladı [8:53].

Duwtar. Duwtar ásbabı qaraqalpaq xalqı arasında oǵada keń taralıp, maqtanıshlı milliy miyrasımızǵa aylanıp, ásirler dawamında hár qanday tariyxıy jaǵdaylarda, quwanısh-qayǵısında, toy-merekelerinde birge ómir súrip kiyatırǵan milliy baylıǵımız bolıp esaplanadı. Bul ásbap «Qaraqalpaqlarda XV ásirdiń aqırı, XVI ásirdiń baslarında júdá keńnen taraǵan saz ásbap qatarına kiredi, degen boljawlarda bar. XV ásirdiń aqırı XVI ásirdiń baslarında qaraqalpaq duwtarı eki túrli bolıp soǵılǵan. Birinshi túri perdesiz bolsa, ekinshi túri perdeli bolǵan», dep keltirip ótedi Q.Áyekeev ózinıń «Duwtar tariyxı. Duwtar shertiw hám soǵıw usılı» atlı kitabında [8:63].

Bul ásbaptıń kelip shıǵıwı haqqında basqa ásbaplar sıyaqlı kóp ǵana ápsanalardı ushıratamız.

Duwtar ázelden-aq arfa, sıbızǵı, sırnay, qobız, shıńqobız sıyaqlı ásbapları menen qanalas ásbap bolǵan. Sonday-aq, ol qaraqalpaq xalqınıń milliy muzıkalı ásbabı bolıp ǵana qoymastan, ol xalıq muzıkasın rawajlandırıwda hám muzıka mádeniyatın bayıtıwda tiykarǵı rol atqaratuǵın ásbap bolıp sanaladı. Xalqımız turmısında bul ásbabtıń qádir qımbatı sonshelli dárejede joqarı ekenligin hár bir qaraqalpaq shańaraǵında duwtar ásbabı ilinip turǵanınanaq kóremiz [9:28].

Hár bir saz ásbaptıń ózinıń shertiletuǵın namaları bolǵanınday, shıńqobızdıń da óz aldına atqaratuǵın namaları bar. Olar «Sıńsıw», «Jetim qız», «Qara jorǵa», «Átshók», «Eskek esiw», «Ala jorǵa», «Ǵaz ǵańqıldısı» h.t.b. namalar. Bul namalardıń qosıǵı bolmay qurı tekstsiz shertiledi. Sonıń menen bir qatarda bul namalar turmısta ushırasatuǵın ayırım obrazlardı súwretlewden ibarat.

Ádebiyatlar

1. Adambaeva T. Revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq muzıkası. –Nókis: 1976.
2. Ayımbetov Q. «Xalıq danalıǵı». –Nókis: 1988.
3. Ayımbetov Q. «Tariyxıy qosıqlar, jırawlar repertuarında» Ámiwdárya jurnalı №7, 1964.
4. Dáwqaraev N. «Revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatınıń ocherkleri». –Nókis: 1961.
5. Qosbergenov R. «Qaraqalpaq xalqınıń koloniyal dáwirindegi mádeniyatı hám turmısı». –Nókis: 1970.
6. Мақсетов Қ., Палымбетов К. Қарақалпақ дәстүр қосықлары. -Нөкис: «Билим», 1997.
7. Мухаммед Хошан. Бабалардың дәстүри. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993.
8. Тажимуратов А. «Қарақалпақ халық қосықлары». –Нөкис: 1965.
9. Hadirova A. Qaraqalpaq muzıka tariyxı. –Nókis: «Qaraqalpaqstan». 2019.

REZYUME. Qoraqalpoq milliy musiqasi og‘izdan og‘izga, avloddan-avlodga, ustozdan shogirdga o‘tib kelayotgan mashhur kuy biridir. Maktablarda o‘quvchilarga milliy musiqani o‘rgatish Vatanga muhabbat tuyg‘ularini rivojlantiradi.

РЕЗЮМЕ. Национальная музыка каракалпаков является одним из знаменитых из песнопений, которое передаётся из уст в уста, из поколений в поколение, от учителя к ученику. Обучение национальной музыки учащимся в школах вырабатывает патриотизм к Отечеству.

SUMMARY. The national music of the Karakalpaks is one of the most famous of the chants, which is transmitted by word of mouth, from generation to generation, from teacher to student. Teaching national music to students in schools develops patriotism for the Fatherland.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕФОРМАЛАРДЫ ТЕРЕҢЛЕСТИРИЎ ҲӘМ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ТУРАҚЛЫ РАЎАЖЛАНЫЎЫНЫҢ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

А.К.Сарыбаев – *тарийх илимлериниң кандидаты*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: иқтисодиётни модернизация қилиш, саноат, қурилиш, қишлоқ хўжалиги ва транспорт инфратузилмасидаги ислоҳотлар, иқтисодиёт соҳасини тубдан ислоҳ қилиш; ижтимоий ҳимоя, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, аҳоли хавфсизлигини ошириш, “Темир дафтар”, “Аёллар дафтарлари” ва “Ёшлар дафтарлари”.

Ключевые слова: модернизация экономики, реформы в сфере промышленности, строительства, сельского хозяйства и инфраструктуры транспортной коммуникации, коренные реформы экономической отрасли, социальная защита, малый бизнес и частное предпринимательство, повышения обеспеченности населения, «Железная тетрадь», «Женская тетрадь» и «Молодежная тетрадь».

Key words: modernization of the economy, reforms in industry, construction, agriculture and transport infrastructure, fundamental reforms of the economic sector, social protection, small business and private entrepreneurship, increasing the security of the population, "Iron Notebook", "Women's Notebook" and "Youth Notebook".

Қарақалпақстан Республикасында 2005-жылы экономикалық реформаларды буннан да былай тереңлестириў, экономикада жеке секторды көбейтиў, халық хожалығының барлық тараўларының турақлы раўажланыўын тәмийнлеў, сондай-ақ халықты социаллық қоллап-қуўатлаў бағдарламасының жаңа бағыты ислеп шығылды. Онда 2000-жылы басланған экономикалық реформалардың кейинги басқышында

экономиканы және де еркинлестириў ҳәм модернизациялаў ҳәм де елимиздеги қолайлы исбилерменлик орталығын қәлиплестириўдиң тийкарғы бағдарлары белгилеп берилди.

Қарақалпақстанда экономикалық реформаларды иске асырыўда ҳәм халықтың социал-экономикалық шәраятларын жақсылаўда бир қатар унамлы өзгерислер жүз берди. Экономикалық раўажланыўы нәтийжесинде аймақтың финанслық турақлылығы тәмийинленди. Буған санаат өнимлери көлеминиң турақлы артыўы, өндирис инфраструктурасы раўажланып баратырғаны себепли ерисилди. Соны да айрықша атап өтиўимиз керек, Қарақалпақстан Республикасы ғәрезсизлик жылларында санааты раўажланған, экономикалық потенциалы жыл сайын өсип баратырған ири индустриал регионға айланды. Аўыл хожалығы өнимлерин жетистириў ҳәм оларды қайта ислеў менен бирге химия санааты, электронэнергетика, тоқымашылық, азық-аўқат санааты жедел раўажланды.

Қарақалпақстандағы бай минерал шийки зат дереклерин жоқары заманагой технологиялар тийкарында өзлестириў, сонын есабынан аймақтың экономикасын раўажландырыў, халықты жумыс пенен тәмийинлеў, усы тийкарда халықтын абаданлығын арттырыў бойынша оғада улкен жумыслар әмелге асырылды. Буның айқын мысалы ретинде, Орайлық Азияда бирден-бир болған Қоңырат сода заводының 2006-жылы иске түсирилиўи республиканың экономикалық потенциалының беккемлениўине, экспорт көлеминиң артыўына, адамлардың жумыс пенен тәмийинлениўине хызмет етти. Бул қәрхана толық қуўатлылықта ислеп баслап тек 2012-2016 жж. өзинде-ақ кальцийлестирилген сода ислеп шығарыўдын куўатлылығы 2 есеге арттырылды ҳәм жылына 200 мын тоннаға жеткерилди [1:1].

Және бир улкен жойбар – Устирт газ-химия комплекси санаатымыздын локомотивине айланып, Үстирт кеңисликлери менен Арал теңизи акваториясында онлаған сырт елли шериклер менен бирликте нефть, газ, углеводород кәнлерин излеп табыў ҳәм қазыў, ҳәрекеттеги қудықларды реконструкциялаў жумыслары алып барылды. 2015-жылы декабрь айында иске тусирилген бул комплекс жылына 4 миллиард кубометр газди кайта ислеў тийкарында 400 мын тонна полиэтилен, 100 мын тонна полипропилен, 100 мын тоннадан аслам пиролиз суйықлығын ислеп шығарыў куўатлылығына ийе болды [2: 3].

Буннан басқа, сол жылларда избе-из алып барылып атырған реформалардың нәтийжесинде Аралбойы аймағында жыл сайын санаат раўажланып, жаңа қәрханалар иске түсирилди. Бунда импорт орнын басыўшы өнимлер ислеп шығарыў ҳәм де өндиристи миллийлестириў бағдарламасына тийкарғы итибар қаратылды. Мысалы ушын, 2012-2016 жыллары Қарақалпақстан Республикасындағы 12 аймақлық қәрханада Жергиликлилестириў бағдарламасы тийкарында 186 миллиард сумлык оним ислеп шығарылған. Бул жерде жумыс ислеп атырған 66 қоспа қәрхананын 30ы тийкарынан бурын бундай қәрханалар болмаған районларда усы жыллары шөлкемлестирилген еди. Солай етип, Қарақалпақстанда қайта ислеў қәрханаларын жаңа технологиялар тийкарында модернизациялаў нәтийжесинде жәҳән стандартларына толық жуўап беретуғын жаңа өним түрлерин ислеп шығарыў кең жолға қойылды. Нәтийжеде, егерде 2000-2010 жылларда Каракалпакстанда жалпы аймақлық өним (ЖАӨ) ислеп шығарыўдың өсиў пәти 108 процентти қураған болса, кейинги 2010-2016-жыллары ЖАӨ нин колеми 1,5 есеге кобейди, онда санааттын улеси 31 проценттен артты. Экономикадағы өсиў пәтлерин санааттың жедел раўажланып атырғаны, өндирис қәрханаларын реконструкциялаў ҳәм модернизациялаў, әсиресе, салаға инвестицияларды тартыў арқалы әмелге асырылды [3:1-2].

Санаат өндириси көлеминиң өсиўине қарамастан, Қарақалпақстанда аўыл хожалығы экономикада баслы орынды ийелеп турды. Арал бойында жузеге келген қыйын ҳәм аўыр климат шараятына қарамастан Қарақалпақстанлы дийкан ҳәм фермерлердин пидакерлик мийнети себепли аўыл-хожалығы саласында улкен нәтийжелерге ерисилди. 2001-жылда 43 мың тонна бийдай жетистирген дийқанларымыздың қырманы 2010-жылда 201 мың тоннаны қурады. Усы дәўирде палыз өнимлерин жетистириў көлеми 30,7 мың тоннадан 134,2 мың тоннаға көбейди. Зүрәәтлилик 81,7 центнерден 143,8 центнерге артты. Бул өз гезегинде, аўыл хожалығы өнимлерин қайта ислеўди жолға қойыўға имкан жаратып, мийўе-палыз өнимлерин қайта ислеў көлеми бес есеге артты. Шарўашылық өнимлерин жетистириў көлеми де артып, қусшылық, пал ҳәррешилик, балықшылықты раўажландырыўға исенимли қәдем тасланды [4: 2].

2014-жылға келип республикадағы 263 мың нан зыят жер майданы аўыл хожалығына тийисли болып, бунда тийкарғы тараўлары ғәллешилик (бийдай ҳәм салы өсириў), пахташылық, мал шарўашылығы ҳәм жипекшилик саналды. Елимизде жеке сектордын улесин кобейтиўге каратылган илажлар фермер хожалыкларынын тез пәт пенен раўажланыў ушын имканиятлар жаратылғаны себепли, бул дәўирде Қарақалпақстанда 4 мыңнан аслам фермер хожалықларында 192 мың адам жумыс исследи.

Аўыл хожалығында фермерлик ҳәрекети раўажланып, өним жетистириўдиң нәтийжелилиги артты. Улыўма, 2010-2016 - жылларыда Каракалпакстанда аўыл хожалығы өнимлеринин көлеми 1,9 есеге ости. Республикада 2016-жылы пахта ҳәм бийдайдан мол зурәәт жетистирилип, шәртнамалы режелер артығы менен орынланды. Сонын менен бирге, 450 мын тоннаға шамалас картошка, мийуе-овощ ҳәм палыз өнимлери яки бул бағдарда 2011-жылға салыстырғанда 1,6 есе коп зурәәт алынды. Сондай-ак, 40 мын гектар майданда 140 мын тоннадан аслам салы жетистирилген [5:2].

Ғәрезсизлик шарапаты менен заманагөй транспорт коммуникация инфраструктурасының тез пәтлерде раўажланыўы нәтийжесинде автомобильде жүк тасыў, соның ишинде, транзит жүк тасыў көлеми тек 2010-жылда 2005-жылға салыстырғанда 61 процентке өсти. Соны да айрықша атап өтиў керек, жәҳән үлгилери дәрежесинде қурылып атырған Өзбекстан миллий автомагистралы – Гүзар-Бухара-Нөкис-Бейнеў жолының Қарақалпақстан Республикасы аймағынан өтетуғын 132 километрлик бөлегинде реконструкция жумыслары бул дәўирде алып барылды [6:2]. Бундай ири автотрассаның қурылыўы елимиздиң экономикалық потенциалының буннан былай да өсиўине, экспорт ҳәм импорт имканиятларының артыўына, халықаралық экономикалық байланыслардың және де беккемлениўине хызмет етеди.

Солай етип, экономикалық реформалардың әмелге асырыў нәтийжесинде Қарақалпақстанда халық хожалығының жағдайы бир қанша турақласты ҳәм үлкемиз экономикалық өсиўшиликке еристи. Улыўма алғанда, 1991-2014 жыллар даўамында Қарақалпақстан Республикасының жалпы аймақлық өними 3,1 есеге осиў тәмийинленди. Бунда санаат өнимлери көлеми 2,7, аўыл хожалық өнимлери 12, қурылыс жумыслары 4,7, киритилип атырған инвестиция көлеми 5,6 есеге ости [7:2].

2017-2021-жылларда Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың Ҳәрекетлер стратегиясы бойынша мәмлекетимизде алып барылған халықшыл сиясат,

экономиканы либералластырыў хәм социаллық қорғаўға берилген айрықша итибар нәтийжесинде Өзбекстан, сонын менен катар Қарақалпақстан экономикасының барлық тараўлары раўажланыўдың жаңа басқышына көтерилди. Бундай унамлы нәтийжелер негизинде Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёев тәрепинен қабыл етилген анық мақсет хәм ўазыйпаларды өзинде жәмлеген Пәрман хәм қарарлар үлкен әҳмийетке ийе болды. Бул ҳүжжетлер халқымыздың абат турмысын тәмийинлеў және оларға қолайлы шараят жаратыў, экономикамызды беккемлеў, халықтың дәраматларын арттырыў, исбилерменликти раўажландырыў, халық хожалығы тараўларды буннан былай да жетилистириўге әҳмийетли тийкар болды.

Сондай-ақ, елимиздің жаңа раўажланыў басқышында ең дәслеп, аймақларды, район хәм қалаларды комплекс хәм теңсалмақлылықта социаллық-экономикалық жақтан раўажландырыў мақсетинде Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2017-жыл 18-январьдағы «2017-2021-жылларда Аралбойы регионын раўажландырыў бағдарламасы ҳаққында»ғы қарарына муўапық, халықтың саламатлығын тиклеў хәм қорғаў, экологиялық машқалаларды кемейтиў, инженерлик-коммуникациялық тармақларды қурыў жумыслар әмелге асырылды, соның менен бирге Мойнақ, Шоманай, Қанлыкөл, Тахтакөпир, Шымбай районларында санаат тараўларында жаңадан шөлкемлестирилген микрофирмалар менен киши кәрханалар салық төлемлеринен азат етилди. Ал, усы жыл 28-февральдағы «Қарақалпақстан Республикасы Мойнақ районын 2017-2018-жылларда экономикалық раўажландырыў хәм халықтың бәнтлигин тәмийинлеў бойынша қосымша илажлар бағдарламасы ҳаққында»ғы қарары усы районның социал-экономикалық раўажланыўына тийкар жаратты [8:1].

Сондай-ақ, Президентимиздиң арнаўлы қарары тийкарында санаат потенциалын және де арттырыў мақсетинде Шымбай, Қоңырат, Тақыятас, Хожели, Әмиўдәрья, Беруний районларында санаат зоналары шөлкемлестирилди [9:2].

Соны да айрықша атап өтиўимиз керек, Қарақалпақстанды хәр тәреплеме раўажландырыў ушын Президентимиздиң тәрепинен 2020-жылы әҳмийетли еки қарар қабыл етилди. Биринши, 11-ноябрьдеги «2020-2023-жыллары Қарақалпақстан Республикасын социаллық-экономикалық раўажландырыў илажлары ҳаққында»ғы қарары менен халықтың турмысын жақсылаў және барлық қала хәм районларды, тараўларды жедел раўажландырыўға хызмет ететуғын бағдарлама белгилеп алынды. Екинши, 2020-жыл 5-декабрьдеги «Қарақалпақстан Республикасында суў ресурсларынан нәтийжели пайдаланыў хәм жерлердиң мелиоративлик жағдайын жақсылаў бойынша кешиктирип болмайтуғын илажлар ҳаққында»ғы қарар болып, оны Аралбойында жасаўшы пүткил халқымыз тәғдирине байланыслы болған халықтың турмыс абаданлығын жақсылаўға тийкар жарататуғын әҳмийетли ҳүжжет болды [10:2].

Соның менен бирге, елимиздиң басшысы Қарақалпақстанды буннан былай да раўажландырыўда бес тийкарғы ўазыйпаны белгилеп берди. Атап айтқанда, инвестицияларды кеңнен тартқан ҳалда санаатты жедел раўажландырыў, импорт орнын басатуғын өнимлер ислеп шығаратуғын кәрханаларды көбейтиў, киши бизнес және жеке исбилерменликти қоллап-қуўатлаў, сол арқалы халықтың бәнтлигин тәмийинлеў, аўыл хожалығына заманагөй технологияларды кеңнен енгизиў хәм өнимлерди қайта ислеп шығарыўды көбейтиў илажлары белгиленди.

Буннан тысқары, заманагөй инженерлик-коммуникация, жол-транспорты, социаллық инфраструктураны жаратыў, усы арқалы халыққа, соның менен бирге исбилерменлик субъектлерине қолайлы шараят жаратыў, Аралбойы халқының жасаў шараятларын жақсылаў бойынша ўазыйпалар белгиленди. Усылар менен бир қатарда, кем тәмийинленген, жәрдемге мүтәж шаңарақларды қоллап-қуўатлаў мақсетинде «Темир дәптер», «Ҳаял-қызлар дәптери», «Жаслар дәптери» жолға қойылды.

Усы жоқарыдағы бағдарламалардың табыслы әмелге асырылыўы нәтийжесинде Қарақалпақстан Республикасы экономикасының және де беккемлениўи, исбилерменликти қоллап-қуўатлаў, халықтың турмыс абаданлығын арттырыў хәм инсанларды социаллық қорғаў сыяқлы ийгиликли ислери, санаат, экономика, қурылыс, транспорт хәм басқа да тараўларда жоқары нәтийжелериге еристи. Улыўма алғанда, 2017-2021-жыллар даўамында Қарақалпақстан Республикасының жалпы аймақлық өними 32% өсиў тәмийинленди. Бунда санаат ислеп шығарыў 30%, аўыл хожалығы өнимлерин ислеп шығарыў 20%, искерлик көрсетип атырған кәрханалар саны 59% өсти. Соның менен бирге, 2.278 км суў трубалары тартылды хәм оңланды, 4.390 мың квадрат метр үй-жай пайдаланыўға тапсырылды, мектепке шекемги оқыў орынларында 15,2 мың, мектеплерде 38,3 мың орын жаратылды, 127 мыңға жақын жаңа жумыс орны жаратылды [11:21]. Бул Қарақалпақстанда экономиканың барлық тараўларында макроэкономикалық көрсеткишлердиң турақлылығы даўам етип атырғанын көрсетеди хәм путкил елимиз қатарында Қарақалпақстанның экономикасы да жоқары пәтлер менен раўажланып атырғанынын нәтийжеси болып табылады.

Экономикамыздың тийкары болған исбилерменликти және де раўажландырыў – бул мәмлекетлик сиясаттың баслы бағдарларынан саналады. 2000-жылы басланған экономикалық реформалардың кейинги басқышында Қарақалпақстан Республикасында экономиканың барлық салаларында мүлкшиликтиң жаңа түрлери раўажланыўы даўам етилди. Бул басқышта жеке исбилерменликти, әсиресе, киши хәм орта бизнес кәрханаларын кең көлемде раўажландырыў ушын шараятлар жаратыў хәм оны кепилликлеўге қаратылған бир қатар ҳуқықый-нормативлик ҳүжжетлер қабылланды. Онда исбилерменлик хызмети субьектлерин мәмлекет дизиминен өткериў механизми әпиўайыластырылды, пуқаралардың исбилерменлик хызметинде еркин қатнасыўы хәм мәпдарлығы ушын кепилликлер хәм де шараятлар жаратылды, исбилерменлердиң жеңиллетилген кредит алыў ушын ҳуқықлары беккемленди.

Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың бес тийкарғы бағдары бойынша Ҳәрекетлер стратегиясының қабыл етилип, онда мәмлекетимизде исбилерменликти раўажландырыў хәм қоллап-қуўатлаў ең баслы мақсетлердиң бири етип белгиленди. 2017-2021-жыллар даўамында киши бизнес хәм жеке исбилерменликти қоллап-қуўатлаў мақсетинде амелге асырылған жумыслар – салық хәм басқа да төлемлерде жеңилликлер бериў, жаңа жумыс орынларын жаратыў, исбилерменлердиң машқалаларын шешиўде мәмлекетлик хызметлер агентлиги орайлары шөлкемлестирилиў, Бизнес-Омбудсман бөлимлериниң жумыс баслағаны, Өзбекстан Республикасы Бас министриниң Исбилерменлердиң мүрәжатларын көрип шығыў қабыллаўханаларының ашылғанлығы айрықша әҳмийетке ийе болды.

Қарақалпақстанда бул жыллары исбилерменликти және де жедел раўажландырыўға итибар күшейтирилип, республикада исбилерменликти раўажландырыў, инвестицияларды тартыў хәм бизнес жүргизиў ушын қолайлы орталық жаратыў, исбилерменлердиң нызамлы мәплерин қорғаўдың

ҳуқуқый кепилликлерин беккемлеў тараўында кең көлемли жумыслар әмелге асырылды. Усындай қолайлы шараятлар жаратылыўы нәтийжесинде киши бизнес ҳәм жеке исбилерменлик субъектлериниң саны Қарақалпақстан Республикасы бойынша 2000-жылда 9063 ти қураған болса, 2021-жылға келип олардың улыўма саны 20 мыңға жетти [12:1]. Бүгинги күнде экономикамыздың раўажланыўына үлес қосып атырған исбилерменлик субъектлериниң түрли тараўларда жумыс алып барып, өз мийнети менен үлкен жетискенликлерге ерисип атырғанын көриўимизге болады. Атап айтқанда, аўыл хожалығы тараўында, саўда тараўында, қурылыс ҳәм санаат тараўларында жоқары көрсеткишлерге ерисилмекте.

Әдебиятлар

1. «Бизнес-вестник Востока»: http://www.uzbekistan.org.ua/ru/investclimat //kungradskij-sodovyj-zavod-vvel-v-stroj-vtoruyu-ochered-moshchnostej.html
2. /«Еркин Қарақалпақстан». 6 декабрь 2015 жыл
3. /«Вести Каракалпакстана». 2011 год 27 августа; «Еркин Қарақалпақстан». 15 ноябрь 2016 жыл
4. /«Еркин Қарақалпақстан». 16 август 2011.
5. /«Еркин Қарақалпақстан». 15 ноябрь 2016.
6. /«Вести Каракалпакстана». 2011 год 27 августа
7. /«Еркин Қарақалпақстан». 29 август 2015.
8. /«Еркин Қарақалпақстан». 8 август 2017.
9. /«Еркин Қарақалпақстан». 31 август 2018.
10. /«Еркин Қарақалпақстан». 1 июль 2021.
11. КА ҚР Кәмбағаллықты қысқартыў ҳәм бәнтлик министрлиги. Инфографика: Социально-экономическое развитие Республики Каракалпакстан за 2017-2021 годы. -Н.: 2022.
12. /«Еркин Қарақалпақстан». 3 май 2021.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада 2000 йиллардан бошлаб мамлакатимизда бошланган иқтисодий ислоҳотлар даврида ва кейинги босқичларда, шунингдек, туб ислоҳотлар даврида Қорақалпоғистон Республикаси халқ хўжалигининг барча тармоқларининг барқарор ривожланишини таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар кўрсатилган. 2017-2021 йилларда иқтисодиёт секторининг шунингдек, вилоятда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида иқтисодиётни модернизациялаш масалалари ўз ифодасини топгани иқтисодиётда хусусий секторни кўпайтириш, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш жараёнларини кўрсатмоқда.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлены мероприятия, направленные на обеспечения стабильного развития всех отраслей народного хозяйства Республики Каракалпакстан в период начавшихся экономических реформ в стране с 2000-х годов и в последущие этапы, а также в период коренных реформ экономической отрасли в 2017-2021 годы. Также на пути углубления экономических реформ в крае отражены вопросы модернизации экономики, где показаны процессы увеличения частного сектора в экономике и социальная поддержка населения.

SUMMARY. This article presents measures aimed at ensuring the stable development of all sectors of the national economy of the Republic of Karakalpakstan during the period of economic reforms that began in the country since the 2000s and in subsequent stages, as well as during the period of fundamental reforms of the economic sector in 2017-2021. Also, on the way to deepening economic reforms in the region, the issues of modernizing the economy are reflected, which shows the processes of increasing the private sector in the economy and social support for the population.

TARIYXÍY SHÍNLÍQTÍ IMITACIYALAWDA MUZEY EKSPONATLARÍNÍŃ ÁHMIYETI

A.S.Seyfullaev – *tayanısh doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: tarixiy voqelik, tarixiy tafakkur, muzey, muzey ekspozitsiyalarini imitatsiyalash, muzey pedagogikasi, virtual ekspetsiya, madaniy tarbiya.

Ключевые слова: историческая реальность, историческое мышление, музей, имитация музейных экспозиций, музейная педагогика, виртуальная экспедиция, культурное воспитание.

Key words: historical reality, historical thinking, museum, imitation of museum expositions, museum pedagogy, virtual expedition, cultural education.

Búgingi kúni mámleketimizde milliy rawajlanıwdıń jaǵa dáwirine qádem taslamaqta. Barlıq tarawlarda úlken ózgerisler júz berip, xalqımız turmısın abadan etiwge, párawanlıǵın támiyinlewge qaratılǵan jańalanıwlar ámelge asırılmaqta. Bunıń nátiyjesinde bul baǵdarda kólemli jumıslar orınlanıp, joqarı kórsetkishlerge erisildi. Biraq, bul biz isleniwi tiyis jumıslardı islep boldıq degeni emes. Ele de isleniwi kerek jumıslar, sheshimin kútip turǵan máseleler kópshilik. Bul máselelerdiń unamlı sheshiliwi kóp jaǵınan keń jámiyetshiligimizdiń belsendiligine, xızmeti hám bilimine de baylanıslı bolıp tabıladı.

Basqa tarawlar siyaqlı, bilimlendiriw salasında da túpkilikli ózgerisler ámelge asırılıp, onnan gózlengen maqset kreativ pikirleytuǵın, logikalıq oylawǵa iye, turmıs kónlikpeleri qáliplesken náwqıran áwladtı tárbiyalap jetilistiriw bolıp tabıladı. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoev óziniń Oliy Májlis hám Ózbekstan xalqına jollaǵan Múrájatında tálim-tárbiyanıń mámleket hám jámiyet turmısındaǵı tutqan ornı hám áhmiyetine ayrıqsha toqtalıp, jaǵa Ózbekstan ushın eń úlken investiciya bolǵan bilimlendiriwdi qollap-quwatlawǵa tiykarǵı itibar qaratılıwı tiyis ekenligin atap ótti. «Mádet-tálimde, mádet-tárbiyada, mádet-bilimde». Sebebi, barlıq iygilikli islerge bilim hám tárbiya arqasında erisiledi [1].

Ótmishti úyreniw ulıwma insanıy qádiriyatlardı aǵlap jetiwde, óz ata-babalarınıń jáhán mádeniyatına qanshelli dárejede úles qosqanlıǵın biliwde hám bul dástúrlerdi dawam ettiriwge múnásip bolıwları kerekligin seziniwleri ushın da áhmiyetli. Tariyxıy bilimlerdiń hár bir insan ushın áhmiyeti qanshelli úlken ekenligin tereń sezingen halda, mámleketimizde tariyxtı oqıtıw mámleket siyasatı dárejesine kóterildi. Sebebi, tariyx sabaqları insandı sergeklikke úyretedi, erk-ıqrarın bekkemleydi [2].

Mámleketimizde social-gumanitar ilimlerdiń rawajlanıwı hár bir insannıń ótmishti aǵlap jetip, keleshegin boljawına, juwmaqlar shıǵarıwına úlken járdemin tiygizedi. Sonlıqtanda Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoev ilimdi rawajlandırıwǵa baǵıshlanǵan májilislerde, alımlar menen bolǵan ushırasıwlarında bul baǵdardaǵı isleniwi tiyis jumıslar júzesinen óziniń pikirlerin bildirip kelmekte: Atap aytqanda, «Bir haqıyqattı bárshemiz tereń túsinip alıwımız zárúr: milliy tariyxtı, milliy ruwx penen jaratıw kerek. Bolmasa onıń tárbiyalıq tásiri bolmaydı. Biz jaslarımızdı tariyxtan sabaq alıw, juwmaq shıǵarıwǵa úyretiwimiz, olardı tariyx ilimi, tariyxıy oy-óris penen qurallandırıwımız zárúr» [3] degen pikiri búgingi kún ushın aktual másele bolıp tabıladı.

Ulıwma orta bilim mekteplerinde ótiletuǵın tariyx páni sabaqlarında oqıwshılardıń tariyxıy bilimlerin, oy-órisin rawajlandırıwda muzey ekspoziciyalarınıń ornı girewli. Muzey degende xalıqtıń, eldiń, millettiń, mámlekettiń tariyxın, ekonomikasın, ruwxıy turmısın, kórkem-ónerin, tábiyatın, milliy qadriyatların jıynap, qádirlep-qásterlep saqlap, úgit-násiyatlap hám keleshek áwladqa jetkerip, onı

tárbiyalawǵa xızmet etetuǵın mekeme túsiniledi. Ekinshi jaǵınan muzeyler ilimiy-izertlew jumısların alıp barıwshı orın. Ilimniń rawajlanıwı menen muzey isi de ósip rawajlanadı.

Muzey tabılmaların tariyx sabaqlarında hám klasstan tıs jumıslarda nátiyjeli qollanıw múmkin. Muzeylerde shólkemlestirilgen sabaqlar óziniń tásirsheńligi hám qızıqlı bolıwı menen ajıralıp turadı. Muzeydiń ayırım eksponatların uslaw, qolǵa alıp kóriw múmkinligi, qıyalıy túrde tariyxıy dáwirge sayaxat etiwge imkan beredi. Bunıń ózi izertlewshi-alımlardıń muzeylerde maǵlıwmatlar obrazlılıq, kórgizbelilik xarakterge iye bolıp, tariyxıy oylaw iskerligin arttıradı, sociallıq tájriybelerdiń hám mádeniyattıń áwladtan-áwladqa ótiwin támiyinlewshi qural bolıp xızmet qıladı degen pikirleri qanshelli haqıyqat ekenligin tastıyıqlaydı [4].

Muzeyler búgingi kúnde bilimlendiriw mekemeleri menen tıǵız baylanısta jumıs alıp baradı. Muzey pedagogikası rawajlanıp barmaqta. Olarda bilimlendiriw baǵdarlamaların islep shıǵıwshı, sabaqlar alıp barıwshı arnawlı bólimler dúzilip, bilimlendiriw mekemeleri oqıwshıları ushın óz aldına ekspoziciyalar shólkemlestiriledi. Muzeylerdiń bilimlendiriw quramlarında maman oqıtıwshılar, klasstan tıs jumıslardı shólkemlestiriwshiler hám oqıwshılarǵa qosımsha bilim beriwshi pedagoglar xızmet qıladı. Bilimlendiriw shólkemleri hám muzeyler ortasında eń kóp tarqalǵan birge islesiw jumıslarınıń biri bul hár qıylı túrdegi ruwxıylıq ilajlar hám muzeylerde sabaq shólkemlestiriw bolıp tabıladı.

Mektep oqıwshıları muzey sayaxatları dawamında úlkeniń tariyxı hám ótmishtegi ata-babalarımızdıń dóretiwshilik xızmeti haqqında baqlawlar júrgizip, olardı jazıp aladı, pikirlew dárejesi tereńlesip baradı. Eksponatlar menen tanısıwı, olardıń hár biri menen óz betinshe dóretiwshilik penen is júrgiziwi sıyaqlı eń áhmiyetli qábiletlerin tárbiyalaydı.

Búgingi kúnde kóplegen muzeyler ózleriniń virtual platformaların tayarlaǵan bolıp, olardan aralıqtan turıp paydalanıw múmkinshilikleri jaratılǵan. Bul onlayn formattaǵı tariyx sabaqların virtual muzeylerde ótkeriw imkanın beredi. Virtual muzeyler onlayn sabaqlar yamasa klasstan tıs jumıslardı ótkeriwde jańa múmkinshiliklerdi jaratıp berdi. Muzey eksponatları virtual tárizde, túrli formada kórsetip beriledi. Virtual túrde ekskursiyalar, turlar, prezentaciyalar hám lekciyalar ótiwge boladı. Tariyx sabaqlarında muzey zallarına kiriw, ayırım eksponatlardı kóriw yaki muzey xızmetkerleriniń maǵlıwmatların tıńlaw múmkin.

Mámleketimizde barlıq tarawlarda bolǵan ózgerisler sıyaqlı muzeyler iskerliginde de jańa dáwir baslandı. Ózbekstan Respublikasınıń Muzeylerdi rawajlandırıwǵa tiyisli qatar Pármen hám qararları, ásirese 2014-jıl 11-iyuldegi "Mámleket muzeyleriniń balalar hám olardıń ata-analarına ashıqlıǵın támiyinlew is-ilájları haqqında"ǵı Qararı muzey pedagogikasın, tiykarınan muzeylerde balalar menen islesiwdi alıp barıwdı jolǵa qoyıw boyınsha is-ilajlar, baǵdarlamalastırıw bazasın islep shıǵıw sıyaqlı aktual wazıypalardı qoydı.

Balalar – mádeniy mıyrasımız dawamshıları sıpatında muzeydiń turaqlı qatnasıwshıları esaplanadı. Muzey – tek ǵana ruwxıy-ağartıwshılıq mákanı bolıp qoymay, bálkim kórgizbeli qurallar menen bilim beriwshi úlken quwatqa iye bolǵan tárbiya oshaǵında bolıp tabıladı [5]. Usı sebepten, bilimlendiriw sistemasında ámelge asırılatuǵın tálim-tárbiya jumıslarınıń nátiyjeliligin támiyinlewde mekteptegi jámáati ushın klastan tıs jumıslarda muzeylerdiń áhmiyeti úlken. Bunıń ushın pánlerdi aldınan muwapıqlastırıp reejege kirgizilgen ámeliy sabaqlar, ekspediciya - sayaxatlar menen baylanıstırǵan halda ótiliwi temanı tereń ózlestiriw effektin arttıradı.

Oqıwshı-jaslar muzeylerdiń turaqlı qatnasıwshıları bolǵanı ushın olar menen islew muzeytanıwshılıqtıń turaqlı zárúr máselelerinen esaplanıp, bunıń ushın zaman talabına sáykes túrli ilájlardı da islep shıǵıw kerek boladı. Bul haqqında J.Ismoilovanıń "Muzey pedagogikası: tájiriybe hám izleniwler" atamasındaǵı maqalasında tómendegi pikirler bizge muzey pedagogikasın rawajlandırıwǵa járdem beredi: XXI ásir baslarına kelip zamanagóy muzeylerde oqıwshı hám studentler menen islew proceslerinıń jańa jónelisleri rawajlana basladı. Hátte mektepke shekemgi tárbiya mekemeleri menen de qarım-qatnas boyınsha avrıqsha tayarlıq kerek boladı. Nátiyjede tájiriybeler negizinde pedagogika pániniń jańa baǵdarı-muzey pedagogikası qáliplesti. Muzey pedagogikası óziniń hár túrli usılları menen túrli jastaǵı insanlar qálbine jol tabıwǵa úlken járdem beredi. Muzey eksponatları, kórsetiwge qoyılǵan buyımlar balalar hám túrli jastaǵı oqıwshılar ushın júdá sırlı hám qızıǵarlı boladı. Mádeniy tárbiya beriwshi pedagog usı sıyqırlı dúnyaǵa alıp kiriwshi jolbasshı wazıypasın orınlaydı [6].

Búgingi kúnde kóplegen shet el muzeyleri teatrlastırılǵan sahnalardan paydalanılmaqta. Bul, ásirese, tariyx hám texnika muzeylerinde unamlı nátiyje beredi. Bul tamashalar bir topar muzey xızmetkerleriniń belgili bir dáwirdi sáwlelendiriwshi qahramanlardıń obrazına kiriwi yaki ekskursovovodlardıń tema boyınsha lipas kiyiwi menen kózge taslanadı.

Tariyxqa qánigelisken muzeylerdiń túrli joybarlar menen islew imkaniyatı joqarı. Máselen, eksponattı tek ǵana teoriyalıq jaqtan emes, ámeliy tárepten de keliwshilerge kórsetiw olardıń qatnasıwı ushın imkaniyat jaratıwı múmkin [7].

Juwmaqlap aytqanda uzaq ótmish sınawlarınan búgingi kúnge shekem óziniń biybaha qunın joytpaǵan bay miyraslarımızdı ózinde jámlegen muzey eskponatları tariyxıy shınlıqtı ashıp beriwshi tiykarǵı derek bolıp tabıladı. Ósip kiyatırǵan náwqıran áwladımızǵa ótmish tariyxımız haqqında muzey tabılmaların imitaciyalaw arqalı tereńnen bilim beriw, tariyxıy processlerge qatnaslılıq sezimlerin sińdirip barıw hám búgingi zamanagóylilik penen baylanıstırıp juwmaqlar shıǵarıwǵa úyretiw oǵada áhmiyetli esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Mirziyoev Sh.M. / «Xalq so'zi». № 272 -son, 2022- yil 21-dekabr.
2. Mirziyoev Sh.M. / «Xalq so'zi». №13-son, 2021- yil 20-yanvar.
3. Karimov I.A. «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q». –Toshkent: «Sharq», 1998.
4. Serikov V.V. Esteticheskiy potencial obrazovatelnogo processa kak uslovie formatirovaniya tvorcheskogo opıta uchashixsya. // Pedagogicheskoe isskustvo, 2017. №2 (2) -S. 62-67.
5. Muzeyler haqqında Ózbekstan Respublikasınıń Nızamı. 2008, 12-sentyabr, 177-san.
6. Ózbekstan Respublikasınıń «Muzeyler haqqında»ǵı Nızamın júzege shıǵarıw ushın zárúr bolǵan normativ-huqıqıy hújjetlerin tastıyıqlaw haqqında Ózbekstan Respublikası Ministler Kabinetiniń qararı. 2010, 12-aprel, 68-san.
7. Ismoilova J. Muzey pedagogikasi: tajriba va izlanishlar. //«Moziydan sado» 1.(61).2014, 19-b.
8. Xodjaev B.X. Umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta'minot vositasida rivojlantirish., Doktorlik dissertatsiya. –Toshkent: 2016.

REZYUME. Maqolada bugungi kunda tarixiy voqelikni imitatsiyalashda muzeylar, undagi noyob eksponatlar orqali o'quvchilarga tarixiy bilimlar, tarixiy tafakkurning yuksalishida juda ahamiyatli ekanligi haqida so'z etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о том, что музей имеет большое значение в имитации исторической реальности, в развитии исторических знаний и исторического мышления через уникальные экспонаты.

SUMMARY. The article says that museums are of great importance in imitating historical reality, in developing historical knowledge and historical thinking through unique exhibits.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

УДК 81'366.548

NEMIS TILIDAGI AKKUZATIV KELISHIGINING QORAQALPOQ TILIDA IFODALANISHI

G.Abishova – *o'qituvchi*
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so'zlar: qiyosiy tipologiya, qardosh bo'lmagan tillar, nemis tili, qoraqalpoq tili, akkuzativ va tushum (tabis) kelishiklari.
Ключевые слова: сравнительная типология, неродственные языки, немецкий язык, каракалпакский язык, винительный и аккузативный падежи.
Key words: comparative typology, unrelated languages, German, Karakalpak, accusative cases.

So'nggi vaqtlarda xorijiy tillarni o'rganishga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda. Chet tilini o'rganuvchi ona tiliga xos bo'lmagan til hodisalariga duch keladi. Bu esa o'rganilayotgan til xususiyatlarini o'zlashtirishda qiyinchiliklarni yuzaga keltirib chiqaradi. Ushbu qiyinchiliklar natijasida yo'l qo'yilish mumkin bo'lgan holatlarni bartaraf qilish uchun xorijiy til bilan ona tilining o'xshash yoki noo'xshash tomonlari to'la hisobga olinishi lozim.

E'tiborga loyiq tamoni shundaki, o'zbek tili german va roman tillari bilan qiyosiy tipologik tadqiqot qilingan bo'lsa, qoraqolpoq tili faqatgina german tillari – ingliz va nemis tillari bilan qiyosiy o'rganildi va shunday bo'lib qolmoqda. Buning sababini ham Qoraqalpog'iston oliy o'quv yurtlarida faqat german tillarining o'qitilishida ko'rish mumkin.

Xorijda, shuningdek, mamlakatimizda chop etilgan ilmiy tadqiqot ishlarida qiyoslash hamda taqqoslash atamalarini bir-biridan ajratish, farqlash va boshqa-boshqa xodisalar sifatida olib qarash hollari kuzatiladi.

Qiyoslash va taqqoslash atamalarining bugungi kunda saqlanib kelayotgan chigalliklarining asosiy sabablari lingvistikada qiyosiy metodlarni qo'llash metodik manbalarda qiyosiy metodlar sifatida ishlatila boshlanishi hamda G'arbiy Yevropa tilshunosligida qo'llanadigan *"Comporative", "Vergleichen",* va *"Compare"* atamalari *"qiyoslash"* va *"taqqoslash"* atamalarini qoplaydi, ammo tilshunoslikda bu istilohlar, asosan, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik ma'nosida qo'llaniladi [4: 35-38].

Vaholanki, tilshunos olim Erbenning ta'kidlashicha nemis tilidagi leksikaning 50-60 foizini ot turkumiga mansub so'zlar tashkil qilar ekan [1:35]. Bunda u ot bo'lmagan boshqa so'zlarning atalishini ham nazardan chetda qoldirmagan.

Olmoshlar jo'nalish (barıs) kelishigida asosan affiksli ishlatiladi.

1. Kishilik olmoshlari:

Al, men sizdi úyińizge deyin shıǵarıp salaman.
Ol meni, men onı kórdim. (O.Ayjanov «Aral qushaǵında»)

2. O'zlik (ózlik) olmoshi o'z, kelishik affiksidan oldin egalik affiksi qo'shiladi: *Ózimdi mısalǵa alǵanda, pútin kolxoz tuwralı aytpaqshı edim*. (O.Ayjanov «Aral qushaǵında»)

Totı qusqa ózin tákirarlatıp, pútkil álemdi háreketke keltirip qoyǵan ullı kúsh-adamnıń ózi. (T. Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama»)

3. Gumon (belgisizlik) olmoshi: *Sonlıqtan ótirik bolsa da bir nárseni sıltawlatıp sorap barıwı kerek*. (O.Ayjanov «Aral qushaǵında») Bu olmosh ba'zan belgisiz ham ishlatiladi: *Men bir nárse aytayın* (O.Ayjanov «Aral qushaǵında»)

4. Ko'rsatish olmoshlari: *Siz mınanı aytpaqshı shıǵarsız. Bunı esaplaǵan shotıńnan aynalayın, Narımbetjan, Sonı nege aytpaysań?* (O.Ayjanov «Aral qushaǵında»)

5. Bo'lishsizlik (bolımsızlıq) olmoshlari: *Ernazar bolsa esikten kirgen jerde ishtegi tastay túnek qarańǵıdan kózleri hesh nárseni kórmey qaldı* (A. Bekimbetov) Olmoshning bu turi ham ayrim hollarda til uslubiga binoan belgisiz ishlatiladi: *Ol hesh nárse aytpay shıǵıp ketti*.

6. Belgilash (belgilew) olmoshlari, ular ham ba'zan belgisiz ishlatiladi. *Qıyal alıp qashadı, hár nárselerdi oylatadı*. (N.Dáwqaraev) *Onnan hár nárseni kútiwge boladı. Hárkimdi tilinen uslaydı*.

7. Sifatning avval substantiv forma yasovchi – lıq affiksini, egalik suffiksini, keyingina kelishik affiksini olib ishlatilishi ham uchraydigan holat: *Ol usı danalıǵın kórsetiw maqsetinde heshkimge sóz bermey bir ózi sóylep otırdı, degen menen qáteliklerińdi tákirarlaw aqıldan emes*. (T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama»). Onıń mártligin hámme biledi.

8. Son to'ldiruvchi, jumladan, vositasiz to'ldiruvchi vazifasida kelsa belgili ishlatiladi: *Besten úshti alsaq qansha qaladı? Olardan ekewin alıp qalıw kerek*.

Jo'nalish (barıs) kelishigi doim belgisiz ishlatiladigan konstruksiyalar turg'un bog'lanmalarga, frazeologik birliklarga to'g'ri keladi: *at qoyıw, nan jew, sóz salıw, dálil keltiriw, qas qaǵıw, kóz jumıw, awız bastırıw, shay ishiw, duz tatıw, telefon qurdırıw, pal ashıw, leksiya oqıw, daw sheshiw, soraw beriw, zat soraw, namıs etiw, jol beriw, jol kórsetiw, wáde etiw, ant ishiw* kabilar.

Oyda joq jerden Ernazar túrgelip sóz soradı – da: Bekimbet oǵan sóz berdi. (O.Ayjanov «Aral qushaǵında»). *Bul ushın olar áwele ózlerine «Bizler kimlermiz?» degen soraw qoyıwı kerek edi*. (T. Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama»).

Professor O.Moskalskaya akkuzativ obyektini ikki turga bo'lib qaraydi [2: 97].

1. Tashqi yoki ta'sir etuvchi obyekt (lotincha afficere-birovga yoki biror narsaga ta'sir ko'rsatish) das Brot schneiden, einen Brief erhalten, einen Brief lesen kabilar. Ma'no ottenkasi ifodolanishi uchun harakat shu predmetda, shu predmet bo'ylab amalga oshadi, ammo predmet bu harakatga tobe bo'lmagan, ya'ni mustaqil holda mavjud bo'ladi.

2. Ikki yoki hosil qiluvchi obyekt (lotincha «efficere» – hosil qiluvchi, paydo qiluvchi, ishlab chiqaruvchi kabi ma'nolarni anglatadi): *einen Brief schreiben, ein Hochhaus bauen* kabilar. Predmet qilingan (aytilgan) harakatning natijasi (hosilasi) deb e'tirof qiladi R. Yakobson, Y. Erben, V. Shmidt va boshqa tilshunoslar.

Vositasiz obyektning xuddi shunday ikkiga bo'linishini turkiy tillar bo'yicha chop etilgan asarlarda ham uchratish mumkin. O'zbek tili grammatikasi I mualliflari hosila obyekt va vosita obyekt deb nomlaganlar. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, birinchisi shu harakatning hosilasi, natijasi sifatida predmet paydo bo'ladi (yozilgan xat, qurilgan uy), ikkinchisida esa ma'no ottenkasi ifodalanishi uchun harakat shu predmet bo'ylab amalga oshadi. (nonni kesish, yog'ochni yo'nish) [5: 81].

Bu degani vositasiz obyektning ma'no ottenkalari, ularning ifodalanishida qiyoslanayotgan tillarda o'xshashliklar mavjud.

Absolyut akkuzativ strukturasi nemis tilida uning ozod, erkin ishlatilishi, deb qaraladi. Undagi ikki a'zoli struktura gapning hech qanday a'zosi tomonidan boshqarilmaydi. U gapda ozod va mustaqil ishlatiladi, mazmunan sifatdosh tarkibi yoki boshqa biror gap bo'lagiga o'xshash keladi. Bu strukturaning leksik cheklanganligi shundan iboratki, qo'llaniladigan otlar inson tana a'zolarini (*Arm, Hand, Bein, Fuß, Kopf* u.a.) yoki tana a'zolari bilan bog'liq tushunchalarni anglatadi.

Er trat ein, den Hut in der Hand – Ol kirip keldi, shlyapası qolında. Er wandte sich um die Hand in der Türklinke – Ol oylanıp qaradı, qolı qapınıń tutqıshında.

E.Schendels absolyut akkuzativning uchta modelini ko‘rsatadi [3: 98]. Ular quyidagilar:

1. Akkuzativdagi ot +predlog bilan kelgan ot (ko‘pincha dativda) (S_{AK} + P_r + S_d): Sie betrachtete ihn gerührt, Tränen in die Augen. Hayal oǵan tásirlenip qaradı, kózlerinde jas.

2. Akkuzativdagi ot+ sifat (sifatdosh II) (S_{AK} + Adj / Part II) *Er stand vor uns, weißlich verstaubt das Gesicht und die Lippen von der ewigen Hitze rissig und wund – Ol biziń aldımızda turdı da, júzi appaq shań, erinleri bolsa udayı ıssıdan jarılıp hám qanap ketken*.

3. Akkuzativdagi ot + ravish / olmosh (S_{AK} + Adv / Pron):

Er saß an seinem Fensterplaty, vor sich das aufgeklappte Tischchen – Ol ayna aldında otırǵan edi, aldında jıynalatuǵın stolsha.

Yuqorida berilgan nemischa gaplarni biz iloji boricha strukturasini o‘zgartirmasdan qoraqalpoqchaga o‘girishga harakat qildik. Bunday strukturalar turkiy tillarda ajratilgan ap bo‘laklari deb yuritiladi. Lekin qoraqalpoq tilida ajratilgan to‘ldiruvchi juda oz qo‘llaniladi. Shu sababdan ham qoraqalpoq tili grammatikasi bo‘yicha chop etilgan manbalarda bu sohada so‘z kam yuritilgan. Strukturaning qoraqalpoq tilidagi varianti tushum (tabıs) emas bosh (ataw) kelishigida kelgan. Bunday gaplar qoraqalpoq tilida ko‘pincha boshqacha strukturada uchraydi: Hayal oǵan tásirlenip, kózlerinde jas penen qaradı. Ol shlyapasın qolına uslap kirip keldi. Keyingi misoldan ko‘rinib turganidek, ayrim hollarda akkuzativdagi otning ma’nosi qoraqalpoq tilida ham tushum (tabıs) kelishigida ifodalanadi, biroq gaplarning tuzilishi birdek emas.

Nemis tilida akkuzativning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, u orqali o‘rin ma’nosi ifodalanadi. U ham ozod akkuzativ turiga mansub bo‘lib, asosan harakatni (olg‘a qaray) anglatuvchi o‘timsiz fe’llar bilan qo‘llaniladi: *steigen, gehen, laufen, springen, fahren*. Bunday fe’llar bilan faqat o‘rin ma’nosiga yaqin bo‘lgan otlargina ishlatiladi: *Straße, Weg, Strecke, Schritt* va boshqalar.

Er ging die Straße entlang – Ol kóshe boylap júrip ketti.

Marsel trat einen Schritt auf mich zu. (J. Petersen. Fahrt nach Paris).

Marsel maǵan qaray bir qádem tasladı.

Misollarning qoraqalpoq tiliga o‘girilishidan ko‘rinib turibdiki, nemis tilidagi akkuzativning o‘rin ma’nosi ikkinchi tilda ham xuddi o‘ziga o‘xshash kelishikda (tabıs) o‘z ma’nosini topadi. Entlang predlogi nemis tilida akkuzativdagi otni boshqarib kelsa, boylap ko‘makchisi ham xuddi shu kelishikni tushum (tabıs) kelishigini boshqarib qo‘llanadi. U boshqarib kelayotgan otning belgili yoki belgisiz ishlatilishi to‘g‘risida biz so‘z yuritgan edik. Ikkinchi gapdagi qádem so‘zi ma’no jihatdan tushum (tabıs) kelishigida turibdi, chunki taslaw (tashlamoq) fe’li o‘zidan oldin turgan otning tabıs kelishigida turishini talab qiladi: taslaw – neni?, kimdi? Biroq bu so‘zlar turg‘un bog‘lamaga aylanib ketgan. Agar *qádem* so‘ziga egalik affiksi qo‘shilsa, u albatta tushum (tabıs) kelishigining affiksi bilan ishlatiladi: Qádemińdi oylap bas (tasla)

Akkuzativ o‘rın ma’nosidagi (*das Jahr, die Nacht, der Tag, die Woche, der Monat* u.a.) otlar orqali harakat yoki holatning sodir bo‘lish vaqtini, davomiyligini ko‘rsatadi, gapda o‘rın holi vazifasida keladi:

Das Mädchen wohnte einen Monat bei dem Onkel. Qız dayısınikinde bir ay jasadı.

Gestern habe ich den ganzen Tag an den Artikel gearbeitet. Keshe men kúni menen (kún boyı) maqala ústinde (tuwralı) jumıs isledim.

Shuningdek, akkuzativ harakatning biror, o‘rin-joy ustida sodir bo‘lishini ifodalasa qoraqalpoq tiliga *menen (benen, penen)* ko‘makchisi bilan birgalikda keladigan bosh (ataw) kelishigidagi ot yoki chiqish kelishigi orqali beriladi: *ohne Hast trappten die Pferde den ansteigenden Weg* (St. Zweig. Nowellen). *Atlar joqarıǵa shıǵatuǵın jol menen (joldan) ásten júrip ketti*.

Ein Jahr studierte ich in Kiev. Men Kievte bir jıl oqıdım.

Nemis tilida akkuzativda ifodalanadigan o‘rın ma’nosi qoraqalpoq tilida bosh (ataw) kelishigidagi yoki *menen (benen, penen)*, bo‘yı ko’makchilari bilan qo‘llanadigan otlar orqali beriladi.

Nemis tilida akkuzativ orqali javob olish, biror narsani so‘rash ma’nolari anglashiladi. Akkuzativning bu ma’nosi qoraqalpoq tilida chiqish (shıǵıs) kelishigi orqali ifodalanadi. Mana shu holat o‘qish jaraynida o‘quvchilar tomonidan xatoga yo‘l qo‘yilishiga sabab bo‘ladi: *Der Lehrer fragt den Schüler – Mug‘allim o‘qu vchıdan soraydı*.

Xullas, nemis tilidagi akkuzativ qoraqalpoq tilidagi tushum (tabıs) kelishiklari orasida tipologik uxshashliklar ham har bir tilning o‘z xususiyatidan kelib chiqadigan farqlanishlar ham mavjud.

Adabiyotlar

1. Erben I. Abriß der deutschen Grammatik. – Берлин: 1965. – P. 101.
2. Schendels E. Deutsche Grammatik. – Moskau: 1988. -P. 98.
3. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – Москва: 1947. -С. 81.
4. Дроздова Т.И. Опоры-символы и опоры-рифмовки на уроках английского языка. V.ж: Иностранные языки в школе. №6, 1999 . -С. 35-38.
5. Ўзбек тили грамматикаси. Т.II. -Тошкент: «Фан», 1976. 183-б.

REZYUME. Ushbu maqolada nemis tilidagi akkuzativ kelishigining qoraqalpoq tilida ifodalanish xususiyatlari aniqlangan. Unda qardosh bo’lmagan tillardagi bu ikki kelishikning gapdagi berilish usullari, grammatik shakllari o‘rganilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье определяются особенности выражения немецкого винительного падежа в каракалпакском языке. В ней изучаются способы и грамматические формы этих двух падежей в неродственных языках.

SUMMARY. This article are determined the features of the expression of the German accusative case in the Karakalpak language the methods and grammatical forms are studied in these two cases in unrelated languages.

TEŃEW HÁM EPITETLERDIŃ STILLIK QOLLANILIW ÓZGESHELIKLERI

E.Allanazarov – *filologiya ilimleriniń kandidatı*

G.Erniyazova – *magistrant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: lingvistika, frazeologiya, valentlik, ekvivalent, kontekst, obraz, semantika, shakl.

Ключевые слова: лигвистика, фразеология, валентность, эквивалент, контекст, образ, семантика, форма.

Key words: linguistic, phraseological, language, kontekst, concerning, peculiarities, semantical, forma.

Barlıq tiller sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de teńew hám epitetler sóz mánilerin stillik jaqtan ózgertiw arqalı olardan ónimli paydalanıwda, semantialıq máni ózgesheliklerin qáliplestiriwde ayrıqsha orınǵa iye troplardan esaplanadı. Teńew hám epitetler kórkem shıǵarmalar tilinde ayrıqsha orın iyelep, qáliplesip keledi, sóz tásiriniń sapalıǵın arttıradı hám funkcionallıq stillik xızmet atqaradı. Teńew hám epitetler mánilik ózgesheligi jaǵınan til baylıqlarınıń úlken bir toparı sıpatında troplardıń ishinde ózine tán girewli orın iyeleydi.

Teńew hám epitetler adamzattıń ishki sezimlerin, haywanatlar dúnyasın, tábiyat qubılısların óz ara teńew hám salıstırıw arqalı payda boladı, hám kórkem obrazlılıqtı qáliplestiriwde, sóz mánilerin keńeytiw maqsetinde ónimli qollanıladı.

Teńew hám epitetler obrazlılıq penen sóz mánisiniń ózgeriwine xızmet etiwi arqalı adamzattıń hár qıylı sın-sımbatın, háreketin, basqa zatlarǵa teńep, jámiyetlik turmıstı, obektiv shınlıqtı obrazlı tanıwǵa járdem etedi.

Teńew hám epitetlerdi úyreniw arqalı olardın semantikalık ózgeshelikleri, stillik qollanılıwı, gáptegi qollanılıw ózgesheliklerine baha berilip, til faktleri arqalı kóbinese adamzat hám onıń sezimleri, haywanatlar atamaları, tábiyat qubılıslarınıń, hár qıylı háreketlerdi teńew arqalı sıpatlanıp beriledi.

Teńew hám epitetler sóz mánisiniń ózgesheliklerine baylanıslı ilimpazlardıń dıqqatın ózine tartıp, úyreniw obiektine aylanǵanlıǵın kóriwge boladı. V.G.Belinskiy kórkem obraz dóretiwshi teńewlerdi *cúwretli sóz* dep atalǵan. N.Bualo óziniń «Poetikaliq óner» atlı miynetinde Shınlıqtan asıp ketetuǵın gózzalıq joq, troplar, soniń ishinde teńewler arqalı berilgen haqıyqatlıqtıń ózi gózzallıq, - dep pikir bildirgen. Til iliminde A.Reformatskiy, V.Vinogradov, A.Kvyatkovskiy, R. ikolson, A.Efimov, kórkem ádebiyat iliminde G. Lessing, I.Gerder, F.Gegel, L.Tolstoy h.t.b. lar kórkemlik tuwralı bahalı pikirlerdi bildirgen.

Túrkiy tilles xalıqlar ilimpazlarınan R.Rejebov, A.Ǵarrıev, L.Abdullaeva, A.Mamajanov, İ.Shukurov, E.Berdimuratov, K.Mámbetov, Q.Kamalov, A.Bekbergenov, B.Genjemuratov, E. Allanazarovlardıń miynetlerinde sóz mánisiniń teńewler hám epitetler arqalı awısıwına bahalı pikirlerin bildirgen. Teńew hám epitetlerdi uqsaslıq tiykarında dóregen mániler sıpatında tán aladı. Qollanılıw jaǵdayına, dúzilisine baylanıslı jay, qospalı hám keńeytilgen teńew hám epitetler dep toparlarǵa bóledi. Ózbek tilin izertlewshiQlichev: "Teńewler sóylewshiniń sózi arqalı tip, janlı, jansız zatlardı salıstırıw arqalı olardı ekinshi zatlarǵa teńeydi hám kúshli stilistikalıq obrazlılıqtı payda etedi.Teńewler kúshli ekspessivlik xarakterde stillik maqsetlerde qollanılıp, ózgeshe ózine tán qásiyetlerine iye bolıp keledi",-dep pikir aytqan [5:188]. Teńew hám epitetlerdıń stillik maqsetlerde qollanılıwı, áhmiyeti jóninde ózbek ilimpazı Qlichevtıń aytqan pikiri de áhmiyetli [4]. Sebebi ilimpaz sintaksislik stilistikanıń, sonıń ishinde teńew hám epitetlerdıń de ámeliy qollanılıwı boyınsha biraz pikirler aytqan, mısallar menen dáliyllegen.

Qaraqalpaq til iliminde stilistika tarawında, troplardıń stillik xızmetleri tuwralı ele sheshilmey atırǵan máseleler kóp. elewli miynetlerden, ol da bolsa, qaraqalpaq tilindegi funkcionallıq stiller jóninde izertlew alıp barǵan ilimpaz E.Berdimuratovtıń monografiyalıq miyneti [3], hám qaraqalpaq tiliniń stilistikası tuwralı qısqasha sóz etiwshi A.Bekbergenovtıń miyneti [2] bolıp tabıladı.

İlimpaz A.Bekbergenov: "Troplar, solardıń ishinde teńew hám epitetler salıstırıw xızmetin atqarıp, ishki hám sırtqı obrazlılıqtı ashıp beredi ",-degen pikir bildiredi [2:73]. İlimpaz A.A.Potebnya: "Kelbetliklerdıń tábiyatınıń atlıqlarǵa jaqın bolıwı, substantivlesken kelbetliklerdıń tábiyatındaǵı usaslıq, olardıń (atlık, kelbetliklerdiń) tariyxıy hám mánilik jaqtan bir-birine jaqınlıǵınan", - dep kórsetedi [1:73].

Til iliminde teńew hám epitetler sóz mánileriniń ámeliy jaqtan qollanıwdaǵı ózgeshe bir tur retinde, semantialıq máni birligi sıpatında bahalanadı. Teńew hám epitetler kórkem sóz ustasınıń sheberligine baylanıslı qáliplesedi, dóretpeniń tásirsheńliginde onıń sapasınıń unamlı dárejede artıwına tásir etedi. Obrazlılıq tásirli sóz, kúshli sezim, orınlı tawıp aytılǵan pikirler, onı kúsheytiwshi teńewler tiykarında quriladı. Teńew hám epitetler insan hám onıń sezimlerin, haywanatlar dúnyasın, tábiyat qubılısların óz ara salıstırıw arqalı qayta atawdan payda bolǵan kórkem obrazdı sóz mánileri sıpatında stillik jaqtan qáliplestiredi. Basqa tiller sıyaqlı qaraqalpaq tilinde teńew hám epitetlerdıń obrazlılıq penen sóz mánisiniń ózgeriwine xızmet etiwi insan, haywanatlar, quslar, adamzat dúnyası, tábiyat qubılısları atları bazasında ushırasadı hám jámiyetlik turmıstı, obektiv shınlıqtı obrazlı tanıwǵa baǵdarlaydı.

Kórkem shıǵarmada oqıwshıǵa birden tásir etetuǵın, seziletuǵın original janalıq, shıǵarmanıń bahalılıǵın anıqlawshı belgilerdıń dál kórinisleri arqalı ǵana payda bolıp otıradı.

Troplardıń ishinde teńewler semantikalıq ekspressiyanı beriwde onı estetikalıq talaplar tiykarında iske asırıwda kontekste ayqın kórinedi.

Jaqsılıq jadırar kúnniń júzindey,
Shadlıqlar sap tartar izi úzilmey,... (T.M.)

Bul qosıq qatarlarında teńew hám epitetlerdi sheber paydalanǵan kórkem sáz sheberleri súwretlew obrazlılıǵı, pikir tásirliligin boldırıw ushın onda ulıwmalılıq tilge tán barlıq semantikalıq-stillik baylıqlardı puxta paydalanıw faktleri anıq kózge taslanadı. Ondaǵı obrazlılıq – ekspressiya sáykes til quralların óz ornında kórkem súwretlewdıń estetikalıq talaplarına, olardıń logikalıq-stillik baylanısına hám birigiwshiligine qaray tásirsheńlikti payda etip kelgen.

Kúshli máni ózgesheligine bay troplar arqalı ayrıqsha ekspressivlik emociya menen tuwılǵan jerdıń qádir-qımbatın, hár qıylı hádiyselerdıń sáwleleniwin kóz aldına keltiredi. Tuwılǵan jer temasındaǵı túsinikleri lirik qaharmannıń haq kewilli tili menen berilip, Watandı-tuwılǵan jerdi jánnetke, bawır basıp ósken qus uyasına teńep, ana topıraqta analıq mehirdıń, analıq iyistıń ańqıp turǵanlıǵın jırlap, ana jer iyisinen lázzetlenip atırǵanlıǵın, oǵan toymay atırǵanlıǵın, jırlaydı. Watandı, el-jurttı basqa hesh bir mákan menen almastırıp bolmaytuǵınlıǵın ayta otırıp, lirikalıq qaharman tilinen tuwılǵan jerge degen sheksiz muhabbat sezimlerin bildiredi.

Onıń sezimtallıqtı oyatatuǵın lirikalarında qaraqalpaq awıllarınıń milliy peyzajlıq boyawları ap-anıq suwrettey kórinip tur.

Suw aqsa saǵadan sarqırap,
Qıyalım qosılıp aqqanday,
Kún shıqsa kúlimlep jarqırap,
Awıldıń kelbeti pah, qanday!

Tábiyattıń usınday tábiyiy kórinislerin burmalamastan súwretlewlerinde keltirilgen qatarlar bılayınsha qaraǵanda ápiwayı uyqastay bolıp kóringeni menen sózlerdıń jeke mánilerinen bir tutas pútinlikke iye estetikalıq-emocional tásirsheńlikti payda ete alǵan h'ám shıǵarmanıń bahalılıǵı arta túsken. Tábiyattıń original milliy boyawları jırlanǵan hám ájayıp kórkem emociyonal ekspressivlikke erisken.

Tap jańa juldızdan túsip kelgendey,
Ay tamanǵa ózi ushıp kelgendey,
Bul káraǵa jańa kóship kelgendey,
Ǵawqıldasar keshte qaraqalpaqlar. (T. M.)

Mısallar alınǵan «Ǵawqıldasar qaraqalpaqlar» qosıǵınıń kompozitsiyalıq qurılısı oǵada qızıq bolıp, teńew hám epitetler arqalı tiliniń ótkirligi, tásirsheńligi, ideyalıq jaqtan kórkemligi menen ayrıqsha tásirli shıqqan.

Eli – xalqı ushın jaqsı niyetler menen «qalıs gáp» aytıp, keleshek h'aqqındaǵı arzıw-ármanların ***«qıyal menen nağıshlap»*** qaraqalpaqlardıń keshki bázim, otırıspalarda ǵawqıldasıp sáwbetlesiwlerine tereń filosofiyalıq máni beriwi arqalı onıń emociyaǵa bay tili xalıqtıń júreginen jıllı jay aladı.

Epitetler tuwralı pikir bildirilgende troptıń bul túri zattıń, qubılıstıń sıpatın anıqlaytuǵın kórkemlewshi sóz bolıp tabıladı. I. V. Galperin – obrazlılıqtıń watanı poetikalıq sóylew. Obrazlılıq oydıń qásiyeti emes, ol poetikalıq sóylewdıń tiykarında payda bolǵan stilistikalıq ádis, usıl. Ol poeziyaǵa ǵana hadal xızmet etip qoynastan, sóylewdıń basqa stillerine de orazlılıqtıń bir komponenti bola aladı,-dep atap ótedi. Haqıyqatında da troplar arqalı kórkem obrazlılıq onıń estetikalıq talaplarına say tillik xızmet atqaradı. Mısallardı kórip shıǵamız.

Epkin samal qoltıǵıńnan qıtıqlap,
Talpındırdı japıraqlı terekti,…
Bulttay dónip arqasında burımı,

Teńge shashpaq jeńgelirdiń ırımı,
Sekirip júr jelkildesken aydarlar,
Óspirimler jawdırasqan turımı…
Ósken qız hesh waqıtta saǵı sınbay,
Taranǵan kún shıǵıstıń tawısınday,
Sálem dep appaq tisi ashılǵanda,
Lapızı sıbızǵınıń dawısınday.

Shayır teńew hám epitetlerdi tańlawda stillik jaqtan ayrıqsha sheberlik kórsetip, a'sten esip turg'an jipek samaldın' qıtıqlawın ***(Epkin samal qoltıǵıńnan qıtıqlap),*** qızdın' shash o'rimlerin qap-qara bultqa ten'ep, ***(Bulttay dónip arqasında burımı)***, ılaqtay sekirisip oynap ju'rgen dawıs sestin sıbızg'ı sestine qusatıp ***(Lapızı sıbızǵınıń dawısınday)*** ku'shli emotsionallıq lirizm menen su'wretlep beriwi adamdı eriksiz o'zine tartadı balalardı ***(Sekirip júr jelkildesken aydarlar),*** Ma'kariya sulıwdın' beti qaytpay o'skenligin ***(Ósken qız hesh waqıtta saǵı sınbay)***, otırıp-turısın tawıs qusqa megzetip ***(Taranǵan kún shıǵıstıń tawısınday)***,.

Jetip búgin barlıq arzıw-ármanǵa,
Kárwan tartıp barar jipek tallarda
Jas jetkinshek áwlad quwanıp atır
Ata tegi márt adamlar bolǵanda
Qaraqalpaqstandı qalay súymesseń?
Múbárek ıshqında qalay kúymesseń?

Qosıq qatarları oqıwshılarǵa epitetler arqalı stillik ekspressivlik kúsh penen tásir etip, onda patriotlıq sezim, tuwılǵan jege degen muhabbatın kúshetiwge erisken.

Qapıǵa gelle qıstırǵan,
Qaysar salǵan paxsalar
Kóz hásitke bursh turǵan,
Naǵısında gúl janar…

Juwmaqlastırıp aytqanda, kórkem sóz sheberleriniń joqarıdaǵı shıǵarmalarında teńew hám epitetler ekspressivlik-emotsionallıq mánilik qurılısınıń stillik ráńbáreńligi, tháriyplewde motivatsiyanıń tereń mánilik bay mazmunı menen ajıralıp turadı.

Ádebiyatlar

1. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике I-II-III. –Москва: 1958, -С. 73.
2. Бекбергенов А.. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. –Нөкис: 1990, 73-б.
3. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ тилиниң лексикасының раўажланыўы. –Нөкис: 1973.
4. Қличев. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. –Тошкент: 1992.
5. Ўзбек тилининг стилистикаси. –Тошкент: 1983, 188-б.

REZUME. Maqolamizda tilimizdagi lingvistik birliklardan biri frazeologizmlarning badiiy tildagi qo'llanilish hodisasiga bag'ishlangan bo'lib, shoirlar asaralarida qo'llanilishdagi so'z ma'nolarining ta'sirchalikdagi o'ziga xos xususyatlariga bag'ishlangan ayrim tafsilotlarimiz havola etiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье одна из языковых единиц нашего языка посвящена событию употребления фразеологизмов в художественном языке. В произведениях поэзии приводятся некоторые подробности, касающиеся особенностей значения слова в употреблении.

SUMMARY. In article, one of the linguistic units of our language is devoted to the event of the use of phraseological units in an artistic language. In the works there are given concerning the peculiarities of the meaning of the word in use.

UDK. 911:321.01(-20)

«POYTAXT» SO'ZINING LUG'AVIY MA'NOSI VA TARIXIY-GEOGRAFIK, LINGVISTIK TALQINI

X.M.Bayqabilov – *geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*
Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: poytaxt, maxsus federal okrug, shahar, shahar aholi punktlari, ma'muriy markaz, shahar-davlat, saroy, o'rda.

Ключевые слова: столица, особый федеральный округ, город, городские поселения, административный центр, город-государство, дворец, орда.

Key words: capital, special federal district, city, urban settlements, administrative center, city-state, palace, orda.

Kirish. Poytaxt – davlatning bosh shahri, mamlakatning ma'muriy-siyosiy markazi. Poytaxt odatda, markaziy (umummilliy) hukumat, parlament va sud muassasalari qarorgohi hisoblanadi. Odatda, poytaxt alohida boshqaruv tartibi bo'lgan mustaqil ma'muriy birlikka ajratiladi. Ko'pchilik federativ davlatlarda poytaxt federatsiyaning biron-bir subyekti hisoblanmaydigan maxsus federal okrug hududida joylashgan bo'ladi. Ko'pchilik mamlakatlarda poytaxt qayerda bo'lishi konstitutsiya matnida to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatiladi. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 6-moddasida "*O'zbekiston Respublikasining poytaxti – Toshkent shahri*" deyilgan [1:5]. Shaharlarni ko'zgu desak, mubolag'a hisoblanmaydi. Chunki, biror jamiyatning rivojlanishiga yoki bugungi kun taraqqiyotiga baho beradigan bo'lsak, uning shaharlariga, xususan, poytaxt shaharlariga qarab xulosa chiqaramiz.

Ishning maqsadi va vazifalari. Poytaxt shaharlar qanday paydo bo'lgan? Avvalo, "shahar" degan so'zning o'zi qanaqa ma'noni anglatadi? Sayyoramizning turli mamlakatlarida va turli davrlarda shaharlar haqidagi tushunchalar ko'p marta o'zgardi. Shuning uchun ham shaharlarni tasavvur qilish tushunchasi xilma-xildir. "*Shahar*" tushunchasi bilan aholi punktlari hududidagi aniq chegaralarning alohida shakllari vujudga kelgan. Ana shunday aholi punktlarining tashqi ko'rinishining birinchi belgisi *shahar devori* (*qo'rg'oni*) bo'lib, u mudofaa maqsadi uchun xizmat qilish bilan birga shahar yadrosining asosiy chegarasi hisoblangan. Masalan, qadimda eng mashhur bo'lgan, aholisi asosan dehqonlarni tashkil etgan shaharlarni hozirgi davr o'lchovi bilan qaraganimizda *shahar aholi punktlari* maqomiga qo'shmagan bo'lar edik.

Asosiy qism. Shunga qaramay shahar tushunchasi bilan bog'liq tipik xususiyatlarni ajratish mumkin. Mashhur olim V.V.Davidovning ta'kidlashicha, tushunchada barcha bilimlarning genetik tabiati namoyon bo'ladi.

Yevropa xalqlarida jumladan, nemislar uchun *shaharni* belgilaydigan so'z shtadt (*stadt*) bo'lsa, ingliz xalqlarida *tow cite* atamasi *shaharni* anglatadi. Fransuzlarda ham *cite* so'zining o'zi *shaharni* ifodalaydi. Shvedcha *Staden* so'zi ma'lum klass shaharlarni ifoda etsa, Norvegiyada bu so'z *shahar* degan ma'noni bildiradi. Rus tilida "*shahar*" so'zi tarixan o'ralgan, to'silgan – dushman, yovlar hamlasidan saqlanish maqsadi bilan bog'liq bo'lgan aholi punktini ifodalaydi. Rossiyada XVIII asr boshlarida atrofi o'ralgan joylar ("qo'rg'onlar") shahar hisoblangan. Shaharlar mudofaasi tobora takomillashib bordi, ularning atroflarida mustahkam qal'a va qo'rg'onlar qad rostladi. Shu munosabat bilan "shahar" – "*город*", ya'ni cherkov-slavyan tilida "*градъ*" atamasi yuzaga keldi. So'zma-so'z tarjima qilinganda ushbu atama – chegaralangan, to'silgan, himoyalangan degan ma'noni anglatadi. Polyakchada "*город*" – qal'a degan ma'noni bildiradi [3:12].

Sh.Rahmatullayev ta'kidlashicha, "*poytaxt*" so'zi lingvistik nuqtayi nazardan ot hisoblanib, tojik tilida *poy* otini "*ost*" ma'nosi bilan "*hukmdor qabul marosimida o'tirishi uchun saroy to'riga o'rnatilgan, maxsus bezatib ishlangan hashamatli o'rindiq*" ma'nosini anglatadigan *taxt* otidan tuzilgan bo'lib, "*davlatning bosh shahri*"

ma'nosini anglatadi. Bu ot asli "*pay-e taxt"* shakliga ega bo'lib, izofa birikmasiga teng bo'lgan [4:194].

Davlat poytaxti – oliy iroda subyekti ifodalaydigan siyosiy markaz poytaxt-shahar instituti shaklidagi davlat ramzi. Toponimistlarning ishtirokisiz tuzilgan xaritalarda poytaxt shaharlarini berishda bir xillikka yo'l qo'yilmoqda. Chunonchi, V.P.Zaychikovning ko'rsatishicha, Koreya Xalq Demokratik Respublikasining (Shimoliy Koreya nazarda tutilmoqda) poytaxti Pxenyan besh xil variantda ko'rsatilgan: Pxion-yan, Pen-yang, Pxienyan, Pxiyang-eng.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, "*shahar*" tushunchasi barcha el va yurtlarda, mamlakat va muzofotlarda aynan bir xil talqin qilinmaydi, ular bunday maqomda turli davlatlarda turlicha belgilanadi. "Shahar" forscha so'z bo'lib, "qal'a" (rus tilida "город" – огородить, ya'ni "o'rab olmoq") ma'nosini anglatadi. Qadimda odatda shaharlarning ichki – markaziy qismi mudofaa devorlari bilan o'ralgan, bu yerda saroy, hukmdorlar va ular oilalarining qo'rg'onlari, muhim ma'muriy-diniy binolar, bosh maydon (registon), ba'zilarida oddiy aholi xonadonlari ham bo'lgan va u shahriston deb atalgan. Darvozalar orqali ularga kirib chiqilgan. Uning atroflarida "rabot" deb ataluvchi devorlar bilan o'ralgan boshqa tashqi shahar qismlari ham bo'lib, bu yerdan bog'lar, keyinchalik oddiy aholining uy-joylari o'rin olgan. Shahar – tarixan tarkib topgan aholi manzilgohidir. *Shahar* tushunchasi nisbiy bo'lib, qaysi aholi manzilgohini shahar deb yuritish lozimligi borasida olimlar tomonidan hanuzgacha bir fikrga kelinmagan.

Ommaviy axborot vositalari va o'quv adabiyotlarida "poytaxt" atamasi bilan bir qatorda «*столица*», "*capital*" so'zlari tarjimaviy so'zlar sifatida ishlatilmoqda. Umuman olganda, biror atamaning mohiyatini anglamoq uchun uni ifodalovchi so'zning ma'no-mazmunini ifodalagan tushunchani anglab olmoq maqsadga muvofiq. Shuning uchun, birinchi navbatda "poytaxt" va «*столица*» atamalarini ta'riflash, ya'ni so'z ma'nosini aniqlash kerak bo'ladi. Lekin, mazkur atamalar turli adabiyotlarda turlicha talqin qilingan. Masalan, O'zbekiston milliy ensiklopediyasida «*Poytaxt – mamlakat miqyosida jamiyatni uyushtirish masalalarini hal qilish, uning tashqi munosabatlarini belgilash vakolatlari bo'lgan hukmron tuzilma»* deb aytilgan [6:111]. Shuningdek, "poytaxt" atamasi bilan bir vaqtda iste'molda bo'lgan, sinonim xarakterdagi so'zlarga jadval ko'rinishda izoh berishni lozim topdik (1-jadval):

1-jadval. «Poytaxt» atamalarining sinonim so'zlari

T/r	*Sinonim so'zlar*	*Qaysi tildan olingan*	*Ma'nosi*
1	Poytaxt	Forscha	Poytaxt so'zi forscha – taxtning quyi, etak qismi, asosi. Davlatning bosh shahri, mamlakatning ma'muriy-siyosiy va madaniy markazi [2:288]
2	Saroy	Tojikcha	"karvon, savdogarlar to'xtab, dam oladigan keng hovli" ma'nosini anglatib, keyinchalik "qasr" ma'nosini anglata boshlagan [4:208].
3	O'rda	Turkiy tildan	Turkiy tillarda o'rda, mo'g'ul xalqlarida o'rdu tarzida ishlatilib, "xon qarorgohi" ma'nosida qo'llanilgan. XIII asrdan e'tiboran, o'rda shu ma'noda rus tilida qo'llanila boshlagan [2:512]
4	Xonbaliq	Turkiycha	Baliq (balig') so'zi qadimgi turkiychada "shahar" degan so'z. Xonbaliq so'zi "Xon shahri" ma'nosida qo'llanilgan [10:598]
5	Shahrixon	Tojikcha	"Xon shahri" ma'nosida qo'llanilib, tojikcha "Shahrixon" deb transformatsiyaga uchrab atalgan [8:454].
6	Poytaxt	Forscha	"hukmdor qabul marosimida o'tirish uchun saroy to'riga o'rnatilgan, maxsus bezatib ishlangan hashamatli o'rindiq" ma'nosini anglatadigan taxt otidan tuzilgan bo'lib, "davlatning bosh shahri" ma'nosini anglatadi [4:194].
7	Seul	Koreyscha	Koreys tilidagi Soul (rus tilida Seul) so'zining ma'nosi "poytaxt" degan ma'noni anglatadi [10:329].
8	Stolitsa	Ruscha	Stol so'zi asosida vujudga kelib, qadimgi rus tilida – kursi, o'rindiq, taxt ma'nosida qo'llanilgan [10:572].
9	Bashkent (Boshkent)	Turkcha	"Poytaxt" so'zining turkcha talaffuzi [14:291]

*Izoh: jadval manbalar asosida muallif X.M.Bayqabilov tomonidan tuzilgan.

Shuningdek, geografiya va siyosatshunoslik fanlarida qo'llaniladigan «*Shahar – davlat*» tushunchasini fanga birinchi bo'lib fransuz olimi Iv Lakost taklif qilgan. Uning fikricha, «shahar - davlat» tipida aholisining aksariyati bir shaharga mansub bo'lgan davlatlar tushuniladi. Lekin, dunyoda shunday shahar-davlatlar borki, ularning nomi yashab turgan millat bilan bog'liq emas [15:8].

Jahon mamlakatlarini poytaxtlarini geografik tasniflashda ularning turli ko'rsatkichlari (maydoni, aholisi, xo'jaligi, ma'muriy bo'linishi, tabiiy resurslari, joylashuvi va h.k.) bo'yicha guruh yoki toifalarga ajratilishi, tizimlashtirilishi an'anaviy tus olgan. Lekin, ushbu ko'rsatkichlar poytaxt shaharlarning tabiiy geografik xususiyati va zamonaviy talablarini to'liq ochib javob bermaydi. Shuning uchun ham mazkur holatda jahon mamlakatlarini maqomiga ko'ra tasniflanishi va toifalarga ajratilishi kerak.

Jahon mamlakatlarining **poytaxt shaharlar** maqomini tasniflanishida xalqaro hamjamiyat tomonidan to'liq tan olinmagan mamlakatlar **ma'muriy markazlari**ni alohida tasniflash obyekti sifatida qarash mumkin. Masalan:

- ✓ *alohida ma'muriy-huquqiy maqomda, lekin muayyan davlatlar tarkibidagi* Tayvan, Gonkong, Aland orollari, Aomin kabi mamlakatlar;
- ✓ *BMTga a'zo ayrim davlatlar tomonidan tan olingan* Abxaziya, Shimoliy Osetiya, Kosovo, Shimoliy Kipr, Sahroi Kabir kabi mamlakatlar;
- ✓ *maqomi noaniq yoki xalqaro hamjamiyat tomonidan tan olinmagan* Donetsk, Lugansk, Pridnestrov (Dnestrbo'yi), Tog'li Qorabog' kabi mamlakatlar.

Ma'lumki, «dunyoda nechta poytaxt bor?» degan o'rinli savolga aniq bir javobni aytish qiyin. Buni mamlakatimizda keyingi o'n yillikda nashr etilgan jahon mamlakatlariga oid asarlardagi ma'lumotlar asosida quyidagi jadvaldan bilib olish mumkin. (2-jadval)

2-jadval. O'zbekistonda nashr etilgan jahon mamlakatlariga doir ba'zi adabiyotlar

№	Jahon mamlakatlariga oid adabiyotlar	Mamlakat -lar soni
1	Горкин А. Дунё мамлакатлари. Энциклопедия. –Т.: «Давр нашриёти», 2013. 296-б.	196
2	Мамадалиев Р. Дунё мамлакатлари. –Т.: «Muharrir», 2012. 500-б.	219

3	Оммабоп география мазмун-моҳият, тушунча ва маълумотлар А.Н.Ҳожиматов ва бошқ. –Т.: «Zuhra Baraka biznes», 2017. 132-б.	209
4	Ражабов Қ, Қандов Б. Жаҳон мамлакатлари: илмий-оммабоп нашр. –Т.: «Янги нашр», 2015. 232-б.	249
5	Раҳматов Л. Дунё мамлакатлари: Австралиядан Ҳиндистонгача. – Т.: «Yangi kitob», 2019. 848-б .	238
6	Этнология: ўқув қўлланма/масъул муҳаррир А.Аширов. –Т.: «Янги нашр», 2014. 544-б.	224
7	Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 11-жилд. Қизилқумит - Ҳўрмуз. –Т.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» ДИН, 2005. 608-б. 3-илова. 528-б.	196
8	Ҳазраткулов А. Жаҳон мамлакатлари: қисқа маълумотнома. –Т.: «Шарқ», 2006. 384-б.	222

*Izoh: jadval manbalar asosida muallif X.M.Bayqabilov tomonidan tuzilgan.

Xulosa. Xulosalab aytishimiz mumkin-ki, mamlakatlarning mustaqillika erishishi va muayyan davlatlarning bo‘linib, alohida davlat maqomiga ega bo‘lishi suveren davlatlar sonining ortishiga, yoki aksincha, orollarda joylashgan ba’zi mamlakatlarning suv ostida qolishi (tabiiy ofatlar sababli) hamda mamlakatlarning o‘zaro birlashuvi (siyosiy sabablarga ko‘ra) tufayli ular sonining kamayishiga olib keladi. Demak, mamlakatlar soni suveren davlatlar sonidan hamisha ko‘p va dinamik (o‘zgaruvchan) xususiyatga egaligi bilan izohlanadi. Bu o‘zgarish, albatta, poytaxt shaharlarni ham chetlab o‘tmaydi, albatta.

Poytaxt shaharlarning nomshunoslik bilan o‘zaro ta’sir masalalari toponimikada keng o‘rganiladi. Shuning uchun ham davlat va mamlakatlar hamda ularning poytaxtlari nomlanishini fanda, jumladan, jahon tarixi va geografiyada alohida bir toponimik kategoriya sifatida qarash maqsadga muvofiqdir. Chunki ularning nomlanishi muayyan dunyoqarashni aks ettirishi mumkin. Bu esa jahon tarixi bilan geografiya fanida jahon hamjamiyati bilan integratsiyalashgan tadqiqotlarni yaratishga imkoniyat beradi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: «O‘zbekiston» NMIU, 2014.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80 000 га яқин сўз ва сўз бирикмаси. Ж. III. Н – Тартибли. -Т.: “Ozbekiston milliy ensiklopediyasi” Давлат илмий нашриёти, 2010.
3. Arzikulova D. Zamonaviy shaharlar. -T.: «O‘zbekiston milliy ensiklipediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2019, 80-b.
4. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 3-жилд. (форсча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). -Т.: «Университет», 2009. 282-б.
5. Қаримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. –Т.: “Фан”, 1982, 96-б.
6. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 7-жилд. Парчин - Солиқ. –Т.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» ДИН, 2004. 704-б.
7. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 3-жилд. (арабча сўзлар) - Т.: «Университет», 2000.
8. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. Госиздат ин. и нац. словарей. -М.: 1953.
9. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 1-жилд. (туркий сўзлар) – Т.: «Университет», 2000. 282-б.
10. Все столицы мира /Авторы-сост. О.В.Зыкина, Л.А.Бурлуцкая, Г.А.Гальперина, Н.В.Иванова. -М.: “Вече”, 2004. –С. 592. (илл 16).
11. Горкин А. Дунё мамлакатлари. Энциклопедия. -Т.: «Давр нашриёти», 2013.
12. Мамадалиев Р. Дунё мамлакатлари.–Т: «Muharrir», 2012, 500-б.
13. Оммабоп география мазмун-моҳият, тушунча ва маълумотлар А.Н.Ҳожиматов ва бошқ. -Т.: «Zuhra Baraka biznes», 2017, 132-б.
14. Туркча-ўзбекча ва ўзбекча-туркча луғат. – Т.: “Ўзбекистон”, 1993. 415-б.
15. Нигматов А.Н., Байқабилов Х.М. Жаҳон мамлакатлари номларининг географик ва топонимик асослари. Монография. -Қарши: ”Насаф” НМИУ, 2021.

REZYUME. Maqolada “poytaxt” so‘zining lug‘aviy ma’nosi va tarixiy-geografik, lingvistik talqini yoritilgan. Maqolada “shahar” so‘zining turli xorijiy tillardagi lingvistik tahlili va “poytaxt” so‘zining sinonimlari haqida ma’lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье описывается словарное значение и историко-географическая, лингвистическая трактовка слова «столица». В статье представлена информация о лингвистическом анализе слова «город» в разных иностранных языках и синонимов слова «столица».

SUMMARY. The article describes the dictionary meaning and the historical-geographical, linguistic interpretation of the word "capital". The article provides information on the linguistic analysis of the word "city" in different foreign languages and synonyms for the word "capital".

ДИАХРОН ӘДИСТЕ ИЗЕРТЛЕНГЕН ИНГЛИС ТИЛИНДЕГИ ӨЗЛЕСКЕН СӨЗЛЕРДИҢ АНАЛИЗИ

А.Ж.Бердиханова – *еркин излениўши*

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети академиялық лицей

Таянч сўзлар: диахрон ёндашув, ўзлашган сўзлар, грамматик бирликлар, лисоний бирликлар, луғат қатлами.

Ключевые слова: диахронический подход, заимствованные слова, грамматические единицы, лексические единицы, словарный слой.

Key words: diachronic approach, borrowing words, grammatical units, lexical units, vocabulary.

Инглис тилиниң лексикалық қатламының дерлик 70% өзлескен сөзлерди қурайды, сондай болыўына қарамастан инглис тили халықаралық бизнес тили сыпатында кеңнен қолланылады. Яғный, өзлескен сөзлердиң көплиги инглис тилиниң жоғалып кетиўине емес, ал раўажланыўына себе болған сыяқлы көринеди. Бул усынылып атырған мақала эмпирикалық форматта жазылған болып, тийкарғы мақсети өзлескен сөзлердиң өзгешеликлерин анализ қылыўдан ибарат.

Көплеген лексемалар инглис тили тарихында мудами әмелде болған - олар тек ғана герман шабыўылшылары менен ғана келип қалған хәм қолланылмай қалған бирликлер қатарында болады. Англо-саксон тилиниң лексикалық бирликлери хәзир күнде хәм инглис тилиниң күнделикли сөйлеў тилиниң дерлик үлкен көлемин қурайды, яғный олардың қатарына грамматик бирликлер (in, on, be, that), лексик бирликлер (father, love, name) ямаса аффиксларди (mis-, un-,-ness, -less) киритиўге болады.

Англо-саксон тилинен кирип келген сөзлердиң көлемин жәми заманағөй инглис тилиниң лексикалық қатламы көлеминде салыстырғанда киши бөлекти қурайтуғынлығы анықланған болсада, олар тилде ең көп қолланылатуғын сөзлердиң қатарынан есапланады. Инглис тили Америка вариантының миллион сөзли Браун университети корпусында анализ қылынғанда (438-бет) ең көп ислетилетуғын 100 ден аслам сөзлер таңлап алынды, солай етип бул сөзлердиң келип

шығыўы изертленгенде олардың дерлик барлығы англо-саксон тилинен өзлестирилгенлиги анықланған. Бир неше сөзлер Скандинавия тилинен өзлестирилгенлиги инглис тили тарийхы мағлыуматлары хәм этимологик сөзликлер маркерлары жәрдеминде дәлилленди (мысалы, they хәм are); булар қатарында бир қанша дерек хәм тилши илимпазлардың изертлеўлеринде Роман тилинен өзлескен сөзлер ҳаққында мағлыўматлар хәм келтирилген.

Инглис тилиниң өзлескен сөзлериниң қатарында жуп хәм үшлик сөзлер ушрайды, булар ески инглис, француз хәм латын тиллериндеги эквивалентлери ушрайтуғын сөзлер есапланады. Инглис тилине бул сөзлердиң өзлестирилиўине тийкарынан англо-саксон элементлериниң санын көбейтиў болып табылған, себеби бундай усыл жәрдеминде ески инглис лексемалары менен биргеликте заманагөй француз хәм латын тиллериндеги сөзлерди сөзлик қурамында бирдей мазмунда пайдаланыў хәм тилди заманагөйлестириў есапланады. Ҳәттеки, бул эквивалентлердиң денотатив мәнилери толығы менен бир-бирине туўры келген жағдайда да хәм, олар бирдей қолланылған, әлбетте олардың айырым лексикалық өзгешеликлери хәм ушрайды. Олардың мәнилериндеги өзгешеликлери стилистикалық хәм функционал қолланылыўында болған, яғный олар формал, анық, әдебий хәм мүлайым формаларда қолланыўшы лексемалар сыпатында тән алынады (қараң Таблица 1).

1-Таблица. Инглис тилидеги жуплық эквивалентлер

Old English/Ески инглис сөзлер	French/француз сөзлер	Latin/латын сөзлер
Guts	Courage	-
Clothes	Attire	-
Climb	-	Ascend
Sweat	Perspire	-
Happiness	-	Felicity
House	Mansion	-
Wish	Desire	
Weariness	-	Lassitude

Таблицада келтирилген мысаллардан “cloth” хәм “attire” өзлескен сөзлерин анализ қылып көрейик:

cloth klɒθ klɑθ noun

1 [countable/uncountable] material used for making clothes, curtains etc that is made by weaving fibres together

linen/cotton cloth

2 [countable] a piece of cloth used for a particular purpose such as cleaning or covering a table

3 the cloth MAINLY LITERARY Christian priests and ministers considered as a group MAN OF THE CLOTH

attire əˈtaɪə® əˈtaɪr noun [uncountable] FORMAL

the clothes that someone is wearing

formal/casual attire

Инглис тилиниң түсиндирме сөзлигинде берилген маркерлерден ҳақыйқатында хәм **attire** рәсмий тилге дерек сөз бирлиги еспаланатуғынлығы анық болды, бул мағлыўматқа қосымша әдебий шығармалардан таңлап алынған кейинги мысалларды анализ қыламыз:

*Mrs. Crimsworth's entrance diverted my thoughts for a moment. She looked well, dressed in white, her face and her **attire** shining in morning and bridal freshness.*

*This was a woman, too, and, moreover, an old woman, and as fat and as rubicund as Madame Pelet was meagre and yellow; her **attire** was likewise very fine, and spring flowers of different hues circled in a bright wreath the crown of her violet-coloured velvet bonnet.*

*I remember very well that before quitting my chamber, I held a brief debate with myself as to whether I should change my ordinary **attire** for something smarter.*

*I repaired to the public room; that, too, was very large and very lofty, and warmed by a stove; the floor was black, and the stove was black, and most of the furniture was black: yet I never experienced a freer sense of exhilaration than when I sat down at a very long, black table (covered, however, in part by a white **cloth**), and, having ordered breakfast, began to pour out my coffee from a little black coffee-pot.*

*Myself and my chattels (some books and **clothes**) were soon transferred to a modest lodging I had hired in a street not far off. In half an hour my **cloth**es were arranged in a commode, my books on a shelf, and the "flitting" was effected.*

(Charlotte Bronte “The Professor”:146)

Анализге тартылған мысаллар, Шарлотта Бронтоның «Профессор» (1846) шығармасынан алынған, француз стильиндеги шығарма болғанлығы себебли онда сол дәўир хәм мәдениятына байланыслы өзлескен сөзлер көбирек қолланылғаны дыққатымызды тартты. Соның менен бирге бул сөздиң анализинде биз заманагөй хәм классикалық бир неше қосымша әдебий шығармаларды оқып шықтық, тилекке қарсы сол шығармаларда бул сөзлер қолланылмағанлығы хәм сол билдирилген гипотезамызға дәлил болады. Солай етип «Профессор»да «attire» сөзиниң өзине 10 мысал, ал «cloth» сөзине 7 мысал табылды, шығармадағы «attire» сөзи кийим-кеншек мәнисинде, «cloth» сөзи жабыншық хәм зат мәнисинде келтирилген. Яғный жоқарыда келтирилген пикирге бола, егер айырым тилдиң лексикалық қатламын раўажландырыўды қәлесек, сол сөзлердиң басқа тиллердеги соңғы вариантларын қолланыўға енгизиў хәм өз нәтийжесин көрсетиўи анық екен.

Буларға қосымша лексикалық үшликлер, яғный ески негизги инглис тилиниң элементлерине қосымша француз хәм латын тилиндеги толық мәнилик эквивалент формалары қосылады. Замангөй инглис тилиниң стилистикалық көп қатламлығының тийкарғы бир себеби, инглис тилиниң синонимлер санын хәм өзлескен сөзлердиң көлемин көбейтиўден қорпаўы болып табылады (қараң Таблица 2).

2-Таблица Инглис тилидеги үшлик эквивалентлер

Old English	French	Latin
Rise	Mount	Ascend
Ask	Question	Interrogate
Fast	Firm	Secure
Kingly	Royal	Regal
Holy	Sacred	Consecrated
Fire	Flame	Conflagrat

Жоқарыда келтирилген мысаллар қатарынан «*holy, sacred, consecrated*» сөзлери таңлап алынды, егер бул сөзлердиң әдебий шығармаларда қолланыў жийелигине қарайтуғын болсақ, holy-45, sacred-19, consecrated-2 мәрте, 918 бет көлеминдеги тил материалында қайталанғанлығы анықланды. Стиллик қолланылыўы өзгешелигине итибар беретуғын болсақ «holy» көбирек аўызеки сөйлеў тилиде, «sacred» илимий дискурста, ал «consecrated» сөзи болса диний дискурста қолланылатуғынлы анықланды.

holy ˈhəʊli ˈhoʊli adjective

1 important in a religion, or used in worship

2 respected for living a very religious life

holy smoke cow mackerel etc MAINLY AMERICAN SPOKEN

used for expressing surprise

sacred ˈseɪkrɪd ˈseɪkrəd adjective

1 connected with religion

2 considered to be holy or connected with God in a special way

3 so important that you should not change, question, or criticize it

sacredness noun [uncountable]

consecrate ˈkɒnsɪˌkreɪt ˈkɑnsəˌkreɪt verb [transitive]

1 to perform a religious ceremony in order to make a place or a thing holy

2 to perform a religious ceremony in order to make someone a priest, BISHOP , king, or queen

consecration ˌkɒnsɪˈkreɪʃ(ə)n ˌkɑnsəˈkreɪʃ(ə)n noun [countable/uncountable]

Этимологик сөзликтеги маркерлары тийкарында алып барылған анализ әдебий шығармалардың авторлары дәл сол мәнилерде өзлескен сөзлерди қолланғанлығын өз алдына атап өтиў керек факт деп есаплаймыз.

'I do know,' said the old gentleman, laying his finger on his nose, with an air of familiarity, most reprehensible, 'that this is a ***sacred*** *and enchanted spot, where the most divine charms'--here he kissed his hand and bowed again--'waft mellifluousness over the neighbours' gardens.*

'The four elder sisters cast down their eyes as if abashed by the ***holy*** *man's reproof, but Alice raised hers, and bent them mildly on the friar.*

(Charles Dickens "The Life And Adventures Of Nicholas Nickleby": 716)

There was a famous preacher. He lived the simple life in a small house in Battersea, and ***consecrated*** *all his energies to the service of the poor.*

The Love of God, the Fellowship of the ***Holy Ghost****, the Grace of Our Lord Jesus Christ.*

Mrs. Munday in evening black and cameo brooch (pale red with tomb and weeping willow in white relief) ***sacred*** *to the memory of the departed Mr. Munday--Joan standing there erect, with pale, passionate face, defying all these aids to righteousness, had deliberately wished Mr. Hornflower dead.*

(Jerome K.Jerome "All Roads Lead to Calvary":192)

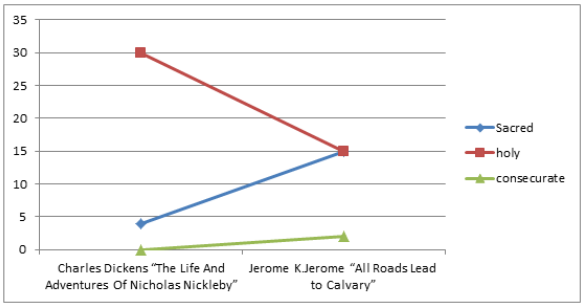

Усынып атырған диаграммада инглис әдебиятындағы классик шығармаларда қолланылған өзлескен сөзлердің қолланыў жеделлигиниң анализи берилген. Бул мақалада биз инглис тилиндеги өзлескен сөзлердің түсиндирме сөзликтеги маркерлери менен әдебий шығармалардағы лексик-семантик мәнилерин салыстырып үйренип шықтық. Диахроник әдис жәрдеминде өзлескен сөзлердің тарихый келип шығыўы, олардың түсиндирме сөзликтеги лексик-семантик мәнилери хәм әдебий шығармалардағы қолланылыў жеделлиги негизинде инглис тилинде қолланылыў өзгешелигин анализ қылдық.

Жуўмақлап айтқанда, инглис тили лексикалық қурамында өзлескен сөзлердің көлеми көп болғанлығы себепли оларды түрли дискурсларда қолланыў ушын қолайлықларды жаратады, тафталогиядан қошыўға жәрдем береди. Буған қосымша, әдебий шығармалардың авторлары дөретпелердің тематикалық идеяларына тийкарланған ҳалда стиллик туўры келиўши өзлескен сөзлерди қолланыўы анықланды.

Әдебиятлар

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). - М.: Международные отношения, 1975.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. -М.: Русский язык, 1990.
3. Иванов А.О. Безэквивалентное и непереводимое в переводе в свете лингвистической теории.: Автореф. дис...канд. филол.наук. -М.:1984.
4. Комлев Н.Г. О культурном компоненте лексического значения. Вестник Моск. ун-та. Сер. 10, Филология. 1996. №5.
5. Словарь иностранных слов. - М.: «Наука», 1984.
6. Степанов Ю.С. Французская стилистика. - М.: «Высшая школа», 1997.
7. Jerome K.Jerome All Roads Lead to Calvary: 1919. –P. 320.
8. Charlotte Bronte The Professor. 1846. –P. 330.
9. Charles Dickens The Life And Adventures of Nicholas Nickleby. 1840. 717.

РЕЗЮМЕ. Ушбу таклиф этилаётган мақола эмпирик шаклда ёзилган бўлиб, унинг мақсади ўзлаштирма сўзларнинг фарқларини таҳлил қилишдир. Яъни ўзлаштирма сўзларнинг сони тилнинг йўқолишига эмас, балки ривожланишга сабаб бўлган.

РЕЗЮМЕ. Предлагаемая статья написана в эмпирической форме, и ее целью является анализ различий в принятых словах. То есть количество заимствованных слов привело к тому, что язык не исчез, а развивался.

SUMMARY. This suggested article is written in empiric style, so the main goal is to analyse borrowing words properly. That is to say, most borrowings are not disappearing on the contrary loan words are developing.

УДК: 801.311

СӨЗ ҲӘМ ТОПОНИМ ТҮСИНИГИ
(Хожели районы топонимлери мысалында)

А.Е.Есемуратов – *филология илимлери бойынша философия докторы*
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: лексикология, ономастика, топонимика, топоним, сўз, индикатор, топоасос, топоформант.
Ключевые слова: лексикология, ономастика, топонимика, топоним, слово, индикатор, топооснова, топоформант.
Key word: lexicology, onomastics, toponymy, toponym, word, indicator, topobase, topoformant.

Сөз тил билими пәниниң лексикология бөлиминде илимий ҳәм әмелий тәреплерден изертленеди. Оларда лексикалық мәни болады[1]. Топонимлер болса ономастика, соның ишинде, топонимикалық лексиканың қурамында болып, қандай да бир тәбийий географиялық объекттиң басқа сондай объектлерден парқлайтуғын атамасы. Ол қандай ҳәм де қайсы объектлердиң атамалары болыўына қарамастан сөз яки сөзлер жәрдеминде қәлиплеседи. Бирақ, ол әдеттеги сөзлерден мәлим бир топонимикалық мәни жүкленгенлиги менен, атамаласыў процесинде мотивлениўи менен топотийкар, топоформант ҳәм индикаторларының барлығы, сондай-ақ, топонимлесиў қубылысы тәсиринде объектлерге атама бола алыўшылығы менен өзгешеленип турады. Мине, усы өзгешелениў процесслери сөз ҳәм де топоним мәселесиниң өзине тән қәсийетлерин көрсете алса, өз-өзинен олардың лингвистикалық анализине жол ашылған болады. Топонимлерге тән болған тәбийий, социаллық қәсийетлерди билмей ҳәм итибарға алмай

[1] Бул жерде апеллятив сөзлер есапқа алынған. Автор.

турып, олардың лингвистикалық изертлениўиниң нормалары ҳаққында сөз етиўимиз орынсыз. Олардағы характерли белгилерди төмендеги арнаўлы мәселелер тийкарында көрип өтиўимиз мақсетке муўапық: 1) сөз ҳәм топонимниң өз-ара қатнасы; 2) топоним ҳәм оның лексикалық тийкары; 3) топотийкар, топоформант ҳәм индикатор түсиниклери; 4) топонимлесиў қубылысы; 5) топонимниң лексикалық тийкарының мотивлениўи.

Сөз ҳәм топонимниң өз-ара қатнасы. Топоним сөз ямаса сөзлерден қәлиплессе де, әпиўайы сөз ямаса сөзлерден парқы болады. Сөз тил билиминиң лексикология бөлиминде үйрениледи. Топонимлер болса тил билиминиң ономастика бөлиминде изертленеди. Соның менен биргеликте, топонимди тарийх, геология ҳәм география пәнлери де анализлейди ҳәм изертлейди. Изертлеўлерде де топонимлер басқа ономастикалық бирликлер сыяқлы төмендеги қәсийетлери менен сөзлерден парқланып турады:

1. Сөз лексикалық мәниге ийе болады. Сөз мәнисиниң тарийхый өзгерислерге ушыраўы барлық тиллерде де бар, өйткени ол адамзат жәмийетиниң турмысындағы өзгерислерге байланыслы болады [1:31]. Сөзлер тарийхый көз-қарастан еки түрли көринисте қолланылады: 1) Өзиниң тийкарғы мәнисинде; 2) Атама яғный топоним сыпатында.

Топоним болса айрықша, тәбийий-географиялық объектлердиң атамасын баянлап, анықлаўшылық қәсийети бар индивидуаль, яғный топонимикалық мәниге ийе болған меншикли атлық. Бул жерде *топонимикалық мәни* термини энциклопедиялық ҳәм атама қойған халықтың миллийлигин аңлатып, географиялық ҳәм этнографиялық қәсийетлерди аңлататуғын мәниде қолланылады. Себеби, тәбиятта мәниссиз ҳәм мазмунсыз атамалар болмайды.

2. Сөз кең мәниде қандай да бир нәрсени атаўдың өними болса, топонимлер – топонимлесиў қубылысы себепли қәлиплесип, топонимикалық мәнини билдиретуғын меншикли атлықлардың бир түри қатарына киреди. Мәселен, *Аткеткен* синтаксислик бирлик – гәп. Ол топонимикалық деривация қубылысы себепли синтаксислик бирликтен бир пүтин сөзге айланып, топонимге көшкен: *ат+кет+-кен > аткеткен > аткеткен*>**Аткеткен.**

Бай + терек > байтерек – бунда еки сөз биригип, сөз бирикпесин қәлиплестирген. *Бай + терек > байтерек > байтерек >* **Байтерек** – бунда еки сөз өз ара қосылып, сөз бирикпесин, кейин қоспа сөзди пайда еткен. Соң бул қоспа сөз ономастикалық конверсияның топонимикалық конверсия түри себепли ономастикалық лексика қатарына көшип, топонимди пайда еткен. Демек, жоқарыдағы еки топоним белгиленген сөз бирикпелеринен топонимлесиў қубылысының топонимикалық деривация ҳәм ономастикалық конверсия процесслеринде қәлиплескенлиги менен парқланады.

Профессор А.Ҳожиев «Соны да айтып өтиўимиз керек, сөз (лексема) жасалыўы ҳаққында гәп болғанда, әлбетте, оның жасалыў тийкары мәселесине айрықша итибар бериледи ҳәм оның қандай бирлик болыўы ҳаққында да пикир билдириледи» [16:38] – деп жазады. Бирақ, топонимлер сөзден ибарат болғанын итибарға алған ҳалда, оның жасалыў тийкары ҳаққында айтып өтиўимиз керек. Себеби, әййемнен қолланып киятырған топонимлер бүгинги күнде бир сөз ҳалына келген болса да, алдын олар бир неше сөзден ибарат болған. Бундай топонимлерге *Қумжыққын, Бегжап* мысалларын көрсетип өтиўимиз мүмкин.

Тил билими пәни бир пүтин система болғаны сыяқлы ономастика да айрықша система болып есапланады. Демек, сөз ҳәм топоним арасына қойылған шегара да, негизинде, қатнаслы болып табылады. Усы орында сөздиң лингвистикалық анализи топонимниң лингвистикалық анализи ушын мәлим мәниде тийкар болыўы итибарға алыныўы шәрт. Сөзден объектлерди атаў зәрүрлиги себепли топонимлер пайда болғаны сыяқлы социаллық-мәдений, сиясий ҳәм экономикалық зәрүрликлер нәтийжесинде топонимлерден сөзлер, яғный лексикалық тийкарлардың пайда болыўы да тәбийий жағдай. Мәселен, Хожели>*хожелиши* ҳәм т. б.

Апеллятивлерди еки топарға бөлип үйренемиз:

1. Тилде бар болған, бирақ объектлерди атаў ушын таңланбаған ҳәм топонимикалық мәни жүкленбеген сөзлер.

2. Объектлерди атаў зәрүрлиги себепли таңланған ҳәм топонимикалық мәнилер жүкленген лексикалық тийкарлар.

Бизиң тийкарғы мақсетимиз – екинши топар сөзлерден, яғный объектлерди атаў зәрүрлиги себепли таңланған ҳәм топонимикалық мәни жүкленген лексикалық тийкарлардан қәлиплескен орын атамаларының лингвистикалық изертлениўин жаратыў. Демек, сөз бенен топоним ортасында барқулла қатнас ҳәм беккем байланыс болады. Усы қатнас шекленген жағдайда апеллятивлик ҳәм ономастикалық лексика қатарларында жүз береди. Себеби, «Атама – ҳақыйқатлықтың (зат, белги ҳәм т. б.) тилдеги сәўлеси» [16:38]. Топонимге тийкар болған сөз, яғный лексикалық тийкар ономастикалық конверсия себепли мәлим бир топонимикалық мәнилерди баянлаў менен әпиўайы сөзлерден парқланады.

Топоним ҳәм оның лексикалық тийкарлары. Егер топонимниң лексикалық тийкары есапқа алынбаса, оны ҳеш қандай усыллар менен лингвистикалық жақтан анализлеп болмайды, ол ҳаққында тек ғана бир сөз айтыўымыз мүмкин: «*топоним белгили бир объекттиң атамасы есапланады*». Бул болса алып барылған анализдиң толық емеслигин көрсетеди. Усыларды есапқа алып, топонимлердиң лингвистикалық жақтан изертлеў түсинигине анықлық киргизиў ушын *лексикалық тийкар* (*апеллятив)* термини ҳәм түсинигин қолланыў шәрт деген пикирге келинди. Бул мәселени изертлеў ушын кейинги жылларда баспадан шығарылған бир қанша әдебиятлар үйренилди [9:188; 11:33; 12:366; 13:256; 14:11].

Топонимлердиң қәлиплесиўинде объектлерди атаў зәрүрлиги себеп болған болса, олардың аталыўы оның нәтийжеси есапланады. Усы нәтийжени пайда етиў ушын сөз керек болады. Бирақ, барлық сөзлер де объектлерди атаў ушын қолланыла бермейди. Таңланған ҳәм топонимикалық мәни жүкленген сөзлер, әдетте, объектлерди атаўда қолланылады. Мине, усы еки процесстиң муўапықласыўы нәтийжесинде лексикалық тийкардан топоним қәлиплеседи. Бул жағдайды И.Г.Добродомов өз мийнетинде айтып өткен [2:165]. Топонимниң «*сөз + себеп > топоним*» процесинде қәлиплесиўи ҳәм топланған орын атамалары үйренилгенде, тилдеги барлық сөзлер орын атамасы ушын тийкар бола алмайды. Объектлерге атама болатуғын сөзлер таңланып, оларға арнаўлы мәнилер жүклениўи ҳаққында қысқа пикир билдирилген изертлеўлер де бар екенлигин атап өтиўимиз керек [6:78]. Бул пикир – объектлерди атаў ушын таңланып, арнаўлы топонимлик мәнилер жүкленген лексикалық тийкарлардың бар екенлигиниң бир белгиси.

А.П.Дульзон топоним объектлердиң аталыўы ушын айрықша мәнилер жүкленген сөзлерден қәлиплесиўи ҳәм олардың лингвистикалық анализи әдеттеги нызамқағыйдалар менен әмелге асырылыўы кереклигин айтып өткен [3:39]. А.В.Суперанская *апеллятив (лексикалық тийкар)* сөзин топонимлердиң лингвистикалық изертлениўинде қолланыў кереклигин төмендегише баянлаған: «Проблема, условно обозначенная appellative – onoma, предусматривает изучение сложных случаев, где не очевидна принадлежность рассмат-

риваемого слова к апеллятивной или онимической лексике, а также случаев различных переходов лексем из одного номинативного ряда в другой» [10:5]. Автор топонимлердиң изертлениўине тийисли кейинги изертлеўлериниң биринде апеллятивлерди, яғный лексикалық тийкарларды әдеттеги сөзлерден парқлайды ҳәм бул ҳаққындағы пикирлерди төмендегише дәлиллеп өтеди: «Вопросы об этимологии собственных имен был задан участниками II Московской ономастической конференции. Ответы оказались разнообразными, вплоть до диаметрально противоположных: а) этимология имени собственного ничем не отличается от этимологии апеллятива; б) этимология имени собственного значительно отличается от этимологии апеллятива. Несколько забегая вперед, позволим себе высказать нашу точку зрения: имя собственное стоит принципиально вне этимологии в традиционном понимании этого слова» [15:79]. Бизиңше, биринши жуўап дурыс емес, себеби, қәлеген бир топонимди «ҳәрекеттеги объекттиң атамасы» деген менен оның илимий, әмелий, тарийхый ҳәм социаллық-сиясий әҳмийети умытылады. Екинши жуўап дурыс. Топонимлердиң лингвистикалық анализи оған тийкар болған апеллятивлердиң, яғный лексикалық тийкарлардың лингвистикалық анализи менен байланыслы. Сонда олардың лингвистикалық изертлениўи орын атамаларының лингвистикалық анализине мәлим бир мәниде тийкар болады. Себеби, сөзде бир неше мәни болғаны сыяқлы, ол тәбийий-географиялық объектти атаў ушын таңланғанда усы мәнилерден биреўи менен топонимди пайда етеди. Сөздеги қалған мәнилер болса топонимде болмайды.

Т.Нафасов атлық, келбетлик, рәўиш сыяқлы сөз шақапларындағы сөзлерден топонимлердиң қәлиплесиўин түрли мысаллар менен дәлиллеп өткен, бирақ оларды әдеттеги сөзлерден парқлайтуғын термин менен ажыратып көрсетпеген [7:117].

Қ.Қонқобаевтың изертлеўинде болса лексикалық тийкар (*апеллятив)* сөзи түбир ғалабалық сөз мәнисинде талқыланған: «...топоним-апеллятив: Танги, Тагап, Газ, Гузар» [4:17]. Бирақиқоспа топонимлер ҳаққында сөз болғанда, бул жағдай есапқа алынбаған. А.В.Суперанская олардың лексикалық тийкарларына қараў кереклигин [10:42] төмендеги пикиринде көрсетип өткен: «Топонимические апеллятивы составляют одну из категорий слов, достаточно легко онимизирующихся. В таких случаях они теряют свое основное лексическое значение и становятся онимическими основами, которые уравниваются внутри топонимов с основами иных типов (онимическими и проч.)». Биз бул пикирге қосыламыз. Себеби, *апеллятивлердиң (лексикалық тийкарлардың)* атамаларға тийкар болып келиўи аңсат, себеби, олар объектлерди атаў ушын таңланған.

В.П.Яйленко да лексикалық тийкар атамасын топонимлердиң қәлиплесиўине тийкар болған ғалабалық сөз мәнисинде қолланған [18:39]. Э.М.Мурзаев болса лексикалық тийкарларға Орта Азия топонимлери мысалында қатнас жасаған [5:211] ҳәм олардан қәлиплескен топонимлерге үлгилер келтирген. Бул терминниң топонимикалық изертлеўлер талқылаўындағы әҳмийетин итибарға алып, А.Отажонова оны *этнотопонимлердиң лексикалық тийкарлары* деп атаған, яғный апеллятив терминин өзбекшелеген [8:128].

Орын атамалары қурамына ғалабалық атлықлар менен бирге басқа сөз шақапларына тийисли сөзлер де киреди. Бунда топоним қурамындағы тополексемалар, яғный сөз(лер) есапқа алынған. Демек, апеллятив терминин ғалабалық сөз ҳәм лексикалық тийкар деп атаў менен бирге оның сөзге тең келиўи де белгиленген. Бирақ, топонимниң қурамында сөзлерден басқа оның қәлиплесиўинде тийкарғы роль ойнайтуғын топоформантлар да ушырасады. Топоним тек ғана бир сөзден ибарат болмайды. Оның қурамындағы топоформантларды не деп атаўымыз керек? Бизиңше, топоформантлардан топонимниң қәлиплесиўиндеги ролин умытпаған ҳалда оларды апеллятив-топоформант деп атаў орынлы. Сонда орын атамасының жасалыўындағы тийкарғы роль ойнаған ғалабалық атлықлар менен бирге топоформантлардың ўазыйпасы да итибарға алынған болады. Қулласы, топонимниң лексикалық тийкары дегенде нелерге итибар бериўимиз керек? Буны Хожели районы аймағындағы топонимлер мысалында көрип шығамыз:

1. Лексикалық тийкар (ғалабалық атлық) лар: *абат* > Абат (аўыл), *арзыў* > Арзыў (көше), мәденият > Мәденият, пәрўаз > Пәрўаз (мәҳәлле) ҳәм т. б.

1. Лексикалық тийкар + топоформант: – *ы* (Автомобиль жолы), (Күннуры – МПЖ), – *гер* (Зергер, аўыл), – *зар* (Тутзар – МПЖ, Жўзимзар – МПЖ), – *лық* (Мехрибанлық), – *шы* (Арбашы аўыл, Малақайшы, жер), – *ли* (Терекли, аўыл, Сүўенли, канал), – *кеш* (Түйекеш, аўыл), – *шан* (Гүлшан), – *мен* (Исбилермен), – *мент* (Өнермент) ҳәм т. б.

Жуўмақлап айтқанда, сөзлер өз-өзинен орын атамасына айланбайды. Олар лингвистикалық ҳәм экстралингвистикалық факторлар, топонимлесиў қубылысы себепли лексикалық тийкарлар сыпатында, сондай-ақ, топообъектлердиң аталыўы ушын тәбийий таңланыўы нәтийжесинде апеллятив лексикадан ономастикалық лексика қатарына көшеди [17]. Апеллятив лексикадағы сөзлерге түрли қосымталар қосылып келиўи мүмкин, бирақ олар ономастикалық лексикаға өткенде бир пүтин сөз ҳалында көшеди. Мине, усы ономастикалық лексика қатарына көшкен сөзде ғана топонимлик мәни жүкленген болады.

Әдебиятлар

1. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: «Билим», 1994. 31-б.
2. Добродомов И. Г. География и этимология // Топонимия центральной России. Вопросы географии. – М.: «Мысль», 1974. Дульзон А. П. Вопросы этимологического анализа русских топонимов субстратного происхождения. // ВЯ. –М.: 1959. № 4.
3. Дульзон А. П. Вопросы этимологического анализа русских топонимов субстратного происхождения. // ВЯ. –М.: 1959.
4. Конкобаев К. Топонимия южной Киргизии. – Фрунзе: «Илим», 1980. – С. 17.
5. Мурзаев Э.М. Апеллятив в топонимах Средней Азии. // ОСА. – Фрунзе: «Илим», 1980. – С. 211.
6. Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент. – Т.: «Шарқ», 2002. 78-б.
7. Нафасов Т. Қашқадарё область топонимлари. ФФКД. – Т.: 1968. 117-б.
8. Отажонова А. Хоразм этнотопонимлари. – Т.: «Фан», 1997. 128-б.
9. Султаньев О.А. Принципы номинации в казакской топонимике Кокчетавской области // ВТ. – Свердловск: 1978. –С. 188.
10. Суперанская А.В. Апеллятив – онома // Имя нарицательное и собственное. – М.: «Наука», 1978. –С. 42.
11. Суперанская А.В. Лингвистический аспект ономастических исследований // ВО. Ш. Самарканд: СамГУ, 1976. –С. 33.
12. Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. – М.: «Наука», 1969. – С. 366.
13. Суперанская А.В. Теоретические проблемы региональных топонимических исследований. // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. – Джизак: 1985. – С. 256.
14. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: «Наука»,1985. – С. 11.
15. Суперанская А.В., Сталтмане В.Э., Подольская Н.В., Султанов А.Х. Теория и методика ономастических исследований. – М.: «Наука», 1986. – С. 79.
16. Ҳожиев А. Тил қурилишининг асосий бирликлари томонидан мулоҳазалар. // ЎТА. – Т.: «Фан», 2004. №5. 38-б.
17. Эназаров Т., Есемуратов А., Ҳусанова М. Ўзбек номшунослиги (монография). –Тошкент: «Наврўз», 2015. 224-б.
18. Яйленко В. П. Енисейцы-кеты в этнической истории древней Средней Азии // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. 1. – М.: 1990. –С. 39.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада муаллиф ономастикада ҳозирги кунда долзарб масалалардан бири – сўз ва топоним ҳодисаси тўғрисида фикр юритган. Сўз лексик маънога эга бўлади. Сўз маъносининг тарихий ўзгаришларга ижтимоий учраши барча тилларда ҳам мавжуд, сабаби у одамзод жамиятидаги ўзгаришларга боғлиқ бўлади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье автор рассматривает одну из самых актуальных проблем современной ономастики - феномен слов и топонимов. Слово имеет лексическое значение. Сходство значения слова с историческими изменениями присутствует во всех языках, потому что оно зависит от изменений в человеческом обществе.

SUMMARY. In this article, the author examines one of the most pressing problems of modern onomastics - the phenomenon of words and toponyms. The word has a lexical meaning. The similarity of the meaning of the word with historical changes is present in all languages, because it depends on changes in human society.

ZARGARLIK LEKSIKASIGA OID ODATLAR VA RAMZIY IFODALAR TALQINI

(turkiy xalqlar misolida)

A.A.Erejepova – *doktorant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: zargarlik, zeb-ziynat buyumlari, taqinchoqlar, bezak buyumlari, naqshlar, aqiq, xlorit, bilaguzuk.

Ключевые слова: ювелир украшения,ювелирние бижутерия, украшения, узоры, агат, хлорит, браслет.

Key words: jeweler, jeweler ornaments, patterns, agate, chlorite, bracelet.

Turkiy xalqlar madaniyati, yashash tarzi ma’lum ma’noda bir-biriga o‘xshab ketadi. Chunki ular azal-azaldan yonma-yon yashab kelishgan. Shu bois ham har bir xalq tili, dini, tarixi, turmush tarzi va madaniyatida ham mushtarakliklarni kuzatishimiz mumkin. Bir-biri bilan hamohang tarzda hayot kechirganligi, bosib o‘tgan yo‘lining va madaniyatining bog‘liqligi turkiy xalqlarni yanada yaqinlashtiradi.

Tilimiz leksikasida taqinchoq buyumlari atamalari lug‘at zahiramizni boyitishdagi manbalarning biri vazifasini bajaradi. Ular qo‘llanish darajasi cheklangan so‘zlar bo‘lishiga qaramasdan ijtimoiy hayotimizda tilla taqinchoqlarga oid ayrim odatlar hanuzgacha saqlanib qolgan. Ba’zi taqinchoqlarning ramziy ifodasi ham davrlar muhitiga mos ifodalangan. Ularning ayrimlariga qisqacha to‘xtalib o‘tmoqchimiz.

Zargarlik – qadimdan badiiy hunarmandchilik sohasi sanalgan. U oltin, kumush, mis, qalay kabi rangli metallardan zeb-ziynat buyumlari (taqinchoqlar), bezak buyumlari yasash kasbi hisoblanadi. Zargarlar bezak buyumlari tayyorlashda quyish, bolg‘alab (zarb berib) yasash, hallash (oltin va kumush suvi yuritish), o‘yib yoki bo‘rttirib naqsh yasash, bosma, zig‘irak, sovotkori, qolipaki, shabaka kabi usullardan keng foydalanadi [6: 49).

Markaziy Osiyo xalqlarida XIX-XX asr boshlarida zargarlik buyumlarini ishlab chiqarish barcha savdo va hunarmandchilik markazlarida keng tarqalgan. Har bir katta ovullarda o‘zlarining zargari mavjud bo‘lgan. Ular kelib chiqish madaniyatiga oid o‘z mahsulotlari uchun kumush, oltin, bronza, serdolik va feruzaga oid toshlar, shuningdek, marjon, yirtqich hayvon va qushlarning tirnoq va qoziqtishlardan foydalanishgan.

Turkiy xalqlar madaniyati va zargarlik san’ati uslubini kuzatish jarayonida o‘zining hashamati, simmetrik shakli va jonli aylana konturlari bilan ajralib turganligining guvohi bo‘lamiz. Zargarlar ko‘proq ayollarga xos zargarlik buyumlari va bolalar tumorlarini ishlab chiqarishgan. Erkaklar uchun, uzuklar, kamarlar va kamar to‘qasi, qurol-yarog‘ qismlari va ot anjomlari yasashgan. Bu davrlarda barcha zargarlik buyumlari yovuzlikdan asrovchi va baxtga eltuvchi tumorlar hisoblangan.

Darvoqe, qoraqalpoq naqshlari va bezaklari ham juda qadimiy bo‘lib, ular skiflar davriga borib taqaladi. Ular ibodat razmlari va totemlarni o‘zida aks ettirgan. Bu zargarlik buyumlarining ko‘pchiligi, masalan “shar-tuyme”, “anshik”, “burgutning tog‘ qo‘yga hujumi”ni tasvirlayotgan chakka tumori (kiran) lar boshqa xalqlarda uchramaydi. Zargarlar yosh qizlar uchun katta ko‘krak marjonlari ishlab chiqarishgan. Bular jumlasiga: jumalak-tuyme (“ilon izi” nomli belbog‘ naqshli, yarim tuxum shaklidagi bezaklar); baka tuyme (uslubga solingan baqalar); shar-tuyme (xoch shakliga ega Quyosh va Olov ramzi) lar kiradi. “Jaranglaydigan” tasma naqshli o‘ngirmonshak bezagi yovuz ruhlarni haydash qobiliyatiga ega deb ishongan. U gumbazsimon shaklga ega edi, uning yumaloq asosidan jaranglaydigan yong‘oqlar va rombli zanjirlar o‘tkazib chiqilgan edi. O‘ziga xos ayollar chakka sirg‘asi silsineli-sirg‘a, iyak ostida romb shaklidagi zanjir bilan bog‘langan. Ushbu zanjir to‘y kuni kelinning kiyinish marosimidan so‘ng yechib qo‘yilgan va shundan so‘ng u soyau-sirg‘a (bargsiz poya) deb atalgan.

Har bir turkiy xalqlarda e’zozlangan tilla buyumlar nomlanishi va foydalanish borasida ham ancha farqlarni sezishimiz mumkin. Masalan, aqiq qadimgi xalqlar orasida “musibat toshi” hisoblangan. Ushbu ta’rif aqiqining yo‘l-yo‘l, taram-taram turiga nisbatan ishlatilgan. Naql qilish-laricha, uni bo‘yniga osib olgan odam yoki yasalgan id-ishdan suyuqlik ichganlar uyqusizlik kasaliga giriftor bo‘ladi, deb ishonishgan. Abu Rayhon Beruniyning “Min-eralogiya” asarida aqiq haqida quyidagicha izohlaydi: “Aqiq yunoncha “agates” so‘zidan olingan bo‘lib, “baxtli”, “foydali” ma’nolarini anglatadi [2:157]. Bundan tashqari xalsedon ham qadimgi xalqlar orasida o‘zining sehrli va davolovchi xususiyati bilan qadrlangan. Ushbu tosh sevgi va quvonchning ramzi hisoblangan. Shuningdek, ushbu qimmatbaho toshning sehri uning shifobaxsh xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Xalsedon, inson ruhiga hamjihatlik bergan, depressiya va uyqusizlikdan xalos qiladi, shuningdek, yomon ko‘zdan, shikastlanishdan va hatto g‘iybatdan himoya qiladi, deya ishonishgan.

Mazkur holat ayni damda ham xalqimiz orasida ku-zatamiz. Masalan, zob (bo‘qoq kasalligi)ga qarshi deb maxsus munchoqlarni taqib yurishi yoki qon bosimini me’yorida ushlab turadi, deya qo‘lga maxsus bilaguzuk taqish holatlari haliyam saqlanib qolgan.

Xlorit – yunoncha “chloros” so‘zidan olingan bo‘lib, “yashil” degan ma’noni bildiradi. Ushbu qimmatbaho tosh tozalash xususiyatiga ega deb bilgan. Qadimgi xalqlar orasida u nihoyatda qadrlangan. Uni stressdan qutulishga va energiyani qayta tiklashga yordam beradi, yomon ko‘z va zararni olib tashlaydi, deb ishonishgan [3: 9].

Bilaguzuk – qadimdan keng tarqalgan ayollarning bil-akka taqadigan ziynat buyumi. Oltin, kumush, mis va boshqa metallardan quyib, bolg‘alab ishlanadi, jilo beriladi, bosma, chizma, naqshlar bilan bezatilgan, qimmatbaho toshlar qadaladi. Ba’zan bezakda yozuvlar ham uchragan.

Qo‘l uchun mo‘ljallangan taqinchoqlar sirasiga kiruvchi bilaguzuklarning uchlari hayvon (ilon, buqa, baqa va boshqalar) boshi ko‘rinishida bo‘lib ilohiy ma’no kasb etgan, davrlar o‘tishi bilan u o‘zining dastlabki xususiyati (ilohiy ma’no)ni yo‘qotib, faqat bezak vazifasini saqlab qolgan [1:22]. Uzuklar esa, qadimgi davrlar davomida shaxsiy zargarlik buyumi sifatida, savdo-sotiq munosabatlarida keng qo‘llanilgan, jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini belgilab beruvchi va muhabbat ramzi vazifasini bajargan [1:34]. Ramzlar va belgilarning ildizi eng qadimgi davrlarga borib taqaladi. Ularning ko‘pchiligi ko‘p asrlar davomida o‘z tashqi qiyofasini saqlab qoladi, ba’zi hollarda lug‘aviy ma’nosi o‘zgaradi. Ularning paydo bo‘lishida qadimgi davrda keng tarqalgan va e’tiqodlar, xususan totemizm, unumdorlik va boshqalar yordam beradi.

Qoraqalpoq ayollarining ko‘ksini bezovchi zargarlik buyumlarida (haykel) shoxi tepaga qayrilgan buqa va shoxi pastga qayrilgan qo‘y tasvirlari bilan bog‘liq shoxsimon uchlari bo‘lgan. “Xaykel” nomi ularning ajdodlarining sig‘inishlari va totemizmdan kelib chiqqan. Kuchli buqa va serpusht qo‘yning shoxi yovuz kuchlardan asrovchi xususiyatga ega deb hisoblangan va “oy buqasi” va “quy-osh qo‘yi” ramzlari sifatida ko‘rilgan. Boshqa turdagi qoraqalpoq zargarlik buyumlari, qal’a devori (boshpana ramzi) va gullagan uchbarg butasi (Umay ramzi - homilador ayol va bolalar himoyachisi) tasvirlarini o‘zida aks ettirgan edi.

Zargarlik buyumining markazida tumor-kovak g‘ilof bo‘lib, uning ichida qadimdan “yovuzlik kuchlaridan asrovchi” igna saqlangan. Hududga Islom dini kirib kelganidan so‘ng, ignaning o‘rnini qog‘ozda yozilgan duo egalladi. Xaykel kelin sepining asosiy zargarlik buyumi hisoblangan. Uni kelinlar, farzand ko‘rishgacha bo‘lgan davr davomida tumor qilib yurishgan.

Bronza zargarlik bezagi anshik (ona) – qadimgi unumdorlik ma’budasi ramzi edi. Uni ona bo‘lishga tayyorlanayotgan ayolga yovuz ko‘zlardan asrovchi tumor sifatida to‘y kuni berishgan. Bezak sxema tarzda ayol qomati va uning qornini tasvirlagan. Bundan tashqari, anshik, qadimiy totemlarni qarama-qarshi turgan qush yoki qo‘y, bo‘ri boshini tasvirlagan. Ular ayolning farzand ko‘rishini kunu - tun himoya qilishgan. Ushbu bezakda qadimiy ikki dunyo insonlar dunyosi va ruhlar dunyosining o‘zaro tas’iri saqlanib qolgan edi. Qadimda turmushga chiqqan qoraqalpoq ayollarni oltin yoki kumush “arebek” deb nomlangan burun uzugini taqib yurishgan. Shunga o‘xshash burun uzuklari turkmanlar, o‘zbek-qipchoqlari, arablar va boshqalarda uchraydi. Qoraqalpoq ayollari qo‘l bilaguzuklari qatorida: relyef bezakli og‘ir quyma bilaguzuk (kuyma-bilezik) hamda “ilon izi” naqshli va ikki-uch qator serdolikli katta bilaguzuk (xasil-tasli-bilegizik)lar alohida ajralib turgan. Bilaguzukning uchi, yirtqich hayvonlarning tishlari va panjasini eslatadi.

O‘zbek, qozoq, qoraqalpoq, turkman millatlari bir-birga qiz berib, qiz olib quda-andachilik rishtalarini bog‘lab kelishi natijasida ularning urf-odatlaridagi o‘zaro uyg‘unlikni ko‘rishimiz mumkin. Masalan, nikoh to‘yida bo‘lajak kelinchakka nikoh uzugi va zirak sovg‘a qilinishi turkiy xalqlar orasida o‘ziga xos an’ana tusini olgan.

Zirak taqish – qizlarning balog‘atga yetgani belgisi sanalgan. Zirakli qizlar qayliq hisoblangan. Shu belgi vositasida o‘sha qizning band qilingani, turmushga uzatilgani ma’lum bo‘lib turgan. Qolaversa, zirak taqish odati o‘zbek xalqi orasida ham, qardosh xalqlar orasida ham qadimdan mavjud.

Qo‘lga, aniqrog‘i, barmoqqa taqiladigan an’anaviy taqinchoqlardan biri uzukdir. Uni mamlakatimizning ko‘pgina hududlarida “uzuk”, qozoq, qoraqalpoqlarda “juzik” , ba’zi joylarda “angushtarin” deb ham nomlanadi. Ilgarilari o‘ziga to‘q xonadon sohib va sohibalari, asosan, tillodan yasalgan uzuk taqqan bo‘lsalar, o‘rtahol aholi ko‘pincha kumushdan yasalgan uzuk taqishgan. Chunki kumush oq rangda bo‘lganligi bois, poklik belgisi sifatida e’tirof etilgan.

Afsonalarda aytilishicha, uzuk taqqan birinchi inson Jamshiddir. Shundan keyin barcha erkak-ayollarning uzuk taqib yurishi odat tusiga aylangan. Uzuk insoniyatning aql zakovati, hunarmandligi, qo‘l kuchi bilan yaratilgan bebaho madaniy buyumlaridan biri sifatida qadrlangan. Shu bois ham u turmush tarzimizga singib ketgan. Hatto ularga qarab kishilarning ijtimoiy, moddiy ahvolini bilish ham mumkin bo‘lgan. Chunki boy xonadonning ayollari qo‘sha-qo‘sha kumush, tilla, yoqut ko‘zli uzuklar taqib yurishsa, kam-bag‘al, nochor ayollar bor-yo‘g‘i bitta yoki ikkita jez, mis uzuk taqishga imkoniyatlari yetgan [4: 925].

Demak, qo‘lga taqilgan uzukning miqdori va nimadan yasalgani uzuk egasining mavqeidan darak bergan.

Bundan tashqari uzukni qaysi qo‘lga taqish ham e’tiborga olingan. Turmushga chiqqan ayollar nikoh uzugini o‘ng qo‘lga taqishgan. O‘ng qo‘lga taqilgan uzuk ayolning oilasi borligini bildirib turgan. Hatto ma’lum davrada ayollarning uzuk taqib yurishi ayniqsa majburiy bo‘lgan. Shuning uchun qizlarga turmushga chiqadigan kuni kuyov tomonidan “to‘y uzugi” taqdim etilgan. Hattoki ba’zi paytlarda uzuk taqmagan ayolning qo‘li nopok hisoblanib, unga ovqat tayyorlash huquqi berilmagan [4: 926].

Shuni alohida ta’kidlash joizki, taqinchoqlar insonga zeb berish bilan birga odamni ko‘z tegishidan, nazar tushishidan saqlaydi.

Bugungi kunda xalqimiz tomonidan taqib yuriladigan taqinchoqlarning deyarli barcha turlari topilgan bo‘lib ularga: bosh kiyimlar, bosh va bo‘yin uchun mo‘ljallangan taqinchoqlar, qo‘l uchun mo‘ljallangan taqinchoqlar kiradi. Ammo, ushbu taqinchoqlar yasalish shakli, xomashyosiga va vazifasiga ko‘ra bir-biridan tubdan farq qiladi. Taqinchoqlarning vazifasi inson tanasining qaysi qismiga taqilishi, yasalish shakli va ularda ifodalangan belgilar va ramzlar uyg‘unligi, xom ashyosi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan.

Taqinchoqlarning ushbu vazifalari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yoqotmay, ajdodlardan avlodlarga yetib kelgan bo‘lib, faqat yasalish shakli va xomashyosi jihatdan biroz farq qiladi. Xalqimiz orasida keng tarqalgan “Dunyoda bitta ayol bo‘lsa ham, zargarga ish topilibdi”, degan aforizm bekorga aytilmagan.

Adabiyotlar

1. Аскаров А. Сапаллитепа. –Ташкент: 1973. – С. 172
2. Абу Райҳон Беруний. Китоб ал-Жамоҳир фи-Маърифат ал-Жавоҳир. – Тошкент: 2017. – Б. 488.
3. Сулайманова М.И. Ўзбек ва қирғизларнинг этномаданий ҳаётидаги тақинчоқ тақишга боғлиқ муштарак одатлар. Тилшуносликдаги замонавий ёндашувлар: муаммо ва ечимлар. –Андижон: 2020.
4. Расулова З.Ж. Ўзбек халқ сеҳрли эртакларида “ғаройиб буюмлар” (спецификаси, генезиси ва бадиияти). Фил.фан.ном.дисс. –Тошкент: 2012.
5. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 2-жилд. –Тошкент: 2004, 49-b.
6. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 3-жилд. –Тошкент: 2005.

REZYUME. Mazkur maqolada zargarlik leksikasiga oid odatlar va ramzlar, **x**ususan, turkiy xalqlarning zargarlik buyumlarga xos taqinchoqlarning taqilishiga doir odatlar va ramzlar ifodasi talqin qilingan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье интерпретируются слова и символы, относящиеся к ювелирной лексике, в частности, слова и символы, относящиеся к ношению украшений, характерных для тюркских народов.

РЕЗЮМЕ. Abstract. In this article, are interpreted. the superstitions and symbols related to the jewelry lexicon, in particular, the words and symbols related to the wearing of jewelry typical of the Turkic peoples.

МУАЛЛИФ СЕМАНТИК ТИЗИМИНИ АНИҚЛАШДА БАДИИЙ КОНЦЕПТЛАРНИНГ РОЛИ

Ф.Р.Халимова – *доцент*

Самарқанд давлат чет тиллари институти

Таянч сўзлар: концепт, концептуал майдон, бадиий концепт, идиостил, семантик тизим.

Ключевые слова: концепт, концептуальное поле, художественный концепт, идиостиль, семантическая система.

Key words: concept, conceptual field, literary concept, idiostyle, semantic system

Бадиий концепт, даставвал, ёзувчининг бир асар ёки бутун ижодий фаолиятида мужассамлашган муаллиф концептуал майдонида миллий ёки индивидуал тарзда фаоллашган тафаккур бирлиги сифатида баҳоланади.

“Бадиий концепт” тушунчаси маркази “умумий асос”, “ядро” деб аталади. Унинг атрофидаги ҳудуд ва сарҳадлар биргаликда концептуал майдонни ҳосил қилади. Унда маълум миллатнинг руҳи, тушунчаси, қарашлари акси мавжуд бўлади, чунончи, бу концептуал майдонни яратган шахс, яъни муаллиф маълум миллат вакилидир. Ёки аксинча, муаллиф ядро атрофидаги сарҳад ва ҳудуларни ўзининг семантик тизимидан келиб чиққан ҳолда ўзгача лисоний воситалар, услублар ва бошқа бирликлар ёрдамида тўлдириб, индивидуал концептуал майдонни ҳосил қилиши мумкин. Бу усул шоирлар ижодида, яъни поэтик матнда кўп кузатилади.

Бадиий концепт муаллиф тафаккурида унинг ҳаётий тажрибалари, кўникмалари ва ҳиссиётлари асосида шаклланади. Кейин у бадиий контекстга жойлаштирилиб, муаллиф ва ўқувчининг концептни тушунишининг тўқнашуви асосида дискурс вазифасини

бажаради. Бундай ўзаро таъсир натижасида ўқувчининг ушбу концепт идрокида янги ассоциациялар ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, бадиий концептни юқори даражадаги ассоциативлик ва дискурсив ҳамда миллий ва индивидуал хусусиятларини бирлаштириб, муаллиф тафаккурининг бирлиги сифатида белгилаш ўринлидир.

Қоидага кўра, муаллифнинг ўзини намоён қилиши концептлар ёки бадиий образлар орқали намоён бўлади, бу ёзувчининг дунёқараши, унинг олдинги тажрибаси, идроки ва оламга муносабати сифатида тушунилиши мумкин. Шу муносабат билан, лисоний шахс ва хусусан, бадиий асарда акс этган ёзувчининг лисоний шахсияти ҳақида гапириш қонунийдир.

Ёзувчининг лисоний шахси бадиий асарда намоён бўлади. Бадиий асар муаллиф идиостили деб ном олган муаллифнинг индивидуаллиги, унинг индивидул услуби билан ажралиб туради. Идиостил ҳақли равишда концептуал асосга эга бўлган "ўзига хос шахсий маъно" деб аталади.

Идиостил турли ёндашувлар асосида ўрганилишига қарамай, ушбу тушунча (идиостил, идиолект, индивидуал услуб, услубий ҳаракат)га нисбатан ягона таъриф мавжуд эмас. С.Г.Воркачевнинг таърифича, "Индивидуал услуб – оғзаки ифода воситалари ва шаклларининг тизимли равишда бирлаштирилган ва ички боғланган тизими" [2], В.В.Пиночетовга кўра, "лисоний бирликларни танлаш, бирлаштириш ва мақсадли фойдаланишнинг ўзига хос тамойилларини қўллаш натижасида пайдо бўладиган яхлит тизим" [5]. Шу тариқа, идиостил тушунчаси, биринчи навбатда, лисоний воситалар (сўзларни)нинг маълум бир танлов асосида танланиши ва уларни бирлаштириш усуллари, шунингдек, ўзаро таъсир билан боғлиқ.

Турли нуқтаи назарларга асосланиб, идиостилни муаллифнинг бадиий асарда лисоний воситаларни индивидуал танлови асосида бирлаштириш усуллари орқали ифодаланган муаллифнинг шахсий семантик тўплами сифатида белгилаш мумкин.

Бадиий асарлар муаллифнинг индивидуал ҳамда у мансуб бўлган бутун этномаданий жамият тафаккурини акс эттиради. Тилдаги семантик муносабатларнинг мураккаблигини, семантик майдоннинг ўзига хос хусусиятларини, унинг тузилишини тушуниш лисоний ҳодисаларни ўрганишнинг янги даражасига ўтишга имкон беради.

"Бадиий матн – бу барча турдаги семантик трансформациялар билан юқори даражада тўйинган майдон, унда умумий лисоний ҳамда индивидуал-муаллифий маъно ва мазмунлар мужассамланади" [3]. Ўз ижодини тилшуносликнинг ушбу соҳасини ўрганишга бағишлаган тадқиқотчилар, бадиий асарни таҳлил қилишда чуқур ва комплекс ёндашувни қўллашни таклиф қилмоқдалар.

Олимлар бадиий концептни – лисоний шахснинг умуминсоний тажрибаси, унинг дунёқараши, қадриятлар тизимини ўзлаштириши натижасида ҳосил бўлган семантик ва эстетик категориялар тоифасига киритадилар [1]. Шуни таъкидлаш жоизки, миллий маданий ва индивидуал-муаллифий концептлар ҳар доим ҳам ўз қиймат компоненти ва мазмунига мос келавермайди.

Бадиий концепт индивидуал-муаллифнинг олам манзараси тасаввури акси бўлиб, лисоний шахс миллий маънавий қадриятларни ва ўз тасаввуридаги олам манзараси билан бевосита боғлиқ бўлган қадриятларни танлаб акс эттириши мумкин. Маданий концепт оламни идрок этишнинг барча шаклларини ўз ичига олади.

Бироқ, муаллиф онгида шаклланиб, белгида ўз ифодасини топган бадиий концепт, турлича ифодаланиш имкониятига эга. Бадиий асарда сўзнинг том маънодаги мазмуни бутунлай бошқача, янги мазмунларга эга бўлади. Бу, ўз навбатида, бадиий концептнинг пайдо бўлиши учун хизмат қилади. Айнан бадиий концептларда лисоний ва маданий концептлар доирасига киритилмаган хусусиятларни фаоллаштириш мумкин.

Мазмун, бир томондан, матн тузилиши ва унинг лисоний воситаларига боғланган ҳодиса бўлса, бошқа томондан, шахс онгида мавжуд бўлган ва фикрлаш жараёнлари билан боғлиқ бўлган ҳодисадир. Маъно диалогик хусусиятга ва субъектлараро характерга эга ҳамда қабул қилувчининг индивидуал ва шахсий фазилатларига боғлиқ.

О.Г.Ревзинанинг фикрига кўра, поэтик матн структураси ва уни идрок этишни изоҳлаш "поэтик семантика"нинг вазифасидир [6] (Ревзина, 2002: 418). "Лисоний заҳирадаги ҳар қандай бирлик шеърий контестда поэтик бўёққа, поэтик либосга эга бўлади. Поэтик либосга эга бўлган лисоний бирликлар ва уларнинг концептуал хусусиятлари билан боғлиқ бўлган концептлар поэтик семантикада ўрганилади" [4] (Носирова, 2020: 98).

"Поэтик семантика поэтик тафаккур билан боғланади. Шоир назарда тутган мазмун тагмаъно орқали берилади. Шеърий матнда муаллифнинг коммуникатив мақсади мулоқот жараёнининг асосий характеристикаларидан бири ҳисобланади ва бундай мақсад гўё атайлаб ҳосил қилинган коммуникатив интенция сифатида шеърий матн структурасида ва мазмунида лисоний воқеланади" (Ўша манба, 98).

Мисол учун Абдулла Орипов ва Муҳаммад Юсуф қаламларига мансуб "Орол" сарлавҳаси остидаги шеърларини муаллиф идиостили нуқтаи назаридан семантик таҳлили қиламиз. Абдулла Ориповнинг "Орол" шеъри:

Бир қуруқлик пайдо бўлди,
Денгизда не ҳол?
Меники деб эълон қилди
Кимлардир дарҳол.
Охири келиб қарашсалар,
Ҳеч вақо йўқдир,
Шунчаки у сузиб юрган
Кит экан, "орол".

Мазкур шеърда "Орол" фактуал, умуммаданий концепт. Тасаввур, воқелик, саҳна ва ҳоказоларни ифодалаб келаётган барча сўзлар ўзларининг луғавий маъноларида, яъни денотатив маъноларида ишлатилган. "Орол" атрофи денгиз билан ўралган қуруқликдир. Шеърдаги воқелик тўғридан-тўғри баён этилмоқда, яъни унда на мантиқийлик, на сўз ўйини ва на бўёқдорлик мавжуд: "Денгизда қуруқлик пайдо бўлади, у одамлар орасида талаш бўлади, бироқ охири у орол эмас, кит бўлиб чиқади". Шеърнинг семантик тузилиши оддий, факутал, умуммаданий, денотатив мазмундаги сўзлардан иборат.

Навбатдаги Муҳаммад Юсуфнинг "Орол" шеъри таҳлили:

Хаста ҳолинг, хаста ўйга ботурсан,
Бемажол, бемадор, беҳол ётурсан.
Додинг билан дунёни уйғотурсан,
Кетиб қолма, Оролим!
Оқу қаросисан қаро кўзимнинг,
Юзларингга босиб яшай юзимни.
Сувинг қуриб қуритмагил изимни,
Кетиб қолма, Оролим!
Дарёларинг келолмасдан йиғлар зор,
Сенга мадор бўлолмасдан йиғлар зор.
Балиқларинг кўзларида савол бор,
Кетиб қолма, Оролим!
Қирғоғингда қовжираган далангман,
Тўлқинларинг титроғиман, нолангман,
Мен ҳам битта қақшаб қолар болангман,
Кетиб қолма, Оролим!

Шеър мураккаб семантик тузилишга эга, унда концептуал майдон сарҳадлари бадиий воситалар ёрдамида шаклланган. Дастлабки мисраларни мутолаа қилиш жараёнида ўқувчи тасаввурида “Орол”нинг турли коннотатив, иккиламчи мазмунлари пайдо бўлади. Бошланғич мисралардаги “хаста ҳол, хаста ўй, бемажол, бемадор, беҳол, дод, кўзимнинг оқу қароси” сўз ва сўз бирикмаларининг ишлатилиши туфайли “Орол” сўзи кўчма мазмунда ишлатилмоқда, деган хулоса пайдо бўлиши табиий. Бироқ, навбатдаги мисраларда ишлатилган “дарёларинг, балиқларинг, қирғоғинг, тўлқинларинг” сўзларидан “Орол” сўзи концептуал майдон ядроси эканлигига ишонч ҳосил бўлади. Аммо у ўзинг иккинчи луғавий маъносида келган. Шоир миллатига мансуб ҳар бир ўқувчи мазкур шеърдаги “Орол” – изоҳли луғатларда қайд этилган “атрофи сув билан ўралган қуруқлик” эмас, балки денгизнинг номи эканлигини дарҳол сезиши табиий. Ўзбекистон Республикасининг жанубий-ғарбий қисмида жойлашган Орол денгизининг қуриб бориши бутун ўзбек халқи, миллати учун табиий офат саналади. Шоир ушбу ҳодисадан таъсирланиб, ўз таассуротларини, эҳтиросларини, ҳолатини коннотатив мазмундаги бўёқдор сўзлар ҳамда жонлантириш орқали етказиб, ўқувчига прагматик таъсир ўтказишга мушарраф бўлган, шунингдек поэтик матннинг ҳиссий таъсирчанлик кучи сезиларли даражада ошган.

Матннинг бадиийлик сифати яширин мазмунларнинг ҳажми билан белгиланади. Бадиий матн майдонидаги яширин мазмунлар динамикада мавжуд бўлиб, турли хил муносабатларга киришади ва қабул қилувчининг матн билан алоқаси жараёнида доимий ўзгаришларни бошдан кечиради.

Айнан шу матн таркибида ва унинг воситаларида моддийлаштирилган матннинг семантик майдони муаллиф ва ўқувчи тафаккурини ўз ичига олади, улар матн ҳосил бўладиган, ҳаракатланадиган ҳамда семантик бирлик ва семантик кўплик сифатида мавжуд бўлган қирраларни ифодалайди. Мураккаб семантик тузилиш бадиий матннинг ажралмас хусусиятидир.

Бадиий матнда мазмун бутун ғоявий ҳажми билан қайта-қайта янгиланади. Бошқача қилиб айтганда, бадиий матн семантик такрорлаш (бир хил ғояни бошқа матн воситалари тўплами билан ифодалаш) билан ифодаланган ўзига хослик асосида қурилади.

Адабиётлар

1. Бабенко Л.Г., Васильев И.Е., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. - Екатеринбург: Уральский унив-т. 2000, -С. 533.
2. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. // Филологические науки. 2001, № 1. - С. 64-72.
3. Новикова У.В., Зимина Н.Ю. К вопросу об особенностях языковой репрезентации орнаментального поля художественного текста // Филологические науки. Вопросы теории и практики. -Тамбов: Грамота, 2016, № 2 (56): в 2-х ч. Ч. 2. -С. 127-129.
4. Носирова У.И. Поэтик матнларнинг прагматик хусусиятлари. Монография. – Фарғона: 2020, 152-б.
5. Пиночетов В.В Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. -М.: 1963. – С. 105.
6. Ревзина О.Г. О концепте собственно русской художественной формы // Функциональные и семантические характеристики текста, высказывания, слова. Вопросы русского языкознания. Вып. 8 / Под ред. М.Л. Ремневой, Е.В. Клобукова. – М.: Изд-во МГУ, 2000, -С. 47—56.

РЕЗЮМЕ. Поэтик матн семантикаси қанчалик коннотатив мазмундаги сўзлардан, бадиий концептлардан иборат бўлса, унинг мантиқийлиги ва таъсирчанлиги ҳам шу даражада ошади. Шоир индивидуал хос сўзларнинг ишлатиши унинг идиостилини белгилайди. Шеърнинг прагматик салоҳияти муаллиф идиостилига боғлиқ. Муаллифнинг семантик салоҳиятини белгилашда бадиий концептларнинг роли, яъни поэтик матннинг концептуал тизими аҳамиятлидир.

РЕЗЮМЕ. Поскольку семантика поэтического текста состоит из слов коннотативного содержания, художественные концепции, его логика и аффективность также возрастают в этой степени. Использование поэтом отдельных специфических слов определяет его своеобразие. Прагматический потенциал стихотворения зависит от своеобразия автора. Роль художественных концептов, то есть концептуальной системы поэтического текста, значительна в определении семантического потенциала автора.

SUMMARY. Since the semantics of a poetic text consists of words of connotative content, artistic concepts, its logic and affectivity also increase to this extent. The poet’s use of certain specific words determines his individuality. The pragmatic potential of the poem depends on the originality of the author. The role of artistic concepts, that is, the conceptual system of a poetic text, is significant in determining the semantic potential of the author.

ТИЛЛАРНИ ЧОҒИШТИРМА ЎРГАНИШНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ

С.П.Кудайбергенова – *ассистент ўқитувчи*

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: лингвокультурология, қиёсий метод, семантик, концепция, лексик-семантик майдон, табиий семантик Метатил назарияси.

Ключевые слова: лингвокультурология, сравнительный метод, семантика, концепт, лексико-семантическое поле, теория естественно-семантического метаязыка.

Key words: linguoculturology, comparative method, semantics, concept, lexical-semantic field, Natural Semantic Metal language theory.

Тилларни қиёслаб ўрганиш муаммоси қадимда тилшунослар эътиборини жалб этган. Когнитив аспектда лексикани қиёсий баён қилиш сўзлар ва луғатлар блокида оғзакилаштирилган ахборотнинг кенгайтирилган ҳажмини ҳисобга олиб лексиканинг функционал-семантик таснифини яратишга имкон беради.

И.А.Бодуэн де Куртенэ шундай ёзади: «Биз тилларни мутлақо уларнинг яқинлиги, улар орасидаги ҳар қандай тарихий алоқалардан қатъи назар қиёслашимиз мумкин. Тилларни қиёслашнинг бундай тури жуда кенг лингвистик умумлаштиришлар учун асос бўлиб хизмат қилади» [2].

Тилшунос Л.В.Щерба ҳар бир тил грамматикаси ва луғати бошқа тиллардан ҳоли тузилиши керак ва умуман ўзида лотин тили, рус тили грамматикаси ва луғатини ўзида намоён қилмаслиги керак, деб ҳисоблайди. У ҳар бир тил бутунлай ўз эҳтиёжини қоплайдиган даражада кўриб чиқилиши керак, фақат сўнг методик, икки томонлама ўрганишни енгиллаштириш мақсадида икки тил тизимини қиёслашни ўтказиш мумкин, деб ёзади [11].

Тилларни қиёсий ўрганиш ғояси В.Гумбольдтнинг фалсафий-тилшунослик концепцияси, тил ва тафаккур ҳақидаги таълимотидан келиб чиқади. В.Гумбольдт ҳар бир тил мундарижасида ўзига хос таркибий қисмлар мавжудлигини кўрсатиб, инсон тафаккури бирлигини рад этади. В.Гумбольдт фикрига кўра, ҳар томонлама категориялар - яна қайта яратиш олдинда турган фикрлаш элементларининг идеал тизими, тайёр мантиқий схемага йўналтирилган грамматика тилнинг умумий асосини ҳосил қилади, мантиқий грамматика -бу грам-

матика эмас, тайёр мантиқий схемага йўналтирилган, яна қайта яратиш олдинда турган фикрлаш элементларининг идеал тизими [7].

Тилларнинг қиёсий таҳлили мақсади бир тилни бошқа тил билан қиёслаб хусусиятларини аниқлаш ҳисобланади. Қиёслаш таҳлили типология маълумотлари остида ўтказилганлиги учун ушбу тилнинг хусусияти маълум ва равшан бўлади; улар нафақат бир-бирига нисбатан, балки қиёсланаётган тилларга ҳос ва умумий ҳамда фақат ушбу тилга ҳос, ягона фарқни кўрсатишга имкон берадиган мулоқот воситаси сифатида тилнинг умумий тузилишига нисбатан белгиланади.

В.Г.Гак тилларни қиёслаб ўрганишнинг умумий масалаларини қуйидагича шакллантирган:

1) турли тилларнинг тил воситаларидан фойдаланишдаги ўхшашлик ва фарқни аниқлаш;

2) фақат бир тилни "ички" ўрганишда тадқиқотчининг назаридан четда қолиши мумкин бўлган қиёсланаётган тилларнинг ҳар бирининг хусусиятларини аниқлаш;

3) универсалликни аниқлаш ва қиёслаш учун материални тақдим этиш [6].

Тилшунослар тилларни қиёслаб ўрганиш бўйича мавжуд ишларга таяниб тилларни қиёслашнинг қуйидаги асосий тамойилларини ажратдилар: қиёслаш тамойили, тизимлилик тамойили, чуқур қиёслаш тамойили, иккитомонлама қиёслаш тамоили, ҳудудий чегараланмаганлик тамоили, синхронлик тамойили, тиллар орасидаги интерференцияни ҳисобга олиш тамойили ва бошқалар.

Қиёслаш тамойили қиёсланаётган тилларнинг ўрганиш даражаси, қиёсланаётган тилларнинг вазифавий ўхшаш ҳодисаларини аниқлаш ва тилларни қиёслашдаги турли ёндашувларнинг унумли боғланишларини кўзда тутади. Тизимлилик тамойили тил элементларининг тизимли муносабатидан келиб чиқилиши кераклигини кўзда тутган ҳолда қиёслаш парадигматик гуруҳланиши (тизим ости, майдон, лексик-семантик гуруҳлар, синонимик қаторлар ва ҳоказо).

Икки томонлама қиёслаш тамойили тизимни қиёслаш шароитида ўтказиладиган қиёслашни кўрсатади [12:5]. Бундай қиёслашда қиёсланаётган тиллар хусусиятлари кўриш майдонида бўлади. Икки томонлама қиёслаш барча тиллар орасидаги интерференцияни олдиндан кўриш, ҳам биринчи, ҳам иккинчи тилнинг аввал сезилмаган белгиларини аниқлашга имкон беради.

Тилларнинг қиёсий таҳлили феъл семантикасининг ҳам ҳар томонлама − тил хам идиоэтник хусусиятларини текшириш имкониятини беради. Маълум тилни бошқа тиллар билан қиёслаш тиллар ҳам жиддий фарқлар, ҳам аниқ ўхшашликка эга бўлган фикрлаш усулларини унда акс эттиришини аниқлашга имкон беради.

Феъларнинг семантик тузилиши ва рус тили ҳамда бошқирд тилида уларнинг лексик-семантик майдонига кирадиган конфигурациялар икки тилда ҳам кўп жиҳатларининг ўзаро боғликлигидан далолат беради. Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, рус тилидаги феъл бошқирд тилидагига қараганда кўпроқ мураккаб семантик тузилишга эга бўлиб, бу фарқлар лексик- семантик майдонга мувофиқ конфигурацияда ўз аксини топади.

Тилларни қиёслаш ҳар бир алоҳида тил категорияси ва ҳодисасини чуқуррок ва тўлиқроқ англашга ёрдам беради. "Барча тиллар ҳатто ўхшамайдиганлари ҳам бир-бирига жуда яқин. Уларнинг ҳар бирининг ўзига хослиги фақат бошқа тил билан қиёслашда аниқ намоён бўлади" [8:131].

Элементар концептлар ҳар кандай табиий тиллар табиий ҳисобланганлиги учун синчковлик билан таҳлил қилиш йўли билан топилади.

Турли тил соҳиблари орасидаги ҳамфикрликни А.Вежбицкая "инсониятнинг чукур маънавий бирлиги, Ернинг барча одамдаридаги оламни кўриш ва тафаккур қилиш усули ўхшашлиги билан" тушунтиради.Турли табиий тиллардаги семантик оддийлик турлича намоён бўлади, аммо улар семантик жиҳатдан бир-бирига эквивалентдир.

А.Вежбицкая дунёнинг турли тилларида аниқланган борлиқни концептуаллаштириш усулларининг барча турли-туманликлари учун умумий асоси мавжудлигидан келиб чиқади. А.Вежбицкаянинг ёндашувига мувофиқ, қандайдир тилнинг у ёки бу тил бирлигида аксини топган ҳар қандай концепт барча тилларда семантик ажралмайдиган ва универсал, лексик кодлаштирилган элементар маъноларнинг маълум шакли кўринишида тақдим этилиши мумкин. Элементар концептларнинг тўплами бу метатилдир.

Ҳар қандай лингво хусусиятли концептни тушунтириш семантик элементларнинг кўпчилигини ташкил этган лексикон ва унинг табиий семантик метатил таржимасидан иборат. Концептуал оддийликлар айнан изоморфизмнинг фараз қилиниши турли семантик тизимларни умумий қиёслашга имкон беради.

Барча тилларнинг умумий ядросини маданият ва тилларни баён қилиш учун метатилнинг қандайдир аниқ тилига мустақил сифатида кўриб чиқиш мумкин. Тилларнинг умумий ядроси бир ва уша универсал Табиий Семантик Метатил (ТСМ)нинг лингвистик жиҳатдан ўзига хос версияси сифатида фойдаланиши мумкин бўлган изоморф кичик тилларнинг кўплигидир. ТСМ назарияси узида эмпирик тавсифдаги кенг кўламли тилларо тадқиқотлар билан ва тилларни ўрганишга типологик ёндашув билан маънони тадқиқ қилишдаги фалсафий ва мантиқий анъанани бирлаштиради [3].

Ҳар қандай алоҳида олинган тилдаги мувофиқликка эга бўлган Метатилнинг барча семантик бирликлари универсал деб мўлжалланади, яъни ҳар қандай алоҳида олинган тилдаги мувофиқликка эга бўлган. Демак, "табиий семантик метатил"да ёзилган изоҳлар аниқ тилнинг хусусиятларига боғлиқ эмас ва ҳар қандай тилга таржима қилиниши мумкин.

Сўзлар қанчалик барча тилларда ҳам ўхшашлигига эга бўлмаганлиги, уни ҳар қандай тил соҳибига тушунарли қилиш учун универсал метатилдан фойдаланиб унга изоҳ бериш керак, шу билан бирга изоҳда ушбу концептнинг лингвистик ва маданий жиҳатдан ўзига хос хусусиятлари акс этиши лозим.

Бир қарашда кўздан яширин ва мувофиқ маданиятнинг ўзига хослигини тушуниш омилини берадиган семантик сезилар-сезилмас фарқларни кўришга имкон берадиган имконият вужудга келади.

А.Шмелевнинг таъкидлашича, универсал семантик тилдан фойдаланиш турли маданий моделларни ўрганиш натижаларини тақдим этишга имкон беради, улар ҳатто ушбу тил билан таниш бўлмаган ва ушбу маданиятга эга бўлмаган одамлар учун ҳам тушунарли бўлиши мумкин. Семантик (универсал) элементларнинг чекланган тўплами воситаси билан инсон томонидан юзага келтирилган ғояларнинг барча турли-туманлиги: табиий тилларнинг лексик бирликларида мужассамлаштирилган концептларни ифодалаши мумкин [10].

Лингвистик жиҳатдан ўзига хос сўзларнинг мавжудлиги ушбу маданиятда қабул қилинган қадриятлар тизимининг хусусиятлари, удумлар билан боғлиқ бўлиши мумкин берилган (ушбу) сўз маълум тил умумийлиги учун хос турмуш тарзини беради ва акс эттиради ҳамда ўзида маданиятнинг ушбу жиҳатларини тушунишга "қимматбаҳо омил"ни намоён қилади.

Тилдаги семантик оддийликлар табиий тилнинг барча ифодасини келтириши мумкин. Тилларнинг ўзаро таржима қилиниши метатил мавжудлиги фойдасидан далолат беради.

Р.Джакендоф бир тилдан бошқа тилга гапнинг таржимасини умумий семантик структуранинг мавжудлиги билан тушунтиради [4].

Ҳар бир лексема парадигматик, синтагматик, эпидигматик ва ассоциатив каби турли муносабатлардаги бошқа луғат бирликлари билан боғлиқ бўлганлиги учун яхлит блоклар кўринишидаги лексикани ўрганиш заруратини шарт қилиб қўяди. Тилларнинг лексик-сематик қиёси, аввало, маълум ахборот соҳалари билан, яъни семантик майдон билан ўзаро боғланган категориялар типологияси ҳисобланади.

Семантик майдон лексик бирликларни бошқа вариант маъноси билан бирлаштирадиган лексик семантиканинг умумийлигидир.

Тилларни тил майдонига ажратиш йўли билан турли тилларни қиёслаб ўрганиш ҳақидаги ғоя Й.Трирдан келиб чиққан. Олим, алоҳида бир тил майдонини ажратиш яхлит олинган икки тил учун зарур дастлабки тил ҳисобланади, деб ёзади. Й.Трирнинг семантик майдони ҳақидаги асосий қоида қуйидаги кўринишга эга.

Тил барқарор, аммо лексик бирликни ўзида намоён қилган алоҳида тизим эмас. Шунингдек маъноси ҳам алоҳида ҳисобланмайди, балки тизимнинг бошқа сўзларининг қолган маънолари билан ўзаро алоқага киришади.

Тил тизими икки параллел даража билан намоён бўлади: тушунча сифатидаги тушунча майдони ва лексик бирликдан иборат ишора (сўз) майдони шундай қилиб, тилнинг барча тушунча майдони мувофиқ сўз майдонлари билан тенг қопланади.

Йост Трир майдонлар орасидаги боғланишнинг асосий кўриниши сифатида бир майдон таркиби ва тузилмасида ҳар қандай ўзгариш бўйича у билан аралаш майдонларни жавобли ўзгаришга олиб келадиган иеархик бўйсунишга ажратади [13].

О.С.Ахманова таърифига кўра “семантик майдон кўпроқ ёки камроқ автоном микротизим кўринишига мувофиқ тилда назарияга эга бўлган борлиқнинг заррачасидир” [1].

Ҳозирги вактда илмий лексикография соҳасида семантик майдонни ушбу тилнинг маълум “тушунчали доираси”ни тўлдирадиган луғатнинг ихчам қисми сифатида кўриб чиқилади [9].

Ю.Н.Караулов семантик майдонни олам тил моделининг мазмуний элементи сифатида кўриб чиққан. У семантик майдон чегарасини ноаниқ ва хира деб ҳисоблайди. Ушбу бирлашишлар ҳаракатчан, динамик бўлганлиги учун, семантик майдон ташқи олам реалиясининг ўзгаришларига мувофиқ мунтазам ўзгаради [5].

Майдон назариясида, турли сўз туркумларига тегишли сўз ўзида семантик майдонни киритади, деган уша ҳолат мухимдир. Семантик майдон-турли сўз туркумлари лексик бирликларининг унга кирувчи лексик-семантик гуруҳига қараганда, катта ташқи қисми ва маркази таркибида мавжудлиги тушуниладиган «тизимни ташкил қилишни майдон принципи билан лексик гуруҳлаш» деб аниқлайди [9:104].

Семантик майдон ва унинг таркибий қисмлари бўлган камроқ ҳажмли парадигматик гуруҳлар функционал-когнитив соҳа - фақат каттароқ йирик блоклар таркибида функционал аҳамиятини ажратиб олади.

Адабиётлар

1. Ахманова О.С.Словарь лингвистических терминов. 1966.
2. Б.де Куртенэ Избранные труды по общему языкознанию. Том 1.М.:АН 1963.
3. Вежбицкая А. *Семантические универсалии и описание языков /* Пер. с англ. А.Д. Шмелева; под ред. Т.В. Булыгиной. М.: Языки русской культуры, 1999. [Wierzbicka, Anna (1999b).

Semantic universals and description of languages. Translated from English by A. Shmelev. Moscow, Yazyki russskoi kul'tury. (In Russ.)]

4. Джакендоф Р. Принципы и методы семантических исследований. –М.: «Наука», 1986.
5. Караулов Ю.Н. Общая и русского языка идеография. 1976.
6. Гак Теньер и его структурный синтаксис. // ТенъерЛ. Основы структурного синтаксиса. -М.: 1988, -С. 5-21.
7. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. - М.: «Прогресс», 1985, –С. 452.
8. Скаличка Большая российская энциклопедия. (электронная версия). -М.: 1967.
9. Слюсарева А.А. История России в фотографиях. 1990.
10. Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира: Материалы к словарю. -М.: Языки славянской культуры.
11. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. 1974.
12. Ярцева В.Н. История морфология английского языка. -М.: 1960.
13. Jost Trier Semantics 1931.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола тилларни чоғиштирма ўрганишнинг лингвокультурологик жиҳатлари ва тилларни қиёслаб ўрганиш методининг қўлланилиши ҳақида. Тилларнинг қиёсий таҳлили феъл семантикасининг ҳам ҳар томонлама - тил ҳам идиоэтник хусусиятларини текшириш имкониятини беради.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена лингвистическим и культурным аспектам смешанного изучения языков и применению метода сравнительного изучения языков. Сравнительный анализ языков дает возможность проверить семантику глаголов, как межъязыковую, так и идиоэтническую.

SUMMARY. This article is about the linguistic and cultural aspects of cross-linguistic learning and the application of the method of comparative language learning. The comparative analysis of languages provides an opportunity to check the semantics of verbs, both cross-linguistic and idioethnic.

ЖУРНАЛИСТ ДӨРЕТИЎШИЛИГИНДЕ ПЕРИФРАЗАЛАРДЫҢ ХЫЗМЕТИ

А.К.Пирниязова – *филология илимлериниң докторы,доцент*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Г. П.Каллибекова – *филология илимлери бойынша философия докторы*

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: перифраза, даврий матбуот, тасвирий воситалар, от, сон, ижод, журналист, бош мақола, публицистик мақола.

Ключевые слова: перифраза, периодическая печать, изобразительно-выразительные средства, существительные, числительные, творчество, журналист, главная статья, публицистическая статья.

Key words: paraphrase, periodical, figurative and expressive means, nouns, numerals, creativity, journalist, main article, journalistic article.

Қарақалпақстан күнделикли газеталары сыпатында узақ тарийхқа ийе болған «Еркин Қарақалпақстан», «Қарақалпақстан жаслары» газеталарын атап көрсетиўге болады. Жаңалықларды, ўақыя-ҳәдийселерди, жәмийетлик-сиясий турмысты газета оқыўшысына жеткерип бериўде ҳәр дайым оператив искерлиги менен көзге түспекте. Газеталарда берилген мақалалар темасы, мазмуны ҳәм фактлерден пайдаланыў усылы менен басқа газеталардан өзгешеленип турады. Себеби, газетада тәжирийбели журналистлер дөретиўшилик жумысларын алып бармақта. Қарақалпақ тилиниң гөззаллығын, лексикалық ресурсларының кең екенлигин усы газеталар тилинде пайдаланып атырған лексикалық бирликлер мысалында да көриўге болады.

Ғалаба хабар қуралларында информация жеткериў тезлиги әдеўир жетилисти. Ҳәр бир фактти түсиникли, ықшам, анық, сапалы ҳәм тәсиршең формада жеткериў талабы да қойылмақта. Сонлықтан, барлық ғалаба хабар қураллары тийкарғы талап ҳәм ўазыйпаларды өз ўақтында сапалы орынлай алыўы керек. Фактти тәсиршең усылда жеткерип бериўде аудио, видео ҳәм фото материаллар жетекши орынға шыға алады. Ал, текст формасындағы хабарларды жеткериўде ҳәр бир сөз орнында қолланылса ғана тәсиршеңликке ерисиледи. Соның ушын да газета тилинде тилдиң көркемлеў қураллары аналитикалық, көркем-публицистикалық жанрлардан тысқары информациялық жанрларда да өнимли қолланыла баслады. Қарақалпақ тилши илимпазларының илимий тезислеринде [1:55-56], илимий мақалаларында [2:121-125], илимий мийнетлеринде [3:51-52] бул мәселелер белгиленген классификациялар шеңберинде үйренилди, пикирлер билдирилди. Газета тилиндеги перифразалар тараўлық газета материалларында қолланылыў өзгешелиги арнаўлы изертленди. Бул бойынша «Тараўлық газета материалларының тили ҳәм стильлик өзгешеликлери» атамасындағы монографияда мағлыўматлар келтирилди [4:60-70]. «Қарақалпақстан тараўлық газеталар тилиндеги перифразалар» [5:148-152], «Газета тилинде шахсты аңлатыўшы перифразалар» [6:150-153] атамасындағы мақалаларда да Қарақалпақстан тараўлық газеталарындағы журналист дөретиўшилигинде перифразалардың тараўларға байланыслы қолланылыў өзгешелиги избе-излик пенен дәлийлленген.

Журналистика жәмийетлик хабарларды, жәмийетлик басламаларды, статистикалық мағлыўматларды тек санлар жәрдеминде емес, тәсиршең усылда жеткериў форматына өтти. Бул басқышта тилдиң көркемлеў қуралларының бири есапланған перифразалар жетекши орынға шыға алды. Газета материалларында қарақалпақ тилинде бурыннан қәлиплескен перифразалардан тысқары жаңалары өнимли пайдаланылмақта. Оларды биз газета тилинде атқаратуғын функциясына қарап бир неше түрлерге бөлип үйренемиз.

1. *Қатарлық санлықлар перифраза сыпатында.* Олар газета тилинде анықлықты, тәртип-интизамды тәмийинлеў, қызығыўшылықты арттырыў менен байланыслы болған фактларда қолланылған. Мысалы: «Соңғы аңшы» повести, «Полат Мадреймов – *биринши қарақалпақ балетмейстери*», повесть-эссеси, «Шайырдың жаслығы» хүжжетли повести, «Ибрайым Юсупов» роман-эссеси әдебий жанрларға жаңаша жантасыўы менен, образларының ҳәм көркем, ҳәм тыянақлылығы менен ажыралып турады» («Еркин Қарақалпақстан» 2022.29.03. №36). «Қ.Абдиреймов өзиниң қалдырып кеткен бийбаҳа ғәзийнеси, спектакль ҳәм сахналық рольлери менен арамызда *екинши өмирин* жасап келмекте» («Еркин Қарақалпақстан» 2022.19.05. №56-57). Келтирилген мысаллардағы *биринши қарақалпақ балетмейстери* перифразасы Полат Мадреймовтың өзине тән кәсиплик дөретиўилигин ашып бериў мақсетинде қолланылған. *екинши өмири* перифразасы мәденият тараўындағы жетик қәнигелер-диң бири, шебер рольлери менен жәмийеттиң нәзерин-де болған Қуўатбай Абдиреймов өмири, дөретиўши-лиги менен байланыслы екенлигин көриўге болады.

2. *Санақ санлықлар перифраза сыпатында.* Әдебият, мәденият, журналистика тараўларында дөретиўшилик етип, жәмийетте өз орнына ийе болған шахслардың өмир жолы баян етилген мақалаларда кең пайдаланылған. Бул мақалалар изертлеўлер, үйрениўлер, рецензияларға сүйенип таярланған мақалаларда кең ушырасады. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, «Шыпакер» газетасы, «Қарақалпақ университети» газетасындағы тураклы рубрикаларда берилген бир қатар материалларды да атап көрсетиў орынлы. Мысалы: «Шарап Уснатдинов ортаңқолдай үш ғайраткердиң хызметлерин, яғный *үш өмирдиң хызметин бир өмирге жайластырған өз алдына әжайып ғайраткер*» («Еркин Қарақалпақстан» 2022.29.03. №36). «Миллий қарақалпақ әдебиятының XX-XXI әсирлердеги *еки үлкен байтереклериниң бири* ямаса *үлкен еки арысының биреўи Т.Қайыпбергенов* шын мәнисинде тек ғана қарақалпақ әдебиятын емес, ал, пүткил қарақалпақ халқын жәҳәнге танытқан өшпес уллы тулғалардың қатарына жатады десек асыра силтеў ямаса қосып жазыў емес шығар» («Еркин Қарақалпақстан» 2022.12.05. №53). Келтирилген мысаллардағы *үш өмирдиң хызметин бир өмирге жайластырған өз алдына әжайып ғайраткер* перифразасы *Шарап Уснатдиновқа, еки үлкен байтереклериниң бири, үлкен еки арысының биреўи* перифразалары *Төлепберген Қайыпбергенов* дөретиўшилиги менен байланыслы қолланылған.

3. *Шахсты аңлатыўшы перифразалар.* Газета тилинде шахсты аңлатыўшы перифразалар ең өнимли формада колланылады. Қаҳарман портретин ашып бериўде перифразалар тәсиршеңликти тәмийинлейтуғын лексикалық бирликлерден дүзилген. Мысалы: «Онда көркем сүўретлеўлер менен фактлардың, мағлыўматлардың анықлығы қосылып, синтезленип тутас бир образды, *көрнекли қарақалпақ балетмейстери Полат Мадреймов* образын пайда еткен» («Еркин Қарақалпақстан» 2022.29.03. №36). «Ал, *сөз зергериниң* төртликлериндеги тапқырлық пенен даналық пикирлер өз поэтикалық бояў формалары арқалы көз тартып қоймай, оқыўшыларды ой тереңлигине, ақыл-парасатқа шақырады» («Еркин Қарақалпақстан» 2022.12.05. №53). Келтирилген мысалларда қаҳарманға, респондентке, тараўлар турмысына, ўақыя-ҳәдийсеге үнлес перифразалар таңланған: *көрнекли қарақалпақ балетмейстери, сөз зергери* перифразалары аркалы шахстың ким екенлиги, жумыс искерлиги, лаўазымы, характери, қаҳарманлығы, садықлығы, интеллектуал қәбилети ашып берилген.

4. *Атлық сөзди экспрессив мәниде баян етип келген перифразалар.* Газета тилинде атлық сөзди яғный белгили бир атаманы перифразалар негизинде көркемлеп көрсетиў ушырасады. Президентимиздиң: «*Имаратлардың ең уллысы – мектеп*» деп тәрийп берген бул билим алыў ошағында ҳәр күни, оқыў жылы даўамында нешше мәрте қоңыраў қағылмады дейсиз («Еркин Қарақалпақстан» 2022.26.05. №60). Оның *өмирлик жолдасы* Кийик Абдиреймова да Қарақалпақстанға мийнети сиңген мәденият хызметкери саналады («Еркин Қарақалпақстан» 2022.19.05. №56-57). Бул мысаллардағы *имаратлардың ең уллысы* перифразасын лид текстлеринде ушыратыўға болады. *Өмирлик жолдасы* перифразасы газеталардағы публицистикалық мақалаларда, портрет очерклеринде ең өнимли қолланылатуғын перифраза. Демек, сөз етилип атырған тематикаға үнлес келетуғын перифразалық форманы таўып ҳәм көркем етип бере алыў да тәжирийбели, жетекши журналистлердиң дөретиўшилик жумысларының жемиси.

5. *Кәсипти билдирип келген перифразалар.* Бул даўамлы процесс болып, ҳәр бир дөретиўши, әсиресе, *қыл қәлем ийелери* басынан кеширип, олар усы жағдайдың қайталаныўын жаңа дөретпеси жүзеге келгенде қәлери анық («Еркин Қарақалпақстан» 2022.26.05. №60). Солай етип, *қыл қәлем* тәбият шайдасы болыў, сүўрет салыў оның өмириниң ажыралмас бир бөлегине айланды («Еркин Қарақалпақстан» 2022.26.05. №60). Келтирилген мысаллардағы *қыл қәлем ийелери* перифразасының

мазмунында *художник, көркем өнер тараўы, көркем өнер тараўының белгили дөретиўши инсанлардың* жумыс искерлигин атап көрсетиў болып табылады.

6. *Бас мақалалардың, публицистикалық мақалалардың темасында қолланылған перифразалар.* Перифразалар газета оқыўшысын ойланыўға шақырыўға хәм дыққатын тартыў мақсетинде тема сыпатында жийи пайдаланылмақта. Мысалы: «Қарақалпақ әдебиятының *қос байтерегин* оқыў күнлерине» атамасындағы бас мақала тийкарында илимпаз А.Өтәмбетова авторлығында «Миллетти дүньяға танытқан *уллы жазыўшы*» («Еркин Қарақалпақстан» 2022.12.05. №53) атамасында мақала берилген. «Инсан қәдири уллы, еслеў мәңги» рубрикасында журналист Р.Арзиевтың авторлығында «*Қарақалпақ әдебиятының қос байтереги*» («Еркин Қарақалпақстан» 2022.14.05. №54) темасында мақала берилген. Композитор Н.Мухаммеддиновтың авторлығында «*Сахна жулдызы*» (Куўатбай Абдиреймов туўралы еске түсириўлер) («Еркин Қарақалпақстан» 2022.19.05. №56-57) атамасындағы мақала да перифразаға қурылған. Демек, перифразалар газета оқыўшысын логикалық ойлаўға шақырады, экспрессивликти тәмийинлеп береди.

7. *Медицина тараўы менен байланыслы перифразалар.* Тараў қәнигелери менен өткерилген интервью-диалогларда, турақлы рубрикалардағы мақалаларда, тараў қәнигелериниң авторлығында таярланған есап ямаса шолыў жанрларында медицина тараўына тән перифразаларды көриўге болады. Мысалы: Поллиноз кеселликлериниң басланыўы хәм клиникалық көринислериниң кескинлесиўи әдетте тереклер, гүллер және басқа да *өсимликлердиң ғалаба гүллеў* (апрель, май айлары) *дәўирине* туўра келеди («Шыпакер» 2018. Май, №5). Наўқас жатқан бөлменің айналарын *өсимликлердиң ғалаба гүллеў дәўиринде* бәрқулла ашып қойыў қадаған етиледи («Шыпакер» 2018. Май, №5). Бул перифразалар *өсимликлердиң ғалаба гүллеў дәўири* деп баян етилген. Тийкарынан апрель, май айларын нәзерде тутқан.

8. Ҳайўанатлар менен байланыслы перифразалар. «Енди исенемен, 1968-жылы атып өлтирилген жолбарыс биз жоқарыда айтып берген «*ҳайўанатлар патшасы*» болыўы да тәәжип емес» («Еркин Қарақалпақстан» 2022.22.02. № 21). Бул мысалдағы *ҳайўанатлар патшасы* перифразасы *жолбарыс* сөзиниң орнына қолланылған.

9. Жумыс орнының, мәкеменің атамасын билдирип келген перифразалар. Журналистлердиң дөретиўшилик шеберлигин лексикалық бирликлерге айрықша итибар қаратып атырғанлығында көриўге болады. Журналисттиң қызығыўшылығы, билим дәрежеси, стильлик өзине тәнлиги де көзге тасланады. Тийкарғы теманы ашып бериўде салыстырыў хәм анализ ислеў процесслери дыққатқа ылайық. Сөзлерге күшейтиўши мәни бериў арқалы контекстти баянлайды. Мысалы: «Таныстырыўда миллий бағ аймағында салыныўы режелестирилген Мәмлекетлик көркем өнер музейиниң жойбары, атап айтқанда, *дүньяға белгили «Ателье Брукнер» архитектура бюросы* тәрепинен таярланған көргизбелер, экспозициялар хәм басқа да бөлмелердиң жайласыў режеси көрип шығылды» («Еркин Қарақалпақстан» 2022.24.02. № 21). Бул мысалдағы *дүньяға белгили архитектура бюросы* перифразасы *«Ателье Брукнер»* атамасын билдирип келген. Газетадағы арнаўлы рубрикалар газета оқыўшысының дыққат орайында болады. Сонлықтан усындай мазмунды беретуғын перифразалардан пайдаланылған.

10. *Жыл мәўсимлери ҳәм байрамлар менен байланыслы болған перифразалар.* Бундай перифразалар газета оқыўшысына, кең жәмийетшиликке, ҳәттеки басқа тараў ўәкиллери ушын да жүдә таныс болған перифразалар саналады. Мысалы: «*Жаңаланыў ҳәм жасарыў мәўсими* алдынан ҳәр бир ўатанласымызды өзиниң жасап атырған аймағын, көшесин ҳәм мәҳәллесин абаданластырыў ҳәм көклемзарластырыўға шақырыў мақсетинде республикамызда «Жасыл мәкан» акциясына старт берилди» («Еркин Қарақалпақстан» 2022.24.02. № 21). Бул мысалдағы *жаңаланыў ҳәм жасарыў мәўсими* перифразасы *бәҳәр мәўсими* сөзиниң орнына қолланылған. Баспасөзде байрам сәнелери менен байланыслы перифразалар кең түрде қолланылмақта. Себеби, белгили бир сәне ямаса байрамның өзиниң атамасын атап көрсетиўге қарағанда перифразалардан пайдаланыў мақсетке муўапық келеди. Мысалы: «Халқымыздың ески тарийхы, бай мәдениятты ҳәм бийбаҳа қәдириятларын өзинде айқын жәмлеген, ана тәбият ҳәм адамлардың руўхыятында жүз беретуғын жасарыў, жаңаланыў ҳәм раўажланыўларды әсирлер даўамында толық көрсетип киятырған *Наўрыз байрамы ең қәдирли миллий байрамларымыздан бири* болып есапланады» («Қарақалпақстан жаслары» 2022.24.02. №7). «2022-жыл Наўрыз улыўмахалықлық байрам мәмлекетимизде «Ассалам, *Наўрыз – жаңаланыў, мийрим-шәпәәт ҳәм қәдир-қымбат байрамы!*» деген баслы идея тийкарында улыўмахалықлық сейиллер тәризинде көтериўки руўхта ҳәм жоқары дәрежеде белгиленсин» («Қарақалпақстан жаслары» 2022.24.02. № 7). Бул мысаллардағы *ең қәдирли миллий байрамларымыздан бири, жаңаланыў, мийрим-шәпәәт ҳәм қәдир-қымбат байрамы* перифразалары *Наўрыз байрамы* сөзинин орнында қолланылған.

11. Көркем өнер тараўы менен байланыслы перифразалар. Баспасөз бетлеринде көркем өнер тараўы дерлик ҳәр бир жанрдың баслы темаларының бири. Арнаўлы рубрикаларда, турақлы рубрикаларда, мәўсимлик рубрикаларда бул тараў кең сөз етиледи. Сонлықтан тараўға тийисли перифразалар жүдә шеберлик пенен пайдаланылмақта. Айырым перифразалар жаңадан дөретилип атырғанлығын атап көрсетиўге болады. Мысалы: Ол сахналастырылған спектакльлерге талқылаў жасап, *фильм ҳәм спектакль өзеги* болған *сценарий ҳәм пьесаларды* изертледик ҳәм үйренип шықтық («Еркин Қарақалпақстан» 2022.19.05. №56-57). Соның ушын да, халқымыз талант – *бийбаҳа ғәзийне* деп бийкарға айтпаған («Қарақалпақстан мәдениятты» 2021.03.07. №27-28). Бул мысалдағы *фильм ҳәм спектакль өзеги- сценарий ҳәм пьесалар* деп түсиндирилген. Буннан тысқары бул тараў менен байланыслы *бийбаҳа ғәзийне, жақсылық елшилери, кешеги күн, өтмиш ҳаққында жырлаў, көркем өнеримиз гүлтажы* сыяқлы перифразалардан шеберлик пенен пайдаланған. Ал олар түп мәниси *талант, бақсы, ақын ҳәм жыраўлар, қобыз сести, «Лазги»* аяқ ойыны сыяқлы сөзлер. Демек, текстти тәсиршең формада жеткерип бериў журналист дөретиўшилигинде баслы максет етип белгиленген.

Жуўмақлап айтқанда, перифразалар ҳәр бир ўақыя-ҳәдийсени көркем формада жеткерип бериўге хызмет етеди. Күнделикли баспасөзде жәмийетлик-сиясий турмыстағы реформалар, жәмийетлик хабарлар, жәмийетлик басламалар кең сөз етиледи. Ал, тәсиршеңликти тәмийинлеўде тилдиң көркемлеў қуралларынан өнимли пайдаланылады хәм жаңа формалары да жетилистирип барыўда айрықша хызметти атқарады.

Әдебиятлар

1. Пирниязова А.К. Қарақалпақ тилиндеги перифразалар. // Ҳаял-қызлардың илимдеги орны (2008-жыл «Жаслар жылы»на бағышланады) Республикалық илимий-әмелий конференция материаллары. –Нөкис: 2008, 55-56-б.

2. Пирниязова А.К. Бердақ шайырды тәрийплеўши перифразалар // «Бердақ – классикалық әдебиятымыздың бийик шыңы». -Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2017, 121-125-б.

3. Оразымбетова З.Қ. Қарақалпақ күнделикли баспасөзи тилиниң стильлик өзгешеликлери. -Тошкент: «Hilol Media», 2019.б.
4. Каллибекова Г.П. Tarawlıq gazeta materiallarınınʼ tili hám stillik ózgeshelikleri. – Нөкис: “Илимпаз”, 2022, 60-70-б.
5. Каллибекова Г.П. Қарақалпақстан тараўлық газеталар тилиндеги перифразалар. Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң хабаршысы. – Нөкис: 2021, 148-152-б.
6. Каллибекова Г.П. Газета тилинде шахсты аңлатыўшы перифразалар. Глобалласыў процессинде ғалаба хабар қуралларының роли атамасындағы халықаралық илимий-әмелий конференция мақалалары топламы (26-май 2022-жыл). – Нөкис: 150-153-б.
7. /«Еркин Қарақалпақстан», 2022.29.03. №36.
8. /«Қарақалпақстан жаслары». 2022.24.02. №7.
9. /«Шыпакер». 2018, Май, №5.
10. / «Қарақалпақстан мәдениети». 2022.28.05. №24.
11. /«Қарақалпақ университети» 2019.12.04.

РЕЗЮМЕ. Мақолада даврий матбуот материалларидаги тасвирий восита – перифразалар ҳақида фикр юритилган. Газета тилидаги перифразалар ўн битта гуруҳларга бўлиб ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена одним из изобразительно-выразительных средств – перифразам, используемых в периодической печати. Анализированы перифразы языка газет и разделены на одиннадцать тематических групп.

SUMMARY. The article is devoted to one of the figurative and expressive means - paraphrases used in the periodical press. Paraphrases of the language of newspapers are analyzed and divided into eleven thematic groups.

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АНГЛИЙСКИХ И КАРАКАЛПАКСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ ЗООНИМОМ С ПОЛОЖИТЕЛЬНОЙ КОННОТАЦИЕЙ

З.Б.Сагатова – *докторант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: семантика, ижобий коннотация, характер, салбий, ўхшашлик.
Ключевые слова: семантика, положительная коннотация, характеризовать, отрицательно, сходство.
Key words: semantics, positive connotation, to characterize, negatively, likeness.

Зоонимы (наименования животных) являются одним из самых важных пластов лексики во всех языках мира. Характеризуя свое поведение, чувства, состояния, человек прибегает к сравнению с тем, что ему ближе и похоже на него самого — животным миром. Хорошо известно, что в разных языках и в разных культурах названия одних и тех же животных (то есть эквивалентные по номинативному значению) имеют разные коннотации, то есть их черты и свойства воспринимаются и оцениваются по-разному. Отрицательная и положительная оценки в оборотах с живой внутренней формой обычно тесно связаны с отрицательными и положительными образами, воплощенными в данных ФЕ и основанными на буквальных значениях их компонентов.

Характерной чертой зоонимов исследуемых языков является высокая степень идиоматичности и образности с сильным содержанием номинативности. Это приводит к тому, что сходные по денотативным значениям зоонимы в разных языках отличаются образностью, так как ассоциативные представления о животных в различных языках не совпадают. Случаи совпадения крайне редки, и, как правило, восходят либо к общему для английского и каракалпакского языков источнику, либо являются следствием единого восприятия мира, сходных культурных, национальных и исторических особенностей. В целом традиционный выбор зоонимов во фразеологическом фонде английского и каракалпакского языков имеет много общего как в аспекте теории номинации, так и с точки зрения оценочной коннотации.

ФЕ с положительной коннотацией называют человеческие эмоциональные состояния, связанные с возможностью достаточно полно удовлетворить актуальную потребность человека, вызываются полезными воздействиями, побуждают субъекта к их достижению и сохранению, выполняют созидательную роль в жизни человека. Подгруппы, образующие ФЕ, характеризующие человека с положительной стороны, следующие:

храбрый, смелый:

англ.: ***lion**-hearted* «храбрый», «неустрашимый» (букв, с сердцем льва);

(as) bold (или brave) as a **lion** (букв, храбрый, как лев) и др.;

кк.: ***қораз*** «храбрец» (букв, петух (с пёстрым опереньем));

арыслан *азамат* «отважный, храбрый человек» (букв, мужик-лев) и др.;

трудолюбивый:

англ. *work like* **a horse** «работать как вол» (букв, «работать как лошадь»);

brisk/busy as **a bee** «хлопотливая, как пчёлка» (о проворном, трудолюбивом человеке);

an eager **beaver** «работяга», «старательный, неугомонный человек» (букв, «нетерпеливый бобёр») и др.;

кк.: **ҳәрредай тынбаў** «трудиться без передышки, не покладая рук» (букв, «трудиться как пчела»);

қумырсқадай мийнеткеш «трудолюбивый» (букв, «трудящейся как муравей»);

ешектей ислеў (букв, «работать как осёл») и др.;

ловкий, быстрый:

англ.: *as slippery as an* ***eel*** (букв, «скользкий как угорь») «ловкий», «изворотливый»;

as nimble as a ***squirrel*** (букв, «ловкий как белка»);

кк.: *базар көрген* ***ешки*** «ловкий, умелый» (букв, «козёл, побывавший на базаре»)

ешки *бас* «проворный», «ловкий», шустрый» (букв, «козлиная голова»);

еки сыйырды емген ***бузаў*** «умелый, ловкий» (букв, «телёнок, сосавший двух коров) и т.д.;

довольный, радостный:

англ.: *like* **a dog** *with two tails* «очень довольный», «в восторге» (букв, «как собака с двумя хвостами);

look like *the cat* **after it had eaten (that ate или he swallowed)** *the canary*

«иметь довольный вид» (букв, «иметь вид кошки, которая съела канарейку»);

кк.: *суўға кирген* ***балықтай*** «весело, живо, радостно» (букв, «как рыба в воде»);

жылқысы *таўға шығыў* «быть на крыльях мечты», «чувствовать себя на верху блаженства» (букв, «быть на коне мечтаний»);

робкий, застенчивый:

англ.: *gentle as* **a lamb** «тише травы, ниже воды» (букв, «мягкий как

ягненок»);

quiet as **a mouse** «тихий как мышь»;

sheep *faced* «робкий», «застенчивый» (букв, «с лицом овцы») и др.;

кк.: ***қойдай*** *жуўас* «мягкий человек» (букв, «покорный как овен»);

қой *аўзынан шөп алмайтуғын* «тихоня» (букв, «не берущий травы из рта овна») и т. д.;

удачливый, везучий:

англ.: *lucky* **dog** «счастливчик» (букв, «везучая собака»);

кк.: **ешеги жорғалаған** «везунчик» (букв, «со скакающим ослом»);

здоровый, крепкий:

англ.: *as strong as* **a bull** «здоров как бык»;

fit as **a flea** «крепкий» (букв, «здоровый как блоха»);

кк.: **аттай тәндар** *крепкий, здоровый* (букв, «как лощадь», (о здоровье человека));

қошқардай *ул здоровый, крупный* (букв, «как баран», (о здоровье новорожденного));

өгиздей *жигит* «крепкий, здоровяк» (букв, «быку подобный») и др.;

умный, мудрый:

англ.: *wise/solemn as* **an owl** «умудрённый опытом» (букв, «мудрый как сова»);

clever **dog** «умница, смышлённый малый» (букв, «умная собака»); *clever as a cartload of* **monkeys** «чертовски умный» (букв, «умен как тележка обезьян»);

красивый(-ая), внешне притягательный(-ая):

англ.: *a dolly* **bird** «хорошенькая, нарядная девушка» (букв, «куколка птичка»);

кк.: **таўыстай таранған** «изящная», «красивая» (букв, «павлину подобная») и т. д.;

жизнерадостный, весёлый:

англ. **animal** *spirits* «жизнерадостность», «бодрость» (букв, «животное настроение»);

gay **bird** «весельчак», «повеса» (букв, «весёлая птица»);

jolly **dog** «шутник»; «весельчак» (букв, «весёлая собака»)

sad dog (букв, «печальная собака») «весельчак», «шалопай», «распутник»;

поступки и действия положительно характеризующие человека:

англ. *have* **a whale** *of a good time* «здорово повеселиться», «исключительно хорошо провести время» (букв, «иметь кита хорошего времени»);

cast (или to make) **sheep's** *eyes at somebody* «бросать влюблённые взгляды на кого-либо» (букв, «бросать овечьи глаза на кого-л.»);

sing like **a lark** (букв, «петь как жаворонок») «весело, звонко распевать».

кк.: *ҳаўазы* ***бүлбүлдей*** *жаңлаў* «весело, звонко распевать» (букв, «петь как соловей»);

қарлығаштың *қанатындай* «красивый» (букв, «как крылья ласточки» (про брови женщин)).

При оценке положительных качеств человека наблюдается больше различий, чем соответствий. Например, фразеологические единицы со значением «мужественный, храбрый смелый» в каракалпакском языке: ***арысландай*** *айбатлы* «мужественный», «храбрый» (букв, «льву подобный»); в английском языке: **lion**-*hearted* «храбрый» (букв, «с сердцем льва»), *fierce as* **a tiger** (букв. «свирепый как тигр»), *fighting* **cock** «смельчак», «забияка» (букв, «бойцовый петух»). Образ трудолюбивого человека, работяги в каракалпакской фразеологии ассоциируется с образом пчелы, быка, осла, например: **ҳәрредей тынбаў** «трудолюбивый как пчёлка» (букв, «как пчёлы работающий»), **ешектей жумсаў** «работоспособный как осёл» (букв, «работающий как осёл»). В английском языке этот образ передаётся фразеологизмами, содержащими в своём составе такие зоонимы как лошадь, бобр, пчела: *an eager* **beaver** «работяга» (букв, «нетерпеливый бобр»), *a willing* **horse** «трудяга» (букв, «жаждущая лошадь»), *busy as* **a bee** «трудолюбивый пчёлка». Такое качество как «послушание, робость, застенчивость» в каракалпакском языке выражено такими фразеологизмами: ***қойдай*** *жуўас* «мягкий человек» (букв, «как овен»), *жетелеген* ***пилдей*** «послушный» (букв, «как прирученный слон»). В английском языке это качество передаётся фразеологизмами с зоонимами *chicken* «цыпленок», *lamb* «теленок», *mouse* «мышь», *fish* «рыба», *oyster* «устрица»: *tame as* **a chicken** «совсем ручной», «послушный» (букв, «тихий (застенчивый) как цыплёнок»), *gentle as* **a lamb** «тише травы, ниже воды» (букв, «мягкий как ягнёнок»), *quiet as* **a mouse** «тихий как мышь» и т.д. Одна и та же семантическая основа представлена в сопоставляемых языках в разных фразеологических образах: овен, слон – цыплёнок, ягнёнок, мышь, рыба, устрица. При образном выражении такого качества как «ловкость, проворность» в каракалпакском языке используется зооним как ешки: **базар көрген ешки** «ловкий», «умелый» (букв, «коза побывавший на базаре»), ***ешки*** *бас* «шустрый» (букв, козлиная голова). В английской фразеологии в данном случае используются образы таких животных как обезьяна, пантера: *agile as* **a monkey** «проворный как обезьяна», *lithe as* **a panther** «гибкий как пантера». Жизнерадостность, энтузиазм, хорошее расположение духа ассоциируется в каракалпакском языке с образом животных в комфортных для них условиях: *суўға кирген* ***балықтай*** «как рыба в воде», *қырға шыққан* ***қойдай*** «как овен, пасшийся на лугах» и т.д. В английском языке - с образом птицы, жаворонка, птичьих перьев: *gay* **bird** «весёлая птица», *cheerful as* **a lark** «жизнерадостный как жаворонок», *in fine feather* «в хорошем настроении» (букв, «в красивых перьях»). Удачливость, везучесть характеризуется в каракалпакской фразеологии такими выражениями как: **ешеги жорғалаған** «счастье привалило кому-л.» (букв, «ослиным скаком»), ***ийт*** *несийбели* «счастливчик» (букв, «везучая собака»), в английском: *lucky* **dog** «счастливчик» (букв, «везучая собака»).

Содержание зоонимов в каждом данном языке может отличаться от содержания аналогичных терминов в других языках. Это даёт основание видеть в них отражение национальной специфики культуры народа, говорящего на том или ином языке. Это в некотором смысле модель некого культурологического фрагмента, в котором зафиксированы национально- специфические особенности того или иного народа.

Общие коннотации, основанные на наблюдениях за животными, возникают в разных языках независимо друг от друга и свидетельствуют об универсальности человеческого мышления. Однако «видение мира» может быть различным у разных народов (особенно носителей неродственных языков или неблизкородственных), и тогда наименование одного и того же животного приобретает разные коннотации. Сопоставительный анализ показывает, что своеобразие языковых традиций употребления компонентов-зоонимов в качестве компонентов фразеологических единиц есть яркое проявление национального лингвистического своеобразия. К тому же и это позволяет выявить совпадения, расхождения и особенности метафорического использования зоонимов для характеристики человека, его внутреннего и внешнего мира, а также наиболее универсальных житейских ситуаций.

Литература

1. Амбражейчик А.А. 2000 русских и 2000 английских идиом, фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. – Минск: 2007.
2. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц, семантически ориентированных на человека, в русском и английском языках и вопросы создания русско-английского фразеологического словаря: Автореф. дис. ... док. филол. наук. -М.: 1993.
3. Гачев Г. О. О национальных картинах мира. - Народы Азии и Африки, 1967, № 7.
4. Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. - Л.: 1977.
5. Ногайцева В.Ф., Печенина Л.А. Животные и растения в английской речи. // English, 2005, №18.
6. Хомякова Н.А. Эмотивные фразеологизмы в русском, французском и английском языках (сопоставительный анализ): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - М.: 2008.

РЕЗЮМЕ. Мақолада зоонимик компонентли инглиз ва қорақалпоқ фразеологик бирликларининг семантик тузилиши таҳлил қилинган. Юқоридаги таҳлил шуни кўрсатдики, ўрганилаётган фразеологик бирликларнинг семантик хусусиятлари сезиларли ўхшашликка эга. Лекин улар халқ менталитетини акс эттирувчи зоонимик компонентнинг семантикаси билан фарқланади.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется семантическая структура английских и каракалпакских фразеологизмов с компонентом зоонимом. Приведённый анализ показал, что семантическая свойства исследуемых фразеологических единиц имеют значительное сходство. Однако различаются семантикой компонента зоонима, в котором отражается менталитет народа.

SUMMARY. The article analyzes the semantic structure of English and Karakalpak Phrases with the component-zoonyms. The analysis showed that semantic properties of the investigated phraseological units have significant similarities. However, the semantics of the different component names of animals, which reflects the mentality of the people.

QISQARTMA SO‘ZLARNING O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA O‘RGANILISHI

G.A.Salomova – *katta o‘qituvchi*

Surxondaryo viloyati yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi

Tayanch so‘zlar: qisqartma so‘z, abbreviatura, terminologiya, tilshunoslik, model, struktur-semantik**.**

Ключевые слова: сокращенное слово, аббревиатура, терминология, лингвистика, модель, структурно-семантический.

Key words: acronym word, abbreviation, terminology, linguistics, model, structural-semantic.

Kirish. Turli xil tuzilishga ega bo‘lgan tillarda qisqartirilgan so‘zlar soni doimiy ravishda o‘sib bormoqda va shunga mos ravishda ulardan foydalanish tartibi ham ortib bormoqda desak xato bo‘lmaydi, ba’zi hollarda boshqa so‘zlar bilan bir qatorda ulardan oldinda. Qisqartmalar muammosining dolzarbligi ushbu jarayonning intensivligi va murakkabligi, uni hal qilish zarurati bilan ham belgilanadi [1:53]. Turli tizimli tillarda qisqartmalarning tuzilishi va ularning nutqning turli xil turlari va janrlarida qo‘llanish xususiyatlariga e’tibor shundan iboratki, qisqartma so‘z yasalishi bilan bir qatorda so‘z yasashning samarali usullaridan biri hisoblanadi. Maqolaning dolzarbligi o‘zbek va ingliz tillaridagi qisqartirilgan so‘zlarni tahlil qilishda tizim-markaziy va antroposentrik yo‘nalishlarning uyg‘unlashuvini anglatuvchi qisqartmalarni solishtirishga integratsiyalashgan yondashuv bilan belgilanadi, bu esa yaqinroq bo‘lish imkonini beradi. Shunga o‘xshash bir tilga xos bo‘lgan o‘zbek va ingliz tillariga xos bo‘lgan universal xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Sh.Rustamov asarlari otlarning so‘z yasalishi masalalarini ishlab chiqishga katta hissa qo‘shgan, ularda so‘z yasalishi muammosi, xususan, qisqartmalar ham har tomonlama ko‘rib chiqilgan; so‘z yasashning barcha usullari atroflicha o‘rganiladi; so‘z yasalish modellari mahsuldorligining eng muhim mezonlari shakllantirildi, leksik birliklar tarkibiy qismlarining tarkibiy va semantik munosabatlarini hisobga olishga katta e’tibor beriladi [5:112]. (Rustamov, 1972, 68) O‘zbek tilidagi qisqartmalarni juda ko‘plab asarlarda ham uchratish mumkin. Ularning ilmiy yoritilish tarixi yuz yildan ortiq, ya’ni o‘zbek tilida birinchi qisqartirilgan birliklar XX asr boshlarida paydo bo‘lgan. Birinchi qisqartirilgan so‘zlar sanoat korxonalarining o‘ziga xos nomlarini qisqartirish bilan boshlangan. O‘tgan asrning 50-yillari o‘rtalaridan boshlab o‘zbek tilshunosligida qo‘shma so‘zlar jadal rivojlandi. Maqolalarining yarmidan ko‘pi, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari taniqli olim, professor R.I.Mogilevskiyning qisqartmalariga bag‘ishlangan [6:23]. Uning tadqiqotlarida rus, o‘zbek va slavyan qisqartmalarining shakllanishi va faoliyatining turli jihatlari ishlab chiqilgan. Masalan: R.I.Mogilevskiyning "Sillogomorfemik abbreviatura morfonologiyasi" maqolasida ko‘p darajali qisqartirilgan abbreviatsiyalarni tashkil etuvchi morfemalarning tashqi tuzilishi muammosini batafsil ko‘rib chiqadi. Agar dastlab ingliz tilidagi so‘zlar o‘zbek tilida murakkab qisqartirilgan so‘zlarni hosil qilgan bo‘lsa, 1991-yildan to hozirgi kungacha chet el fe’l komponentlari yordamida o‘xshash leksik birliklar hosil bo‘la boshladi. Ta’kidlash joizki, ilk o‘zbek qisqartmasi tor qo‘llanish doirasi bilan chegaralangan. Bu, birinchi navbatda, sanoat va savdo birlashmalarining nomlariga, siyosiy partiyalar va nashriyotlarning nomlariga va boshqalarga tegishli.

XX asrning 50-yillaridan boshlab o‘zbek tilshunosligida abbreviatura rivojlanishining yangi bosqichi boshlanadi. Qisqartmaning ommaviy tarqalishi va jadal shakllanishiga bevosita bog‘liq [9:72]. Boshqa tadqiqotchilar o‘z e’tiborini alohida, ammo unchalik muhim bo‘lmagan muammolarga qaratadilar, bu ko‘p jihatdan o‘rganilayotgan jarayonning ham, hal qilinayotgan vazifalarning ham murakkabligi bilan bog‘liq. Ularning qisqartmalar tipologiyasi va affiksal hosilalardan qo‘shma so‘zlarni cheklash mezonlarini belgilash muammolari; qisqartmalarning struktur-semantik, funksional, pragmatik va kognitiv xususiyatlari; abbreviaturaning semiotik va lingvistik tabiati va til birliklarining semantik va formal kondansatsiyasining boshqa turlari; abbreviaturaning hosilaviy-nominativ jihatlari (qisqartirilgan so‘zlardan hosila birliklarning hosil bo‘lish va faoliyat ko‘rsatish xususiyatlarini o‘rganish). Shuni ta’kidlash kerakki, qisqartma so‘zlar nazariyasining shakllanishi va rivojlanishiga turli tillarga asoslangan asarlar muhim o‘rin tutadi: slavyan, o‘zbek, A.Rozeva qisqartmalarning tipologik tadqiqotlari Yu.A.Xusnulina o‘z dissertatsiyasida kompyuter nutqi qisqartmalarining fonetik, grammatik, grafik, morfologik, leksiko-semantik, ekspressiv va funksional xususiyatlarini tadqiq qiladi, shuningdek, professional foydalanuvchilarning sinxron va asinxron kompyuter aloqasining matnli xabarlarida qisqartmalarning ishlash qonuniyatlarini aniqlaydi [5:156]. M.A.Yarmashevich o‘z ishida zamonaviy Yevropa tillaridagi (rus, nemis, ingliz va fransuz) qisqartmalarni batafsil ko‘rib chiqdi, shuningdek, qisqartmalarning strukturaviy turlarini va turli grammatik tuzilmalarga ega bo‘lgan tillardagi o‘ziga xosligini aniqladi va o‘z ilmiy izlanishlarida isbotlagan; turli strukturaviy tipdagi qisqartmalarning semantik o‘ziga xos xususiyatlarini va ularning motivatsion, paradigmatik va derivativ munosabatlarining xususiyatlarini ochib berdi [6:23]. Uning ishida M.A.Yarmashevich birinchi bo‘lib ko‘p tilli nutqning turlari va toifalarida qisqartirilgan lug‘at mikrosistemasini taqqoslash bo‘yicha - fleksiyon tipidagi turli xil Evropa tillarida turli xil nutq turlari bilan bog‘liq yozma va og‘zaki matnlar asosida tadqiqot o‘tkazdi. Shunday qilib, yuqorida aytilganlarga asoslanib, biz tilshunoslikda (turli tuzilishga ega tillar asosida) so‘z yasashning samarali usuli sifatida qisqartma muammolarini ko‘p qirrali va chuqur o‘rganish ilmiy adabiyotlarda yoritilishi hali etarli natijaga erishmagan degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Turli darajadagi qardosh bo‘lgan yoki hatto butunlay bog‘liq bo‘lmagan ba’zi tillardagi so‘zlarning qisqartmalarini o‘rganish nominatsiya vositalarini o‘rganishning ahamiyati bilan bog‘liq bo‘lib, ular orasida qisqartmalar yuqori mahsuldorlikka ega. Turli

xil tuzilishga ega tillarda, oʻzbek va ingliz tillarida qisqartmalarning mavjudligi ushbu hodisani qiyosiy oʻrganishni va shuning uchun qisqartma belgilarining tuzilishini taʼminlaydigan barcha jarayonlar va modellarni ochib berishni talab qiladi.

Har bir tilning lugʻaviy tarkibi xalq hayotida sodir boʻladigan barcha hodisalarni eng koʻp qabul qiluvchi - yaratuvchisi ona tilidir; shu bilan birga, boshqa tillardan soʻzlarning kirib kelishi bilan bir qatorda, asosan, derivativ bilan boyitiladi, yaʼni maʼlum tilda mavjud boʻlgan leksik va frazeologik materiallardan foydalanish asosida yangi birliklar yaratish. Oʻzbek va ingliz tillarida qisqartirilgan soʻzlar korpusining shakllanish va rivojlanish davrlari maʼlum sabab va omillarga koʻra farqlanadi [2:49]. Yuqorida aytib oʻtilganidek, qisqartma lingvistik jarayon sifatida hozirgi oʻzbek adabiy tili uchun rus, ingliz va hind-yevropa guruhining boshqa tillari bilan solishtirganda, yangi va juda kech boʻlgan va koʻp sonli hodisa emas deb hisoblaymiz. Taʼkidlash joizki, agar oʻsha davrda oʻzbek tilida murakkab va qoʻshma soʻzlar rus tilidagi soʻzlar yordamida yaratilgan boʻlsa, 1991- yildan boshlab, yaʼni Respublika mustaqilligi davrida bunday leksik birliklar ogʻzaki komponentlarning boshqa chet tillari bilan shakllana boshlagan.

Tahlil va natijalar. Oʻzbek tilida qisqartmalar bilan bir qatorda grafik qisqartmalar ham qoʻllaniladi, ular aslida qisqartmalar emas. Ular tor foydalanish doirasiga ega boʻlib, asosan biznes sohasiga oid terminologiyada qoʻllaniladi. Grafik qisqartmalar badiiy adabiyot tiliga deyarli xos emas. Hattoki, Y.-yil, b.-bet, u-n-uchun, b-n-bilan kabi koʻp uchraydigan va keng qoʻllaniladigan qisqartmalar ham adabiy matnlarda juda kam uchraydi [6]. Zamonaviy ingliz tilining qisqartmasini soʻz tarkibi bilan solishtirganda tarkibiy va semantik jihatdan oʻrganish til rivojlanishining hozirgi bosqichida abbreviatura juda oʻziga xos soʻz yasalish jarayoni ekanligini aniqlashga imkon berdi, soʻzlar va iboralarning konvolyusiyasi, bunda kognitiv tuzilma maʼlum bir soʻz va maʼlum bir ibora bilan belgilanadi, soʻngra maʼlum bir turdagi qisqartma manbai boʻladi. Biz qisqartma birliklarini yaratishning maxsus texnikasi sifatida emas, balki soʻz yasash vositalarining umumiy tizimida ham koʻrib chiqilishi kerakligiga qoʻshilamiz. Shunisi eʼtiborga loyiqki, qoʻshma soʻz deyarli barcha tilshunoslar tomonidan soʻz yasashga soʻzsiz kiritilgan, buni qisqartirish deb atay olmaymiz.

Zamonaviy Yevropa tillarining kommunikativ-diskursiv sohasini yangi qisqartmalar bilan toʻldirish tashqi va ichki omillarning taʼsiri bilan bogʻliq. Shu bilan birga, tashqi omillarning taʼsiri, qoida tariqasida, juda aniq ifodalangan, jamiyat hayotida sodir boʻlayotgan jarayonlar bilan bevosita bogʻliqdir. Qisqartmalarning paydo boʻlishi koʻpincha ular maʼlum bir vaqt oraligʻida nazarda tutilgan hodisaning dolzarbligini koʻrsatadi. Tildagi ichki oʻzgarishlar kamroq seziladi. Tashqi stimullar (masalan, inson va jamiyat hayotida sodir boʻlayotgan ijtimoiy-tarixiy va ijtimoiy-madaniy hodisalar, ularning rivojlanishining kommunikativ-diskursiv yoʻnalishlari) intralingvistik stimullarni amalga oshirishga yordam beradi (masalan, ikkilamchi nominatsiya usullari, iqtisod / lingvistik ifodani hosil qilish), til rivojlanishining "kod - test" va "gapirish-tinglash" antinomiyalarini hal qilish tabiati, semantik innovatsiyalar va transformatsiyalar, qoʻshimcha konnotatsiyalarni ishlab chiqish) [6:8]. Tillarning nominativ fondini boyitish omillarini koʻrib chiqishda til rivojlanishining ham ekstralingvistik, ham ichki stimullarini hisobga olish, qisqartirilgan birliklarning paydo boʻlishi uchun turli xil impulslar harakatining eng toʻliq tasvirini yaratishga yordam beradi, chunki dinamikasi. til tizimining oʻzgarishi voqelik olamidagi oʻzgarishlar bilan bogʻliq.

Qisqartirish murakkab lingvistik hodisa boʻlib, lugʻat, soʻz yasalishi, semantika, pragmatika, sintagmatika, aloqa va axborot nazariyasi, semiotik nazariya va motivatsiya nazariyasi sohasidagi bir qator nazariy muammolar bilan bogʻliq. Nutq turlari nazariyasi nuqtai nazaridan qisqartma yozma yoki ogʻzaki nutqqa bogʻlanish, barqarorlik yoki periferiklik, turli xil nutq turlarida qisqartmalarning ishlashi muammosini hal qilish bilan bogʻliq [1:89].

Xulosa va takliflar. Qisqartirish - bu organik ravishda xos boʻlgan hodisa boʻlib, faqat flektiv tillarga, boshqa turdagi tillarga esa madaniyatlararo va tillararo taʼsirlar natijasi boʻlib, asosan tayyor flektiv tillardan oʻzlashtirish shaklida namoyon boʻladi. qisqartmalar yoki ularni shakllantirish modellarini qildi. Shu sababli, keyingi tadqiqotlarda biz toʻrtta Yevropa flektiv tillarini - ingliz, fransuz, nemis, rus tillarini koʻrib chiqish bilan cheklanamiz, ular diskursiv sohalarning umumiyligi bilan ajralib turadi, davlatchilikning rivojlanish yoʻllarining oʻxshashligi bilan izohlanadi. Ishlab chiqarish munosabatlari, aloqa, taʼlim, umuman jamiyat, madaniy va qadriyatlar va boshqalar zamonaviy Yevropa tillarida faol rivojlanayotgan abbreviatura jarayonining diskursiv xususiyatini (shartliligini) oʻrnatish imkoniyatini beradi.

Adabiyotlar

1. Алексеев Д.И. Сокращенные слова в русском языке: учебное пособие. - Саратов: «Феникс», 1979, -С. 328.
2. Алексеев Д.И. Графические сокращения и слова-аббревиатуры. // Развитие современного русского языка. -М.: 1963.
3. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – Москва: «Флинта», 2012, – С. 188.(376 с.)
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -Москва: Советская энциклопедия, 1996. – С.26. (598 с.)
5. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань: ООО «Пилигрим», 2010. – С.20.
6. Ковригина А.И. Реализация принципа экономии языковых средств в современной испанской прессе: лексико-синтаксический аспект: автореф. дис. канд. филол. наук. – Москва: 2013. – С. 6-7.(23 с.)
7. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – Москва: 1981. – С.200; Елдышев А.Н. Строение и мотивированность сокращённых слов (к проблеме взаимодействия формально-содержательных признаков в слове): Автореф. дис. … канд. филол. наук. –Москва: 1982, -С. 34; Дюжикова Е.А. Аббревиация сравнительно со словосложением: структура и семантика (на материале современного английского языка): Дис. … докт. филол. наук. – Москва: 1997, –С. 340.
8. Маслова Г.Д. К вопросу о неологизмах в современном французком языке: автореф. дисс. докт.филол. -М.: 1962, -С.22; Волошин Е.П. Аббревиатуры в лексической системе английского языка: автореф. дисс. Канд.филол. наук. -М.: 1967, -С.26.
9. Пищальникова В.А. Соотношение симметричных и ассиметричных компонентов текста как синергетической системы. // Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты. –Барнаул: 1996, -С.72-79.
10. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет, 2000, 554-б.

REZYUME. Maqolada soʻz yasalishi nazariyasida «abbreviatura» terminologiyasining oʻzbek tilshunosligidagi oʻrni haqidagi muhokamalarga va «abbreviatura» terminining kelib chiqish tarixiga murojaat qilingan. Bunda muammoga bagʻishlangan tilshunoslarning ilmiy tadqiqot ishlari oʻrganilgan hamda ilmiy munosabatlar berilgan. Shuningdek, «abbreviatura» til oʻrganishga faqat sistemsentrizm jihatdan yondashuv emas, antroposentrizm nuqtai nazaridan til birliklarini chuqur tahlil qilish imkoniyatlari mavjudligi asoslab berilgan. Shu bois, tadqiqot butun eʼtiborini antroposentrizmga, ya'ni shaxsiyat, soʻz va umuman tilning yaratuvchisi boʻlgan insonga qaratish taqozo etgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются дискуссии о роли терминологии "аббревиатура" в узбекском языкознании в теории словообразования и истории происхождения термина "аббревиатура". В данном случае была изучена научно-исследовательская работа лингвистов, посвященная данной проблеме, и даны научные связи. Также оправдано, что "аббревиатура" - это не просто подход к изучению языка с точки зрения системоцентризма, но наличие возможностей для углубленного анализа языковых единиц с точки зрения антропоцентризма. Поэтому исследование потребовало сосредоточить все свое внимание на антропоцентризме, то есть на человеке, который является творцом личности, слова и языка в целом.

SUMMARY. The article addresses discussions about the role of the terminology "abbreviation" in Uzbek linguistics in the theory of Word formation and the history of the origin of the term "abbreviation". In this case, scientific research work of linguists dedicated to the problem was studied and scientific relations were given. It is also justified that" abbreviation " is not just an approach to language learning from the point of view of systemcentrism, but the presence of opportunities for an in-depth analysis of language units from the point of view of anthropocentrism. Therefore, the study necessitated focusing all its attention on anthropocentrism, that is, on a person who is the creator of personality, word and language in general.

“是” [shì] НИНГ ГРАММАТИК САТҲ ЭЛЕМЕНТИ СИФАТИДА ҚЎЛЛАНИЛИШИГА ОИД АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

А.Тўхтамишев – *докторант*
Самарқанд давлат чет тиллари институти

Таянч сўзлар: сифат (形容词), олмош (代词), от(名词), феъл(动词), боғловчи(连接词), ёрдамчи сўз(助词), эга (主语), кесим (谓语), тўлдирувчи (宾语), аниқловчи (定语), ҳол (状语).
Ключевые слова: прилагательное, местоимение, существительное, глагол, связующее, вспомогательное, подлежащее, сказуемое, дополнение, определение, обстоятельство.
Key words: adjective, pronoun, noun, verb, connective, auxiliary, subject, predicate, object, definition, modifier.

“是” [shì] боғламасининг морфологик сатҳда қўлланилиши. “是” [shì] - бўлмоқ феълининг хитой тилида қўлланилиш ҳолати турли даврларда турлича бўлган. Қадимги хитой тилида мавжуд бўлган “是” [shì]нинг айрим вазифалари замонавий хитой тилида йўқ бўлиб кетган, ёки аксинча, замонавий хитой тилида пайдо бўлган янги вазифалари қадимги хитой тилида учрамайди. Замонавий хитой тилининг ёзма ва оғзаки шаклида “是” [shì]нинг ишлатилиш қўлами анча кенг бўлиб, унга оид қатор илмий тадқиқотлар олиб борилган. Бу тақдиқотларнинг айримларида “是” [shì]ни гап бўлаги сифатида тавсифланган бўлса, бошқаларида грамматик компонент сифатида қаралган. “是” [shì]ни тўлиқ англаб, тушуниб, керакли жойда тўғри қўллай олиш учун тил ва нутқ ўртасидаги боғланишларни англаш лозим бўлади.

Биз аввал “是” [shì]нинг турли сўз туркумлари вазифасида қўлланиш ҳолатини тадқиқ қилишга ҳаракат қиламиз.

I. “是” сифат сўз туркуми сифатида:

1) “Тўғри” деган маънони ифодалашда ишлатилади. Масалан, 实迷途其未远，觉今是而昨非。 *Адашиш узоқ эмас, англадимки, бугун тўғри, кеча нотўғри.* (Изоҳ: *Ҳақиқатда йўлдан адашиш узоқ эмас, англадимки бугунги кун* ***тўғри****, кечаги кун нотўғри*)

2) “Ҳар бир, ҳамма, ҳар қандай” маъноларни ифодалаш учун ишлатилади. Масалан: 是个有良知的人都会这么做 - ***Ҳар бир*** *виждонли инсон буни бажара олади;* 是学生就要用心学习 - *Талабаларнинг* ***барчаси*** *чин кўнгил билан илм олишлари керак.*

II. “是” олмош сўз туркуми сифатида.

“Бу” маъносини ифодалашда ишлатилади.

1)“当是时，妇手拍儿声，口中鸣声，儿含乳啼声，大儿初醒声，夫叱大儿声，一时杂发，众妙毕备”。[2] ***Бу*** *пайтда, аёлнинг гўдакларини қўллари билан юпатишлари, майин овозда уни эркалаётган овози, гўдакнинг йиғи аралаш онасини эмаётгандаги овози, катта болаларнинг энди уйқудан уйғонгандаги инжиқликлари, эркакларнинг баланд овозда болаларга бакиришлари, буларнинг барчаси бир вактнинг ўзида жуда ажойиб ҳолда уйғунлаштирилиб тасвирланган;*

“是日更定，余拿一小舟，拥毳衣炉火，独往湖心亭看雪。”[3] *“**Бу** куннинг ўзгариши билан, устимга мўйнали кийимимни кийиб, ўзим билан кичик печкачани олиб, кичик қайиққа ўтирдиму, ёғаётган қордан* баҳраманд *бўлиш учун кўл ўртасига қараб йўл олдим.* Бу гапда қўлланган “是” “бу” маъносини ифодалаб келаяпти.

III. “是” от сўз туркуми сифатида:

1) Расмий хизмат фаолиятига доир матнларда ишлатилади. Масалан, 范晔 нинг 后汉书 桓谭马援列传》асарида шундай жумла бор: “君臣不合，则国是无从定矣”– “*Хокимият ва халқ мос бўлмаса, давлат* ***ишлари*** *бир маромда кетмайди”.*

“国事” ва “国是” омонимлар, иккаласи ҳам от сўз туркумига киради ҳамда “давлат иши, давлат ишига доир, расмий” деган маъноларни англатади. Шу билан бирга фарқли томонлари ҳам мавжуд:

А.Иккаласининг ишлатилиш вазияти ҳар хил, “国事” давлат учун жуда аҳамиятли бўлган ишларни ва давлатнинг одатдаги ишларини ифодалашда ишлатилади; “国是” давлат қарорларини ҳамда муҳим режаларини ифодалашда қўлланилади.

Б.Фойдаланиш объекти ҳар хил, “国事” давлат ички ва ташқи ишлари баёни вазиятларида ишлатилади, масалан, “国事访问” *“Давлат ишлари бўйича расмий ташриф”* яъни давлат раҳбарининг таклиф қилинган меҳмонлар билан расмий учрашуви; “国是” эса фақатгина ўша давлатнинг ишларига алоқадор ишларда қўлланилади:

在我国，人民代表大会是人民行使国家权力的机构，全国人大代表到北京参加全国人民代表大会就是“共商国是” - *Халқ вакиллари мажлиси кенгаши халқ давлат ҳокимиятини амалга оширадиган орган ҳисобланади. Мамлакатдаги барча вакиллари ушбу мажлисга қатнашиш учун Пекинга келиши “共商国是” дейилади.*

Улар нуткда қўлланилиш ҳолати бўйича фарқланади, “国事” кўпроқ оғзаки нуткда ишлатилса, “国是” ёзма нуткда ишлатилади “疏上，夺俸一年。呜呼！国是所归往往如此矣”[4] *Императорга ҳурматсизлик қилиш, бир йиллик маошдан айрилишдир! Уууҳ! Давлат сиёсати шундай.*

Бундан ташқари гапдаги грамматик вазифаларида фарқли томонлари бор. Иккаласи ҳам от сўз туркуми ҳисобланиб, гапда эга, тўлдирувчи вазифасида келади, лекин “国事” гапда аниқловчи вазифасида ҳам келиши мумкин. Масалан, “国事访问” *“Давлат ишлари бўйича расмий ташриф”*. “国是” эса аниқловчи вазифасида келмайди.

IV. “是” гапда равиш вазифасида ҳам келади:

1. Бунда “Тасдиқлаш” маъносини ифодалаб, гапда белгисиз қўлланилиши ҳам мумкин. Масалан, 我的论文肯定满分吧？我就是问问，没别的意思 (Wǒ dì lùnwén kěndìng mǎnfēn ba? – *Менинг диплом ишимга албатта энг юқори балл қўйилгандир? Мен шунчаки сўрадим, бошга ҳеч нарса.*

2. “Итоат этмот”, “Рози бўлмоқ” маъноларини ифодалайди. Масалан, 长官：“你的任务结束去叫下一个同志进来。” Офисер: “*Сенинг вазифанг тугади, навбатдагини чақир*”. 兵：“是”。(Shìbīng:“Shì”) – Солдат: “Хоп”; А: “你去外边等我”. Б: “是！” – А: “*Сен ташқарига чиқиб мени кут*”. Б: “Хўп!”

V. “是”нинг феъл вазифасида келиши.

1. 认为……正确 (“Тўғри деб ҳисобламоқ”) маъносини ифодалаб келади. Масалан, “是己而非人，俗之同病”[5] . Изоҳ: 认为自己是对的，认为别人是错的，这是世俗的通常的毛病 – *Ўзини ҳақман деб ҳисоблаш, бошқаларни эса ноҳақ деб ҳисоблаш, бу дунёда кўп учрайдиган энг катта камчиликдир.*

2. “Текшириш” маъносини ифодалаб келади. Масалан, 是正. Ҳозирги замонавий хитой тилида “текшириш” маъноси 订正, 校正 орқали ифодаланади.

3. Боғловчи бўлиб хизмат қилади. Масалан, 我是撒马尔罕国立外国语学院的学生 – *Мен Самарқанд давлат чет тиллар институти талабаси* ***ман.***

4. “Бор бўлмоқ”, “Мавжуд” маъноларини ифодалайди. Масалан, 我的对面是各位论文考核老师 – *Менинг рўпарамда диссертатсияни баҳолайдиган ўқитувчилар* ***бор.***

[2] 林嗣环《口技》
[3] ”. 明张《湖心亭看雪》
[4] 明黄道周《节囊袁公传》
[5] 刘开《问说》

5. “Ён бермоқ”, “Паст кетмоқ” маъноларини ифодалаб келади: 大家都中五百万了，下一个应该是我了吧 (大家都中五百万了，下一个应该是我了吧) – *Ҳамма беш миллиондан ютди, кейингиси албатта мен бўлиш**им** керак.*

6. “Ўхшамоқ” маъносини ифодалаб келади, бунда гапларда метафорик ўхшатиш усулидан фойдаланилади. Масалан, 她是夜明珠，暗夜里，放射出灿烂的光芒 – *У тунги марвариддир, қоронғуда ҳам ёруғ нур таратади;* 村长是我们的领头羊，带领大家奔小康 – *Қишлоқ оқсоқали бизнинг йўлбошчимиз, у бизни фаровон ҳаёт томон бошлайди.*

VI. “是” ёрдамчи сўз бўлиб ҳам келади, тўлдирувчини кесимдан олдин келишига замин яратади. Масалан, 唯利是图 (фақат фойдага интилмоқ), бу ерда 唯 (фақат) – равиш, 利 (фойда) – тўлдирувчи, 图 (интилмоқ) – кесим ҳисобланади. Эътиборлиси, хитой тили гап структурасида аввал кесим кейин эса тўлдирувчи келади, яъни гап шакли аслида 唯图利 бўлиши керак, лекин 是 орқали тўлдирувчи кесимдан олдин келаяпти. Бошқа бир мисол, 唯命是从 (фақат буйруққа бўйсуниш) олайлик. Бу ерда 唯 (фақат) – равиш, 命 (буйрук) – тўлдирувчи, 从 (бўйсуниш) – кесим. Гапнинг асл шакли 唯从命 деб олсак, 是 орқали 命 从дан олдин келаяпти. Бу ҳолат асосан қадимги хитой тилида учраган, ҳозирги замонавий хитой тилида бунақа ҳолат деярли учрамайди.

Хитой тилидаги “是” боғламаси синтантик жиҳатдан ранг-баранг қўлланилади. Жумладан, у эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи, ҳол каби гап бўлаклари вазифасида кела олади.

“是” [shì] боғламасининг синтактик сатҳда қўлланилиши. Хитой тилида сўзлар турли гап бўлаги вазифасини бажариб келади, уларнинг қайси гап бўлади вазифасида келишига қараб, маънолари ҳам турлича бўлади. Қуйида биз “是” боғламасинингнинг турли гап бўлаклари вазифасида келиши ҳақида фикр юритамиз.

I. “是” боғламасининг эга (主语) вазифасида қўлланилиши:

Қадимги хитой тилида “是” боғламаси гапда кўрсатиш олмоши вазифасида қўлланилган, “此” (ўқилиши - “cǐ”, таржимаси - “бу”) билан бир хил маънони англатган. Одатда “是” дарак гапларда боғлама бўлиб келиб, эга вазифасида келади. Масалан,

1. 是社稷之臣也 [shì shèjì zhī chén yě] - Бу давлат амалдори.

Чин сулоласи давридан олдин “是” дарак гапларда боғлама сифатида қўлланмаган. Баъзида боғламага жуда ўхшаш ҳолда учраган бўлса-да, лекин у аслида кўрсатиш олмоши вазифасида ишлатилган. “是” қачон боғлама сифатида шаклланган деган саволга тўхталадиган бўлсак, бизнингча “是” Чин сулоласи давридан олдинги даврда боғлама сифатида сифатида шакллана бошлаган, Хан сулоласи даврига келиб еса тўлиқ шаклланган. “是” нинг боғлама сифатида ишлатилиши, унинг кўрсатиш олмоши сифатида қўлланилишидан келиб чиққан [1:56].

2. 此必是豫让也 [cǐ bì shì yù ràng yě] - Бу албатта Ю ранг.

Қадимги хитой тилида “是” боғлама сифатида деярли ишлатилмаган, буни қадимги ва замонавий хитой тилининг бир-биридан фарқ қилувчи томони десак адашмаган бўламиз. Хитой тили ривожланиб борган сари “是” нинг кўрсатиш олмоши сифатида қўлланилиши йўқолиб борган, ва аксинча, унинг боғлама сифатида қўлланилиши сезиларли даражада кўпайиб борган.

II. “是” боғламасининг кесим (谓语) вазифасида қўлланилиши.

Гарчи “是” гапда кесим вазифасида қўлланса-да, лекин боғламани ифодалаб келади. Эга ва тўлдирувчи ўртасидаги боғловчи компонент бўлиб хизмат қилади. Бундай гапларда эга ва тўлдирувчи икки хил усулда боғланади.

1. O‘zaro bog‘lashuv: 哈尔滨是黑龙江省会 [Hā'ěrbīn shì hēilóngjiāng shěnghuì] Ҳарбин Ҳейлонгжианг провинсиясининг пойтахти; 我是这篇论文的作者 [Wǒ shì zhè piān lùnwén de zuòzhě.] - Мен ушбу мақоланинг муаллифиман.

Боғлама иштирок этган бундай гапларда одатда от, олмош, сон, отли бирикма эга ва тўлдирувчи вазифасини бажариб келади, эга ва тўлдирувчи бир хил характерга эга бўлади. Бир-бири билан тенг муносабатда боғланганлиги боис, ўзаро тенг компонент ҳисобланади.

2. Тобе боғланиш (эга тўлдирувчининг бир тури ёки кисми бўлиб келади): а) 我是恒星学院的学生 [Wǒ shì héngxīng xuéyuàn de xuéshēng] - Мен Ҳенгсинг институтининг талабасиман; б) 哈尔滨是省会城市 [Hā'ěrbīn shì shěnghuì chéngshì] - Ҳарбин провинциянинг пойтахт шаҳри.

Боғлама иштирок этган бундай гапларда одатда от, отли бирикма эга вазифасида келиб, эга ва тўлдирувчи тобе боғланади, улар тенг компонент ҳисобланмайди.

Бундан ташқари “是” боғламаси қуйидаги ҳолатларда ҳам учрайди:

3. “Бор бўлмоқ” (“存在”) маъносини ифодалайди. Гапда шахс ёки предметнинг мавжуд эканлигини билдиради: а) 门外全是等着答辩的人 [Mén wài quán shì děngzhe dábiàn de rén] - Эшик олди диплом ҳимоя қилувчи одамлар билан тўла; б) 动物园展出的都是日常生活中少见的动物 [Dòngwùyuán zhǎn chū de dōu shì rìcháng shēnghuó zhōng shào jiàn de dòngwù] - Ҳайвонот боғида кўрсатилган барча ҳайвонлар ҳаётда кам учрайдиган ҳайвонлардир.

4. “Кўринмоқ”, “бўлмоқ” (“呈现”) маъноларини ифодалайди: а) 广场上是一片欢腾的气氛 [Guǎngchǎng shàng shì yīpiàn huānténg de qìfēn] - Майдонда шодлик муҳити ҳукмрондек кўринмоқда; б) 新年里是一片祥和喜庆的气氛 [Xīnnián lǐ shì yīpiàn xiánghé xǐqìng de qìfēn] - Янги йилда байрамона кайфият бўлмоқда.

III. “是” боғламаси гапда сифат бўлиб келиб, “正确”- “тўғри”, “ҳақиқий”; “对”- “тўғри” (“错”- “хато”нинг антоними) маъноларини ифодалаб келади. Бундай ҳолда “是” гапда тўлдирувчи, аниқловчи ва бошқа гап бўлаклари вазифасида келади: а) 这件事你做得是 [Zhè jiàn shì nǐ zuò dé shì] - Сен бу ишни тўғри бажаргансан; б) 他说的很是 [Tā shuō de hěn shì] -Сен жуда тўғри гапирдинг; с) 你也该向他赔个不是 [Nǐ yě gāi xiàng tā péi gè bùshì] - Сен хатойинг учун ундан кечирим сўрашинг керак.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, асрлар давомида “是” боғламасининг узлуксиз ривожланиб бориши унинг қадимги ва замонавий хитой тилида қўлланилиши борасида тавофутлар келтириб чиқарди. Яъни унинг қадимги хитой тилидаги синтактик вазифаси замонавий хитой тилида йўқолиб кетган, ёки аксинча, замонавий хитой тилида учрайдиган айрим синтактик вазифалари қадимги хитой тилида учрамайди. “是” боғламасини ўрганиш жараёнида биз нафақат унинг қадимги ва замонавий хитой тилидаги қўлланилишини тўлиқ англашимиз, балки нотўғри қўлламаслик учун фарқларини ҳам яхши билишимиз зарур.

Адабиётлар

1. , Wang Li “The copula in Chinese grammar” 1937.
2. “论语·季氏”，Xitoy. Eramizdan avvalgi 22-770.
3. 豫让“史记·刺客列传”，Xitoy. Eramizdan avvalgi 104.
4. 夏征农主编.辞海［M］.上海：上海辞书出版社.1979.
5. 刘兰兮.探析《论语》中“是”的用法及其发展流变[J].白城师范学院学报，2007.
6. 高级汉语大词典［M］.上海：商务印书馆 1998.
7. 吕叔湘.中国文法要略［M］.北京：商务印书馆 1982.
8. 马建通.马氏文通〔M］.北京：商务印书馆 1983.
9. 黎锦熙.新著国语文法〔M］.北京：商务印书馆 2000.
10. 高名凯.汉语语法论〔M］.北京：商务印书馆 1986.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола хитой тилидаги “是” [shì] – боғламасининг гапдаги иштироки таҳлилига доир. “是” [shì] феъли қадимги хитой тилида гапда турли вазифаларни бажариб келган, лекин замонавий хитой тилида унинг қўлланилиш доираси қисқарган. Мазкур мақолада “是” [shì] феълининг морфологик ва синтактик бирлик сифатидаги тадқиқи амалга оширилган.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена анализу употребления глагола «是» [shì] в китайском языке. В древнекитайском языке широко использовалось «是» [shì], то есть оно выполняло различные функции в речи. Однако сфера его использования в современном китайском языке ограничено. Учитывая разнообразие его функций, в этой статье мы рассмотрим «是» [shì] как морфологическая и синтаксическая единица..

SUMMARY. This article is devoted to the analysis of the use of the verb "是" [shì] in the Chinese language. In ancient Chinese, "是" [shì] was widely used, that is, it performed various functions in speech. However, the scope of use in modern Chinese is limited. Given the variety of its functions, in this article we will look at "是" [shì] as part of speech and syntactic.

УГОЩЕНИЕ КАК КОГНИТИВНАЯ МОДЕЛЬ КОНЦЕПТА «ГОСТЕПРИИМСТВО»

А.А.Заримбетов – *докторант*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: меҳмондорчилик, меҳмондўстлик концепти, когнитив модель, лингвокультурология, меҳмондўстлик рамзлари.

Ключевые слова: угощение, концепт гостеприимство, когнитивная модель, лингвокультурология, символика гостеприимства.

Key words: treat, hospitality concept, cognitive model, linguoculturology, symbolism of hospitality.

В центре внимания современного лингвокультуро-ло-гического направления в лингвистике оказались традиционные вопросы, имеющие непосредственное отношение к взаимодействию языка и культуры. Вопрос о соотношении языка и культуры чрезвычайно сложен. Современные лингвокультурологи Н.Л.Арутюнова, В.В.Воробьев, В.А.Маслова, З.Д.Попова, Ю.С.Степанов, И.А.Стернин, В.Н.Телия и др., базируясь на классических теориях взаимоотношения и взаимодействия языка и культуры, развивают, переосмысляют, уточняют представления о языке как элементе лингвокультурного комплекса и о роли в нём языка. В результате такого интерактивного процесса языковые единицы становятся единицами культуры и тем самым начинают служить средством передачи её установок. Они считают в качестве основной единицы изучения лингвокультурологического подхода лингвокультурный концепт.

В данной статье рассматривается лингвокультурный концепт «гостеприимство» в русском и каракалпакском языках, приводится анализ сценария «угощение» гостя как важная когнитивная модель данного концепта. Концепт «гостеприимство» в плане выражения представлен целым рядом своих языковых реализаций, образующих соответствующую лексико-семантическую парадигму. Он реализуется в своих прямых номинациях, в лексической семантике, и основным средством исследования будет построение концептуальной модели, с помощью которой выделяются базовые компоненты семантики концепта и выявляются устойчивые связи между ними [4:29].

Концепт «гостеприимство» можно считать универсальным, общечеловеческим, но практический материал показывает, что различной в языках является структура когнитивных моделей, репрезентирующих данный концепт.

Каждый концепт, выраженный вербальными средствами, имеет свою собственную, детермини-рованную его значениями семантическую форму, которая характеризуется этнокультурной обусловленностью, поскольку в ней выражены все коннотативные, модальные, эмоциональные, экспрессивные, прагматические и иные оценки. Отсюда следует, что анализ каждого концепта индивидуален, так как индивидуальна и специфична его история [1:14].

Приступая к концептуальному исследованию концепта «гостеприимство», необходимо определить полное значение данного концепта в исследуемых языках. В результате анализа значения слово гостеприимство в толковых словарях русского (Д.Н. Ушакова, С.И. Ожегова) и каракалпакского (Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги II-том) языков, мы пришли к обобщенному выводу, что гостеприимство как «готовность и желание принимать гостей, радушия и доброта по отношению к гостям, щедрости в угощении».

В семантическом плане исследования концепта «гостеприимство» можно выделить два семантические компоненты:

1. гостеприимство – это ценностное и нравственное качество человека или социальной группы;

2. гостеприимство – это норма поведения человека, внешне выражаемая в проявлении радости, радушия, дружелюбия, щедрости по отношению к гостю.

Концепт «гостеприимство» совмещает в себе чувственные элементы, проявляющиеся в поведении действующих лиц, а именно: радушие, открытость, симпатия, дружелюбие, а также рациональные элементы: приглашение, встреча, угощение, развлечение и др. Структура концепта «гостеприимство» объединяет динамические и статические элементы, которые представляются во фреймовых моделях и сценариях.

Анализ концепта «гостеприимство» в русском и каракалпакском языках помог нам выделить несколько когнитивных моделей: «встреча гостей», «пригласить гостей на стол», «угощение», «развлечение», «проводы гостей». Ядром данных моделей является сценарий «угощение» гостей.

Обряд угощения гостей является одним из наиболее важных во всех культурах. «Еда» является своеобразным этническим знаком, одним из видов овеществленного мировоззрения. «Угощение» для гостей как следующая степень в развитии концепта «гостеприимство» представляет собой как культурный феномен, отражающую национально-культурную специфику каждого народа. По традициям у обоих народов хозяин дома угощал гостя самыми изысканными и богатыми блюдами и напитками.

Результаты анализа практического материала показали, что каракалпакское словосочетание **қонақ асы** означает специальное угощение для гостей и состоит из двух слов «гость» и «пища». «Накормить гостей» значит қонақ асын бериў (досл, дать специальное угощение гостю). Примеры из художественных текстов: *Қудаларды күтиўге сениң шамаң келмейди, қонақ асыңды өзим-ақ берейин* (К.Султанов «Әжинияз»). Существует синоним к данному примеру слово **қоналқа**, что тоже означается специально приготовленное угощение для гостей. *Қоналқа етип қанаққа, қой семизин сойдырды....* («Қырқ қыз»).

Процесс угощения гостя в русской языковой картине мира передается словами и словосочетаниями **«угощение»** пример из художественного произведения: *Милости прошу отведать угощения нашего небогатого. Уж не обессудьте, чего Бог послал. А дед сам себе в бороду: – Проходите, будьте ласковы, проходите!* (В.П. Астафьев «Последний поклон»); **«накрыть стол»**: *Именинник встречал гостей на крылечке. Шум-*

ной толпой ввалили они в залу, а там столы уже уставлены яствами и питиями, задорно подстрекавшими зрение, обоняние и вкус нахлынувших гостей (П.Мельников «Старые годы»); **«приятного аппетита»**: *И вспомните такую хорошую русскую песню… «Кат-тюшу» – про хорошую девочку Катюш-шу, которая любила яблоки и груши. Господа, приятного аппетита, я вас всех целую, я вас всех люблю! Вы – приятные мои гости, а я – ваш клоун!* (Ю.В. Бондарев «Берег»); **«попотчевать»**: *Скажите жене, что у нас гость дорогой, князь Никита Романыч Серебряный, чтобы сошла попотчевать.* (А.К. Толстой «Князь Серебряный»); **«пировать»**: *Ромодановский зазывал к себе пировать бояр и больших дворян, вина не жалел. Ставили к дверям мушкетеров, чтобы гости сидели крепко, и так пировали по суткам и более…* (А.Н. Толстой «Пётр Первый»).

Символ как инструмент познания языковой и культурной картины мира может синтезировать в себе идеальное и материальное, она «находится в постоянном семиотическом движении и изменении - меняются значения и смыслы (семантика), связи с другими символами (синтактика), изменяются особенности использования (прагматика), и т.д. Являясь основой идентификации для человека, символы задают нормы коммуникации и поведения, формируют идеологические системы, которым вольно или невольно следует человечество» [3:6].

Символом русского гостеприимства является самовар, как важный атрибут национального застолья. Самовар символизирует теплоту застолья, предлагающего задушевную беседу с гостями. Примеры: *В 9 часов утра гости, ночевавшие в Покровском, собралися один за другим в гостиной, где кипел уже самовар, перед которым в утреннем платье сидела Марья Кириловна, а Кирила Петрович в байковом сертуке и в туфлях выпивал свою широкую чашку, похожую на полоскательную* (А.С. Пушкин «Дубровский»); – *Поставь самовар, слышишь, да вот возьми ключ да отдай Мавре, чтобы пошла в кладовую: там на полке есть сухарь из кулича, который привезла Александра Степановна, чтобы подали его к чаю!* (Н.В. Гоголь «Мертвые души»); *А там, у нас, входи смело; если отобедали, так опять для гостя станут обедать; самовар утром и вечером не сходит со стола, а колокольчиков и в магазинах нет* (И.А. Гончаров «Обыкновенная история»).

Символикой гостеприимства в каракалпакском языке является «дәстүрхан». В толковом словаре каракалпакского языка слово «дәстүрхан» толкуется в двух значениях: 1. Кусок ткани особой выработки или несколько кусков ткани, вышитые в форме четырехугольника или квадрата, куда можно положить разные кушанья или завернуть их. Например: *Чай ишилип, дәстүрхан жыйналды* (А.Бегимов). 2. Совокупность съедобных вещей и кушаний: *Октябрь тойына мардана келдиң, Мол дәстүрхан жайып рапорт бердиң* (К.Султанов) [2:68]

Таким образом, обобщая результаты исследования, мы можем сказать, что с концептом «гостеприимство» русском и каракалпакском языках ассоциируют такие представления и понятия, как: радушие, теплый приём, приглашение в гости, угощение, национальное блюдо. Слово «гостеприимство» находится в одном ряду со словами дружелюбное отношение, радость, щедрость. В каракалпакском языке были выявлены слова и словосочетания, связанных с угощением гостей: қонақ асы, қоналқа. Процесс приглашения и угощения гостя в исследуемых языках передается специфическими символами самовар и дәстүрхан. Итак, семантический анализ позволил определить общие признаки концепта «гостеприимство» в сопоставляемых языках. Основными структурами выражения концепта «гостеприимство» являются когнитивные модели: фреймы и сценарии.

Литература

1. Жабаева С.С. Национально-культурная специфика реализации концепта «гостеприимство» (на материале казахского, русского и английского языков): автореф ... дис. кан. филол. наук. – Челябинск: ЧГУ, 2004. –С. 14.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. II-том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984, 388-б.
3. Мисюров Д.А. Символы о символах: начала культурно-символической политики. 2-е изд. -М.: 2009. -С. 6.
4. Михальчук И.П. Концептуальные модели в семантической конструкции (индоевропейское понятие «закон») И.П. Михальчук // ИАН СРЯ. -М.: 1997. -Т.: 56. №4. – С. 29-39.
5. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. -М.: ООО «А ТЕМП», 2006. –С. 944.
6. Ушакова Д.Н. толковый словарь современного русского языка. – М.: Аделант, 2013. –С. 800.

РЕЗЮМЕ. Мақолада меҳмондорчилик сценарийси рус ва қорақалпоқ тилларида «меҳмондўстлик» концептининг когнитив модели сифатида ўрганилган. Бадиий матнлар асосида «меҳмондўстлик» концепти семантик ва лингвомаданий жиҳатдан таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается сценарий угощения как когнитивная модель концепта «гостеприимство» в русском и каракалпакском языках. Приводится семантический и лингвокультурный анализ концепта «гостеприимство» на материале художественных текстов.

SUMMARY. The article considers the scenario of a treat as a cognitive model of the concept of "hospitality" in the Russian and Karakalpak languages. The semantic and linguocultural analysis of the concept of "hospitality" based on the material of literary texts is given.

ЭТНОЛИНГВИСТИКА – ЭТНОСТЫ ТИЛ АРҚАЛЫ ТАНЫЎ

Қ.Зайрова – *филология илимлери бойынша философия докторы*
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: этнолингвистика, этнос, миллат, антроцентристик парадигма, инсон тушунчаси, нақл-мақоллар, фразеологик сўзлар ва ҳ.к.

Ключевые слова: этнолингвистика, этнос, нация, антропоцентрическая парадигма, человеческое понимание, пословицы и поговорки, фразеологические слова.

Key words: ethnolinguistics, ethnos, nation, anthropocentric paradigm, human understanding, proverbs and sayings, phraseological words.

Этнолингвистика – халықтың этногенезин, турмыс салт-дәстүри менен үрп-әдетин, орналасқан мәкан жайын, басқа халықлар менен тарийхый-мәдений байланысын, күнделикли турмысын, материаллық ҳәм руўхый мәдениятын изертлейтуғын тил билиминиң жаңа бағдары. Тил мәселелерин мәденият пенен халықтың үрп-әдет дәстүрлери менен байланыстырып үйрениў XX әсирдиң 20-жылларынан баслап орын ала баслаған. Тил билиминде қәлиплескен еки түрли бағыт бар. Олардың тийкарғы негизи Америка менен Германияда жүзеге келген. Ең дәслепки этнолингвистикалық изертлеўлер ретинде мына мийнетлерди көрсетиўге болады: Эдуард Сепирдиң 1921-жылы шыққан «Тил», 1923-жылы шыққан «Лингвистиканың жайы», Б.Уорфтың «Тил, ойлаў ҳәм шынлық» (1959), Э.Сепир индеецлердиң көплеген қәўимлериниң тиллерин изертлесе, немис лингвисти Л.Вайсгербер «Немис тилиниң күши» деген төрт

томлық мийнетин жазды. Америка мектеби тил менен мәдениятты тийкарғы проблема деп алса, Германия мектеби тил менен халықты биринши орынға қояды. Яғный, тил функциясын хәм оның жәмийеттеги раўажланыў жолын асыра сөз етеди. Тил адам санасы менен объективлик шынлық арасындағы ыңғайлас қатнас дизбегине байланыса отырып, өзи сол санадан, объективлик шынлықтан келип шыққан деген көзқарасты билдиреди.

Бул ҳаққында ең дәслепки баҳалы пикирди айтқан Э.Сепир өзгеше миллий феноменди түсиндириўде оның ең әҳмийетли болған тарийхын ашыўға тырысады, сол арқалы мәдениятты таныўдың жолы – тил, тил мәдениятысыз өмир сүре алмайды деген шешимге келеди [1:185].

Америка илимпазларының мийнетлеринде «этнолингвистика» термининиң орнына «антрополингвистика», «этносемантика» атамалары қолланылады. Усы бағдарда изертлеў алып барған Россия этнолингвистикасының ўәкиллери Н.И.Толстой, В.В.Иванов, В.Н.Топоров хәм т.б. болып есапаланады. Олар тилдиң тарийхын, этнолингвистикалық атласларын жасайды, тилдеги хәм халық мәдениятындағы аймақлық хәм социаллық диалектлерди изертлейди.

Антропоцентристлик парадигма көзқарасынан қарағанда «инсан» түсиниги биринши орында турады, ал «тил» оның тийкарғы составлы бөлеги сыпатында қаралады. Инсан интеллектин, инсанның өзи сыяқлы тилден тысқарыда көз алдымызға келтире алмаймыз. Дүнья тил билиминде текстти антропоцентристлик парадигма тийкарында изертлеў тийкарынан лингвистикалық семантика, когнитивлик лингвистика, этнолингвистика, психолингвистика, лингвокультурология прагматикалық тил билимине байланыслы мийнетлерде қолланылады, себеби олардың хәммесиниң де изертлеў объектинде «инсан» түсиниги турады. Тил барлық ўақытта да этностың характерин ашып бериўши белги сыпатында мойынланып келди. [2:185].

Ҳәр бир тил лексикалық макросистемасында айрықша бир микросистеманы келтирип шығарыўшы, этнографиялық түсиникти сәўлелендириўши лексемалар системасына ийе. Усы лексемаларды үйрениў ушын тил билиминиң арнаўлы тараўы – этнолингвистика пайда болған [3:147-149]. Этнос өткен бир дәўирлерде дүньяға келип, белгили бир географиялық орталықта қәлиплескен, шуғылланған кәсип-өнери бирдей, минез-қулқы уқсас, дини де, тили де бир, салт-дәстүри менен үрп-әдети ортақ, өзлериниң туўысқанлығын сезинетуғын, раўажланыў барысында аналық, аталық руўлық, тайпалық, улыслық хәм халықлық дәўирлерди басынан кеширип, өз алдына ел болып отырған адамлар қәўими болып табылады [4:7-8].

Этностың даналығы менен дүньятаныўы тек тилде ғана сақланады. Ҳәр бир дәўирде адам өмири ушын керек болған қурал-жарақлар, кийим-кеншеклер, тағамлар, турмыслық затлар менен салт-дәстүр, үрп-әдетлер, исенимлер, ойын-күлки, той-тамашаға байланыслы уғымлардың атамалары тек тил фактлери арқалы яғный, жеке сөзлер менен сөз дизбеклери, фразеологизмлер менен нақыл-мақаллардың тийкарында бизге жетип келиўи мүмкин.

Фразеологизмлер – тил ийеси этностың пүткил дүнья әлем ҳаққындағы уғым-түсиниклериниң, өзин қоршаған шынлық болмысты қабыллаўының, ағза түринде таныўының өзине тән жеке айрықшалықларына байланыслы тил – тилде өзгеше болып өрилетуғын дүньяның тиллик образын жасаўға қатнасатуғын көркем хәм тәсирли сөз өрнеклери, тиллик метафоралық композициялар. Тилдиң ҳақыйқый көркем ғәзийнесине жәмленген бирликлердиң – турақлы сөз дизбеклериниң бири фразеологизмлер болып, олар халықтың узақ өтмишин өзинде сақлап киятырған таўсылмас мол сырлар, жумбақлар, аўыспалы астарлы мәнилер, этимологиялық дереклер бекитилген [5:116,134]. Тил ийесиниң (этностың, миллеттиң, халықтың) дүнья-әлем ҳаққындағы уғым түсиниклери, мифлик таныўлары, философиялық ой жуўмақлары, үрп-әдет, салт-дәстүрлери сыяқлы руўхый қәдириятларынан хабардар ететуғын мағлыўматлар ағымы тилдиң лингвомәдений, менталлық (сезимлик), эстетикалық, поэтикалық, образлылық, көркемлик қәсийетлери менен тутасып келип, фразеологизмлер, нақыл-мақаллар сыяқлы турақлы образлы топламларда айқын көринис табады деп, ҳәзирги тил билиминдеги антропоцентристлик бағдардың өзекли мәселерин атап көрсетеди [6,8].

Өзиниң образлылығы менен өзгеше болған фразеологизмлер хәр бир миллет тилиниң айрықшы көриниси болып, қарақалпақ халқының да миллий тил байлығының бир бөлегин қурайды. Турақлы сөзлердиң ең үлкен бир бөлеги фразеологизмлер. Олар хәр қандай уғым түсиникке байланыслы болмасын, гези келгенде, адамлардың ис-ҳәрекетин, сыпатын, кеўилкеширмелерин, дүньятаныўын өзинше мәнилик бояўлар менен беретуғын көркем сөз ғәзийнеси болып есапланады. Мысалы, *бүйректен сыйрақ шығарды, ғарға тамыр, ғарры шағал, жатырған жыланның қуйрығын басты, жел туяқ, туяқ қалды, ийт күнин басына салды, ийтткен бир сүйек қарыздар, қаўын туқым бир туқым, қанаты қайрылды* хәм т.б. фразеологизмлерден көрип турғанымыздай, булардың жасалыўында уйтқы болып турған «сыйрақ шығарыў», «тамыр», «шағал», «жылан», «туяқ», «ийт», «туқым», «қанат» сыяқлы тирек компонентлери тиккелей адамға байланыслы емес. Сонлықтан да, этнолингвистика ушын ең қыйын мәселе усындай фразеологизмлерди аўыспалы мәнилерде қолланылыў мотивлерин түсиндириўден ибарат. Мысалы, «бүйректен сыйрақ шығарыў» менен «орынсыз, болмаған нәрсени айтыў» арасындағы мәнилик сыбайласты астарлықты сөз бенен де, жазып та дәлийлеп бериўди талап етеди. Буның ушын фразеологиялық мәниниң қәлиплесиўин этнолингвистикалық көзқарастан байланыстыра билиў зәрүр. Сондай-ақ, И.Юсупов қосық қатарларынан да көриўимизге болады. Мысалы: *Той лазымға ат шаптырған, Ғарға тамыр туўысқанлық, Бир қазанда ас демлеткен, Баўыр басқан туўысқанлық.* «Ғарға тамыр» жақын, туўысқанлық мәнидеги сыбайласта бул фразеологизмниң қуслардың ишинде ең көп жасайтуғын, ҳәтте 300 жылдан көп жасайтуғын «ғарға» тийкар етилип алынып қазақ, өзбек, түркмен, қырғыз халықларының туўысқанлығының тамыры тереңде екенлиги түўралы түсиникке ийе боламыз. «Ғарға» рус халқының түсинигинде «узақ жасаў» символы [7:54] есапланады.

Г.Адилова өзиниң мийнетинде, нақыл-мақаллар да этнолингвистикалық арнаның ең қунарлы булақларына киретуғыны көрсетип: «егер тилимиздеги 40 мыңнан аслам нақыл-мақалларды фразеологизмлер сыяқлы жыйнап, жүйелеп, белгили бир «тирек» объектлерине қатнаслы екенлигин анықлап, мазмунын ашып, этнолингвистикалық көзқарастан түсиндиретуғын болсақ, этностың «тил әлеми» 40 мың мәнилик бирлик пенен толысып, байыған болар еди» [4:35] – деп, айтып өтеди.

Фразеологизмлер сыяқлы нақыл-мақаллардың да тилде пайда болыўы этностың руўхый кеширмелеринен келип шығып, адамның сын-сыпатына, минез-қулқына, ис-ҳәрекетине, қәсийетлерине байланыслы аўысыў арқалы дөреледи. Көпшилик нақыл-мақаллар қоңсылас халықларда да ушырасыўы мүмкин. Бирақ, күн-көрис, кәсип-кәрине, тиришилилигине байланыслы қарақалпақ халқының өзине тән басқа халықларда ушыраспайтуғын нақыл-мақаллары бар. Мәселен, Ерназар қолдаўлы өзи баслаған халық көтерилисинде сатқыншыларға айтқан: «*Меннен қалып, бир қап тары ишерсең*» деген мақалы тек қарақалпақ халқының өзи ушын

түсиникли болған [8:37]. *Әкең мурап болғанша, жериң ой болсын* нақылы бурынғы ўақытлары дийханшылық ушын суў әспек болып, оны гезек пенен суў бөлистирип бериўши хәмелиндеги мураплар шешип отырған. Бундайда әкеси мурап болса да, жери бийик болса, суў шықпай жерин суўғара алмай қалған. Ал, жери ойлар азғана ўақыт ишинде жерин суўғарып алған. Бул нақыл аўыспалы мәниде бүгинги күнде тамыр-таныслық пенен ис питкериўге урынғаннан, талабың орынлы болып, қәтересиз-ақ питирген абзал деген мәниде де қолланылады. «*Пышықтың жуўырғаны топанханаға дейин*» нақылы әдетте, пышық үйден шығып жуўырған ўақытта бирден пәт пенен жуўырады. Бирақ, узаққа бармайақ тоқтайды. Бул нақыл айырым адамлардың шамасы келмейтуғын иске қол урып, оны демде таслап кететуғынына байланыслы айтылады. «*Үш қой – бир сом*» мақалы үш қойдың арзымаған баҳаға ийе екини, бул мақал ҳеш нәрсеге басын аўыртпайтуғын, барып турған бийпәрўа адамға берилген баҳа сыпатында қолланылыўын көриўимизге болады.

Жоқарыда көрип өткенимиздей, мәнилик өзгерислерди биз ҳәр бир нақыл-мақалда байқаймыз. Этностың дөреткен сөз байлығы бүгинги әдебий тилде, тәлим-тәрбияда әҳмийети оғада үлкен. Этнолингвистика усындай қубылыслардың мәнисин, келип шығыўын түсиндириўге ҳәрекет етеди.

Дүньяны таныўдың қуралы – тил, оның ишки мазмуны менен идеясы, философиялық көзқарастан қарағанымызда этностың өмир сүриўиндеги олардың дүньятаныў ҳәрекети арқалы дөреткен қунлы мийнетлерин мойынлаў болып табылады. *Жеке миллет* – адамзаттың өзине тән өзгешеликлерине ийе бир бөлеги, ал *миллет мәденияты* адамзат мәдениятының сол өзине тән өзгешеликлерин танытатуғын формасы. В.Гумбольдтың пикиринше: «тил – адам менен қоршаған ортаны жалғастырыўшы буўын, тилге «халықтың руўхы» менен мәдениятың белгисине – ишки форма тән деп, бул қағыйда оның философиялық лингвистикалық бағдарламасының тийкарын қурайды. Соннан халық тилин, халықтың руўхын, тәбиятын, болмысын танып билиў қуралы тил екени илимде айрықша мәниге ийе бола баслаған.

Әдебиятлар

1. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию. –М.: «Прогресс», 1993. –С.656.
2. Нажимов П.А., Матжанова А.Ж. Тил билимин изертлеўде антропоцентристлик парадигма // ӨзР ИА ҚҚБ Хабаршысы. – Нөкис: 2021, № 4., 184-186-б.
3. Nadim H.M. Etnolingvistika va etnografik leksika haqida. // Молодой ученый. – М.: 2019, - №28 (266). 147-149-б.
4. Адилова Г. Этнолингвистика (көмекши қурал). – Нөкис: 2008, 80-б.
5. Юсупова Б.Т. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердиң фоностилистикалық анализи. Монография. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2022, 168-б.
6. Сағидолда Г.С. Түркі-моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері. –Астана: «Сарыарқа», 2011, 304-б.
7. Abdinazimov SH., Tolıbayev X. Lingvokulturologiya. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2020, 140-b.
8. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 491-б.

РЕЗЮМЕ. Бу илмий мақолада этнолингвистик йўналишда тил масалалари маданият, халқ урф-одатлари, ишончлари билан боғлаб ўрганиш ҳақида сўз юритилади. Фразеологизмлар ва нақл-мақолларда этноснинг олам ҳақидаги тушунчалари, тилда ўзига хослиги билан дунёнинг тиллик образини ясашда кўчма маънолар яширингани этнолингвистик кўзқарашда исботланган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье идёт речь об изучении проблем языка в этнолингвистическом ракурсе в тесной связи с культурой, обычаями, традициями и верованиями народа. С этнолингвистической точки зрения доказано, что во фразеологизмах, пословицах и поговорках кроются представления народа о мире.

SUMMARY. This article deals with the study of language problems from an ethnolinguistic perspective in close connection with the culture, customs, traditions and beliefs of the people. From an ethnolinguistic point of view, it has been proved that phraseological units, proverbs and sayings contain people's ideas about the world.

I.YUSUPOVTÍŃ PROZALÍQ SHÍǴARMALARÍNDA DINAMIKALÍQ FEYILLERDIŃ ÓZGESHELIGI

J.U.Shaniyazov – *filologiya ilimleriniń kandidatı*

ÓzMKÓMI Nókis filialı

Tayanch so'zlar: fe'l, leksika–semantika, tasniflash, xususiyat, lingvistika, sifat, dinamik fe'l.

Ключевые слова: глагол, лексика-семантика, классификация, особенность, прилагательный.

Key words: verb, lexico-semantics, classification, feature, adjective.

Tildiń sózlik sostavındaǵı hárbir sózdiń leksika – semantikalıq ózgesheligi sol sózdiń obyektivlik leksikalıq mánisi arqalı konkretlesedi. Máselen, atlıqlardıń leksikalıq mánisi zat yamasa zatlıq mánidegi uǵımlardı, kelbetliktiń leksikası zattıń túr-túsi, reńi, tulǵa, sapa t.b belgilerin, sanlıq zattıń muǵdarın, ráwish is-hárekettiń isleniw ornın, waqtın t.b belgilerin, feyiller zatlardıń is-háreketin bildiredi. Demek, tildıń leksikalıq birlikleri semantikalıq jaqtan birbirinen ajıralıp turadı. Sózlerdiń bul sıyaqlı leksika-semantikalıq ózgeshelikleri leksikalıq birliklerdi sóz shaqaplarına klassifikaciyalawda tiykarǵı belgilerdiń biri retinde qaraladı.

Feyiller tiykarınan, ulıwma háreket bildiriwshi sóz shaqabı dep atalǵan menen, onıń leksika-semantikalıq ottenkileri júdá keń.

I.Yusupovtıń prozalıq shıǵarmalarında feyiller birneshe leksika-semantikalıq ózgesheliklerge iye bolǵan halda tómendegishe qollanılǵan.

Feyiller hár qanday predmettiń qubılıslardıń is-háreket, qıymıl, jónelis (dinamikasın) hám taǵı basqa belgilerin bildiredi. Al, basqa sóz shaqaplarında bunday dinamikalıq qubılıs joq. Biraq feyil sózlerdi basqa da mánili sóz shaqaplarına salıstırıp qaraǵanımızda, ol kóbinese atlıqlarǵa baylanıslı qollanıladı.

Feyillerdiń leksika-semantikalıq belgisi, funkciyası atlıq sózler arqalı konkretlesedi.

Atlıqlar leksika-semantikalıq jaqtan predmetlerdiń, tábiyat qubılıslarınıń atamasın bildirse, feyillerde dinamikalıq qásiyet tán.

Biz I.Yusupovtıń prozalıq shıǵarmalarında qollanılǵan dinamikalıq feyillerdi tómendegishe bólip qarastırdıq.

1. Qıymıl – háreket feyilleri
2. Sóylewge baylanıslı feyiller
3. Eliklew feyilleri.

1. *Qıymıl – háreket feyilleri*.Bul mánidegi feyiller ulıwma hárekettiń, qozǵalıstıń bir orınnan ekinshi orınǵa ótiwin bildiredi.

Mısalı: Baydıń ózine mámleketlik salıq hám paxta planı *salınıp*, jar boyındaǵı kópten egin egilmey jatırǵan bozǵa *kóshirip jiberildi* (11- bet).

Mısalda «*salınıp*» hám «*kóshirip jiberildi*» degen eki feyil sóz ushırasadı.

«*Salınıp*» feyili ulıwmalıq qıymıl–qozǵalıstı bildirse, «*kóshirip jiberildi*» qospa feyil qıymıl-hárekettiń belgili bir obyektke yaǵnıy mısalda kórsetilgen «*bayǵa*» qaratılǵanın bildiredi.

Mısalı: Al, háwlisi sonnan beri kooperativ keńsesine hám skladına *aynalǵan edi* (12-bet).

«*Aynalǵan edi*» qospa feyili keńisliktegi qıymıl-qozǵalıstıń ulıwma bet-alıs, baǵıtın bildirip kelgen.

Mısalı: Jıynalısqa aldın dalada kútip otırıwǵa tuwra keldi (12-bet).

Mısaldağı dıqqatqa alınǵan qospa feyil tamamlanǵan túrde kelip, hárekettiń belgili obyektke qaratılǵanın, yaǵnıy «*Toz aǵzalarına*» baylanıslı qollanılǵan.

Mısalı: «*Temir qos*» mine degen at ya ógiz qostıń aydaytuǵın jerin bir ózi súredi eken (12-bet).

Mısaldağı «*temir qos*» sózi arqalı «traktor» túsinigi ańlatılıp, «*súredi eken*» qospa feyil tek usı traktordıń háreketin bildiredi.

Mısalı: bizge de berer edi, álbette *jábdilessek* (12-bet).

Bara-bara *kolxozlasamızda* (13-bet).

Bundağı *«jábdilessek», «kolxozlasamız»* feyilleri bir neshe adamlar tárepinen iske asırılatuǵın qıymıl- qozǵalıs háreket nátiyjesinde iske asqan is nátiyjesin kórsetken.

Mısalı: Seydan aǵanıń altınshı babası ata jurtı Túrkistannan kelgende bul gewishti jańa tiktirip kiyip shıqqan eken (16-bet).

Mısaldağı tórt sınardan ibarat qospa feyil qıymıl, is-háreketin belgili bir obyektke-gewishke qaratılǵanın bildiredi.

Mısalı: Hayallar da urshıǵın qoyıp, ernin tislesip, betin barmaqları menen osa basladı (17-bet).

Mısalda dıqqatqa alınǵan feyiller adamlardıń qıymıl-qozǵalısın bildiredi.

Ásirese, «*osa basladı*» feyiliniń ornına «*betin sızdı*» feyili menen almastırıwǵa da boladı.

«*Osıw*» feyili ókpeni osıw (sıǵıw, sıǵımlaw) túrinde dál mánisti berse, gúrrińniń tilinde bul mánisten ózgeshelew mánini bildiredi, tásirsheńligin arttırıp jumsalǵan.

Mısalı: Onıń górin esaplaysań ba? (17-bet).

Bul feyil adamnıń háreket, halatın bildirip kelgen.

Mısalı: Ótken gúzdegi tulıp qılarman dep qoyǵan baspaq terimdi de gewishińe jamap qurttıń (17-bet).

Bul feyil adamnıń qıymıl-qozǵalısına baylanıslı semantikalıq ózgeshelikke iye.

Mısalı: Áste qıymıldap, qorqqanday, gibirtiklenip júredi (23-bet).

Bunda astı sızılǵan feyiller qıymıl hárekettiń belgili obyektke qaratılǵanın bildiredi.

Mısalı: Seydan on eki jıldan berli óz ómirinde arttırǵan usı gewishin *súyrep júr* (21-bet).

«*Súyrew*» feyili ádette, *«otındı súyrew, kórpesheni súyrew»* t.b. sózlerge baylanıslı qollanıladı. Al, «*gewishin súyrew*» - bul semantikalıq jaqtan «*kiyiw*» feyili menen mániles.

Gúrrińniń tilinde gewishke baylanıslı feyil sóz arqalı onıń tásirsheńligi arttırılıp berilgen.

Mısalı: Kúnge pisken mıs ireńli bet almalarına deyin qalıń buwrıl *saqal qaplaǵan* (20-bet).

«Saqal qaplaǵan» qospa feyili adamnıń halat procesin bildiredi.

Mısalı: Qalıń qasları qabaǵınıń ústinen *salbırap*, shúńireygen kózlerin pútkilley *kómip turadı* (20-bet).

Mısaldağı qastıń *salbırap* hám kózdi *kómip turıwı* bul adamnıń háreket-halatın bildiretuǵın feyiller. Tiykarınan, «*kómiw*» feyili geshirdi uraǵa *kómiw*, taslandını *kómiw*, degeni *kómiw* t.b. túrinde qollanılıwı jiyi ushırassa da, «*qastıń kózdi kómiwi*» túrinde aytılmaydı. Bunda «*kómiw*» sózi dáslepki mánisinen ajırasıp qollanılǵan.

Mısalı: Qaniyaz úzliksiz *qaltırap, artına qarar edi* (23-bet).

Dıqqatqa alınǵan feyiller adamǵa baylanıslı onıń qıymıl-háreketin, halatın bildiredi.

Mısalı: Paqırbay buylıǵıp, atına qattı-qattı qamshı *tartıp jiberdi* (26-bet).

Mısallardaǵa «buwlıǵıp» feyili adamǵa baylanıslı halattı bildirse, «qamshı *tartıp jiberiw*» adamnıń atqa baylanıslı háreketin bildiredi.

Mısalı: Úy-jayı bar diyqanlar da onıń xızmetinen *qashıp qutıla almatuǵın edi* (qw-bet).

Mısallardağı tórt sınarlı qospa feyil qıymıl-qozǵalıstıń bet-alıs, baǵıtın bildirip kelgen. Mısalı: qarrı qańıltaq erde, kók qasqanıń ústinde *awırıp otırıp*, joǵanı *súrip kiyatır* (37-bet).

Mısaldağı «*awırıp otırıp*» qospa feyili adamnıń háreket-halatın bildirse, «*súrip kiyatır*» onıń qıymıl-qozǵalısın bildiredi.

Álbette, «*súriw*» feyili «jerdi súriw», «atızdı súriw» bolıp ta qollanıla beredi. Al, «jorǵanı súriw» feyili «attı shawıp qumardan shıǵıw» degen mánide qollanılıp, qıymıl-qozǵalıs mánisin bildiredi.

Mısalı: Ol hawadan bir nárse uslaw ushın qarmalanıp atırǵanday, qolın *erbeńlete berdi* (36-bet).

Bul feyil adamnıń keńisliktegi ulıwmalıq qıymıl-qozǵalısın ańlatıp jumsalǵan.

Mısalı: sol gezde Seydannıń qolındaǵı kók qasqa at *gúldir etip kisnep*, qaptalǵa *qaymıqtı* (34-bet).

Mısalda keltirilgen «*at gúldir etip kisnep*» feyili leksika-semantikalıq mánisi boyınsha biologiyalıq processlerge yaǵnıy janlı haywannıń (jılqınıń) háreketine baylanıslı qollanılǵan.

Kisnew tek atqa ǵana tiyisli feyil, ol adamǵa yamasa basqa haywanlardıń halatına tán emes. Al, «qaymıqtı» feyili adamǵa baylanıslı háreketti, qıymıl-qozǵalıstı bildiredi. Mısalda haywannıń (jılqınıń) háreket, qıymıl-qozǵalısın bildirip jumsalǵan.

Mısalı: Endi onı qanday bir belgisiz kúsh esikke qaray *súyredi* (30-bet).

Bunda «*súyredi*» feyili hárekettiń bir orınnan, ekinshi orınǵa ótiwin, bet alıs-baǵıtın ańlatıp kelgen.

Mısalı: Jigit qorıldısın *dawam etti* (38-bet).

Bul mısaldağı feyil adamnıń uyıqlawdağı háreket-halatın ańlatadı.

Mısalı: Baydıń jeri hám isi baslı mal-múlki *xatlanıp*, kooperativ *qarawına berildi* (22-bet).

Mısaldağı feyil sózler qıymıl-hárekettiń belgili bir obyektke (jer hám mal-múlkke baylanıslı) bolǵan qıymıl-qozǵalıs mánisin bildiredi.

Mısalı: Bir kúni Seydan ǵarrı ádetten tıs *erte oyandı* (38-bet).

Bul qospa feyil adamnıń háreket-halatın ańlatadı.

Mısalı: Ǵarrı állen waqta *ózine keldi* (38-bet).

Bul mısal adamnıń háreket-halatın bildiredi.

Mısalı: «Til jaǵıń tasqa» - dedi Seydan ǵarrı jolawshılardıń izinen *sıǵalap* (33-bet).

Bul mısaldağı feyil adamnıń háreket-halatın bildiredi.

2. Sóylewge baylanıslı feyiller.Mısalı: Qant-shaydı Toz aǵaları ortasında bólistiriw jóninde aldın ala *keńesip otır edi* (14-bet).

«*Keńesip otır edi*» qospa feyili adamlar arasındaǵı óz-ara qarım-qatnas nátiyjesindegi háreketi.

Mısalı: Birese pálen awıldaǵı tólenshe bay jer múlkinen birotala *marhum etilip, kóshirip jiberipti desedi* (13-bet).

Bul mısallardaǵı keltirilgen qospa feyiller adamlardıń sóylewi, boljap pikir aytıwı bolıp esaplanadı.

Mısalı: Sońın ala bul Úsenniń ata-anası tárepinen qoyılǵan atınan da beter *awızǵa alınıp ketti* (11-bet).

Mısaldağı dıqqatqa alınǵan feyillerdi dara-dara *«alınıw», «ketiw»* dep tallaǵanda qıymıl-háreket leksika-semantikalıq topardaǵı feyildi bildiredi.

Al, mısaldağı «*awızǵa alınıp ketiw*» sózi arqalı kóp-shiliktiń «sóz qılıwı, aytıwı» degen túsinik payda boladı.

Mısalı: Hayallar oǵan «Pańqıldaq qaynaǵa» dep *at berdi* (14-bet).

«*Beriw*» feyili leksika-semantikalıq mánisi jaǵınan qıymıl-háreketti bildirse, «*at berdi*» feyili usı dáslepki mánisinen awısıp sóylew feyilin bildiredi.

Mısalı: Gúlxatiysha ózinıń qızlarǵa tán bolmaǵan iri jáne ótkir dawısı menen bir jaǵdaydı *túsindirip atır* (24-bet).

Bul qospa feyil hárekettiń iyesi tárepinen basqa jaǵdaydı túsindiriwi, aytıw sóylew feyili bildiredi.

Mısalı: Gúlxatiysha óz qońsısı Seydan ǵarrınıń Tozǵa kiriwge qaytıp *úgitlegenin*, biraq ele kóndire almay júrgenligin *qızıw túrde aytadı* (15-bet).

Bunda «úgitlegenin», «*qızıw túrde aytadı*» feyilleri Gúlxatiyshanıń sóylewin bildiretuǵın feyil sózler.

Mısalı: Paqırbay márdikarda júrgen waqtında úyrengen azıń-awlaq russha sózlerin aralastırıp *sóyleytuǵın edi* (15-bet).

«*Sóyleytuǵın edi*» qospa feyili leksika-semantikalıq jaqtan sóylew feyiliniń toparına kiredi.

Mısalı: Úsen pańqıldaq saqalın sıypap *quwaqılana tústi* (17-bet).

«*Tústi*» feyili jeke turǵanda baǵıt-baǵdar mánisindegi háreketti bildiredi.

Al, bul feyil «*quwaqılana*» feyili menen dizbeklesip, leksika-semantikalıq jaqtan sóylew feyiliniń toparına ótken.

Mısalı: Sizlerge Seydan aǵanıń sol ataqlı gewishi jóninde bir qızıq *aytıp bereyin* (17-bet).

«*Aytıp beriw*» qospa feyili sóylew feyiline kiredi.

Mısalı: «Gedeyler húkimeti» dep *gúbirlendi* ol (23-bet).

Bir diyqan joldasına *sóylep baratır* (ǵw-bet).

Mısallardaǵı *«gúbirleniw», «sóylep baratır»* feyilleri leksika-semantikalıq jaqtan sóylew feyilleriniń toparına jatadı.

Mısalı: Húkimet Seydan ǵarrıniki *deydi-aw* – dedi bir diyqan *kúlimlep* (26-bet).

Mısaldaǵı «*deydi*» feyili sóylew feyiline, al «*kúlimlep*» feyili adamnıń háreket-halat feyiline kiredi.

Mısalı: - Ha kórgensiz ǵarrı iyt, - dep *baqırdı* tislerin *qayrap* (34-bet).

Diyqanlarǵa qolın bılǵap *baqırǵısı*, olar menen birge *ketkisi keldi* (38-bet).

Mısallardaǵı «baqırıw» feyili leksika-semantikalıq jaqtan sóylew feyiline, al «*qayrap*» feyili dene sezimine baylanıslı háreketti bildiredi.

Mısalı: Sizlerge Seydan aǵanıń sol ataqlı gewishi jóninde bir qızıq *aytıp bereyin* (28-bet).

«*Ketkisi keldi*» qospa feyili háreket, qıymıl-qozǵalıstı ańlatadı.

3. Eliklew feyilleri.Bul topardaǵı feyiller semantikalıq jaqtan tábiyat qubılısларındaǵı kórinis hám seslerge, adamnıń yamasa basqa janlı hám jansız zatlardıń sırtqı kórinis hám seslerine eliklew mánisindegi is-háreket processlerin bildiredi. Mısallar:

Paqırbay onı jaqtırmay, teris qarap, *shońqaya qaldı* (16-bet).

Bir hayal urshıǵına *súyenip, sılq-sılq kúldi* (18-bet).

Onıń murtları *jıbırlap*, qolları *dirildey basladı* (34-bet).

Biraq qápelimde júweriniń ekinshi jaǵındaǵı soqpaqtan *ǵawırlı shıqtı* (28-bet).Bir waqıtta sırtta *ǵawırlı shıqtı* (29-bet).

Biraq jol ashılǵan suw muzdı *jemirip*, qápelimde *gúwley jónelgende*, Seydan aldındaǵı muzǵa *túse almay*, suwǵa *gúmp etti* (31-bet).

Birinshi mısaldaǵı «*shońqaya qaldı*» feyili adamnıń kórinisin bildiretuǵın háreket.

Al, «*sılq-sılq kúliw*» feyili bolsa adamnıń kúlkisiniń ózine tán seske iye boılwı hám onıń adamnıń «*kúliw*» psixologiyalıq sezimi menen birge dizbeklesip bir háreketlik, eliklew mánisin ańlatıwı kórinedi.

Úshinshi mısaldaǵı «*murtları jıbırlap*» feyili adamnıń dene sezimine baylanıslı háreketti bildirse, «*dirildey basladı*» feyili adamnıń psixologiyalıq halatınıń kórinislik háreketin bildiredi.

Bul feyil leksika-semantikalıq mánisi boyınsha eliklew feyiliniń toparına kiredi.

Tórtinshi mısaldaǵı «*ǵawırlı shıqtı*» feyili adamnıń seske baylanıslı eliklew háreketin bildiredi.

Sońǵı mısaldaǵı «*ǵawırlı shıqtı*» feyili adamnıń seske baylanıslı bolǵan qrzǵalıs háreketti bildiredi.

Usı mısaldıń quramındaǵı *«gúwley jóneliw», «gúmp etiw»* adamnıń seske baylanıslı «*gúw, gúmp*» seslik eliklewishleri arqalı eliklew háreketin bildiredi.

Mısaldaǵı *«muzǵa túse almaw»* qospa feyili adamnıń ózi tárepinen ámelge asırılatuǵın qıymıl-qozǵalıstı bildiredi.

Gúrrińde gáplerdiń qurılıwında, onıń quramında leksika-semantikalıq jaqtan bir toparǵa kiretuǵın feyil jumsalıp qoymay, bir neshe mánilik toparlarǵa kiretuǵın feyiller ushırasadı.

Olar birinshi leksika-semantikalıq topardan ańlatatuǵın mánisi boyınsha ekinshi topardaǵı feyiller qatarına ótip te otıradı.

Joqarıda kórip ótkenimizdey, onday feyiller eliklew feyllerinde de kóplep tabıladı.

Juwmaqlap aytqanda, feyiller hám onıń leksika-semantikalıq tábiyatı hár tárepleme izertleniwi kerek.

Ádebiyatlar

1. Қутлымуратов Б. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде атаўыш фейллер: Филол. илим. канд. дис. … - Нөкис: 1963.
2. Муталлибов С. XI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси. – Тошкент: «Фан», 1975.
3. Насыров Д.С. Қарақалпақ тилинде келбетлик фейил ҳәм оның синтаксислик хызмети: Филол. илим. канд. дис. … автореф. – Нөкис: 1954, 20-б.
4. Юсупов И. «Тумарис ҳәм басқа да поэмалар» (қосықлар ҳәм поэма). –Нөкис: 1974.
5. Юсупов И. Өмир саған ашықпан. – Нөкис: 1999.
6. Юсупов И. Ғарры туттағы гүз. – Нөкис: 1963.

REZYUME. Maqolada I.Yusupovning asarlarida qo‘llanilgan fe’llar tahlil qilingan. Fe’llar leksik-semantik jihatdan o‘z ichida bir necha guruhlarga ajratilgan va ma’nosi bo‘yicha tahlil qilingan, hikoya tilidagi fe’llar misollar orqali ko‘rsatib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются глаголы, используемые в произведениях И.Юсупова. Глаголы лексико-семантически классифицированы на несколько групп и проанализированы по их значению. Примеры анализированы на основе глаголов в нарративном языке.

SUMMARY. The article analyzes the verbs used in the works of I. Yusupov. Verbs are lexical-semantically divided into several groups and analyzed according to their meanings. The verbs in the narrative language are shown on the examples.

Ádebiyattanıw

ЭПИТЕТ КАК ИЗОБРАЗИТЕЛЬНО-ВЫРАЗИТЕЛЬНОЕ СРЕДСТВО В ТЕКСТЕ РОМАНА «МАМАН БИЙ ӘПСАНАСЫ»

Г.Р.Абдалиева – *кандидат филологических наук, доцент*
Нукусский филиал Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммада аль-Хорезми

Таянч сўзлар: бадиий матн, эпитет, метафорик эпитет, образлилик, эпитетларни тўплаш усули.
Ключевые слова: художественный текст, эпитет, метафорический эпитет, образность, приём нагнетания эпитетов.
Key words: literary text, epithet, metaphorical epithet, figurativeness, reception of injection of epithets.

Эпитет (греч. epitheton – приложение) представляет собой поэтическое определение, выражаемое обычно прилагательным. Подобное определение повторяет признак, который есть в определяемом объекте, подчеркивает его, при этом выражая эмоциональное отношение автора речи к предмету речи. Внимание читателя, слушателя акцентируется на тех или иных качествах и признаках обозначаемого объекта или явления.

Эпитеты широко употребляются в народном творчестве, а также в художественной речи. В тексте романа Т.Каипбергенова «Маман бий әпсанасы» при помощи эпитета подчеркивается характерная особенность изображаемого, это выделяет его из других подобных изобразительных средств.

В классификации известного каракалпакского языковеда А.Бекбергенова [1] эпитет отнесен к тропам, под которыми понимаются лексические изобразительные средства. Согласно его определению, эпитет – слово, используемое в переносном значении для образного изображения качества, свойства, отличительного признака предмета или действия. В исследуемом материале находим очень интересные случаи использования эпитетов. Например: «Сол ушын жийде бармағын муштай басының шекесине басып азғана ойланды» [2:42] - перевод: «Поэтому призадумался, приставив короткий палец к небольшой, с кулачок, голове». В данном случае индивидуально-авторский эпитет «жийде бармақ» прямо перевести затруднительно, так как это метафорический эпитет, поэтому мы перевели это словосочетание: «короткий палец». В этом предложении эпитеты использованы при создании портрета отрицательного персонажа Гайып хана. При описании внешности другого персонажа используется целый ряд эпитетов: «Суўен жақлы сулыўшық, сүлингир арық бала сур шекпенинің жағаларын дүзестирип, шабби асықтай шырп етип түргелди» [2:34] -перевод: «Худощавый юноша с приятной внешностью стремительно поднялся с места, поправляя воротник серого шекпена*».

См. аналогичное использование ряда эпитетов при создании портрета персонажа Алмагүл: «Көзлери жаўдыраған, гүлше жүзлери қараўытқан күн көрингендей жуқа қулақларының тесиклерине шөп өткерип қойыпты» [2:24] -перевод: «Сверкающие глаза, загорелое круглое личико, через дырочки прозрачных тонких ушей продета сухая травинка». Следующий эпитет также характеризует тот же персонаж: «Қанаты сынған қырғаўылдай басын тығарға пана таппай, бампаңлап баратыр, баратыр…» [2:341] - перевод: «Как куропатка со сломанным крылом, не зная, где приклонить голову, идёт, бредёт, покачиваясь из стороны в сторону». Если в предыдущем примере наблюдаем словесный портрет Алмагул, то в этом случае писатель изображает ее внутреннее состояние с помощью сравнительного оборота: «канаты сынган кыргауылдай», букв. «как куропатка со сломанным крылом».

Иногда писатель вводит в художественный текст известные в общенародном творчестве фразеологизмы. Например: «Пышық мурны батпас қопалықлардын орны дала-дала болып қалып атыр» [2:476] -«пышык мурны батпас» - фразеологическая единица каракалпакского языка, здесь используется в значении «очень густой», в данном контексте речь идет о кустарниках. «-Көз жасы көл адамлар, келиңлер! – деп шақырады Аманлык» [2:60]. -«көз жасы көл адамлар» - фразеологизм со значением «несчастные люди». Эти фразеологизмы в тексте романа выполняют функции эпитетов. См. аналогично: «Бул бала сол «ақтабан шубырынды» жылы жолда туўылып еди» [2:25]. - «ақтабан шубырынды» - общеязыковой фразеологизм, так в народе называли год, когда совершилось одно из великих переселений.

С помощью стилистически окрашенных эпитетов в художественном тексте создается пренебрежительный, и даже уничижительный оттенок: «Тозғақ елдиң жас бийи менен атқосшысына екиден дүрре, әкелген бенделериниң қолларын шешиң! – деп буйырды хан ҳәм ишке кирип кетти.» [2:50] -перевод: «По два удара камчой молодому бию и его подручному из нищей страны, развяжите руки тем, кого они пригнали! – приказал хан и вошел вовнутрь», в данном случае эпитет «тозғақ» переведен нами как «нищая» (А.Г.). Встречаются случаи употребления эпитетов-синонимов с аналогичной стилистической окраской: «Сыпырынды елдиң арғысында болмаса керек» - дегенин еситти» [2:50] - перевод: «Он услышал, как сказали: «В бедной стране ничего не стесняются». Указанные эпитеты – синонимы отмечены в речи персонажа – казахского хана Абылкаира. В данном случае оба синонима: «тозғақ» (нищая) и «сыпырынды» (бедная) - эпитеты с уничижительным оттенком.

Особенно выразительны образные (метафорические и метонимические) эпитеты. Это дает основание сближать эпитет с тропами, хотя традиционно эпитет считается русским лингвистом Л.А.Новиковым «особым образным средством речи, которое лишь в части своего употребления может принадлежать к тропам» [3:75]. Метафорический характер эпитета поддерживается здесь подразумеваемым сравнением; как, например, в исследуемом нами тексте: «Полат минезли сол адамның көзлерин алма-гезек сүртип турғаныныҢ үстине келип, табанын шегелегендей сәррийди» [3:13] -перевод: «Увидев, как протирает глаза этот человек со стальным характером, он остановился, как вкопанный». Сравните в русском языке: «стальной характер». «Полат минезли» в буквальном переводе на русский язык означает «стальной характер». Этот случай использования метафорического эпитета отмечен в авторской речи.

В речи персонажа для изображения характера одного из героев используется эпитет «жылқы минез», который можно передать по-русски как «строптивый»: «-Оразан батырдың тәрийпин тыңла, - деди екинши. – Садағаң кетейин батырымыздың бир кемиси, - жылқы минез адам» [3:9] - перевод: «Если описывать Оразан батыра, -сказал второй, - то у него имеется один недостаток, он человек строптивый». Метафорический характер имеет также и эпитет в следующем предложении: «Ҳәл салыспа, илмекли гәплер түўесилмеди» [3:381]. «Илмек» можно перевести на русский язык как «крюк, крючок», а эпитет и определяемое слово имеют значение «колкие слова, колючие слова». См. синоним – эпитет «тикенекли»: «Бирақ намысын қолдан берген бийге орынлы айтылған биринши тикенекли гәпге ҳәммеси ырза болып киятыр» [3:63] -перевод: «Все остались довольны тем, что в адрес опозорившегося бия произнесены первые и уместные колкие слова. «Тикенек» – буквально «колючка,» «тикенекли гәп» - «колкие слова».

Когда писатель использует метафорические эпитеты путем сочетания эпитета с метафорой, создается новый, свежий образ, например: «Суўықта кийген тонның жағасындай үйге қаўсырылған адамларды көрип бәри турған-турған жерлеринде белдеўге асылып лал болды» [3:441]-перевод: «Увидев людей, тесно охвативших юрту,

* Шекпен-разновидность верхней одежды каракалпаков. (А.Г)

словно воротник шубы, надетой в мороз,* все как встали, так и стояли молча, схватившись за белдеу ».

Использование метафорических эпитетов приводит к образованию развернутых метафорических рядов. Например: «Есенгелди бий жөнинде жаман гәп айтса, куўрак тамызыққа көз салып үрлегендей, ел ишинде алаўызлықтың оты лаўлап кететуғынын түсинди» [3:434] - перевод: «Понял, что если скажет что-то плохое про Есенгелди бия, то, словно при раздувании углей на сухой траве, среди людей разгорится пожар противостояния». При создании портретной характеристики персонажей писатель использовал приём нагнетания эпитетов: «Ырыскул бий атының жүўенин тартып иркилди. Ол шаршаған еди. Қуў пәриндей аппақ сақалын, самай шашларын шаң басып тозанғыған, ғаррылығына қарамай қып-қызыл болып жүретуғын жүзи жер келбетине кирген, көзлери суўласқан, қабағы жабатуғын булттай түнерген» - перевод: «Ырыскул бий остановился, придержав своего коня за поводья. Он был уставшим. Белая, будто лебединый пух, борода, пепельного цвета волосы покрыты пылью, лицо, несмотря на старческий возраст, прежде румяное, приобрело землистый оттенок, глаза слезятся, щёки потемнели подобно грозовой туче». В результате перед читателем возникает яркий, выразительный образ персонажа.

Наряду с метафорическим эпитетом в художественной речи можно обнаружить и образный метонимический эпитет.

Так, в тексте романа: «Ақшам бирге отырысқан жигитлердиң басшысы Айғара бийдиң жуңғар шабыўылында қазаланған жалғыз ағасынан қалған қарар көзи Мырзабек атлы мырза еди» [3:72] -перевод: «Предводителем собравшихся вчера вечером джигитов был единственный наследник погибшего при нашествии джунгар старшего брата Айгара бия – мурза* по имени Мырзабек. Буквально: «ағасынан қалған қарар көзи» - «ясное око, от брата оставшееся» - речь идет о наследнике брата. Подобные фразеологические выражения сложно переводить с каракалпакского на русский язык, не потеряв их первоначальной образности. Аналогичные примеры: Даўлетбай бий: «Телпек кийген адам нөкер болады» [3:204]; буквально «телпек кийген адам» – «все, кто считают себя мужчинами»; Юсип бай: «Аўзына қасық апарған бенде өзин нөкермен деп есаплайды». [3:205]; «Көкирегинде жаны бар бенде ўатанын қорғаўға шықсын» [3:220]. Последние два эпитета можно перевести как «все живые».

Эпитеты – непременные элементы художественного текста при описании природы и человека: «Шашы өскен, денеси күнге күйреген, қайрақтай, қоңқы мурын, тана көз, қулақлары алақандай...» [3:24] -перевод: «Обросший, загорелый, с выделяющимся на лице носом, большеглазый, с крупными ушами» - словесный портрет персонажа по имени Аманлық. Описание еще одного героя романа: «Тозыўы жеткен үлкен алақанын жыйрық маңлайына тиреп, тереңде жатқан көзлерин жумды» [3:210] -перевод: «Прислонив ветхую большую ладонь к морщинистому лбу, прикрыл глубоко расположенные глаза».

При описании природы используются отдельные эпитеты, которые обычно в языке употребляются по отношению к человеку: «Қудай қандай шебер. Сырдандай жерге жалғыз емен көгертип бенделерин жарылқап қойыпты» [3:23] -перевод: «Какой мастер Всевышний. На ровном месте вырастив одинокий дуб, облагодетельствовал своих рабов». Эпитет «жалғыз емен» в переводе на русский – «одинокий дуб». Данный пример употребления эпитета наблюдаем в речи персонажа по имени Мурат – шайық. В другом случае в авторской речи находим: «жетим еменди гилең аш-арықтың үйи десе болады» -перевод: «одинокий дуб можно назвать домом всех обездоленных». Эпитет «жетим» буквально: «сирота» относится к тому же самому одинокому дереву. В этом примере видим использование приёма олицетворения с помощью указанных эпитетов.

Эпитеты используются часто при описании интерьера: «Үйдиң кереге, уўықлары, шаңырағы мурынның қанындай қызыл, көклери шийкил сары, кийиз үзиклери қардай ақ, басқур-баўшуўлары шылт жаңа» [3:71]. Слова: «қызыл» - красный, «сары» - жёлтый, «ақ» - белый, «шылт жана»- новенькие, используются писателем в качестве эпитетов с целью передать красочность и яркость убранства каракалпакской юрты.

Семантически значимо для писателя, на наш взгляд, использование эпитета «қара» в словосочетании «қара қалпақ» - «черная шляпа». Эпитет «черная» - «кара» вбирает в себя гораздо более глубокий смысл, чем просто окраска. Цвет головного убора каракалпаков является символом темных эпох в истории целого народа. Использование писателем эпитета «матам» - буквально: «траурная» убеждает нас в правильности этого предположения: «-Матам қалпағын кийип келипсиз, әзийзлер, матам қалпағын кийип қарақалпақ атанған заманлар изде қалды» [3:33].

Автор использует в тексте романа эпитеты «қара» («қара қалпақ») и «матам» («матам қалпағы») как синонимы.

Писатель мастерски сочетает использование эпитета и метафоры. В следующем фрагменте текста передано внутреннее психологическое состояние персонажа, его размышления, его отношение к тому, что происходит вокруг: «Ырысқул бийдиң иши-баўыры лаплап, далаға шықты. Қуяш батыўға мейиллескен, қан қызыл болып батажақ. Ырыскул бий талай-талай қан төгиспениң гүўасы. Сонлықтан қан түслес зат көрсе, дәрриў каймығып кетер, өз урыўында бир хаялдың я қыздың ақты қызылға бояғанын көрсе, жазалатар еди. Батып баратырған қуяштың қанға сүнгип баратырғанын көрип иштегилердиң далаға шығыўын талап етти. - Көрдиңиз бе?

Сизлердей ладанлар туўысқанларынан қан ағызған. Сағымына қуяш батып баратыр» [3:177] – перевод: «Ырыскул бий вышел на улицу, сгорая изнутри. Солнце клонилось к закату, оно становится кроваво-красным. Ырыскул бий –свидетель стольких кровопролитий. Поэтому, увидев какую-то вещь цвета крови, он отворачивался, если замечал в своем племени, то кто-то из женщин или девушек окрашивает что-нибудь белое в красный цвет, он наказывал за это. Увидев, как заходящее солнце окунается в кровь, потребовал, чтобы сидящие внутри вышли на улицу. – Видели? Подобные вам глупцы проливали кровь своих сородичей. В отблеске той крови тонет солнце». В этом фрагменте используется прием нагнетания слов: красный, кроваво-красный, кровь. Эти слова в данном эпизоде писатель употребил 6 раз при описании картины заката. Таким образом, достигнут яркий эффект, передающий мысли и чувства персонажа, его ассоциации. Такие приемы, несомненно, повышают выразительность текста, усиливая его экспрессивность.

В этом фрагменте писатель использовал трижды прием олицетворения, создавая микрообраз «кроваво-красное солнце»: «солнце клонилось к закату, оно становится кроваво-красным»; «солнце окунается в кровь»; «в отблеске той крови тонет солнце». Это описание заката, но в данном случае писатель использует прием нагнетания эпитетов в сочетании с приемом олицетворения с целью максимального усиления экспрессивности и эмоциональности художественного текста.

Таким образом, в тексте романа достаточно широко используется такая разновидность тропов, как эпитет. Это изобразительное средство придает описанию яркость, выделяет те или иные качества изображаемых объектов и явлений. Для индивидуального стиля Т.Каипбергенова характерно употребление образных, т.е. метафорических и метонимических эпитетов. Употребительны в тексте романа эпитеты-синонимы. Писатель широко использует в качестве эпитетов стилистически окрашенную лексику. Встречаются случаи употребления в качестве эпитетов элементов фразеологических единиц. Это придает дополнительную семантическую образность тексту, но с другой стороны, может создать определенные трудности при переводе текста романа на другие языки.

* «белдеу-тканая перевязь юрты» (А.Г.).

* «мурза» - человек благородного происхождения. -А.Г.

Литература

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1990, -С. 88.
2. Кайыпбергенов Т. «Қарақалпақ дәстаны». I. «Маман бий әпсанасы». -Нөкис: «Қарақалпақстан». 1973, -С.499.
3. Новиков Л. А. Искусство слова. -М.: «Наука». 1991, -С.142.

РЕЗЮМЕ. Мақолада эпитет ёзувчи Т.Кайипбергеновнинг бадиий матннинг тасвирлаш воситаси сифатида қаралади. Тадқиқот Т.Кайипбергеновнинг «Маман бий әпсанасы» («Маман бий афсонаси») романи асосида бажарилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается эпитет как изобразительное средство художественного текста писателя Т.Каипбергенова. Исследование проведено на материале романа Т.Каипбергенова «Маман бий әпсанасы» («Сказание о Маман бие»).

SUMMARY. In this article, the epithet is considered as a pictorial means of the literary text of the writer T. Kaipbergenov. The study was conducted on the material of the novel by T. Kaipbergenov " Маман бий әпсанасы " ("The Tale of Maman biy")

ҚАРАҚАЛПАҚ САЗ ӘСБАПЛАРЫ ҲӘМ САЗЛАРЫ

Ж.Абдисултанов – *ассистент оқытыўшы*
Өзбекстан мәмлекетлик консерваториясы Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: арфа, оркестр, кварта, октава, тембр, қўбиз, чинқўбиз, ғижжак, дутор.
Ключевые слова: арфа, оркестр, кварта, октава, тембр, қобыз, шынгобыз, гиржек, дутар.
Key words: arfa, orkestr, kvarta, oktava, tembr, qobuz, shinqovuz, gijjak, dutor.

Қарақалпақ халқы ерте заманлардан баслап-ақ өзиниң көп тараўлы бай музыка искусствосына ийе екенлиги мәлим. Усы музыка мәдениятының раўажланыўында саз әсбаплары улкен роль атқарып келди. Саз әсбаплары қарақалпақ музыка мәдениятында Орта Азия халықлары искусствосы қатарында көп әсирлик тарийхына ийе. Оның тарийхый темалары бизиң эрамызға шекемги IV әсир ҳәм бизиң эрамыздың I әсирине тийисли болған Қойқырылған қаладан ҳәм III әсирлерине тийисли болған Топыраққаладан археологиялық изертлеўлер нәтийжесинде табылған мүйешли арфаның сүўрети салынған фрагментлердиң табылыўы, саз әсбапларының дәўирин аңлатыўда айқын мысал бола алады. Бул туўралы С.П.Толстов басқарған Хорезм экспедициясының ағзасы, көп жыллардан берли музыка әсбаплары бойынша изертлеў жумыслары менен шуғылланып киятырған Р.Л.Садоков күтә қызықлы пикирлер айтады:

- «Қойқырылған каладан табылған мүйешли үлкен арфа сыяқлы, дуўтар сыяклы әсбаптың Орта Азияның антик дәўирине тән болған көриниси ең дәслепки ҳәмде ҳәзирше биринши гуўасы болып табылады. Буннан тысқары ол улыўма Орта Азиялы арфаның күтә ертедеги көриниси болып есапланады. Ең әҳмийетлиси - бул еки жағдайда да Хорезмниң жоқарғы дәрежедеги нәзик музыкалы мәдениятқа ийе болған ел екенлигин көремиз» [1].

Бул жағдай путкил Орта Азия халықлары сыяқлы Қарақалпақ халқының да әйемги заманлардан баслап жоқары мәдениятқа ийе болғанлығын аңлатады. Бирақ, халықтың араб басқыншылығы дәўиринде кайта ислениў нәтийжесинде бул музыкалық әсбаплар ўақтынша жоқ болып кетиўинине себеп болды. Олар саз әсбаплары, оны алып журиўши ҳәм тарқатыўшы болған атқарыўшылары менен қоса жоқ қылып жиберди. Яғный улыўма алғанда халықтың музыканы тыңлаўын қадаған етти.

… Араб басып алыўшылығы арфа әсбабы ушын күтә қәўипли болды; бирақ XV-XVII әсирлерде буннан басқа арфаның бир де көринисин таба алмаймыз, оннан кейин ол Орта Азиялы миниатюраларда азғана ўақыт көринеди де, соңынан пўткиллей жоқ болып кетеди.

Арфа Хорезм халықлары арасында шама менен XVIII әсирге шекем өмир сүрип, оннан кейинги дәўирде бул әсбап пайдаланыўдан шығып, оның басқа бир, оннан гөре жасаў уқыбына қолайлырақ болған әсбаплар ийелеп алған болыўы итимал. Анығырақ айтқанда бақсышылық искусствоның Шығыс халықлары тәсири астында бизде пайда бола баслағаны сияқлы арфаның орнына дуўтар араласа баслады деген пикир туўылады. Буннан тысқары қарақалпақ ҳаял-қызлары тәрепинен атқарылып келинген шынғобыз да сол арфа әсбабының тийкарында пайда болып соннан тараған деген болжаў туўылады.

Музыкалық әсбаплар туўралы, олардың келип шығыўы, тембрлери ҳаққында уллы илимпаз Абу Али Ибн Сино «Шыпа китабы», «Билим китабы», «Музыка илими хаққында рисола» т.б. китапларында көп ғана баҳалы илимий пикирлер айтады. Оның айтыўы бойынша: «Тар қәншелли узын болса, даўыс соншелли пәс шығады, керисинше, тар қәншелли қысқа болса даўыс соншелли бәлент шығады». Сондай-ақ, даўыслардың пәс ямаса бәлент болыўы үплеп шертилетуғын әсбаплар аралығының диаметрине де байланыслы болады деп көрсетеди (Абу Али Ибн Сино, шығармалары жийнағы. IVтом). Өз заманының уллы илимпазы болған Абу Али Ибн Синоның музыка тараўындағы бул пикири Орта Азия ҳәм Шығыс халықлары музыкасының әйемги заманлардан берли музыка илими сыпатында қәлиплесип киятырғанын дәлиллейди. Оның бул пикирлери музыка теориясында ҳәзирги ўақытқа шекем өз қунын жойытқан жоқ.

Қарақалпақ халқы арасында саз әсбаплары кең таралған болса да тийкарғы саз әсбаплары айтарлықтай көп емес. Олардан тартқыштың жәрдеми менен шертилетуғын тарлы әсбаплардан - қобыз ҳәм соң келип қосылған гиржек, бармақ пенен шертилетуғын - дуўтар, шынғобыз, уплеў арқалы шертилетуғын - баламан, сырнай үшпелек ҳәм урып шертилетуғын дәп әсбаплары ушырасады. Булардың ишинде қобыз, дуўтар, шынғобызлар қарақалпақ халқының миллий музыкалық әсбаплары есапланып, қалғанлары болса бизге басқа туўысқан халықлар музыкасының тәсири арқалы өткен болыўы керек. Бирақ, соған қарамастан бурын қарақалпақ халқы арасында усындай ямаса басқа да әсбаплардың түрлери болмаған деген шорта тастыйықланған пикирдиң болыўы мүмкин емес. Дәўирдиң өтиўи менен көплеп арфа сыяқлы ямаса басқа да әсбаплардың түрлериниң келип кеткенлиги гуман туўдырады.

Қарақалпақ халқының арасында шығысы жағынан ең әйемги музыкалық әсбаплардан бири - қобыз. Қобыз әсбабы қарақалпақлардан басқа көпшилик Шығыс халықларында: қазақ, қырғыз, өзбек, уйғыр, улыўма түрк тилиндеги халықлардың көпшилигинде, сондай-ақ Украиналардандур) т.б. халықларда гезлеседи. Қобыз әсбаплары өзиниң қурылысы, жыраўлардың айтыў техникасы ҳәмде басқа да көплеген тарийхый дереклерге қарағанда, ол күтә әйемги әсбап болғанлығы мәлим.

XI әсирдиң уллы илимпазы Махмуд Қашқарий «Девану Луғат-ит Турк» китабында музыкалық әсбаплардан «қобыз, сыбызғы» әсбапларының атларын жийи тилге алады. XVII әсирде жасаған белгили илимпаз Дервиш Алидиң айтыўына қарағанда: «Қобыз-күтә жағымлы ҳәм көркем даўыслы тар тағылған музыкалық әсбап. Алынған бир мағлыўматқа қарағанда оны жоқарыда сөз етилген үлкен сазенде ҳәм музыканың теориясын терең ийелеген Султан Увайис Жераир…» (1356-1374) соққан. Қобызды ол рубабтың дәстесин ҳәм оның путкил денесин узайтыў жолы аркалы ислеп шықты. Басқаша улгилерге қарағанда

қобыз ең әййемги түрклерден келип шыққан, ол ҳаққында автор күтә қызықлы ҳәм узақ даўам еткен аңыз сөзди баян етеди [4:19].

Қарақалпақ арасында қобыз қаҳарманлық дәстанлары атқарыўшылары болған жыраўлар тәрепинен қолланылған. Жыраўлардың қобыз бенен атқаратуғын арнаўлы намалары болады. Қобыз намалары әдетте айтарлықтай көп болмайды. Қырғыз манасшылары, қазақ жырлары, өзбеклердиң ҳафызлары сыяқлы қарақалпақ жыраўлары да халық тәрепинен жоқары баҳаланған. Қобыз әсбабы дәўирдиң өтиўи менен басқа бир қанша халықларда кем-кем қолланыўдан шығып, оның орнын басқа әсбаплар ийелейди. Ал, қарақалпақ халқы арасында болса, қобыз хәзирге шекем халық турмысында турақлы орын ийелеп келмекте. Қобыз жуп тар тартылған музыка әсбабы болып, скрипка, гиржек сыяқлы тартқыштың жәрдеми менен шертиледи. Ол көбинесе ерик, тут ағашларынан исленип, оның дузилиси бир тәрепке бүгилип келеди. Қобыздың төменги оймасына (қабағына) түйе териси қапланады. Ол дәстесине (грифи) жылқының қылынан исленген тар тағылып, ол көбинесе квартаға сазланады. Қобыз сесиниң көлеми-диапазоны бир ярым, еки октава көлеминде болады. Қобыздың улыўма узынлығы 75-80 сантиметрден аспайды. Ол гиржек сыяқлы дизеге қойылып, дәстеге тиймей, тек тарлар арасында тайғанап журеди.

Қобыздың пайда болыўы жөнинде ел арасында қызықлы аңыз сөзлерде таралған. Онда қобыз даўысының күтә жағымлы ҳәм шыққыш болыўы ушын оны тоғайда доңыз сүйкенип кеткен жийде ағаштан ойып, бақыраўық түйениң бас териси менен қаплап, суў тулпардың қылынан тар тағылып исленеди. Сонлықтан қобыздың даўысы жағымлы болыўы менен қатар, узақтағы аўылларға шекем еситилип туратуғын болған, - деп өзиниң сүйкимли әсбабы болған қобызды күтә көтермелеп, жетилистиреди. Бунда асыра силтеўлер болыўына қарамастан қобыздың ерте заманлардан берли халықтың ең сүйикли, кеўил хошы, ажыралмас жолдасы болғанлығын аңлатады.

Қарақалпақ халқының арасында оғада кең таралып, жәмәәтлик тус алып кеткен күтә көркем, сулыў даўыслы музыкалық әсбаплардың бири -дуўтар. Ол келип шығыўы жағынан тарийхый дереклерге ҳәм көп ғана илимпазлардың ескертиўлерине қарағанда, қарақалпақлар арасында Хорезм оазисине көшип келгеннен кейин пайда болған деген тусиникти ескертеди. Бирақта бундай етип қысқа жуўмақ шығарыў да ҳақыйқатлыққа туўра келмейди, өйткени әзелден-ақ сыбызғы, сырнай, қобыз, шынғобыз сыяқлы әсбаплар кең таралып, соның менен қаналас (шаңарақ) әсбабы болған дуўтарлардың қоңсылас басқа халықларда да болып, қарақалпақлар арасында бурын ушыраспай, соңғы Хорезм дәўиринде қосылды деў үйлеспеген нәрсе болар еди. Соң қосылған әсбаплар дуўтардай болып тез ўақытта беккем сиңисип кетиўи қыйын. Кейин қосылып, халықтың музыкалық турмысына толық сиңисе алмай журген әсбапларға гиржек, дәп тағы басқаларды көрсетиўге болар еди.

Дуўтар қарақалпақ халқының миллий музыкалық әсбабы болып ғана қоймастан, ол қарақалпақ музыкасының раўажланыўында тийкарғы роль ойнаған әсбап. Дуўтардың халық турмысына сиңисип кеткенлиги соншелли, оны ҳәр бир уйден табыўға болады дерлик. Себеби, жоқарыда айтылып өтилгендей-ақ дуўтар сазлары тийкарынан алғанда еки даўыслы болыўы жағынан да, дуўтар сазларының жоқары дәрежеде раўажланып кеткенлигин көриўге болады. Әзелден усылайынша халықтың арасында сиңисип келмегенде бирден бундай дәрежеге тез пәт пенен раўажланыўға ерисиўи мүмкин емес еди. Дуўтар сазының өзи парысша – дуў - еки, тар - тар, еки тарлы әсбаплар деген мәнини аңлатады. Дуўтар еки түрли усылда исленип, бириншиси қазба-ойма дуўтар, екиншиси қурама-тилме дуўтар деп журитиледи. Қазба дуўтар әдетте тут, ерик ағашынан исленеди. Қурама дуўтар болса тут ағашынан исленген бир қанша бөлеклерден қуралып, олар өз ара белгили тәртипте байланыстырылады ҳәм бириктиргишлер менен бириктириледи. Дуўтардың даўысының шыққыш болыўы оның устиндеги қақпағының қәншелли жуқа ҳәм беккем болыўына байланыслы. Дуўтардың мойнына қойдың ишегинен (жилка) таярланған 12 перде оратылып хромматикалық қурылыста болады. Ретинде айтып өтилетуғын нәрсе, дуўтардағы пердесиниң он еки болыўы шәртли болмай, ҳәр бир бақсының еркине қарай көбейтилип кететуғын жағдайлары да болған. Орынбай бақсы дуўтарына бәрқулла 14-15 перде жалғап журген. Оны ҳәр наманың узын, қысқа келиўине байланыслы болған.

Тарлы тартқышлы әсбаплардан гиржеклерде де қарақалпақ саз әсбаплары қатарынан орын алады. Гиржеклер өзбек, түркмен, тәжик, әзербайжан т.б. халықларында да күтә кең таралған. Қарақалпақ гиржеги сол ўақытлардан мәдений байланыс ретинде келип, қарақалпақ музыкасының атқарылыў усылларына, техникасына ийкемлестирилген. Әдетте гиржек қарақалпақлар арасында тек бақсыларға қосылып «Жанапайлар» иретинде ғана қолланылып, жеке өзи («Соло») ретинде пайдаланылған. Қарақалпақ гиржегине, өзбек, туркмен т.б. халықлардың гиржеги сыяқлы уш тар тағылады, оның үстинги еки тары бир сеске, төменги бир тары болса өз алдына айрықша рольди атқарып намадағы барлық жөнелиси соның менен шертиледи. Ҳәзирги А.И.Петросянц тәрепинен қайта исленген қарақалпақ халық сазларының оркестринде қолланылған гиржек төрт тарлы болып, онда диапозоны төрт октаваға шекем барады. Гиржек дуўтар сыяқлы ағаштан ойылып исленеди, қақпағы ылақа балықтың териси менен қапланады. Ҳаял-қызлар тәрепинен атқарылатуғын бармақтың жәрдеми менен үплеў арқалы шертилетуғын әсбаплардан «Шынғобыз» ушырасады. Шынғобыз ҳаял-қызлардың ең сүйикли саз әсбабы болып той-мереке ҳәм көпшилик жыйналған жерлерде шертилетуғын болған. Олар шынғобызды шертип өз ара жарысларға да түсип жүрген. Қызлар шынғобыздың нәзик тарларынан шыққан жүректи тербететуғын нағышлы намаларын жырларына арқаў етти [3].

Шынғобыз күтә кишкене, ықшам ғана саз болып, темирден исленген. Оның формасы искусствоның, мәденияттың нышаны белгиси болған. Иймейип келген қошқар мүйизли терилердиң орайына жуқа, қайысқақ еки полат тил орнатылған. Шынғобызды еки жақ тистиң арасына қысып, тил ҳәрекетиниң жәрдеми менен ҳәмде дәстесин шеп қолы менен услап, оң қолы менен шынғобыздың тарын қағып турып үплеў арқалы шертиледи. Оның даўысы күтә жағымлы болып, өзине тән айрықша тембрге ийе. Шынғобыздың өз алдына шертилетуғын намалары болады. Олар турмыста ушырасатуғын айырым көринислерди образлы түрде сүўретлеўлерден ибарат.

Олардан: «Қара жорға», «Ала жорға», «Ескек есиў», «Сыңсыў», «Жетим қыз», «Кыз узатыў», «Ғаз ғаңқылдысы», «Әтшөк» т.б. намалар қызығыўшылық бенен шертилип келинген. Соның менен қатар, шынғобыз әсбабы шығыс халықларының көпшилигинде болған ҳәм басқа халықларда да ушырасады. Бирақ та шынғобыздың қосығы болмай намалары сөзсиз қуры өзи шертиледи. Қарақалпақ халқының мәденияты тарийхында булардан басқа да әпиўайы түрдеги саз әсбаплары да болған.

Жуўмақлап айтқанда қарақалпақ халық саз әсбапларының, келип шығыў тарыйхы, дузилиси хәм атқарыўшылықтағы орны ҳәм жағымлы даўысы өзине тартатуғын шынғыры менен ажыралып туратуғын мумкиншиликлерин беккемлеў ҳәм ен жайдырыў келешек әўләдқа жеткериў баслы ўазыйпамыз есапланады.

Әдебиятлар

1. Адамбаева Т. Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы. – Нөкис: 1976.
2. Одилов А. Ўзбек чолғуларида ижрочилик тарихи. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1995.
3. Петросянц А.И. _Инструментоведение. 1980.
4. Семенов А.А. Среднеазиатский трактат по музыке Дарвиш Али. – Тошкент: 1976.

РЕЗЮМЕ. Қорақалпоқ халқ чолғуларининг кўп асрлар давомида сақланиб келганлиги ва қайта ишланиши, тузилиши, хофизлар ва созандалар томонидан ижро қилинган достон ва халқ куйлари акс эттирилган.

РЕЗЮМЕ. Тот факт, что каракалпакские народные инструменты сохранились на протяжении многих веков, облегчил изменение и сочинение музыкальных инструментов и народных песен.

SUMMARY. The fact that Karakalpak folk instruments have been preserved for many centuries has facilitated the modification and composition of musical instruments and folk songs.

BALALAR DRAMATURGIYASÍNÍŃ RAWAJLANÍWÍNDA JAS TAMASHAGÓYLER TEATRÍNÍŃ TUTQAN ORNÍ

G.S.Ataniyazova – *erkin izleniwshi*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: teatr, san'at, spektakl, drama, mavzu, madaniyat, rejissor, artist.

Ключевые слова: театр, исскуство, спектакль, драма, тема, культура, режиссер, артист.

Key words: theatre, art, spectacle, drama, theme, culture, producer, artist.

Qaraqalpaq balalar ádebiyatınıń rawajlanıwında balalar dramaturgiyası úlken orındı iyeleydi. Sebebi, jas óspirimler kitapqa qaraǵanda teatrda otırıp qaharmanlardı óz kózi menen kórip, unamlı hám unamsız háreketlerdi qabıl etiw arqalı pedagogikalıq, psixologiyalıq jaqtan rawajlanıw qábileti baslanadı. Biraq, XX ásirdiń 70-jıllarınıń ortalarına deyin Qaraqalpaqstan Respublikasında jas tamashagóyler teatrı bolmadı.

Qaraqalpaq mámleketlik Jas tamashagóyler teatrı 1978-jıl shólkemlestirilip, óziniń birinshi perdesin Qaraqalpaqstan xalıq shayırı, Qaraqalpaqstan Respublikasında miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı belgili dramaturg Keńesbay Raxmanovtıń "Eglengen báhár" spektakli menen ashtı. Jańadan ashılǵan teatrǵa házirgi Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzıkalı teatrınan Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq artistleri, xızmet kórsetken artistler: S.Allamuratova, X.Saparov, M.Matchanov, S.Utepbergenov, Ǵ.Doshumov, M.Xalmuratova, B.Qayıpovlar mirát etilip, talantlı aktyorlardan: D.Kewnimjaev, A.Ańsatbaev, N.Xojamuratov, S.Dawletova, A.Nawrızova, J.Jumanov, J.Abıllaev, A.Ańsatbaeva, A.Axmurzaevalar menen tolıqtırıldı [1:24].

Teatrdıń birinshi direktor lawazımında Ózbekstan, Qaraqalpaqstan hám Bashqurtstan xalıq artisti, mámleketlik sıylıqlardıń laureatı B.Matchanov basshılıq etti. Sońınan Qaraqalpaqstan Respublikasında miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri B.Sharipov, Qaraqalpaqstan Respublikasında miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri A.Júzimbetov, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq artisti, Qaraqalpaqstan Respublikası Jaslar sıylıǵınıń laureatı R.Saparova, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri M.Eshjanov, Qaraqalpaqstan Respublikasında xızmet kórsetken mádeniyat xızmetkeri J.Turdımuratov, Qaraqalpaqstan Respublikasında miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri B.Utebaev, J.Ótepbergenovlar islep kelgen. Olar menen birgelikte teatrda hár bir saxnalastırılǵan hár qıylı janrlardaǵı spektakllerdi tamashagóylerge kóterińki ruwxta jetkerip beriwde belgili rejissyorlardan: teatrdıń birinshi bas rejissyorı, Ózbekstan Respublikası xalıq artisti, Qaraqalpaqstan Respublikasında xızmet kórsetken artist, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı, "El-jurt húrmeti", "Mehnat shuxrati" ordenleri hám "Mehnat faxriysi" kókirek nıshanı iyesi N.Ańsatbaev, Ózbekstan Respublikasına xızmet kórsetken, Qaraqalpaqstan xalıq artisti, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı R.Tóreniyazov, Qaraqalpaqstan Respublikasında miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri B.Utebaev, A.Sharipov, A.Efremov, Ózbekstan Respublikasında miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri Í.Aybatovlar, belgili dramaturglardan Ózbekstan Qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı, mámleketlik sıylıqlardıń laureatı T.Qayıpbergenov, Ózbekstan Respublikasında miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri, Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı S.Xojaniyazov, Qaraqalpaqstan xalıq shayırı, Qaraqalpaqstan Respublikasında miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı K.Raxmanov, Qaraqalpaqstan xalıq shayırı, "El-jurt húrmeti" ordeni iyesi K.Kárimov, Qaraqalpaqstan Respublikasına xızmet kórsetken mádeniyat xızmetkeri G.Tursunova, Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı A.Sultanov, Qaraqalpaqstan Respublikasında miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri P.Aytmuratov, Qaraqalpaqstan Respublikasında miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri A.Utepbergenov, S.Jumaǵulov, J.Xojanovlar hám belgili xudojniklerden: Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri B.Nurımbetov, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq xudojnigi, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı I.Alibekov hám Qaraqalpaqstan Respublikasında miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri B.Aytmuratovlar, teatrdıń birinshi ádebiy bólim baslıǵı, Qaraqalpaqstan Respublikasında miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri G.Tursunovalar pidayı miynetleri menen tamashagóyler alǵısına miyasar bolǵan.

Teatr óziniń dóretiwshilik toparınıń tájiriybesin arttırıwda Ózbekstan Respublikası Mádeniyat ministrligi, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi hám Qaraqalpaqstan Respublikası Mádeniyat ministrligi jaǵınan járdem berip Ózbekstan Respublikası hám jáhán kóleminde ótkerilgen teatr festivallarında qatnastı. 1990-jılı Xorezm wálayatında ótkerilgen "Qaraqalpaq ádebiyatı hám mádeniyatı kúnleri" dekadasında teatr jámáati Qaraqalpaqstan Respublikasında xızmet kórsetken kórkem óner ǵayratkeri, belgili dramaturg P.Aytmuratovtıń "Súyinshi" spektakli menen qatnasıp, tamashagóylerdiń úlken alǵısına miyassar boldı. Sol jıldıń ózinde teatr jámáati Tashkent qalasında ótkerilgen "I Regionallıq Orta Aziya hám Qazaqstan jas tamashagóyler teatrları festivalı"nda, 1998-jılı Tashkent qalasında ótkerilgen I xalıqaralıq "XUMO" festivalında, 2007-jılı 1-7-aprel kúnleri Túrkmenstan Respublikasınıń Ashqabad qalasında ótkerilgen "Folklor hám milliy teatrlar Xalıqaralıq festivalı"nda, 2007-jılı 1-11-sentyabrde Mısrdıń Kair qalasında "XIX xalıqaralıq eksperimental teatrlar festivalı"nda, 2011-jılı Tashkent qalasında ótkerilgen "TeatrUz" II xalıqaralıq teatrlar festivallarında, 2001-jıl Úrgenish qalasında, 2003-jıl Tashkent qalasında ótkerilgen "Qaraqalpaq mádeniyatı hám ádebiyatı kúnleri"nde, 2006-jılı "Seni jırlaymız, zamanlas!", 2008-jılı jas rejissyorlardıń "Debyut-2008", "Sarhisob", "Navrız arafasida" sıyaqlı festivallarında qatnasıwǵa miyasar boldı.

2003-jıldıń 1-dekabrinde teatrdıń 25 jıllıq yubileyi saltanatlı túrde ótkerilgen hám Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi Prezidiumınıń "Húrmet jarlıǵı" menen sıylıqlanǵan.

2018-jıl 25-avgust kúni teatr óziniń taza binasınıń ashılıw saltanatın ótkerdi. Bul keshede Ózbekstan Respublikası Prezidenti apparatı, Ózbekstan Respublikası Mádeniyat ministrligi, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi, Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesi, Qaraqalpaqstan Respublikası Mádeniyat ministrligi hám basqa da shólkemlerden miymanlar saltanatlı kesheni alıp barıwda belsendi qatnastı hám teatrǵa bahalı sawǵaların inam etti.

Házirgi waqıtta A.Sharipov teatrǵa basshılıq etip kelmekte. O.Bekturǵanov teatrǵa bas rejissyorlıq etip atırǵan bolsa, rejissyorlar A.Qudaynazarov hám Ó.Bekturǵanovlar repertuarlardı bayıtatuǵın eń jaqsı spektakllerdi saxnalastırıp kelmekte. Teatrdıń házirgi dóretiwshilik toparına ustazlıq etip kiyatırǵan Ózbekstan Respublikasında xızmet kórsetken artist L.Xalıqnazarova, Qaraqalpaqstan Respublikasında xızmet kórsetken artistler A.Nawrızova, J.Abdimovlar, Qaraqalpaqstan jaslar sıylıǵınıń laureatı R.Piyazova, talantlı aktyor-aktrisalardan: R.Urazbaev, Q.Kubesova, J.Abıllaev, M.Nuratdinov, G.Yusupova, S.Arziev, J.Abıllaev, M.Nuratdinov, J.Berdibekov, G.Japarova, G.Seytimova, D.Baynazarovlar, jas talant iyeleri, Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı pitkerip dóretiwshilik jumısların alıp barıp atırǵan aktyorlar: B.Japarov, R.Tlemisov, P.Tólegenov, P.Kelimbetov, Sh.Dawletmuratov, I.Begjanov, R.Jarimbetov, aktrisalar A.Ótepbergenova, G.Jaymanovalar, solar menen bir qatarda kóp jıllardan berli teatrdıń rawajlanıwına salmaqlı úlkesin qosıp kiyatırǵan xızmetkerlerden Q.Japarov, M.Kuldasova, J.Aytnazarova, A.Bayımbetova, N.Dosnazarov, A.Tóremuratov, S.Atamuratova, Z.Uzaqbergenova, S.Ańsatbaev, G.Pirniyazovalardı atap ótsek arzıydı.

2019-jıldıń 10-15-iyun kúnleri Qaraqalpaqstan Respublikasında birinshi márte «Seni jırlaymız, zamanlas!" Ózbekstan teatrlarınıń V Respublika kórik festivalı kóterińki ruwxta bolıp ótti. Festivalǵa Qaraqalpaq mámleketlik jas tamashagóyler teatrı B.Aytmurattıń "Moynaqta baxıttıń tańları attı" hám festivaldan tısqarı Dzyundzi Kinositanıń "Tırna párleri" spektaklleri menen qatnastı. Festival juwmaǵında teatr B.Aytmurattıń "Moynaqta baxıttıń tańları attı" spektakli menen "Eń jaqsı dramaturgiya" nominaciyası menen sıylıqlandı. Sonday-aq, teatr direktorı P.Aytmuratov hám de direktor orınbasarı A.Seytovqa festivaldıń shólkemlestiriwshilik jumıslarında belsendilik kórsetkeni ushın Ózbekstan Respublikası Mádeniyat ministrligi hám Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesi tárepinen "Minnetdarshılıq xatı" berildi. Qaraqalpaqstan Respublikası Mádeniyat ministrligi tárepinen teatrımızǵa festivalda belsendilik kórsetkeni ushın "Húrmet jarlıǵı" tapsırıldı hám teatr rejissyorı Ó.Bekturǵanov "Jas rejissyor" nominaciyası menen sıylıqlandı.

Qaraqalpaq mámleketlik Jas tamashagóyler teatrı búgingi kúnge shekem 170 ten artıq spektakllerdi saxnalastırǵan bolsa, házirgi kúnde teatrda jergilikli hám sırt el dramaturgleriniń klassik shıǵarmaları saxnalastırılmaqta hám teatr repertuarı bayıp barmaqta.

Qaraqalpaq dramaturgiyasınıń payda bolıwına tiykar salǵan, álbette xalıq awızeki dóretpeleri dep esaplaymız. Folklorlıq shıǵarmalardıń janrlıq ózgesheliklerinde xalqımızdıń ásirler boyı jasap kelgen hám turmısımızdaǵı salt-dástúr úrp-ádetlerin, milliy psixologiyasın sáwlelendiretuǵın shıǵarmalardıń bárinde belgili dárejede dramanıń elementlerin kóriwge boladı [2:18].

Bunı eń áyyemgi Evropa ádebiyatında biziń eramızǵa shekemgi V–VI ásirlerde Greciyadaǵı quday Dionos sharapatına atqarılǵan oyın-zawıq qosıqları menen baylanıstırıladı. Sol waqıttaǵı qosıqlardı atqarıwshı adamlar hár túrli haywanlar, quslar hám qurt-qumırısqalar kórinisinde kiyinip, kóshelerde qosıq aytıp, oyın atqarıp júretuǵın bolǵan. Qaraqalpaq dramaturgiyasınıń dáslepki elementlerin de usınday etnografiyalıq elementler menen baylanıslı ekenligi ilimiy-teoriyalıq hám ámeliy jaqtan sıpatlanǵan.

XX ásirdiń 20-30- jıllarında teatr mádeniyatınıń qáliplesiwine hám onıń rawajlanıwına ayrıqsha dıqqat awdarıldı. Hám 1970-80-jıllarǵa kelip óziniń shıńına jetti dep aytsaq maqsetke muwapıq boladı.

Teatr hám dramaturgiyanıń milliy ózlikti ańlawdaǵı áhmiyeti hám dramalıq shıǵarmalardıń ideyası, olarda sáwlelengen obrazlardıń jas áwladtı tárbiyalawdaǵı áhmiyetine baylanıslı ilimiy juwmaqlardan jas tamashagóyler teatrında bolıp ótken ilimiy-ámeliy seminarlarda teoriyalıq hám ámeliy derekler teatrdıń bunnan bılay da rawajlanıwına óziniń tásirin tiygizdi.

Juwmaqlap aytqanda, Ǵárezsizlik dáwirinde óziniń sáwlesin kórgen, jas tamashagóyler teatrı óz ideyalıq baǵdarları, kótergen máseleleri, janrlıq ózgesheliklerí, obrazları menen aldıńǵı dáwirlerden belgili artıqmashılıq belgileri menen parıq qıladı.

Ádebiyatlar

1. Ansatbaev N. Teatr hám aktyor. -Tashkent: "Navruz", 2020.
2. Kazakbaev S. XX ásirdiń aqırı XXI ásirdiń basındaǵı Qaraqalpaq balalar ádebiyatı evolyuciyası, janrlıq ózgesheligi hám poetikası. -Nókis: "Bilim", 2016.

REZYUME. Maqolada yosh tomoshabinlar teatrining tashkil etilishi tarixi bilan uning bugungi kungacha taraqqiyot yo'li ilmiy tomondan tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена история возникновения и развития театра юного зрителя до сегодняшнего времени с точки зрения науки.

SUMMARY. In the article was analyzed scientifically the history and establishment of the Theater of Young Audiences and the direction of its development until today.

БЕСИК ЖЫРЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ҲӘМ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

С.Ж.Баўатдинова – *филология илимлериниң кандидаты, доцент*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: анъанавий халқ қўшиқлари, бешик, анъана, импровизация услуби, мотив, сюжет, фольклор, этнография.

Ключевые слова: традиционные народные песни, колыбельная, традиция, стиль импровизации, мотив, сюжет, фольклор, этнография.

Key words: traditional folk songs, lullaby, tradition, improvisation style, motif, plot, folklore, ethnography.

Салт дәстүр жырына кириўши бесик жыры да өз алдына жанр сыпатында жасап киятырған халық қосықлары ишиндеги белгили дәрежеде орны бар қосықлар. Бесик жырларының белгили бир пүткил халықлық сыпат алған нама ырғағының өзи оның жанрлық өзгешеликлеринен дерек береди. Бесик жырларында лирикалық элементлер қосық текстиндеги сөзлерге салыстырғанда кем роль ойнамайды. Олар халықлық қосықларда эмоционаллық тәсирди күшейтиўдиң бирден-бир қуралы болып хызмет етеди. Егер бесик жырларының текстине ой-пикирди, тилек-әрманларды билдириў жүкленген болса, ал музыка арқалы наманың ырғағы, оның ҳәрекети болып этнография менен тамырласып кетеди. Бесик жырларында музыка, текст пенен тығыз байланыста болып жанрда бир-бири менен үйлесип пүтин бир бирликти қурайды. Солай етип, бесик жырларында музыка (нама ырғағы) оның жанрлық спецификасын

белгилеўши тийкарғы сыпат бола алады. Және бир айрықша атап өтетуғын нәрсе халықлық қосықларда музыка ҳам текст бирлиги тек ғана айырым алынған дөретпелерде емес, сондай-ақ эмоционаллық мазмун жағынан белгили бир типтеги қосықлар топары ямаса цикллерге де тән болады. Бул характерли белги оларды жанрларға бөлиўде ең зәрүрли белгилердиң бири болып есапланады.

Бесик жырлары ҳәзирги күнде де халық ишинде жанлы жасап киятырған жанр. Себеби, ҳәр бир шаңарақта нәресте дүньяға келиўден оны жубатыўда, уйықлатыўда тәбийғый түрде ана пүткил барлығы менен, терең меҳирге толы сезимлери менен оны аймалайды, өмириниң жалғасы көрип, келешегине исеним менен қарайды. Бесик жырларының тили белгили нама ырғағына сай әпиўайы ҳәм сезимге қонымлы формада дүзилген. Бул айрықшалық белги өз гезегинде дөретпениң композицясыныда қолайлы, ықшам формада дүзилиўин талап етип келген ҳәм оның турақлы дәстүрий формасын қәлиплестирген. Бул форма узақ дәўирлер даўамында сақланып қалған. Ҳәзирги күнде жазба түрде дөретилген бесик жырларында да аўызеки түринде де усы дәстүрий жол даўам етип киятыр.

Бесик жырларының басым бөлеги тийкарынан 4 қатарлы қосық қатарларынан ибарат болып, бул 4-5 куплеттен аспайды. Жәмийеттиң, турмыстың өзгериўине байланыслы дөретпениң мазмунының айырым детальлары өзгериске ушырап барады. Бесик жырларының композициясын шәртли түрде үш бөлимге бөлиўге болады. Ҳәр бир куплет а,а,а,а уйқасына қурылады ҳәм турақлы түрде даўыслы сеске қурылған буўын менен жуўмақланады. Ҳәр бир қатардан бирдей даўыслы буўынға тамамланыўы дөретпеде өзине тән айрықша нама ырғағына пайда етеди. Мысалы:

Айнаныйын аппағым-ай,
Қызлар кийген қалпағым –ай,
Қатарыңнан кем болмай-ай,
Ашылғай балам бахытын-ай.
Айналайын қулыным-ай,
Қызлар қойған тулымың-ай,
Ақ тамағы бүлкилдеп-ай,
Сайраған бағда бүлбилим-ай.
Айнанайын қозышам-ай,
Нурлы жүзли қундызым-ай,
Қараңғы түнде жарқырап-ай,
Жақты берер жулдызым-ай. [1:253]

Мысалларда келтирилген қарақалпақ халқының өткен дәўирлер ҳәм ҳәзирги дәўир ушын да типик болған бесик жыры берилген. Дөретпениң биринши қатары кирис формасында берилип, екинши қатары жәрдемши компонент сыпатында улыўма куплетке уйқаслықты тәмийинлеўши болып хызмет етеди. Үшинши тийкарғы мотивти соңғы қатарлар атқарады. Бул соңғы қатарлар дөретпениң тийкарғы идеясы. Бесик жырын атқарыўшының бесик яки әткөншектеги бөбекке болған меҳир - муҳаббатлы, нәзик сезимли, жақсы тилеклерди ардақлап жүзеге шығарыўы менен байланыслы.

Гейде бесик жырларында тийкарғы мазмун куплетлерде бирдей уйқасқа түскен қатарларда «қундыз шам», «жулдыз шам», «бүлбил шам» сыяқлы метафоралық мәни бериўши образлы сөзлер бериледи.

Бесик жырларының атқаратуғын хызмети идеялық мазмуны, пүткил әлем халықларында бирдей мақсетлерге бағдарланған болып, шаңарақта жаңа туўылған нәрестени әлпешлеп бағыў, руўхыятына меҳирли сөзлер менен жағымлы ҳаўазда дәслепки қарым-қатнас ҳәм тәрбия бериў болып табылады. Дүньяға келген нәресте психологлардың мағлыўматы бойынша үш күнде-ақ анасын таный баслайды. Бесик жырлары арқалы олардың ҳаўазларында танып, бала тынышланады. Жас нәрестени дерлик үйинде бөбеги бар барлық шаңарақ ағзалары жубатып, 2-4 қатар бесик жырын айта алады. Себеби, ҳәр күни ананың, кемпир апасының, атасының айтқанларын шаңарақтағы үлкенлеў балаларда еситип, есте сақлап, еликлеў арқалы атқарады.

Түркий халықларда, соның ишинде қарақалпақ халқында жалпы көп балалы шаңарақта ересек балалардың кишкене үкелерине қараўы, бағып-қағыўы халық турмысындағы дәстүрли қубылыс.

Бесик жырларына қарақалпақ халық аўызеки көркем дөретиўшилигиниң бир жанры сыпатында биринши рет дыққат аўдарған Н.А.Баскаков болды [3], буннан соң қарақалпақ фольклорын классификациялаған Н.Дәўқараев [4]. Ол қарақалпақ халық дөретиўшилигин еки түрге: 1) Эпикалық ҳәм 2) Лирикалық түрлерге ажыратады. Лирикаға, әдетте, қосықларды киргизеди. Қосықларды жанрларға бөлгенде балалар қосықлары менен бесик жырларын салт-дәстүр жырларының ишинде қарайды. Бирақ, бесик жыры ҳәм балалар қосықларының да өзине тән нама ырғағы, айтылыўы, атқарылыў өзгешеликлери бар деп атап көрсетеди. Н.Дәўқараевтың мийнетиндеги бул көз-қарасларды анализлеп қарағанымызда, халық аўызеки көркем дөретпелериндеги балаларға арналған қосықлар ҳәм бесик жырлары кең халық массасына тарап, сиңисип, ҳәр бир шаңарақта атқарылып келген. Жәмийеттиң раўажланыўы тәсиринде бесик жыры өз алдына жанр сыпатында анық белгилери менен өзгешеленип раўажланып барады. Ал, балалар қосықларының да өткен дәўирлерге тән болған жасаў орталығы бесик жырларындай шаңарақ еди. Бесик баласы улғайып, еси енип, сөздиң мазмунын түсинип баслағаннан баслап шаңарақта үлкен итибар менен тәрбия берилип, балаларға ҳәрекетли ойынлар менен атқарылатуғын қосықларды дөретип, үйретип, ойнатып отырған. 3-4 жасар балаларда ҳәрекетли ойынға деген қуштарлық басым болып келеди. Ата-бабаларымыз бесик жырының даўамлы жалғасы ретинде шаңарағында балаларды көркем сөзлер арқалы – қосықлар менен ҳәрекетли ойынларды үйретип комплексли тәрбиялап барған. Н.Дәўқараевтың мийнетиндеги көз-қараслар өткен XIX әсир басларына шекемги қарақалпақ халқының социаллық жағдайларына байланыслы жүзеге шыққан пикирлери деп есаплаўға болады. Ал, ҳәзирги дәўир балалар қосықлары дәстүрли усыллардан пайдаланған ҳалда яки пайдаланбай-ақ жаңа форма ҳәм жәмийеттиң раўажланыўы тийкарында кең түрде раўажланып, бесик жырларынан пүткиллей өзгеше форма ҳәм мазмунда өз алдына жанр сыпатында жасайды.

Фольклор ҳәм этнографияның өз ара тығыз байланысларынан келип шыққан дәстүрге байланыслы «дәстүр» термини шәртли түрде қолланылады. Басқа да халықлар әдебиятында мәселен, А.Н.Мартинова [5], О.Сафаров [6], Р.Ягафаров [7], К.Матыжанов [8] усындай пикирлер дөгерегинде бесик жырларын сөз етип, оның турмыс-салтқа байланыслы, бала күтимине арналған, халық жырына айланған халық қосықларының бир жанры екенлигин дәлиллейди. Бесик жырын ҳәр бир ана өз перзентине арнап айтады. Бесик жырлары бала руўхыятына күшли тәсир етиўи арқалы оның жетик инсан болып қәлиплесиўинде үлкен роль ойнайды. Бесик жырлары халық педагогикасының ең туңғыш әпиўайы ҳәм қудиретли тәсир күшине ийе миллий тәрбия қуралларынан есапланады. Бесик жырлары мазмунында халықлық дәстүрлер мәдениети, әйиемги дәўирлерден берли киятырған диний исенимлер ҳәм адамзаттың дүнья таныўдағы философиялық көзқарасларына шекем жәмленген.

Дүнья халықларында бесик жырлары ҳәр түрли атама менен аталады, бирақ оның атқаратуғын хызмети бирдей. Ҳәттеки, поэтикалық қурылысы, өзине тән нама ырғағы жағынан үнлесип келеди. Бесик тербелисине ыңғайласқан саз, ҳаўаз, ырғақ баланы тынышландыра отырып, оның жан дүньясы менен санасына халықлық тәрбияның туңғыш бөлегин береди. Бесик жырларын үйинде бөбеги бар шаңарақ ағзаларының барлығы да атқара беретуғынын биз жоқарыда айтып өткен едик. Бирақ анасы айтқан бесик жырына ҳеш бири тең келмейди. Ана тәбийғый түрде баланы дөретиўши, дүньяға келтириўши ҳәм оны асырап абайлаўшы қорғаны. Аш болса емизеди, жыласа жубатып, бесик тербетеди. Бесик жыры арқалы қуўанышын, сүйинишин, өтмишин, келешегин бәрин жыр етип ҳәйийиўлейди.

Қарақалпақ халқында бесик күтимине байланыслы аналардың баласын көзге көринбейтуғын бәлелерден қорғаў ҳәм сақлық ушын ислейтуғын салт-дәстүрге айланған ырымлары бар. Баласын бесигине бөлеп жатқарыў ушын таярлап ҳәм жубатып атырып:

Мойнымдағы тумарым,
Тарқамайды қумарым,
Аллам берген алсын деп,
Ақ бесикке салсын деп.
Мойнымдағы маржаным,
Келешегим парлағым,
Ақ бесикте жатағой,
Татлы уйқы татағой. [9:253]

-деп ҳәйийиўлейди. Баланы бесикке бөлеп болып, ески ырымларға да исеним менен қарап, қәўип-қәтерден қорғаў ушын:

Балам жатсын бесикте,
Бәлеси қалсын есикте. [9:253]

-деп түрли бәле қәтерден асыраў ушын бул қатарларды да ҳәйийиў жыры сыпатында айтады. Баласы тыныш шоршынбай уйықлаўы ушын дастығының астына нан, дуз, пышақ қояды. «Тумар» - диний инанымларға байланыслы нәрестени (ҳәттеки, үлкен адамларда көринбейтуғын жерине, биреўлер көрсетип-ақ тағып жүреди) бәле қәтерден асыраўшы кәраматлы сөзлер жазылған (ислам дининде араб графикасындағы жазыўлар менен жазылады) қағаз болып, оны үш мүйешли етип бүклеп ҳасыл таўарлар менен қаплап илдирип қойылады. Бул ҳәрекетлер де ананың перзентин қәўип-қәтерсиз өсиўи ушын ислеген диний исенимлери екенлиги көринип тур. Инсанға берилген имканият, ишки сезим-туйғыларын, ҳәрекетлерин тили, зибаны арқалы жүзеге шығарып сүйинеди, күйинеди, қанаатланыўшылық билдире алады. Мине, бесик жырындағы ана мехриниң, ҳәрекетлериниң сөз бенен баянланыўы, қорғаўы:

Балам менің уйықласын,
Периштелер қорғасын,
Пышақ кессин жаманды,
Нан, дуз урсын шайтанды. [9]

-деп диний исенимлер менен периштелерди шақырады. Пышақтан бәле-қәделер қорқып кетсин, нан, дуз – кәраматлы болып шайтанды сескендириў ушын қуда жолына атап қояды. Ана муҳаббаты перзент ушын шексиз, бесик жырлары ананың муҳаббатынан усылайынша дөретилип бара береди.

Бесик жырларында айға, күнге, жулдызға, қундызға, гүлге, бүлбилге, тайыншаққа, қозышаққа, қулыншаққа уқсатып теңеў арқалы ардақлайды. Оларды дизбеклеп уйқасқа түсиреди. Таяр бурыннан қәлиплескен мотивтен пайдалана отырып, ырғағына салып, намасына қосып дөретиўшилик пенен атқарады. Себеби, бесик жыры тәбийғый түрде ананың мехри менен қарысып жүзеге шығады. Мысалы:

Ҳәйийиў, ҳәйийиў аппағым,
Гүл ишинде жапырағым,
Қозым менің гүл болғай,
Жыйнағаным той болғай.
Менің балам тайыншақ,
Жан қуйрығы бир қушақ,
Тербенбестің бойында,
Шаўып жүрген қулыншақ. [1:253]

«Сөз», «саз», «ҳәрекет»лердің биргеликте жәмлесип көркем дөретпениң атқарылыўына, жүзеге шығыўына қатнасы этнофольклорлық өзгешеликке ийе болып, фольклорлық дөретпениң ең тийкарғы белгилериниң бири.

Бесик жырлары арқалы биз халық турмысының түрли көринислерин көриўимизге болады. Өзбек, қазақ, әзербайжан, тәжик халықларының бесик жырлары тематикасына нәзер салып қарасақ: «Аналар сырын шерткен бесик жырлары» [10] деген тематикадағы бесик жырларын көриўимизге болады. «Текст үлгиси: «Аллолай отошди» - (Жүректен шыққан оттай ҳәйийиў» -мәнисин береди.)

Жүрегим оттай жанады,
Өткен күнлерден хабарын бермеди.
Мен оннан қант сорандым,
Ол әтөшкүр менен урды,
Мен жылап далаға қаштым,
Ойнап отырып уйықлап қалдым,
Түрк әмеки келип әкетти мени,
Перзент етип өсирди мени,
Турмыс қурып Ҳиндстандаман,
Махпарам бесикте,
Айпарам теребетеди. [10.]

-деген қатарларда тәжик халық ҳәйийиўиндеги бир ананың басынан кеширген балалықтағы қыйыншылықларын еслеп ҳәйийиў айтып отырғанын көремиз. Жас ананың балалықтағы жетимлик тәғдири ядында мөрленип қалған. Өз балаларының ана баўырында жетимлик көрмей өсиўин әрманлап, бесикти тербетеди. Бул ертек сюжетли бесик жырында ана болып айтқан жетим қыздың өтмиши өгей анасының зулымлығы себепли қызы бийдәрек жоғалып кеткеннен соң әкеси оны излеп дийўана (дәрўиш) болып дүнья гезип кетеди. Өгей ананы қуўып жибереди. Арадан сонша жыллар өтип, бир есиктиң алдына келип суў сорамақшы болып турғанында жас ананың бесик жырын еситип қалады. Бул бахытлы жас ана өз қызы екенлигин сезеди, биледи. Аналар сырын шерткен бесик жырларының сюжети аналар өмирин, сырын сөз етиўши терең мазмунға ийе. Ана ишки дүньясын, сезимлерин қосыққа айландырып бесик жырлары тематикасын пайда етеди.

Миллий руўхты бөбеклик дәўиринен баслап-ақ бойына сиңдиретуғын халықлық тәрбияның тәсири айрықша екенлигин бесик жырлары арқалы көремиз. Бесик жырын тыңлап жатырған бөбек тыныш, шийрин уйқыға кетеди. Бала тоқ, тыныш, меҳирли орталық пенен тәмийинленгеннен соң оның раўажланыўына да жүдә жақсы тәсири тийеди. Бесик жырын тыңлап өскен баланың есте сақлаў қәбилети де жақсы раўажланады, меҳир алған оның руўхыяты да бай, меҳирли инсан болып қәлиплесиўин тәмийинлейди.

Бесик жырларында ул ҳәм қыз балаларға арнаўлы түрде өзгешеликлерге ийе теңеўлер менен айтылатуғынын көриўимизге болады. Мәселен, қыз балаларға айым, жулдызым, қундызым теңеўлери көбирек қолланылса, ул балаларға қозышақ, қулыншақ, тайыншақ сыяқлы теңеўлер көбирек қолланылады:

1)Қулыншағым қайда екен,
Қызлар менен тойда екен.

-деп ул балаларға қарата айтылса, қыз балаларға карата:

2) Қызым менің қандай,
Аспандағы айдай [1.]

-теңеўлери менен ҳәйийиўлейди.

Улыўма алғанда, бесик жырлары ҳәзирги дәўир халық аўызеки көркем әдебиятында, халық дөретиўшили-

гинде жанлы жасап киятырған өз алдына традициясы, атқарылыў жолы, тәбийғый нама ырғағы, басқа жанрларға уқсамайтуғын жасаў орны бар салт-дәстүр жырларынын бирине киреди.

Әдебиятлар

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. V том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1980.
2. Дәўқараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1961.
3. Мартынова А.Н. Опыт классификаций русских колыбельных песен. //Советская этнография. 1974, №4.
4. Сафаров О. Болаларни эркаловчи ўзбек халқ қўшиқлари. –Тошкент: «Фан», 1983.
5. Матжанов К. Бесик жырлары. // Фольклор шындығы. -Алма ата: 1992.

РЕЗЮМЕ. Алла куйларни ижро этишнинг ғоявий мазмуни бутун дунё халқларида бир хил мақсадларга йўналтирилган бўлиб, у оилада янги туғилган чақалоққа ғамхўрлик қилиш, кўнгилга ёқимли сўзлар билан ёқимли муҳитда яхши мулоқот ва тарбия беришдир. Бешик қўшиги (алла) ўзига хос жанр сифатида яратилган халқ қўшиқларида маълум ўрин тутади.

РЕЗЮМЕ. Мировоззренческое содержание исполнения колыбельных песен ориентировано на одни и те же цели у народов всего мира, это забота о новорожденном ребенке в семье, дарение хорошего общения и воспитание в приятной обстановке добрыми словами для души. Песня «Бесик» занимает определенное место в народных песнях, созданных как самостоятельный жанр.

SUMMARY. The ideological content of performing lullabies is oriented towards the same goals in the nations of the whole world, it is caring for the newborn baby in the family, giving good communication and upbringing in a pleasant environment with kind words for the soul. The Besik song has a certain place in the folk songs created as a genre in itself.

«МУҢЛЫҚ ЗАРЛЫҚ» ДӘСТАНЫНДАҒЫ СЮЖЕТ ҲӘМ МОТИВЛЕР УҚСАСЛЫҒЫ

Г.Базарбаева – *ассистент оқытыўшы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, образ, типология, адабий алоқа, сюжет, мотив, қаҳромонлик жир, версия, вариант.

Ключевые слова: эпос, образ, типология, литературное повествование, сюжет, мотив, богатырское пение, версия, вариант.

Key words: epic, image, typology, literary narrative, plot, motif, heroic song, version, variant.

Түркий халықлардың аўыз әдебияты бир-бирине соншелли жақын, уқсас болыўы, айырым ўақытларда бирнеше елге ортақ шығармалардың ушырасыўы – бул халықлардың арғы тарийхый тегиниң бирлигинде көзге тасланады [1]. Соның менен бирге ҳәр бир халықтың батырлық жырына тән өз формасы, бояўы бар. Атап айтқанда, ҳәр бир жырдың бирнеше нусқалары ушырасады. Батырлық жыр–халықтың өткен өмириниң жанлы көриниси. Оның күши–халық мәпин қорғайтуғын жәмийеттиң алға басыўына керекли қәсийетлери инсан санасына, жүрегине сиңдире билиўинде. Сонлықтан да батырлар жырының жәмийетлик ҳәм тәлим-тәрбиялықәҳмийети оғада айрықша.

Қарақалпақ ҳәм қазақ фольклоры қаҳарманлық дәстанларға жүдә бай. Сол дәстанлардың бири бул – «Муңлық Зарлық»дәстаны. Дәстан өзиниң тарийхыйлығы менен мазмунының тереңлиги, сюжетиниң көркемлилиги ҳәмде образлардың тартымлылығы менен басқа дәстанлар арасында өзиниң айрықша орнына ийе. «Муңлық Зарлық» дәстаны түркий халықлардың ишинде, әсиресе, қарақалпақлар менен қазақлардың тарийхый тәғдиринде тонның ишки баўындай байланыслары көп. Бул дәстан қарақалпақ ҳәм қазақ халқының, сондай–ақ көплеген түркий халықлардың ишиндеги кең танымалы ҳәм де сүйкимли эпикалық шығармаларының бири болып есапланады. Дәстан бизге көплеген әсирлерден бери келип жеткен ҳәм оның ҳәр түрли вариантлары бар.

Қарақалпақ ҳәм қазақ халқындағы «Муңлық Зарлық» дәстанларын салыстыра қарайтуғын болсақ, бул еки халықтың қан жағынан туўысқанлығы, қоңсылас отырғанлығы ғана емес, миллий мақсет-муратларының ортақ болыўына да байланыслы да руўхый жақынлық сезиледи. Усыған муўапық, әсирлер бойы олардың мәдениятындағы айрықша орынды ийелеген фольклорында да ортақ типологиялық көринислер жеткиликли. Әсиресе, қарақалпақ, қазақ фольклорында ортақ сюжетлер, мотивлер көплеп ушырасады. Еки халықтың дәстанларын салыстырып үйренгенимизде, қарақалпақ ҳәм қазақ халықларының арасында онша айырмашылықлар сезилмейди. Себеби, еки халықтың тарихый келип шығыўы бир болып есапланады. Соның менен бирге қарақалпақ халқының Кәрим жыраў Нағымов жазған «Муңлық Зарлық» дәстанының вариантын, қазақ халқының «Ғашық-наме» китабындағы Жүсипбек қожаның жазған «Муңлық Зарлық» дәстанын салыстырып үйренгенимизде, Кәрим жыраў Нағымов жазған вариантында Ноғай елин басқарған Санжарханның қырық хаялы бар екенлиги айтылады. Санжархан сол ҳаялларына маған бир перзент сүйдирмедиңлер деп қырық хаялына азап бергенлиги, перзент көреалмай халқына зулымлық жасағанлығы сүўретленеди. Ноғай халқында кимде қызы болса соған үйленип перзентли болайын деген ой келип, халқында кимде қыз болса соның барлығын кеңесшилерине жыйнатып, халыққа өз ойын билдиреди. Санжарханның бул гәпин еситкен қызы бар адамлар ханның бул исине наразы болып жылайды. Хан халқының алдына келип қызы барлардан уялмастан биримлеп қызын сорайды.

Санжархан кимде-ким маған қызын берсе, ол қызы маған бир ул менен, бир қызды дүньяға келтирип берсин, деп өзиниң усынысын билдиреди. Мысалы:

Қырық хаялды талақ қып,
Сүйикли яр қылар-ем,
Не айтса да турар-ем
Хызметинде болар-ем,
Ықласын берген нашарға,
Ықыласымды берер-ем,
Сол қыз бенен қосылып ,
Шалқайып дәуран сүрер-ем,
Әгер болса сол қыздың,
Атасы, я ағасы,
Мингизип алтын тағыма,
Есепсиз жатқан елимниң,
Бийлигин соған берер-ем. [2]

Ханның гәпин халқы еситседе, бас көтерип қызын беретуғын адам табылмайды ҳәм хан өз елине деген зулымлығын,жаўызлығын усы жерде көрсетеди.

Ал, қазақ халқының «Муңлық Зарлық» дәстанындаболса, Шаншар ханның алпыс хаялы болғанлығы айтылады. Бул ҳаялларының ҳеш биринен перзент көрмегенлиги ушын ол ел гезипкетеди. Мысалы:

Таяқ алып қолына,
Таў-тастан жаяў асады,
Мазарларды аралап,
Қаңғырып кетти жәҳәнге,
Тәрик қылып дүньяны,
Шыбын жанды қыйнады,
Бир перзенттиң дәртинен,
Көзиниң жасын тыймайды,
Бир жерлерге келгенде,
Шаршап барып жығылды,
Жылап жатқан жеринде,
Тилегин қудай береди.

Ақ сақалды киси болып,
Ҳәзирет қызыр келеди,
Үйиңе, патша, бар, дейди,
Таңлап жүрип елиңнен,
Бир шырайлы қыз ал дейди,
Сол ҳаялды алған соң,
Бир ул,бир қыз табады [3]
-дейди.

Қызырдың бул гәплерин еситкен Шаншар ханның қуўанышы қойнына сыймай өз елине жол алады. Елине келип, Барын деген ўәзириналдына шақырып, оның менен ойласады. Ўәзири пүткил халқын жыйнап, сол елдиң ишинен Шаншар ханға бир сулыў қызды әкелип береди. Хан ол қыз бенен он жыл жасайды, перзент көрмейди ҳәмбуған қатты қыйналады. Жасым жетиске келди, мениң артымда бир туяқ қалмайтуғын болды,- деп сарсылады. Хан менен ўәзири ойласып және қалың журтты жыйнайды. Журт алдына Барынның шығып былай дейди:

-Ал мениң атым Барын-ды,
Мен айтамын зарымды.
Бир перзенттиң дәртинен
Беттен төктим арымды,
Кетирди алла сәнимди[4]

Ханның ўәзири журттың алдына шығып ханның жағдайын айтып, ким кепиллик береди, қызының бир ул, бир қыз дүньяға келтирип бериўине?,- деп сорайды. Ўәзирдиң бул гәпин еситкен қалың Ноғай халқы ойлайды: «бул Шаншар хан қалай айтады, болатынын ким болжайды-деп журт тарқап кетеди [5]. Сонда сол жерде турған жасы алпысқа келген Жаўдыр шал өмиринде гедейликтен көп азаплар шеккен ҳәм де ҳаялы бул дүньядан өткен. Жалғыз қызы Қаншайымды балық аўлап, күн көрип үлкен қыйыншылықларды басынан кеширип, кәмалға келтиреди. Атасы қызын ханға узатқысы келип, қызы Каншайым гедейликтиң қыйыншылығын көрмесе екен деп, Жаўдыр шал ханның айтқан сөзлерине разы болады.

Атасының бул айтқан гәплерин қызы ҳеш еки етпестен орынлайды. Қаншайым атасының гәплерин тыңлап турып,атасына қаншама аўыр болып турғанлығын биледи ҳәматасының қалған өмиринде қыйыншылық көрмесин деп қыз Шаншар ханның айтқанына разы болады.

Бул сюжетте Қаншайым қыздың атасына деген меҳрибаншылығын ҳәмде атасының қалған өмиринде қыйыншылықсыз жасаўы ушын өзиниң өмир жолын жасы алпыстан өткен ғарры менен бирге жасап, өмир сүриўге бағышлаўға таяр. Бул, әлбетте, перзенттиң атаға деген хүрметин, меҳир-муҳаббаты. Еки халықтың дәстанларында да, ханның перзент көрмегенлиги, ҳәмде журтында қызы бар адамларға азап бергенлиги сүўретленген.

Қаншайым қыздың ақыллы,ол хан менен бирге турмыс кеширип, оннан Муңлық атлы бир ул, Зарлық атлы бир қыз дүньяға келтиреди. Хан ҳаялларының сөзине исенип, Қаншайымды дарға асыўға буйрық береди. Ал, ханның жәллатлары оны өлтирмей жанын сақлап қалады. Ханның ҳаяллары менен мәстаннан көрген азаплары, булардың бәридәстанда сүўретленген. Еки халық дәстаны да бир-бирине уқсас,сюжет ҳәм мотивлерге жүдә бай.

Жуўмақлап айтқанда, «Муңлық-Зарлық» дәстанында ҳадаллық, ҳақыйқатлық жүзеге шығып, Санжархан өзиниң ислеген қәтеликлерин түсинип жетеди. Муңлық пенен Зарлықты, оның анасы Қаншайымды таўып бақытлы өмир кеширеди. Бул дәстанларды оқып жуўмақ шыгаратуғын болсақ, «Сүринбейтин туяқ, жаңылмайтуғын инсан болмайды» деп айтқым келеди. Улыўмаластырып айтқанда, инсан қаншелли сабырлы, шыдамлы болса өзиниң мурат – мақсетине, жақсы нийетлерине жететуғынлығы сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Батырлар жыры. – Алматы: «Жазушы», 1986.
2. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. –Алматы: 1983.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 14-26-томлар. –Нөкис: «Илим», 2010.
4. Ғашық-наме. –Алматы: «Жазушы», 1976.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқ ва қозоқ халқ достонлари «Муңлық Зарлық» достони қиёсий тарзда ўрганилган. Икки халқ достонларидаги сюжет ва мотивлардаги ўхшашлик достон контексти асосида таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье сравниваются каракалпакские и казахские народные поэмы «Мунлық Зарлық». Сходство сюжетов и мотивов в двух народных эпосах анализируется исходя из контекста эпоса.

SUMMARY. The article compares the Karakalpak and Kazakh folk poems "Munglyq Zarlyq". The similarity of plots and motives in two folk epics is analyzed based on the context of the epic.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ДӨРЕТИЎШИЛЕРИ ҲӘМ АТКАРЫЎШЫЛАРЫ

Ф.Б.Даулетмуратов – *магистрант*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фольклор, достон, поэзия, жиров-бахши, устоз, шогирд.
Ключевые слова: фольклор, эпос, поэзия, жырау-баксы, наставник, ученик.
Key words: folklore, epic, poetry, jirau-bakshi, mentor, apprentice.

Қарақалпақлар аўыздан-аўызға көшип, әўладтан-әўладқа өтип киятырған аўызеки халық дөретпелериниң бай түрлерине, халық дөреткен музыка мәдениятына, ғайры нағышлыққа көркем-өнердиң басқа да халықлық түрлерине ийе болды. Таўарға нағыш ойыў, ағашқа нағыш ойыў, зергерлер, жүн, жипектен тоқыў қусаған қол өнери ислери – булардың ҳәммеси олардың көп тараўлы көркем-өнериниң мазмуныны қурады. Қарақалпақ халкының бай көркем-өнери өзиниң дөрелиўи, қәлиплесиўи жағынан жәмәәтлик дөретиўшиликке тийкарланады. Ҳәр қандай жәмәәтлик дөретиўшиликтиң тийкарын дөретиўшилик қурайды. Жәмәәтлик дөретиўшилик шын мәнисинде халықлық көркем-өнердиң белгилеринен есапланады. Әсиресе, бул жағдай қарақалпақ халқының өткен әсирлердеги көркем-өнерин сөз еткенде анығырақ сезиледи. Халық арасынан шыққан сөз шеберлери − жыраў, бақсылары, сәзенделер, шеберлер көп жағдайда өзлериниң жеке өзгешеликлерине қарамастан қабыл етилген дәстүрий ўақыялардың тәсиринде қалып барады. Соның менен олар дәстүрий ўақыялардың ешейин бир тәкирарлаўшысы болып көринбестен, өзлеринде «вариантлар» жасаў мүкиншилигине ийе болған.

Халық дөреткен дәстанлардың қәлиплесиўине мазмуны ҳәм формасы жағынан пүтин бир дөретпеге айланыўында халықтың арасынан шыққан жыраў-бақсылардың хызмети уллы. Себеби, дәстанларды оның атқарыўшыларынан бөлип алып қараўға болмайтуғынындай, жыраў-бақсылардың да шеберлик қәсийетлерин дәстанның көркемлик өзгешеликлеринен айырып таслаўға болмайды. Қарақалпақ халқының әсирлер бойы дөреткен поэтикалық дөретпелеринде, оның барлық үлгилеринде бул булақлардың дәрьяға айланғанындай дәрьялардың көлге, көлдиң теңиз қураганындай болып кеткен. Қаракалпақ фольклорын дөретиўшилер ҳәм атқарыўшылар халық шайырлары, жыраў-бақсылар, жуўабый, шешен, ертекши, қатықулақ адамлар, қосықшылар, қыссаханлар. Қарақалпақ фоль-

клорының барлық жанрына тоқтап отырмастан, оның ең үлкен жанрларынан бири – дәстанлар арқалы, дәстанның атқарыўшылары, белгили дарежеде дөретиўшилери болған жыраў-бақсылар дөретиўшилиги екенлиги мәлим.

Қарақалпақ жыраўларының ең дәслепкилериниң аты Соппаслы Сыпыра жыраўдан басланады. Ол атқарған дәстанлар менен бирге еле ел арасында оның «Ғаррыңман», «Хе Кенжембай, Кенжембай», «Жатыр едим ғаплетте» т.б. ушырасады. XIII–XIV әсирлерде қарақалпақ дәстанларының көплеп дөретилген дәўиринде сөзсиз көплеген қарақалпақ жыраўлары болған. Не себептен олардың атлары умытылып кеткенлиги белгисиз. «Манас» туўралы жазған өзиниң изертлеўинде М.Аўезов «Манас» ты атқарыўшы әйиемги манасшылардың умытылғаны жөнинде айта келип, кейин ала «Манас» ты атқарыўшылардың өзлериниң устазларының атын сааналы түрде еске тусирмегенин белгилеп өтеди [1:16]. Бул жағдай ҳәр бир жыраў дәстанды өзи атқарыўшы сыпатында көрсетиў мақсетинде қарақалпақ дәстанларын атқарыўшыларында да болса керек. Бирақ, Асан қайғы атына байланыслы материаллар, Жийренше шешен атына байланыслы шешенлик сөзлер, олардың аты менен қарақалпақлар арсында усы күнге шекем сақланып келеди.

XVIII әсирде жасаған Жийен жыраў ҳаққында бир қанша аңыз мағлыўматлар бар. Жийен жыраўдың устазының ким екенлиги туўралы ҳеш қандай мағлыўмат жоқ. Тек шамалаў ретинде оның «Бозаман», «Қурбанбек», «Ерқосай», «Жазкелен», «Алпамыс», «Қырқ қыз», «Ҳажыгерей», «Ерзиўар» дәстанларын атқарғанлығы ҳаққында пикирлер бар [2:25]. Жийенниң шәкиртлери қайсы жыраў болғанлығы да белгисиз. Қурбанбай жыраў «Қырқ қыз» дәстанының ақырында Жийенниң шәкирти ретинде Шаңкөтти т.б. көрсетеди. Халмурат XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында жасаған жыраў. Жийен менен екеўиниң арасында жүз жылдан асламырақ дәўири бар. Жийеннен баслап бизге шекемги белгили жыраўлардың арасындағы қатнас пүткиллей еле шешилмеген мәселе. Буны айтып отырғанымыз, қарақалпақларда жыраў, бақсышылық, устаз шәкирт болыў формасында раўажланған. Жыраў болыў ушын устазға ериў, оннан пәтия алыў, устазын пир тутыў ҳәзирге шекем бузылмай келген дәстүр.

XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басларында қарақалпақ дәстанларының қарақалпақлар арасында кеңнен қолланылыўы жағынан ҳәм жыраў-бақсылар тәрепинен жетилистирилиўи жағынан халық аўзында сақланып келинген материалларға қарағанда белгили бир дәўирди қураганлығын билемиз. Усы дәўирде елеге шекем халық аўзында умытылмаған ең үлкен халық жыраў-бақсыларының аты сақланған. Булардың ең ирилери Айтуўар, Шаңкөт, Қабыл, Дүйсенбай, Турымбет, Байнияз, Нурабылла, Ақымбет, Муўса т.б. XX әсирдиң басында бақсы-жыраўшылықтың көрилмеген дәрежеде үлкен бир адым илгерилеўине мүмкиншилик пайда болды. Бирнеше онлаған қарақалпақ жыраў-бақсыларының ишинде ең үлкен сөз шеберлери есапланған Ерполат, Өгиз (Хожамберген жыраў), Есемурат жыраў, Қурбанбай жыраў, Қыяс жыраў, Жапақ бақсы, Ещан бақсы, Қаражан бақсы т.б. қарақалпақ халқының сөз көркем-өнериниң әсирлер бойы тарийхын дөретиўдеги, соның менен бирге ҳәзирги дәўиримиздиң мүмкиншилигине ылайық мәңги сақланады.

Қарақалпақ дәстанларын ең сулыў жырлайтуғын жыраўлар қатарына Ҳожамберген Нияз улы ямаса халық атаған лақабы менен Өгиз жыраў (1884-1855) да кирген. Ол жырлған ҳәм басып шығарылған «Алпамыс» дәстанының варианты қарақалпақ халық поэзиясының ең жақсы үлгилеринен есапланады. Өгиз жыраў «Алпамыс» дәстанының бул вариантында үлкен шайыр жыраў екенлигин көрсетеди. Әсиресе оның дәстандағы тек қосықлары ғана емес, ал, қара сөзди де (насыры) шебер уйқасымлы, сулыў етип айтылыўы буған дәлил болады. «Алпамыс» дастанының Өгиз жыраў вариантының көркемлик өзгешелигиниң жоқары дарежеде екенлигин И.Т.Сағыйтов та атап көрсетеди [3:208]. Өгиз жыраўдың дәстанларды халық тилинде сондай шебер жырлайтуғыны ҳаққында Н.Дәўқараев ертеде-ақ өзиниң жыраў бақсыларға арналған пикирлеринде де айтқан еди. Өгиз жыраў шымбайлы Бекимбет жыраўдың шәкирти. Усы жыраўлар қатарына қарақалпақ дәстанларын шебер атқаратуғын Ерполат жыраўды да киргизиўге болады. Ҳәзирги дәўирде қарақалпақ жыраўларының ең үлкен ўәкиллериниң бири Қыяс жыраў (1903-1973). Қыяс кишкене ўақтында мал бағады, қосыққа, сазға қызығады. Нурабылла, Турымбет, Әбдирасүўли, Ерполат қусаған жыраўларды бир неше рет тыңлайды. Бегмурат деген жыраўға шәкирт болып, оннан жыраўшлықты үйренеди. Оның репертуарында «Алпамыс», «Мәспатша», «Шәрияр», «Қырқ қыз», «Бозуғлан», «Қурбанбек» т.б. дәстанлар бар. Ол «Орманбет бий», «Посқан ел», «Ақмақ патша», «Айдос бий» «Шежире» қусаған дөретпелерди да үйренип алып, репертуарына киргизген. Соның менен бирге ол көп ғана термелерди биледи. Өз ядынан қосық шығара алады, шайыршылығы бар. Оның өзи дөреткен ҳәм ҳәзир гейпаралары басылып шыққан «Қобызым», «Заманым», «Дүнья», «Қобыз термеси», т.б. көплеген шығармалары бар. Қыяс жыраў 40 қа шамалас намаларды шертеди. Олардың ишинде «Нама басы», «Жолшы», «Терме», «Жортыўлы», «Шөласқан», «Ерманнама», «Көз айдын», «Қанығүл», «Толқын», «Айға шап», «Шөңкөтнама», «Көсе Қосжан», «Келте толғаў», «Уллы зибан», «Асырым», «Шарбейит» т.б. намалар бар [4: 64].

Дөретиўшилик өзгешелиги жағынан Қуламет жыраў, Өтениязжыраўлар да үлкен қызығыўшылық оятады.

Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларын тийкарынан жыраўлар атқарғанлықтан, биз ири баслы жыраўлардың дөретиўшилик өмирбаянына қысқаша тоқтадық. Усының нәтийжесинде ҳақыйқат қарақалпақ жыраўына тән болған гейпара белгилер жүзеге шығады. 1) олардың басым көпшилигиниң дерлик аўыр мийнетти басынан кешириўи, әсиресе шопан болыўы, мийнеткеш халық арасынан шығыўы; 2) белгили бир жыраўға (жыраўшылыққа руқсат бергенше) шәкирт болыўы; 3) сазға, сөзге шеберлик, шайырлық қәсийеттиң болыўы; 4) тек ғана халық аўызеки поэзиясының үлгилери менен таныс болып қоймастан, әдебияттың үлкен шығармалары менен де қандай дәрежеде болса да таныс болыўы т.б.

Әлбетте, қарақалпақ жыраўларының басым көпшилигинде шайыршылық талант болған менен, гейпаралары шайыршылық болмай, тек ядланған текстти өзгертпей айтыў жағдайлары болады. Мысалы, Өтениязжыраў Ийимбетовта усындай қәсийет бар. Сонлықтан қарақалпақ жыраўларын усы көзқарастан екиге, бир топарын шайыр жыраўлар, екинши топарын шайыр емес, жыраўлар деп шәртли түрде атаў мүмкин. Шайыр жыраўлар сөзсиз дәстанның дөрелиўине өз үлесин қосқан. Ал, шайыр емес жыраўлардың дәстанның таралыўында, сақланыўында роли күшли болған.

Улыўма айтқанда, қарақалпақ бақсыларынан устазлық дәрежеге көтерилген ири ўәкиллери Ақымбет, Муўса бақсылардың Есжан, Жапақ, Қаражан бақсылардың қарақалпақ халқының сөз ҳәм саз мәдениятына қосқан үлеслерин ҳеш ўақытта умытыўға болмайды. Атақлы қарақалпақ бақсыларының дөретиўшилик уқыбына байланыслы жыраўлық сыяқлы бақсышылық та қарақалпақ халық көркем өнериниң бир түри болып қәлиплескен. Усы дәстүрди ҳәзирги күндеги белгили қарақалпақ бақсылары Әмет Тарийхов, Генжебай

Тилеўмуратов, Турғанбай Қурбанов т.б. тағы да даўам етип келеди.

Бақсы-жыраўлар менен бир қатарда Жийен, Кунхожа, Бердақ, Әжинияз, Өтеш, Омар, Жаңабай, Аяпберген, Садық, Аббаз сыяқлы халық шайырлары халықтан шыққан шешен адамлар менен сәзенделер қосықшылар менен ертекшилер, нақылшылар менен жуўабый кисилер, қыссаханлар менен қатықулақлар халықтың көп әсирлик бай фольклорының дөретилиўине ҳәм бизиң дәўиримизге шекем жетип келиўине үлкен дөретиўшилик мийнет сиңирген.

Әдебиятлар

1. Аўезов М. Киргизский героический эпос. «Манас» I. -М.: 1961. –С.16
2. Дәўқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. -Нөкис: 1961. 25-26-б.
3. Сағыйтов И.Т. Қарақалпақ қаҳарманлық эпосы. -Нөкис: 1963. 208-б.
4. Дәўқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхынан очерклери. -Нөкис: 1961. 64-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқ эпосларининг ривожланишида жировлар мактаби ва устоз-шогирд анъаналарининг тутган ўрни илмий ва амалий жиҳатдан ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В статье раскрываются научно-практические особенности и роль школы поэзии и программ наставников-учеников в развитии каракалпакского эпоса.

SUMMARY. The article describes the scientific and practical peculiarities and the role of the school of poetry and mentor apprentice programs in the development of Karakalpak epics.

ЎЗБЕК ДЕТЕКТИВ НАСРИДА ЖИНОЯТ ВА ЖАЗО МУАММОСИ ҲАМДА СЮЖЕТ СХЕМАСИ

Д.Ж.Халилова – *филология фанлари номзоди, доцент*

Қарши давлат университети

Таянч сўзлар: дедективизм, криминализм, “микро криминал сюжет”, “микро дедектив воқелик”, психологик таъсир, психологик тасаввур.

Ключевые слова: детективизм, криминалистика, «микрокриминальный сюжет», «микродетективная реальность», психологический эффект, психологическое воображение.

Key words: detectiveism, criminology, "microcriminal plot", "microdetective reality", psychological effect, psychological imagination.

Жаҳон адабиёти тажрибасида кўриш мумкин бўлган ҳодисага кўра, детектив-криминал услубидаги асарлар таркибида турфа мавзулар, фалсафий-ижтимоий ғоялар тизимида жиноят ва жазо мотиви билан боғлиқ масалалар талқини етакчилик қилади. Мантиқан олганда, детектив-криминал мавзуи билан боғлиқ асарлардаги энг муҳим ғоявий мақсад жиноий ҳаракатлар, жиноятчилар фаолиятини ва бу жиноятлар жазосининг муқаррарлигини талқин қилишдан ҳам иборат.

Европа ёки Америка қитъаси адабиётида ҳам XVII-XVIII асрларда детектив-криминал характердаги асарлар яратиш анъанаси кенг ривожлана бошлаган. Ўзбекистонда эса бу борадаги асарлар намунаси асосан XX асрнинг 30-йилларидан эътиборан юзага кела бошлаган. Адабиётшуносларнинг қайд қилишича, Шариф Ризонинг “Қор ёғди, излар босилди” номли кичик қиссаси дедектив-саргузашт, жиноятларга қарши кураш, изқуварлик мавзуларига оид дастлабки асар саналади. Бу йўналишда И.Қаландаровнинг “Шохидамас, баргида”, Ў.Умарбековнинг “Ёз ёмғири”, “Фотима-Зуҳра”, С.Аҳмаднинг “Суд”, С.Равшаннинг “Чордоқдан отилган ўқ” номли асарларини қайд қилиб ўтиш мумкин. Бу ҳам Ғарб мамлакатларидаги ёзувчилар томонидан ҳар йили яратиладиган минглаб детектив романлар ва қиссалар олдида дарёдан томчи кабидир.

Детективизм хусусияти айрим асарларда бевосита тўлиқ (А.Кристи “Унта негр боласи” романи каби) ҳолда амал қилса, кўплаб асарларда эса, билвосита шаклда намоён бўлади. Масалан, Теодор Драйзернинг “Америка фожиаси”, Жек Лондоннинг “Уч қалб” романи, айрим ҳикоялари, Оскар Уайльднинг “Дорион Грейнинг портрети”, Лев Толстойнинг “Тирилиш”, Михаил Булгаковнинг “Уста ва Маргарита”, Габриэль Маркеснинг “Юз йил танҳоликда”, “Ошкора қотиллик қиссаси” асарларида шу хусусият етакчилик қилади.

Фёдор Достоевский ижоди бу хилдаги асарларнинг энг мукаммали ҳисобланади. Аслида дунё адабиётида психологик, ижтимоий, фалсафий, маиший руҳдаги асарлар таркибида қўлланилган дедективизм, криминализм хусусиятлари мавжуд асарлар салмоқли ва ғоявий-бадиий таъсирчан яратмалар сифатида қадрланади. Рус адабиётшунослари, жумладан, достоевскийшунос олимлар ўз ишларида адиб асарларидаги дедективизм, криминал хусусиятларни таҳлил қилганда “микро криминал сюжет”, “микро дедектив воқелик” каби ибораларни ҳам кўп ишлатадилар. Аслида детективизмли криминал воқеликларнинг ижтимоий-психологик, социал-маиший руҳдаги асарлар таркибида қўлланилиши бу асарларнинг ҳаётийлигини ва табиийлигини таъминлайди. Чунончи, бир макон ёки бир замондаги воқелик тамоман криминал ҳодисадан ёки дедектив-саргузашт мотивидан иборат бўлавермайди. Детективизм, криминализм кундалик табиий ҳаёт таркибидаги хусусият сифатидагина ёндашувда намоён бўлади.

Достоевский ўз қаҳрамонларининг, айниқса, билиб, атайин ёки билиб-билмай жиноий ишларга қўл урган образларининг руҳий тўлғонишларини юксак психологик коллизиялар гирдобида тасвирлайди. Албатта, ҳар қандай одам ҳам, ҳатто у аблаҳ ва ёвуз қиёфа эгаси бўлса-да, ёмонлигидан, қотиллигидан, бузғунчилигидан, ўғрилигидан ички пушаймонлик кечиниши табиий ҳол. Ёзувчи шу инсоний ҳолатни анча нозик ва чуқур илғайди.

Раскольников (“Жиноят ва жазо” романи) оддий ижара пулини тўлашга имкони бўлмаган ҳолда ижара соҳибаси – ашаддий судхўр кампирни ўлдирганидан сўнг қилмишидан пушаймон бўлиш каби узлуксиз изтироблар уммонига чўкиб қолади. Ёзувчининг муддаоларидан бири ҳам қаҳрамонлари изтироби ва руҳий тўлғонишларини тасвирлашдан иборат. Чунончи, пушаймонлик инсоний хусусиятлардан биридир.

Борган сари ўзи қилиб қўйган қотиллик ишидан Родионнинг кўнгли айниб борарди. Энди дунёдаги ҳеч бир манфаатли нарса уни яна ичкарига қайтиб киришга, кампирнинг сандиғини титкилишга ундай олмас эди. Аммо у фикри сочилиб, қаттиқ фаромуш бўлиб қолади, ҳатто нимагадир хаёли кетиб қолаётгандай бўлаверарди. Шундай вақтларда Родион бутунлай ҳеч нарсани англай олмас ёки асосий нарсани унутиб, майда ташвишларга ёпишиб қоларди. Раскольников ошхонага кириб у ерда челакда яримлаб қолган сув турганлигини кўради-да, қўллари билан болтани ювиб қўйиш лозимлигини эслайди. Қўллари қон юқи бўлиб қолганди. Болтанинг юзини челакка ташлаб қўяди.

Эътибор берилса, Родион бу ишларни кўнгилда изтироб, иккиланиш, қўрқиш асносида бажаради. Бундай титроқ уни то тергов ва судгача, каторга ва Сибир сургуни жараёнларидаям тарк этмайди. Ёзувчи

бу асли жуда қашшоқ, ейишга нони бўлмаган, аммо, ўқишни жон-дилдан истаган бечора йигитнинг фожиали аҳволини ғоят ачиниш ва афсус билан тасвирлайди.

Жиноий ҳаракат, фалокат ўлим онларидаги Родионнинг ҳолатлари образ руҳиятини англаш воситаларидан биридир.

Хулоса қилиш қийин эмаски, Раскольников каби қашшоқ, имконсиз, истеъдод-заковатини юксалтира олмайдиган бечора ёшлар, бутун Россия, бутун коинот одамлари, ёшлари учун ҳам дахлдор кўргулик саналади. Чингиз Айтматов ўз мақолаларида "оламварий фикрлаш" иборасини қўллаб, аввало, ҳар бир ижодкор асарларида олам-жаҳонга хос кенг фикрлаши ва китобхонларни ҳам шу руҳда тарбиялаши лозимлигини уқтиради. Айтматовнинг зийрак тасаввурига кўра, Достоевский айнан инсониятни ларзага соладиган ғоялар, инсонпарварлик туйғулари билан, эзилганлар ва хўрланганлар учун мислсиз қайғуриш руҳи билан адабиётга кириб келган [2:93-97]. Раскольников образининг яратилиши муносабати билан рус адабиётида ўта мураккаб ва айни вақтда ҳаётий қаҳрамон тимсоли пайдо бўлади; камбағал, илм-заковатга интилувчи, орзулари кўп, аммо уларни амалга оширишга имкони, маблағи йўқ; аламзадаликдан, камхаржликдан қотиллик қилишга мажбур йигит...

Адабиётшунослар, ижодкорлар Родион Раскольников тимсолини яратишда Достоевский нақадар азоб тортганлиги қайд қилишади. Шу билан бирга, бу жараёнда кўнглимиз улуғ бир ойдинлик ҳам кечиради. Адабиётшунос олим Илҳом Ғаниев Достоевскийнинг Раскольников образини яратишда унинг туганмас изтиробларини ифодалашдаги маҳорати ҳақида ёзадики, "Ёзувчи бизни фавқулодда мураккаб рамз, ишоралар дунёсига олиб кирмайди. У Раскольников ички оламида бошланаётган, дастлаб тентираш, алаҳсирашга ўхшаш ҳолларнинг қандайдир асосларини бизга тушунтираётгандек бўлади. Ҳақиқаттан, буюк мақсадлар одамни бир қадар чўчитиб, гўё тентиратиб қўйиши руҳшуносликдан маълум" [3:30].

Раскольников авлодларга огоҳлантириш, ёшликка хос қудрат ва журъатга тўлган мислсиз орзу, ҳам ниятларни самовий кенгликлардан бир қадар ерга тушириб, атроф қанчалик мураккаб, тубан, чиркин бўлмасин, ундан бебаҳо бир гўзаллик қидиришга ва ниҳоят, уни топишга ўргатиш учун яратилгандек бўлаверади.

Ўғрилик жинояти – жиноятлар орасида майда ва арзимайдигани бўлса-да, одамзод шаънини булғайдиган ярамас қилғилиқлардан, балки жиноятлардан саналади. Шарқ мумтоз адабиётининг панднома руҳидаги намуналарида ўғрилик одатининг фош қилиниши мисолларини биламиз. О.Генрининг "Муштарак кўнгиллар", Ғафур Ғуломнинг "Менинг ўғригина болам", Абдулла Қаҳҳорнинг "Ўғри" каби ҳикояларида, яна Ғ.Ғуломнинг "Шум бола" қиссасида ўғрилик иллати билан боғлиқ талқинлар мавжуд. Саид Аҳмаднинг "Суд" қиссаси шулардан бири. Техникум ўқувчисининг – қишлоқи йигитнинг ўғриликдан пушаймонлигини кўрсатиш – асар ғояси, сюжет йўналишини белгилайди.

"Бир соат ўтдими, икки соат ўтдими билмайман. Шунча вақт қимирламай тик турганимни икки тиззамда дармон қолмаганидан билдим" [4:139].

У қилиб қўйган машъум ишининг даҳшатини ўтган вақт ичида билиб қолади. Ҳатто пешонасига шапиллатиб туширади:

"Нима қилиб қўйдим? Ўғри бўлиб қолдимми?"

Қисса қаҳрамонининг пушаймонлиги талқинида сентименталлик руҳи сезилгандек бўлади. Аммо, адиб бу жараённи унинг ўз номидан ифодалаб, бирмунча табиийликка эришадиям. Техникум ўқувчисининг ўз ўғрилигидан пушаймонлиги Раскольниковнинг судхўр кампирни ўлдиргандан сўнгги изтиробларига ўхшаб кетади.

Мана, ўқувчи ётоғида портфелни очади. Бир даста пул. Ведомость. Пулни санайди. Бир минг икки юз ўн олти сўм. Яна аллақанча танга-чақа. Ведомостга кўз ташлайди. Ўн еттинчи мактаб ўқитувчиларининг таътил пуллари. Шундан сўнг "ўғри" кимни кўрса, қаерга борса, унинг қилғилигини билиб турганларидек, ана ҳозир-мана ҳозир унинг ўғрилигини фош қиладиганларидек ҳолатга тушиб, изтироб, иккиланиш оғушида қолади. Масалан, бунда адиб ўқувчилар ётоқхонасининг боғбони ва унинг "ўғри" йигитга муносабатлари сюжетидан унумли фойдаланади. Шу тариқа ёзувчи атрофдаги турли кишилар, хатти-ҳаракатлар воситасида "ўғри"нинг руҳий олами товланишларини бир қадар чуқурроқ ифодалашга муваффақ бўлади.

Боғбон амаки гуллар тагини кетмонлаб юрган бўлиб, ўқувчига бир қарайдию, индамай ишини қилаверади, "ўғри"нинг аъзойи бадани муз бўлиб, юраги "шув" этиб кетади. Илгарилари боғбон ҳар кўрганда гулқайчисини белига қистириб, аҳволини сўрарди. Унинг мусофирлигини, қарашадиган ҳеч кими йўқлигини билиб, невараси тушлик олиб келганда уни албатта чақиртириб тушарди. Бирга тушлик қилардилар. Нечун бу гал мунча совуққон қарайди? "Ё қилмишимни кўзимдан билиб олдимикан?", - дея шубҳаланади ўқувчи. Асарда ёзувчи "ўғри" боланинг ҳолатини, қўрқув ва ҳаяжонларини талқин этишда "Бўйнида иллати борнинг оёғи қалтирар" мақоли мазмунига суяниб иш тутган.

Боғбон амак мактаб кассирининг ўша кунги фаолияти ҳақида ўқувчи йигитга ҳикоя қилиб беради:

" – Банкадан пул олиб келаётган экан. Иссиқда юраги бесаранжом бўлиб қопти. Трамвайдан тушибди-ю, Мардонни олдида бирпас ўтириб дам олай, деб менинг олдимга аранг етиб кепти. Аксига олиб мен ўлгур қовун олгани кетган эдим. Қовун емай, заҳарни есам бўлмасмиди. Бояқиш мени кутиб ўтириб кўнгли беҳуд бўлиб қопти. Пул тўла папкасини бир ноинсоф кўтариб кетибди. Олган одамга буюрмасин. Кафанига, ўлимига ярасин шу пул" [4:111].

Боғбон амакнинг айни "ўғри"га номаълум "ўғри"ни қарғаб айтаётган "Олган одамга буюрмасин", "Кафанига, ўлимига ярасин шу пул" гаплари криминал қаҳрамон юрагини бадтар эзиш, бадтар лаънатлаш ҳавосини авж олдиради.

Психологик таъсир ва айни вақтда "ўғри" руҳиятининг психологик тасаввури ва талқини адиб учун образ диалектикасининг қат-қатларигача

"Суд" қиссаси жаҳон адабиёти тажрибасида синалган "ўз-ўзини суд" мақомини, ички коллизияли кураш изтироблари тизимида образ ҳолатини тасвирлаш усулларига анча яқин. Ўқувчи "Баъзан қилиб қўйган хатоимни тузатиш қийин эканлигини англаб, ўзимча режалар тузаман", - дея ўз руҳиятини баён қилади. Масалан, бу пулга янги костюм олса бўлмайдими? Энди ётоқда туриб нима қилади? Квартира олиб кўчиб кетиш керак. Соат олса, ҳатто тилла соат олсам ҳам бўлаверади.

Бундай ширин орзуларини қилиш ҳолатини бўлиб кассир чолнинг ярим очиқ нурсиз кўзлари кўриниб кетарди.

Шу психологик жараёнда "Суд" қиссаси қаҳрамони – техникум ўқувчиси тимсоли билан Раскольников фаолияти орасидаги руҳий изтироблар тизимида баъзи муштаракликни кузатиш мумкин. Масалан, Раскольниковнинг ўмарган бойликларини тошнинг остига яширмоқчи, ташламоқчи бўлади.

“Суд” қиссаси қаҳрамони туйғуларида ҳам Раскольников ҳолатидаги катта умидлар, бой-бадавлат бўлиб кетиш хаёллари билан ёндошликда эса иккиланиш, ҳайиқиш руҳи ҳам ҳукмрон эди. “Ўғри” толиб хаёлига қўшимча равишда “Суд, даҳшатли қора курси. Ҳукм!” манзаралари қайта-қайта жонланаверади:

“Милиционер ўнг қўлини чаккасига қўйиб честь берди.

– Гражданин, сиз....

Ғулдираб қолдим.

– Мен, мен билмасдан... – бошқа гап айтолмадим.

– Сиз, – шошилмай салмоқлаб гапирарди у.- Сиз нега кўча қоидасини бузасиз! Оз бўлмаса машина уриб кетай деди-ку!

У бошқа нималар деди, билмайман. Энтикаман, холос” [4:144].

“Ўғри” толиб, худди“ бўйнида иллати борнинг оёғи қалтирайди” нақлига ўхшаш ҳолатда хавотир, қўрқиш гирдобига тушганлигини ҳатто сезмай қолади. Ўнгидаям, тушидаям, ҳатто, оддий йўлда, ўтиш йўлагида гарангсираб машиналар уриб кетишига сал қолган дақиқаларда уни огоҳлантирган йўл-патруль милиционеридан ҳам чўчийдиган даражага тушиб қолган эди.

Шундай ҳолда у таксига ўтириб, ётоққа қайтиш асноси такси машинасининг тасодифан дами чиққан балонини дамлашга кўмаклашади. Тасодифан ҳайдовчи ҳалиги кассир чолнинг жияни бўлиб чиқади. Ёзувчи шофёрнинг сўзларида ҳам “ўғри”нинг қарама-қарши хаёлларини, изтироблар силсиласини ифодалаган:

“Яхши бола экансан. Кани энди ҳамма ҳам сенга ўхшаган инсофли бўлса. Битта ярамас тоғамнинг портфелини ўғирлаб кетибди...”

“Юраги ёмон эди, ўлиб қолишига сал қолди...”

“Шофёр бу гапи билан ғилдиракка эмас, менинг ичимга ел бергандек бўлди. Ёрилиб кетай дедим...”

Асарда “ўғри” атрофидаги бундай фавқулодда қарама-қарши туйғулар, ғойибона айбловлар, кутилмаган лаънат эшитишлар жараёни психологик жиҳатдан силсилавий равишдаги адабий ракурсда ўз ифодасини топган.

Инсоний пушаймонлик, гуноҳларига иқрорлик, натижада Оллоҳ даргоҳига тавба-тазаррусини қилиш жараёнлари – “Суд” қиссаси ғоявий-поэтик кўламининг асосий фалсафий-ҳуқуқий пафосини белгилайди. Пировардида, “ўғри” толиб ҳатто курсдошлари, ётоқдошлари билан ҳам хайрлашмай олис қишлоғига жўнаб кетади. Бунгача у мактаб ўқитувчиларининг пулини почта орқали мактабга юборади, техникум директорига ўқишдан четлатиш ҳақидаги аризасини ҳам ёзиб қолдиради.

Тўғри, бир қараганда, “Суд” қиссаси сентименталь асар таассуротини пайдо қилгандек бўлади. “Ўғри” толибнинг ўзини-ўзи суд қилиш одатича кечинган руҳий изтироблари, пушаймонликлари бир қадар сунъийдек туюлади. Аммо, С.Аҳмаднинг ёзувчилик карьересига хос лирик-поэтик услуб самимияти мазкур қисса умумархитектоникасида бир қадар табиийликни, ишонтириш маромини ҳосил қила олган. “Ўғри”нинг чин пушаймонлик хулосаларига келиши учун яратилган ҳаётий асослар мантиқи ҳам асар ғоявий-бадиий ишончлилигига поэтик пойдевор яратган.

Ғ.Ғуломнинг “Менинг ўғригина болам” ҳикоясида ҳам шундай ўғрилик мавзуидаги воқелик талқинига дуч келгандай бўламиз. Ота-онасидан етим қолган гўдакларга бувиси қарайди. Бир кеча улар айвон остида ётганларида уйга ўғри тушади. Том устидаги ўғри билан Рокия буви ўртасидаги суҳбатдан катта ўғил уйғониб кетади. Суҳбат жараёни тўкилиб турган хонадоннинг ҳам, бир этак боласини боқиш илинжида ўғрилик қилишга мажбур ўғрининг ҳам аянчли аҳволини бўрттириб талқин этишга хизмат қилган. Бу ерда ҳам дарддошлик – кўнгиллар муштараклигини, камбағаллик ҳасрати ўғри билан муштипар кампир ўртасида аллақандай инсоний-руҳий яқинлик ҳолатини пайдо қилади. Кампир уйда ҳеч вақо йўқлигидан ўғрига ошхонада ҳозир ишлатилмай турган ярим пудлик қозонни ола кетишини, шуни сотиб, бирон кунига яратишини айтади. Ўғри қашшоқ хонадондан бирон нима олиб кетишдан ор қилади, ҳали фаровон замонлар келиб, бу қозон ўзларига керак бўлиб қолишини айтади. Бу ўринда ёзувчининг О.Генри ёки А.Чехов бадиий маҳоратига хос ўткир заҳархандали киноя услубига яқинлигини кузатиш мумкин.

Камбағаллик бир-бирига яқинлаштирган ўғри билан кампир хушнуд хайрлашадилар, унгача тонг ҳам отиб қолади.

Ғ.Ғулом ҳикояси сарлавҳасидаги “Менинг ўғригина болам” талқини ҳам аслида ўзига ўхшаш камбағал, нотавон, бир бурда нонга зор банда эканлигини таъкидлаш воситасидир: шу учун ҳам кекса аёл ўғригаям ўз боласидай самимият ва меҳр, ачиниш ва раҳмдиллик билан муносабатда бўлади.

“- Тўғри айтасиз, бувижон, - деди ўғри, - менинг ҳам икки болам, хотиним, битта кампир онам бор, бир товуққа ҳам дон керак, ҳам сув керак деганларидек, шуларни боқишим керак. Тўртта човати нон топиш учун ўзимни ўтга, чўққа, Алининг тиғига ураман. Бўлмаса, ишлай десам билагимда қувват бор, ақлу ҳушим жойида. Менга ҳозир шу қилиб турган касбим ёқади дейсизми. Туппа-тузук аёлманд косибнинг боласи эдим. Замон чаппасига кетди. Керинска подшо бўлгандан кейин уруш тўхтайди, деган эдилар. Ҳали-бери тўхтайдиган кўринмайди. Ҳали ҳам замон-замон ўша илиги тўқларники!” [5:24].

Рокия кампир бундай талотўплар ҳукмрон замонни “қиёмат-қойим” деб билади, “ноиложликдан-ку, шу ҳаром йўлга қадам босибсан, ўзинг тўқроқ, бадавлатроқ одамларникига борсанг бўлмайдими?” – дея жаврайди у. Ҳатто “ўғригина бола”сининг эл-юрт олдида тағин бадном бўлиб қолмаслигидан ҳам қайғуради. Ўғри бунга жавобан, қайси кеча кимнингдир отхонасидан “тўртта товуқ, битта хўроз” ўғирлаганлиги, натижада қўлга тушишига озгина қолганлиги ҳақида шунчаки қизиғига гапириб беради. Бу воқеа адиб учун бошқа бир иллатни қаламга олишга туртки берган: сирининг “ ҳалиям очилишига оз қолган” ўғри “элликбошимиз Раҳмонхўжага хўрозни олиб бориб берган эдим, шуни босди-босди қилиб юборди”, - дея бир қадар керилиб ҳикоя қилади.

Умуман олганда, дедектив ва криминал мотивдаги асарларнинг ўзига хослигига оид талаблардан бири – сюжетнинг қизиқарлилик мақомига қурилиши, воқеалар структурасининг қутилмаган ғаройиботликлар билан омухталигидир. Бу хусусият Достоевский, Толстой, А.Конан Дойл, Агата Кристи, Эдгар По каби ёзувчиларнинг криминал асарларидаги фазилатлардан бири сюжет линиясининг қизиқарлилиги билан ўлчанади. Саид Аҳмаднинг “Суд”, Ғ.Ғулом ҳикояси сарлавҳасидаги “Менинг ўғригина болам”, Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўғри” асарларининг воқеалар тузилиши, сюжет таркибининг қутилмаган қизиқарли, дилтортар ҳодисотлар тизими ҳам жанрнинг шу азалий фазилатига умуммонандлиги билан характерли.

Адабиётлар

1. Достоевский Ф. Жиноят ва жазо. –Тошкент:“ Илм-зиё-заковат”, 2021.
2. Айтматов Ч. Статьи, выступления, диалоги, интервью. Изд. АПН. -Москва: 1988.
3. Ғаниев И. Достоевскийни тушуниш ёки мангу бедорлик сири.- Тошкент: “Фан”, 2006.
4. Саид Аҳмад. Суд. Қисса. –Тошкент: АСН, 1980.
5. Ғафур Ғулом. Жомаси пок, ўзи нопок бандалар. –Тошкент: АСН, 1986

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада ўзбек адабиётида психологик, ижтимоий, фалсафий, маиший руҳдаги асарлар таркибида қўлланилган дедективизм, криминализм хусусиятлар талқин этилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье интерпретируются черты детективизма и криминалистики, используемые в психологических, социальных, философских, бытовых произведениях в узбекской литературе.

SUMMARY. This article are interpreted the features of detectiveism and criminalism used in psychological, social, philosophical, domestic works in Uzbek literature.

I.YUSUPOVTIŃ EPIKALIQ SHIǴARMALARINDA ROMANTIKALIQ MOTIVTIŃ QOLLANILIW SHEBERLIGI

R.Qudiyarova – *magistrant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: romantik ruh, romantik motiv, g'oyaviy taraf, poetik detal, atribut, lirik qahramon.

Ключевые слова: романтический настрой, романтический мотив, идейная сторона, поэтическая деталь, атрибут, лирический герой.

Key words: romantic spirit, romantic motive, idiomatic side, poetic detail, attribute, lyrical hero.

I.Yusupovtıń kóplegen poemalarında romantikalıq syujetler menen qıyalıy waqıyalar sheberlik penen isletiledi. Álbette, dóretiwshilik hesh bir kórkem shıǵarma jazılıwı da tolıq múmkin emesligi de shınlıq. Eger, shayır yamasa jazıwshı tek ǵana bolǵan waqıyalar menen tariyxıy faktlerdi bayanlaw menen ǵana sheklense, onda olar shın mánisindegi naǵız kórkem dóretpe de bola almaytuǵınlıǵı túsinikli. Óytkeni, folklor menen jazba ádebiyatta haqıyqıy romantikalıq syujetlerdiń áhmiyeti úlken. Mine, usıǵan uqsas baǵdarda I.Yusupovtıń «Dala ármanları» poemasınıń romantikalıq motivlik kompoziciyalıq qurılısı júdá qospalı hám quramalı bolıp esaplanadı.

Syujet hám motiv haqqında ádebiyatshı alımlardıń kózqarasları hár qıylı bolıp, A.N.Veselovskiydiń pikirinshe: «Motivler baslanǵısh syujet háreketin júzege keltiredi» [1:494]. Ol motivlerdi syujettiń eń kishi bir bólegi sıpatında analizleydi. B.Putilovanıń pikirinshe «Motiv –syujettiń mazmunı» [2:142]. Tiykarınan, eki alımnıń motiv haqqındaǵı pikirleri durıs. Sebebi, folklorlıq shıǵarmalardıń strukturası motivlerge súyengen halda qáliplesedi. Epikalıq shıǵarmalardaǵı motivlerdi anıqlaw hám olardıń ilimiy analizi motivler evolyuciyasın hám belgili bir xalıqtıń etnogenetikalıq tiykarların, tariyxın úyreniw úlken áhmiyetke iye.

«Dala ármanları» poeması óziniń romantikalıq ruwxı menen ajıralıp turadı. Poemada sheksiz keń Ústirt jáziyrasınıń sırlı baylıqlar kánin ózlestiriwshi geologlardıń qaharmanlıq isleri, ásirimiz ortalarında Qaraqalpaqstanda júz berip atırǵan jańa ózgerisler jırlanadı. Ústirttiń eski tilsiz, qorqınıshlı, sonıń menen birge, bay tariyxqa tolı eski ótmishi menen jańa ásir adamlarınıń ilimge tiykarlanǵan sanalı miyneti arqasında jańarǵan jamalı sheber salıstırıwlar arqalı liro-romantikalıq jobada sáwleleniwin tapqan, onda talay tariyxıy waqıyalardıń guwası bolǵan ǵáziynege bay hám zıqna keń dalańlıq Ústirt tábiyatı menen onı ózlestiriwge umtılıp atırǵan insan arasındaǵı baylanıs oraylıq orında turadı.

Poemada qoynındaǵı kán baylıqtı bildirmey buyıǵıp jatqan shet-shebirsiz Ústirt dalasınıń tábiyat kórinisleri menen tereń sırları da shayırdıń ózine tán lirikalıq boyawları menen jańasha súwretlenip beriledi:

«Dala oylanbaydı» dese, hárgiz inanba,
Oylanbasa, nege saǵımlar aǵar,
Áne, ústem oyday keshki aspanda,
Bir búrkit sharıqlap qanatın qaǵar.
Dala jansız dese, hárgiz inanba,
Janı bar, biraq ol miyrimsiz gereń,
Dala megzer bay hám zıqna adamǵa,
Dalanıń júregi qatal hám tereń.
Dalada teńew hám megzetiwler kóp,
Kel, janım, tamasha baslandı jáne [3:25]

Poema romantikalıq motivi, ideyalıq baǵıtı, forması jaǵınan qaraqalpaq poeziyasında jańa qubılıs bolǵanınday, óziniń bilimi, talantı, qıyınshılıqtan qorıqpaytuǵın qaysar, Watanǵa, doslarǵa, kásibine degen sap muhabbatqa tolı adamgershilikli álpayım minezi menen meńirew dalanıń da tilsim tilin tapqan, qoynı ǵáziynege tolı sıyqırlı sırın ashqan kózi teńizdey kók, aspanday móldir, ushqır qıyalları samalday erkin Arqanıń sahibjamalı - rus qızı Mariya usaǵan zamanagóy jaslardıń romantikalıq motiv jasaw sıpatları boyınsha 60-jıllar qaraqalpaq poemashılıǵına jańa lep alıp keldi.

Sonday-aq, I.Yusupovtıń "Búlbil uyası" poeması óziniń syujetlik hám motivlik ózgesheligi menen ajıralıp turadı. Shayır poemasında birinshi syujetlik baǵdarda eń dáslep ózi tuwılǵan jeri tuwralı ishki lirik keshirmelerin beredi. Sebebi, tap sol jerden búlbil uyasın hám onıń ayanıshlı táǵdirin ushıratqan. Bul bizińshe syujetlik sharayattı sóz sheberiniń jazba realistlik sıpatta obektivlestirip súwretlewi bolıp esaplanadı hám júdá aqılǵa muwapıq alınǵan:

Qanıńday shıraylı sheńgel gúlleri,
Jupqa oramal jayıp ketkendey qızlar.
Sol sheńgel astında kóp kúnnen berli,
Ózim kórip júrgen qus uyası bar…
Kózge ıssıq Kegeyliniń jaǵası,
Tuwıp ósken shańda oynaǵan jerim
Muzap penen tal astında tabısıp,
Tuńǵısh muhabbetti jırlaǵan jerim. [4:303]

Ekinshi sjetlik baǵdarda shayır muǵallim jigittiń mine, usı «búlbil muǵallim» ekinshi jer júzlik urıstıń baslanıwı menen eki qabat kelinshegin taslap, basqa jigitler qatarı frontqa ketiwge májbúr boldı. («Kúygelek kóz kelinshegi bar edi. Qosıq aytqan waǵında xosh hawazınan, ay tuwıp, juldızlar saǵınar edi».

Bul alınǵan mısalda shayır romantikalıq motivtı óz ornında sheber qollanıla alǵan. Sebebi, óziniń súyikli yarınıń sulıwlıǵı menen qosa onıń xosh hawazın da saǵınıw sezimleri sheberlik penen berilgen.

Solay etip, shayır jigitti frontqa uzatıp bolıp úshinshi bólimde jáne de búlbil qus haqqındaǵı waqıya syujetke kóshedi. Bunda ol usı qustıń tek ǵana bir máyek salıp, sol jalǵız máyek ústinde qurıq basıp, baǵ joq jerde sheńgeldi sayalap, shańgeldi ǵana ıqlap kózleri tórt bolıp úlken úmitler menen perzent daǵında jatatuǵınlıǵın ayrıqsha terbenisler menen jetkeredi:

Jalǵız máyek salıp qurıq basqanda,
Bir ıntıqlıq sezim juwırıp qanǵa,
Erik náwshesindey júregi qustıń,
Miyrim bulaǵına shomılar edi.
… Moyınsınıp jaratılıs zańına,
Uwız iyi qurıp jatadı bayǵus.
… Sheńgel qorǵap onı tikeni menen,
Kún ısıǵan waqta sayasın saldı.
… Máyek shayqap waqtın-waqtın qozǵaldı,
Kúndiz suwıq, aqsham ayaz ızǵarlı,
Gúbelektiń qanatınan oyanıp,
«Qustıń uyqısınday»-degen sóz qaldı. [4:305-306]

Kórip otırǵanımızday, turmısta usınday bolǵan jaǵdayda do onı shayır bári bir kózi kórmese de romantikalıq usıl menen jetilistirip, ayrıqsha janlandırıp kórsetip otır. Shayır qusqa tiyisli hár bir detallardı sezimtallıq penen dinamikalıq usılda jetilistirip súwretlegen.

Usı jerde qálem iyesi qustı táriyplewdi jáne de toqtatıp, taǵı da haqıyqıy ómirdegi qaharmanlar táǵdirin sú-

wretlewge, qorqınıshlı jıllardıń tipik waqıyaların jesir qalǵan kelinshek hám ózine («Tabelchik bala») baylanıslı sáwlelendiriwge ótedi. Bunday qatarma-qatar, parallel syujetlik baǵdarlardı shayırdıń kompoziciyalıq túrde baylanıstırıp barıw sheberlikleri de óz aldına aytarlıqtay tásiyin qaldıradı. Ol da folklorlıq dástúrlerdegi, ásirese, xalıq dástanlarındaǵı iri-iri waqıyalardı jırawlardıń bayanlaw usılına, olardıń baylanıstırıw sheberliklerine usap ketkendey boladı. Mısalı:

Birin aytıp birisine óttim be?!
Qustı qoyıp adamzatqa óttim be?!
Urıs jıllar iz qaldırǵan talaydıń,
Ayaq soqpaǵı kóp biziń bettiń de…
Olar alıp barar paxtalıqlarǵa,
Júweri atız hám jońıshqalıqlarǵa,
Bunda tabelchiktiń «asha tayaǵı»,
Tiymegen bir qıyaq egis jer bar ma?! [4:307]

Usı baǵdarda ol gileń hayal-qızlar arasında tabelchik bala bolıp atanıp ketken óz keshirmelerin búlbil jigittiń kelinshegin hám basqalardıń táǵdir jolları menen qosa alıp súwretlep, atız qıyınshılıqları menen birge jigit haqqında pochta alıp kelgen gazetadaǵı «Sayra búlbil» degen maqala menen tanısıw barısındaǵı motiv detalların júdá sheberlik, úlken tásirlilik penen ashqan.

«Sayra búlbil» degen temasın qara!
Urıs barar Dnepr jaǵalarında.
Shaqqan razvetchik bolıp jetisken,
Bizdi oqıtqan sol muǵállim aǵa.
Búlbil bolıp sayrap keltirip babın,
Til ákelgish eken tawıp esabın
Bul kewilli jaw júrekli serjanttıń,
«Solovoy» der eken polkta laqabın. [4:308]

Mine, usınday sózler jazılǵan gazetanı atız basında oqıǵanda onıń kelinsheginiń quwanıshında shek joq, sol maqalanı «jupqa oramalınıń ushına áste ǵana túyip qoyǵanına» shekem shayır romantikalıq motiv sıpatında tásirli túrde poeziyalıq til menen sáwlelendiredi. Sońınan ol tabelchik jigitke búlbil jigit penen Moskvaǵa barǵanında tanısqanların aytıp beredi. Qullası olar arasında mehir-muhabbetli qatnaslar payda boladı. Olar qısta qazıw waqtında qaytıp kiyatırǵanda kelinshekti sırtınan aǵlap, oǵan ishinen intizar bolıp júrgen baslıq penen ótikir qarama-qarsılıqlarǵa baradı. Sol waqıyalardı realistlik penen ótkir qarama-qarsılıqlarǵa baradı. Sol waqıyalardı realistlik kartinalar menen súwretlewlerde de shayırdıń sheberligi ayrıqsha kózge taslanadı. Shayır bul jerde qıymıl háreket detallar menen birge qaharmanlardıń qısqa-qısqa dialogların berip ayrıqsha tabıslarǵa erisken. «Tońıp qala kórme, tabelchik bala»,-dep onıń jaǵasın qamtıp atırǵan kelinshekti kórip qızǵanısh otına janǵan awılatkom baslıǵı at ústinde sıǵırayıp otırıp olardı bir neshe shımshımay, sıyqırlı sózler menen shaǵadı. («Usı ma awlaqta tabısqan kisiń, - dep kisimsinip kúldi jumılıp kózi». Olar arasında mınaday sózler ketedi:

Tayıń da úyretseń, miniske jaqsı,
Qawın egip ketti qosta joq saqshı…
Sol ekken qawındı saǵal jegenshe,
Ballardıń jegeni kewildiń naqshı.
- Basın aylandırıp aǵqaw ballardıń,
Qara kózli kelin qılıǵıń ǵar dım… [4:314]

Sóytip, sol awılatkom baslıǵı at ústinde eńkeyip kelinshekti súymekshi bolǵanda da oǵan kelinshek erik bermey, al, tabelchik bala, lirik qaharman bolsa oǵan kesek atqanda at qaymıǵıp ketip, baslıq jerge ıńq etip jıǵıladı. Baslıq «Xojalıǵın buzba frontovniktiń»,-dep jas bala-jigitti atqa da qaqtırıp, onı qamshı menen aldırıp ta úlgeredi. Biraq, bári bir olar awılatkom baslıǵınıń jalǵan ǵamxorlıǵı menen ol kelinshektiń izinen aǵlıp júrip, aqır ayaǵında onı zorlap qolǵa túsiredi, zorlıq etedi.

Shayır usınday real turmıs waqıyalarına baylanıslı syujetlik baǵdardı beriw arasında da bólim-bólim sıpatında negizgi syujet-búlbil uyasın, onıń palapanınıń táǵdirin hám oǵan baylanıslı bolǵan óziniń liriko-psixologiyalıq, psixo-filosofiyalıq oyların áste aqırınlıq penen berip baradı. Mısalı:

Bazda tań bolaman sarǵayıp atqan,
Geyde jolawshıman sharshap kiyatqan.
Ne qubılıs bolmas kewil dúzinde,
Birde qus bolaman uyada jatqan.
…Oylayman «áh, sonsha asqınlar adam»,
Sonda bul keń dúnya qus uyasınday.
Bir músápirxana kóriner maǵan… [4:312]

Sonıń menen birge usı jerde shayır tárepinen qus uyasınıń shártli túrde, parallel halında alınǵanlıǵı qálem iyesi tárepinen úydiń sózin tırnaqshaǵa alıp jazganınan-aq sezilip tur. Yaǵnıy oǵan shayır simvolika-metaforalıq áhmiyet bergen degen sóz. Al, negizgi bóliminde bolsa syujettiń tap usı bólimlerinde, usıǵan parallel «búlbil» jigittiń, ulıwma insanlar táǵdirine súwretleytuǵın bólimlerinde fronttan kelinshek «qara qaǵaz» alıw menen ǵana sheklenbey, joqarıda aytqan awılatkomnıń aǵlıp júrip islegen zorlıǵına ushıraǵannan soń ol shala májgún halında túnler boyı úyine jaqın jerdegi kól boyınada otırıp, muńǵa batıp zarlanatuǵın bolıp qaladı. Bunı eń birinshi ret tabelchik jigit, yaǵnıy lirik qaharman sezip qaladı hám oǵan óz sheriklesligin bildirgisi kelgeninde, kelinshek te oǵan minnetdar bolıp, óz muhabbatında sezdirgen sıyaqlı bala-jigitti qushaǵına alıp aymalaydı. Usı jerde baslıqtıń qılǵan buzıqlıǵı hám fronttan kelgen aljasıq qara qaǵazdıń sebeplerine baylanıslı da kelinshektiń hám «tabelchik bala»-negizgi lirik qaharmannıń úylerine úlken abırjıw, quldıraw baslandı dewge boladı.

Juwmaqlap aytqanda usılardıń barlıǵı hár qanday ullı talant iyeleri menen eń kúshlimen degen qálem iyeleriniń barlıǵı da romantikalıq motivti shetlep ótpegen. búgingi kórkem ádebiy dástúrler, dáwir haqıyqatlıǵı menen tutastırıp otırıp ullı dóretpeler jazǵan. I.Yusupovtıń "Dala ármanları" hám "Búlbil uyası" poemalarında romantikalıq motivtiń eń jaqsı úlgilerinen paydalanǵanlıǵınıń gúwası boldıq.

Ádebiyatlar

1. Веселовский В.Г. Историческая поэтика. –Л.: «Высшая школа», 1940.
2. Путилов Б. Мотив как сюжетообразующий элемент / Типологическое исследование по фольклору. –М.: «Наука», 1975.
3. Мәмбетов Қ. И.Юсуповтың поэмалары. –Нөкис: НМПИ киши типографиясы, 2005.
4. Юсупов И. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: «Билим», 2018

REZYUME. Maqolada O‘zbekiston Qahramoni, O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston xalq shoiri I.Yusupovning epik badiiy asarlarida qo‘llanilgan romantik motiv haqida so‘z etilgan. Romantik motiv qoraqalpoq adabiyotshunosligida tadqiqot qilishni kutib turgan masalalardan biri hisoblanadi. Shoirning romantik motivni qo‘llash chevarligi va badiiylik xizmati haqida bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представляются материалы о романтическом мотиве, использованном в эпических произведениях Героя Узбекистана, народного поэта Узбекистана и Каракалпакстана И. Юсупова. Романтический мотив – одна из проблем, ждущих своего исследования в каракалпакском литературоведении. Отмечено умение поэта использовать романтический мотив и его художественное служение.

SUMMARY. The article talks about the romantic motif used in the epic works of the Hero of Uzbekistan, the national poet of Uzbekistan and Karakalpakstan I. Yusupov. Romantic motive is one of the issues waiting to be researched in Karakalpak literary studies. The poet's ability were mentioned about using the romantic motif and his artistic service.

УДК: 821.51

XIX ӘСИР ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНДА ИМПРОВИЗАЦИЯ ДӘСТҮРИ
(Күнхожа, Әжинияз хәм Бердақ дөретиўшилиги мысалында)

Қ.Г.Матимов – *филология илимлери бойынша философия докторы*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, санъат, импровизация, импровизатор, шоир.
Ключевые слова: литература, фольклор, искусство, импровизация, импровизатор, поэт.
Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, poet.

XIX әсир қарақалпақ әдебияты ўәкиллери (Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хәм т.б.) халықлық поэзиядан, түркий әдебияттың ерте дәўирлердеги әдебий естеликлеринен хәм Шығыс әдебияты үлгилеринен поэтикалық саға алып, көркем әдебий дөретпелери менен әдебият майданына кирип келди. Шайырлардың поэтикалық, идея-тематикалық хәм әдебий жанрлық үлгилериниң жетилисиўине дүньяўый билимлер менен бирге диний билимлер, түркий поэзияның классик шығармалары, Шығыстың көрнекли данышпан шайырларының дөретпелери әдебий тәсир жасаған.

XIX әсирдеги мәдений-әдебий орталықта қарақалпақ шайырларының көркем әдебий талғамы, эстетикалық хәм философиялық көзқараслары қәлиплескен. Соның ушында XIX әсир қарақалпақ лирикасын терең изертлеген әдебиятшы алым Қ.Жәримбетов: -«…мәдений әдебий-көркем орталық қәлиплескен соң XIV-XVIII әсирлердеги қарақалпақ сөз өнериниң тийкарғы жанрлары болған эпикалық жырлар: батырлық жыры, толғаўлар, термелер енди жетекши орынды ийелеўи мүмкин емес еди. Көркем талғамлардың жаңа бағдарда өзгериўи жаңа әдебий жанрларды талап етти» -деп баҳалайды [6:32]. Демек, бул дәўирдиң әдебий-эстетикалық, мәдений-ағартыў орталығында Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар хәм т.б. шайырлар көркем әдебий дөретиўшилик пенен жасап, жазба әдебияттың раўажланыўына, қарақалпақ әдебиятын көркем әдебий жанрлар менен байытыўға үлкен үлес қосты.

XIV-XVIII әсирлердеги қарақалпақ жыраўлары (Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан Қайғы, Доспанбет жыраў, Мүйтен жыраў) жыраўшылық пенен бирге шайырлық кәсипти де ийелеп синкретикалық хәм импровизациялық усыллар менен дөретиўшилик етти. Бул дәўирдеги әдебий дөретиўшиликте шайыр сөзи хәм терминлик атамасы қолланылмаса да жыраў-шайырлардың әдебий дөретиўшилигинде шайыршылық (әдебий дөретиўшилик), сазгер музыкант (композиторлық), актёрлық шеберликлериниң синкретикалық белгилерин көриўге болады. Усы синкретикалық белгилер XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларының әдебий дөретиўшилигинде де даўам еткенлиги сезиледи. Бул өз гезегинде XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларының жазба шығармаларының халық арасында таралымының тар шеңберинде қалыўы нәтийжесинде өзиниң дөреткен шығармаларын халық массасына аўызеки түрде, импровизациялық усыл менен намаға салып атқарыў (синкретикалық) усылы менен жәриялаў дәстүрге айланған. Бундай усыл Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хәм басқада халық шайырлар дөретиўшилигинде болған. Олар шайырлық пенен бирге жыраўшылық, бақсышылық, қыссаханшылық кәсиплерин де қоса алып барыўы зәрүр еди. Бул синкретикалық усыл дәўир шайырлары ушын дәстүрге айланған әдебий қубылыс болды.

Нәтийжеде, дәўир шайырлары өзлериниң дөреткен шығармаларының айырым поэтикалық писпеген, қам жерлерин импровизациялық усыл менен атқарыў процессинде жөнлеп кете алған. Соның менен бирге усы дәўирдеги шайырлар импровизациялық усыл менен көпшилик шығармаларын дөреткен. Бундай әдебий қубылыслар халық шайырлары дөретиўшилигинде дәстүрге айланып, халықлық атама менен төкпе шайыр деп баҳаланған. Бул әдебий қубылысты өз ўақтында сезген әдебиятшы алым Н.Дәўқараев «… Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар шайырлар шығарманы айтып та, жазып та, шығарған. Олар өзлериниң шығармаларын көпшилик жыйналған жерлерде намаға салып та, оқып та беретуғын болған» [4:98] - деп белгилеп өтеди. Бул төрели пикирди қарақалпақ әдебияты тарийхын изертлеген алымлардың барлығы қуўатлайды.

XIX әсир қарақалпақ жазба әдебиятының ири ўәкиллериниң бири Күнхожа импровизатор шайыр, бақсы-сазенде, терең жәмийетлик ой-пикир ийеси сыпатында жоқары баҳалаўға толық тийкар бар. Шайыр көпшилик дөретпелерин аўызеки импровизациялық усыл менен дөретип, намаға салып айтып жүрген. Бул өз гезегинде көркем өнердиң синкретикалық белгилери XIX әсир дәўиринде де сақланып турғанлығынан дәрек береди. Сол себепли Күнхожа сөз хәм саз өнериниң жетик маманы болыўы менен бирге, импровизациялық талантқа ийе туўрыдан туўры аўызеки дөретиўши төкпе шайыр, бақсы да болды.

Шайырдың «Сөк санар», «Түйе екенсең», «Ярым хош енди», «Бай баласы», «Келин», «Неге керек?», «Ақ қамыс», «Қазының ийти», «Яранлар», «Ешким бар», «Күн қайда» хәм т.б шығармалары импровизациялық усыл менен дөретилген. Шығарманың идея-тематикасы, сюжетлик-композициялық қурылысында, стиллик өзгешелигинде, фольклорлық дәстүрлеринде, улыўма мазмунында терең импровизациялық ырғақ сезилип турады.

Күнхожа заманның, жәмийетлик турмыстың әдалатсызлығына, зулымлығына халық тәрепинде турып, халық мәпи ушын терең идеялық шығармалары менен қарсы гүрести.

Хийўа ханы Мадемин хан (1845-1855-жыллар ханлық еткен) хан сарайына сорамындағы шайыр, бақсы-сазенделерди шақыртып, ханлық салтанатын мақтап шығарма-қосық дөретиў бойынша таңлаў өткериўди буйырған. Бул таңлаўға қарақалпақ шайыры Күнхожа да мирәт етилген. Бирақ, шайыр Хийўа ханы салтанатын мақтап шығарма дөретиўди мақул көрмеген. Керисинше, ханлық салтанатын, оның әдалатсыз пәрман-ҳүкимлерин, зулымлық, ашкөзлик, жаўызлық салтанатын әшкаралайды. Хан шайырға ашыўы келип бир ғарры, соқыр түйени байраққа береди. Шайыр ханның бас саўға деп бирилген бул түйеге «Түйе екенсең» шығармасын сол ўақытта-ақ, туўрыдан-туўры импровизациялық талант пенен дөретеди. Мысалы;

Шөк дегенде шөгермисең,
Көп жасаған түйе екенсең,
Тоқтамыстан арағырақ,
Шыңғысханды билермисең.
Сизге айтаман, түйе жора,
Бир көзиң гөр, арқаң жара,
Пириңиздур Ойсыл қара,
Оларды хәм билермисең? [5:26]

Шығарма мазмунынына идеялық бағытына итибар берсек импровизациялық әдис аңласылып турады. Бул өз гезегинде шайырдың импровизациялық талантқа ийе екенлигинен дәрек береди. Шайырдың буннан басқа да қосықларында импровизациялық ырғақ басым болып келеди. Мысалы;

Бармағынды бүгесең,
Адамды жөнсиз сөгесең,
Бермести жаман көрсең,
Қара берман сөк санарым. [5:46]

Бул қатарлар шайырдың «Сөк санар» деп аталған сатиралық шығармасынан алынған үзинди болып, импровизациялық усыл менен дөретилгенлиги белгили. Шайыр ашкөз, сықмар адамлардың унамсыз қылўаларын аяўсыз поэтикалық көркем тил менен бет-жүзине қарамай туўрыдан-туўры қосық етип шығарыўды мақул көрген. Бул теги пәс, нәкәс, сықмар адамларды халық алдында сөз күдиретиниң күши менен жазалаў болып табылады.

Күнхожа шайыр болыўы менен бирге аса талантлы шешен-импровизатор еди. Оның ҳәр бир дөретпесинде шешенлик өнериниң үлгилерин аңлаўға болады. Шайырдың турмыс шынлығын терең ойлар, пикирлер, болжаўлар менен түрлендирип бере билиўинде көринеди. Шешенлик өнериниң тийкары–тил шеберлигинде, сөз

тапқырлығында, терең ойшыллықта, аса талантта баҳаланады.

Шешенлик өнери менен шайырлық кәсип бир-бирин толықтырып туратуғын егиз өнер болып табылады. Шешенлик өнер тил мәдениятының, сөйлеў мәдениятының бийик шыңы. Журт алдында ямаса қурда (той дәстүри) қағазға қарамай сөйлейтуғын, пикирлейтуғын инсанлар сөз өнерине сүйенип айтатуғын ой-пикирин, нәсият-ақылын да, сөзлерин де турған жеринде «суўырып салып» (импровизация) айтады.

Қарақалпақ әдебиятында Әжинияз уллы шайыр, уллы шешен (оратор) деп баҳаласақ асыра айтқан болмаймыз. Себеби, шайырдың шығармаларында ушқыр қыял, терең ақыл менен дөреген даналық ой-пикирлери шешенлик талантының белгиси болып табылады. Шайырдың дөретиўшилигинде «Қасқалдаққа бир ағары май питсе, ғарғылдасып қонар көлин танымас», «Бул дүньяның көрки адам баласы», «Мәрт пенен нәмәртти айырар саўаш», «Сөзле ҳа, бүлбил зибаным, еки келур заман йоқты», «Адам улы адам қәдирин билмесе, оннан дүзде отлап жүрген мал жақсы», «Жер ҳәм ел билендур, ел ҳәм жер билен», «Сен бағ едиң, бүлбил ушты, зағ қалды» ҳәм т.б. усы сыяқлы дүнья, жәмийет, инсан арасындағы пикирлери даналық, терең ойлары шешенлик пенен қарысып кеткенлиги белгили. Бул қатарларда жәмленген дидактикалық, философиялық ой-пикирлери шайырдың турмыстан түйген тәжирийбелери, қәлбинде, кеўил дүньясында қәлиплескен ой-пикирлери болып табылады. Шайыр бул пикирлерин қосық сүйегине енгизип, халықтың мәжилис орынларында (бийлер мәжилиси) той-мерекелерде, (ҳайт-тойларда) саз-сәўбетлерде үгит-нәсият еткенлиги белгили. Шайыр шайырлықты кәсип етиўи, мешит-медреселерде бала оқытыўы (сабақ бериўи) менен бирге бақсышылықты да кәсип етип, той саўғанлығы, қурда қосық айтқанлығын бир қатар әдебиятшы алымлар өз мийнетлеринде жазып қалдырған еди. Шайырдың ҳайт-тойларда (қурда) гейде бийлер мәжилислеринде баян етип жүрген философиялық, дидактикалық ой-пикирлери шешенлик пенен айтылған сөзлери импровизациялық уқыбының нәтийжеси болса керек.

Әжинияз шайыр жазба әдебият ўәкили болып табылады. Шайыр көпшилик шығармаларын жазып дөретиў менен бирге аўызеки, саўырып салып, импровизация усылы менен дөреткенлиги белгили. Оған толық тийкар бар, буны өз ўақтында белгили илимпаз Н.Дәўқараев Әжинияз шайырдың импровизатор шайыр екенлигин мойынлаған [4:98].

Шайырдың «Еллерим барды», «Бозатаў», «Дәўран болмады», «Дүйсен қәндекли», «Бардур», «Болмаса», «Әжинияздың қыз Меңеш пенен айтысы» ҳәм т.б. да шығармаларында импровизациялық усылдың белгилери аңласылып турады. Демек, усы сыяқлы шығармаларын шайыр импровизациялық әдис пенен дөреткен. Мысалы:

Кетер болдық енди бизлер баш алып,
Хош аман бол, бизден қалдың, Бозатаў,
Хошласалы қара көзге яш алып,
Хош аман бол, бизден қалдың, Бозатаў. [2:26]

Шайырдың «Бозатаў» деп аталған лирикалық поэмасы халықтың басына түскен жаўгершилик, қайғы-ҳәсирет, руўхый жан азабы сүўретленген шығарма болып табылады. Ўатан айралығы, рейимсиз жаўызлық, әрманлы жүрек шери, ат алдында әсир түсип баратырған «ғулпақлы уғлан»лар, «перийдей қыз» шоры болып, жаў алдында кетиўи, қыз-жаўанлардың ели менен еңиреп хошласып баратырған муңлы налышлары сүўретленеди. Ҳәтте, шайыр да ат алдында айдалып баратырған халық пенен бирге болып, руўхый жан азабына түскен. Жаў алдында әсир түскен халық пенен бирге айдалып баратырған пайытта шайырдың ишки ой толғаныслары, жүрек шерлери, қайғы-муңы, налыш сезимлери көкирекке, ишки кеўил дүньясына сыймай налыш қосық болып төгилгени өз өзинен түсиникли. Бул шайырдың импровизациялық талантының жемиси болса керек. Шайырдың буннан басқа да тәрийп-арнаў ҳәм ҳәзил-дәлкек шығармаларында импровизациялық ырғақтың белгилери аңласылып турады: Мысалы;

Беглер тәрийп етсем қалпақ йуртыны,
Хуп әжеп тамаша еллери бардур,
Ариф болып ҳақ йолына еришкен,
Мүршиду муқаммал пирлери бардур… [1:60]

Шайырдың «Бардур» шығармасы импровизациялық усыл менен дөретилген тәрийп жанрындағы дөретпе екенлигине толық тийкар бар. Өйткени, шығарма көркем текстине тереңирек үңилсек, қарақалпақ халқының турмыс-шараяты, аўыл-қалалары, илим-билими, көркем өнери, қыз-жаўанлары, батыр жигитлери, сулыў тәбиятын шайыр қур әтирапында дуўтар менен намаға салып, төкпе (импровизация) ҳалында атқарып турғандай сезиледи.

Юмор-сатиралық шығармалардың басым көпшилиги, қылмыскердиң бет жүзине қарамай туўрыдан-туўры айыбын айтыў, бетине басыў, дүзиў жолға салыў ямаса көркем текст, шығарма дөретиў тәбийий ҳал. Бундай процесс XIX әсир қарақалпақ шайырларының дөретиўшилигинде орын алған. Әжинияз шайырдың «Дүйсен қәндекли» шығармасы усы бағдарда дөретилген. Мысалы:

Ҳәр қәдем атқанда таўшан алса ҳәм,
Атасы арабтан туўра келсе ҳәм,
Әкеңниң көзин көрип қалса ҳам,
Өлтир көк ийтиңди Дүйсен қәндекли. [1:59]

Шайырдың бул шығармасында жетер-жетпес хожалық ийеси өз ҳалын билмей ийт сақлаўы, бул ийттиң елдеги үйлердиң торақ-майларын, нанын, таўығын урлап бүлдиргени, пүтин бир аўылды бийзар еткени қызықлы ҳәм күлкили сүўретленеди. Ҳәттеки, шайырдың өзи де бул ийттен күйгенлиги, аўыл халқының сыпыра-шанашын бүлдиргени шайырдың ғәзебин келтиреди. Мине, усы ғәзеп-ашыўдан туўылған шығарма ийт ийеси Дүйсен қәндеклиге арналған. Бул да импровизация менен дөретилгенлигине даў жоқ.

XIX әсирдеги қарақалпақ классикалық әдебиятында ҳәм мәденияты тарийхында Бердақ шайыр сөзге шешен, талантлы шайыр, хош ҳаўаз бақсы сыпатында терең из қалдырды. Заманласы Өтеш шайыр Бердақтың сөзге шешен, импровизатор-шайыр екенлигин мойынлап:

Сөзге дәрья, бақсылыққа зор еди,
Тилге шешен мың адамға тай еди [7:65]– деп жоқары баҳалаған еди. Бердақ шайырдың сөзге шешен болғанлығы анық, бирақ Бердақ шешен болып даўжәнжелди шешти деген жуўмақ туўылмаўы керек. Шешенлик сөзлердиң тийкарғы мәниси сөз күдиретин көрсетиў. Бердақ шайыр өзи жасаған дәўирде адамларды сөзден жеңип қәтесин мойынлатқан шешен шайырлардың бири еди. Ол шайырлық өнер менен бирге шешенлик өнерди өзинде жәмлей алған шайыр.

Қашырып сөзди ақпаса,
Дәрьядай ағып тынбаса,
Тиллеринен пал тамбаса,
Аны шешен деп ким айтар. [3:96]

Мине, бул қатарлар арқалы белгили болғанындай Бердақ шайырдың шешен импровизациялық талантқа ийе шайыр екенлиги көринеди. Әлбетте, шешенликте, сөзге дилўарлықта, ҳәзир жуўаплылықта импровизация үлкен әҳмийетке ийе болады.

Шайырдың көпшилик шығармалары импровизациялық усыл менен дөретилген. Бундай шығармаларына «Қален уста», «Жәмәтке», «Хожам», «Уфик мәҳрем» ҳәм т.б. да шығармаларын атап өте бериў мүмкин. Белгили Бердақтаныўшы алым Ә.Пахратдинов мағлыўмат бериўши ядыкешлерге сүйене отырып, Бердақ дөретиўшилигиндеги импровизациялық таланты, төкпе шайырлығы, қосықларының дөрелиўи тарийхына байланыслы қызықлы мағлыўматларды илимий жәмийетшиликке усынады [8]. Усы усынылған мийнетиндеги талқыға алған шығармалары импровизациялық усыл менен дөретилгени аттың қасқасындай болып көринип тур.

Ә.Пахратдинов, К.Пахратдиновлардың (Пахратдинов Ә., Пахратдинов К.- Бердақ шайыр ҳаққында легендалар, әпсаналар ҳәм ҳақыйқатлықлар, Нөкис:-«Билим», 1997.) мийнетинде келтирилген шайырдың «Мегзер» шығармасы импровизациялық усыл менен дөретилген. Шығарманың дөрелиў тарийхына нәзер тасласақ, бир аўылда бақсысымақ биреўдиң қосық айтпай жыртыйып, халықтың ықласын, сазға, қосыққа интизарын билсе де, димарын қуртып, орсақы сөзлер менен халықтың зығырданын қайнатып «…мына қолдаўлы да жақыннан бери Бердақ деген баксы шығыпты-мыш» деп отырған қусайды. Курда отырған Бердақ шайыр шыдамай «…орнынан ушып турып аўыл бақсысының қолынан дуўтарды жулып алып, дуўтарды сөйлетип ядынан төмен-деги қосықты айтып дөндирди» [8:12] деп атап өтеди.

Мәнжўли, Беқсыйық минер кемеге,
Ҳәддиңе бақ бизди Қоңырат демеге,
Қызларың шығады геўирек жемеге,
Барлығы сықылсыз шортанға мегзер.

Бундай мысалларды Бердақ дөретиўшилигинде көплеп келтире бериў мүмкин. Себеби, шайыр бақсышылық кәсип пенен шуғылланлығына байланыслы байрам ҳәм той-мерекелердеги саз-сәўбет жыйынларда (қур) миллий атқарыўшылық ҳәм дөретиўшиликте илҳам-йош айдынында импровизацияның (төкпе таланттың) туўылыўы тәбиий жағдай.

Улыўма алғанда XIX әсир қарақалпақ классикалық әдебияты жазба әдебият белгилери менен раўажланыўына қарамастан, классик шайырлар дөретиўшилигинде ерте дәўир әдебияты дәстүрлери; шешенлик өнери, фольклорлық дәстүрлер, саз өнери улыўма көркем өнердиң синкретикалық белгилери, импровизациялық әдис усыллары жәмлескен ҳалында раўажланыўы сақланып турды.

Әдебиятлар

1. Әжинияз (Таңламалы шығармалары). -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
2. Әжинияз (Таңламалы шығармалары). -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994.
3. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, II том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
4. Бердақ. Сайланды шығармалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.
5. Күнхожа. Ел менен. -Нөкис:-«Қарақалпақстан», 1989.
6. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. –Н.: «Билим», 2004.
7. Өтеш Алшынбай улы, Көкөзек (Таңламалы шығармалары). -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
8. Пахратдинов Ә., Пахратдинов К. Бердақ шайыр ҳаққында легендалар, әпсаналар ҳәм ҳақыйқатлықлар. –Н.: «Билим», 1997.

РЕЗЮМЕ. Мақолада XIX аср қорақалпоқ адабиётининг йирик ижодкорлари Кунхўжа, Ажиниёз ва Бердақ шоирларнинг ижодида импровизация анъанаси сўз этилади. Бу давр адабиётида санъат турларнинг синкретик тамойиллари ўрганилади. Шоирлар ижодида импровизация анъаналари назарий жиҳатдан баён этилади. XIX аср қорақалпоқ адабиётининг йирик вакиллари Кунхўжа, Ажиниёз ва Бердақ шоирлар импровизатор шоир, бахши сифатида баҳоланади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается традиция импровизации в творчестве великих поэтов каракалпакской литературы XIX века Кунходжа, Ажинияза и Бердаха. В литературе этого периода изучаются синкретические начала художественных форм. В произведениях поэтов теоретически описаны традиции импровизации. Великие представители каракалпакской литературы XIX века Кунходжа, Ажинияз и Бердах считаются поэтами-импровизаторами.

SUMMARY. The article examines the tradition of improvisation in the works of the great poets of the Karakalpak literature of the 19th century Kunkhodzha, Ajiniyaz and Berdak. In the literature of this period are studied syncretic principles of artistic forms. In the works of poets, the traditions of improvisation are theoretically described. The great representatives of the Karakalpak literature of the 19th century Kunkhoja, Ajiniyaz and Berdak are considered poets-improvisers.

SHE'RIYATDA RITORIK MUNOSABAT HOSIL QILISHNING IJTIMOIY-FALSAFIY ASOSLARI

S.Matyakupov – *filologiya fanlari nomzodi, dotsent*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: monolog, dialog, estetik munosabat, badiiy mahorat, ifoda uslubi.
Ключевые слова: монолог, диалог, эстетическое отношение, художественное мастерство, манера выражения.
Key words: monologue, dialogue, aesthetic attitude, literary skill, expressive style.

She'riyat muttasil ravishda inson idrok tuyg'usini tahlil qilishga intiladi. Zero, mazkur holat sabab va oqibat o'rtasida munosabat hosil qilgan holda his-tuyg'uni ma'no tarangligiga yo'naltiradi. Unda tasvir ruhiyati teranligi, bilish va anglash darajasining tadrijiy taraqqiyoti, falsafiy fikr yangilanishi his qilinadi. Shakl va ifoda yurishining davomiyligi hamda badiiy g'oya estetik quvvatini belgilashga bo'lgan ehtiyoj, tushunchada tashbeh o'yini she'riy nutqda o'ziga xoslik kasb etadi. Shuningdek, tuyg'u va ong ziddiyati badiiy matn yaxlitligini ta'minlaydigan tayanch markazga aylanadi. Bu o'rindagi asl oniy kechinmani ilg'ash murakkab jarayon hisoblanadi.

Ta'kidlash lozimki, she'riyatda dialog bir tomondan, ijodkor maqsad-muddaosini tayin etadigan tizim shaklida namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan, shoir badiiy aloqa usullarini shakllantiradigan vosita vazifasini o'taydi. Mazkur ikki nutqni bir-biridan ayro tasavvur qilib bo'lmaydi. Negaki, lirika tasvir ruhiyati talablariga tayanadi. Unda "tasvir vositalari uyg'unligi, o'zaro chambarchas bog'lanib ketganligi, biri ikkinchisini keltirib chiqarganligi tasvir mukammalligini ta'minlaydi" [3:131]. Aynan tasavvurda tahlil va idrok uyg'unligi mohiyatni ochishga xizmat qiladi. Badiiy nutq asnosidagi munosabat hissiyot, holat va mantiq izchilligini vujudga keltiradi.

Lo'lilardan bir to'p bola so'rashdi bir kun:
– Ayting qani, biror Vatan bormi sizlarda?
Ular dedi:
– Kezmas edik dunyoni dilxun
Sizlar aytgan o'sha Vatan bo'lsa bizlarda... [1:233].

Azim Suyunning "Vatan" she'rida ritorik ohang ifoda va hikmatni uyg'unlashtiradi. Munosabatli nutq azaliy hamda abadiy muammo - odamzod kindik qoni to'kilgan yurtdan bahs ochadi. Bolalar va lo'lilar orasida kechgan muloqot kitobxonni o'yga toldiradi: hamisha o'ziga tortib turadigan go'sha qanday sir-sinoatga ega?! Bu holatni his qilish oson emas, zotan, bir siqim tuproq qadrini musofir yaxshi ilg'aydi. She'rdagi murojaat keskinligi (Ayting qani, biror Vatan bormi sizlarda?) hamda javob aniqligi (Kezmas edik dunyoni dilxun, Sizlar aytgan o'sha Vatan bo'lsa bizlarda) masalani yanada oydinlashtiradi. Shoir tafsilotdan anglashilgan g'oya zalvoriga e'tibor qaratmaydi, balki u keltirib chiqargan kayfiyat ifodasiga urg'u beradi. Bu o'rinda badiiy nutq so'zlovchi va tinglovchi manfaatini tenglashtiradi. Ichki ruhiyatda mujassamlashgan kompozitsiya dialogni yetakchi estetik baholash mezoni darajasiga chiqaradi.

Odatda, rivoya texnikasi she'rda tavsifiylikni tartibga solib turish vazifasini o'taydi. Unda hayotiy aqida tuyg'u haqqoniyligiga payvandlanadi. Shakl tugallanmasiga intiladigan ong tipida mohiyat yaxlitligini ta'min etish darajasi ustuvorlashadi. Eng avvalo, monolog va dialog munosabatida mushohada yig'iqligi badiiy axborot ta'sirchanligi hamda tezkorligini belgilash imkonini beradi. Muayyan she'r poetik strukturasida ko'zga tashlanadigan keskin o'zgarishlar (assotsiatsiyalar, tahlil malakasi) aslida nutq tiplari mustaqilligi janr pozitsiyasini egallashga mayl kuchayishi natijasi o'laroq hosil bo'ladi. Mavjud vaziyatda mavzu va muammo ta'kidi tadqiq sahniga chiqib, universal tamoyillarni tubdan o'zgartirib yuboradi.

– Azizim, aytingchi muhabbat nima?..
– Hayot dengizida suzgan bir kema:
Kimnidir bag'riga olgay qo'noqqa,
Kimnidir u tashlab ketgay qirg'oqqa [1:233].

"Muhabbat" she'ri odatiy savol-javob asosiga qurilgan. Ma'shuqa tomonidan berilgan so'roq (Azizim, aytingchi muhabbat nima?) va masalaga oydinlik kiritishga xizmat qiladigan keng sharh (Hayot dengizida suzgan bir kema: kimnidir bag'riga olgay qo'noqqa, kimnidir tashlab ketgay qirg'oqqa) bir-birini to'ldiradi. Tayanch so'z-timsol (kema) hayot dengizida ikki qutb (ezgulik va razolat) qarama-qarshiligini tavsiflaydi. Mazkur holatda tahlil malakasi nozik tasvir, ruhiyat dramatizmi hamda tarang vaziyatni jipslashtirishga xizmat qiladi. Ma'naviy mezon va axloqiy o'lcham qorishiqligi esa poetik ifoda yangilanganligini ko'rsatadi.

Til materialidan vazifa hamda maqsadga ko'ra foydalanish o'ziga xos yondashuvni taqozo qiladi. Zero, turli tarzda namoyon bo'ladigan usul lirikada muayyan ma'noda

tafovutlanadi. Badiiy nutq shakli sifatida dialog, avvalo, she'riy idrok yo'sinini belgilaydigan asosiy estetik vosita, ikkinchidan, ijtimoiy kommunikatsiya sathlarini birlashtiradigan tizim, uchinchidan, ifoda va tasvirni jipslashtiradigan semiotik markaz hisoblanadi. Binobarin, "she'r – tuyg'u suvrati. Unda emotsiya, ramz, obraz, badiiy san'at bo'lishi kerak; she'rda shoir subyekti, individual uslubi, "men"i, o'z ovozi aks etishi lozim..." [4:86]. Mazkur iqtibosda bir necha jihat e'tiborni tortadi: xususan, she'rda shoir subyekti talabi unda ruhiy munosabat ustuvorligini anglatadi, shuningdek, ijodkor konsepsiyasini belgilash obraz, badiiy san'at va adabiy talqin malakasiga bog'lanadi. Ushbu murakkab bog'lanishdagi badiiy kompleks esa muqoyasa, analogiya hamda tavsifni muhim shart qilib qo'yadi. Qolaversa, individual uslub muallif va qahramon orasida mavjud rishtani yangilaydi. Bu jarayonda tasvir va ifoda bog'lami bir-biriga o'tib turadi:

"Tuproqdayin muztar bo'l" derlar,
Os(i)monlik istamaymanmi?
Ko'z yoshimday loy bo'lsam bir kun,
O'z xalqimga sachramaymanmi? [2: 6].

G.Asqarova adabiy talqinida mushohada muloqot tipi emas, balki murojaat shakli sifatida namoyon bo'ladi. Aslida muallif o'z qarashlarini tasdiqdan o'tkazishga intiladi: ko'z yoshimday loy bo'lsam bir kun, o'z xalqimga sachramaymanmi?. Ilinj, iltijo, istak va gumon omuxtalashgan ritorik ohang mohiyatida istak ustuvorlashadi. "Derlar menga: "so'zlar ganjidan, xayolingdek bir hur kitob tuz" satri mohiyatida shoira armoni quyuqlashadi. Hatto biroz shakkoklik ham (Xalq demayman o'z xalqimni ham, Meni HAQqa olib bormasa) kitobxon g'ashiga tegmaydi. Negaki, his-tuyg'u samimiyati bunga yo'l qo'ymaydi. Hayot haqiqatidan ruhiyat dalolatini kashf qilgan ijodkor aql, idrok, sezim va mantiq tabiiy stixiyasini buzishga ham jazm qiladi.

Men tuproqqa ketgayman singib,
Ruhimni xalq bilan qormasam.
Xalq demayman o'z xalqimni ham,
Meni HAQqa olib bormasa! [2: 7].

Lirik qahramon o'y-xayollari tasvirini quyuqlashtiradigan lavhada falsafa teranlashadi. Ichki tuyg'u tahlili o'quvchini muntazam his-hayajonda tutib turadi. Javobi tayin, ayni paytda, javobsiz murojaat ifoda tengsiz imkoniyatlarini hosil qiladi. Ko'z, ko'ngil va tilaro rishta mohiyatni anglashga yo'l ochadi, poetik nutq tabiati "ruhimni xalq bilan qormasam" yanglig' betakror tashbehlarni ko'ndalang qo'yadi, olam va odam idrokini yanada teranlashtirishga xizmat etadi. Shaxs sezimi ritorik munosabatni bog'lovchi asosiy vosita, "ezgulikka chorlasam agar, ergasharmu shu xalq ortimdan" jumlasi zamirida tasdiq va inkor yaxlitlashadi. Muallif inson botinidagi o'zak sifatlarni anglashga urinarkan, ruhiyat nozik sir-asrori sari yuzlangan holda lirik kechinma hissiy tovlanishlarini ilg'ashga harakat qiladi.

Ketgan hislar to'lqinlardek qaytadi,
Qalbingizda ma'yus armon, sevasiz.
Bir kun ketsam, ruhim kelib aytadi:
Buncha
oz sevasiz,
yomon
sevasiz! [2:358].

Guljamol Asqarovaning "Oz sevasiz" she'ri adresantga yo'g'rilgan tuyg'ular shodasini tavsiflaydi. Munosabat ottenkasi subyektiv xarakter kasb etadi: "g'amlar cho'kib yotgan g'amgin ko'z", "bo'ron", "xazon", "ketgan hislar" va "ma'yus armon" matnning fojiaviy ruhini quyuqlashtiradi. Bu o'rinda muallif dialogning o'ziga xos shakllanish tarzini yaratadi: So'raydilar: nechun hamon sevasiz? Mening odamlarga bitta so'zim bor: Buncha oz sevasiz, yomon sevasiz! Satrlardan anglashiladigan mohiyat (hijron azobi davomiyligi, ilinj-umidsizlik soyasi) tragik keskinlikni saqlab turadi. Ma'shuqa ruhiyatini falsafiy yo'sinda tasvirlashga bo'lgan mayl she'rga aniq manzara baxsh etadi. Shoira lirik qahramon ko'nglidan kechgan nozik ruhiy holatni badiiy atribut darajasiga ko'taradi. Shuningdek, asosiy ma'noga urg'u berish (buncha oz sevasiz, yomon sevasiz) yordamida kayfiyat ifodasini muayyan markazga yig'ishga intiladi.

So'z san'atida ijodkor fitratida moddiylashadigan tushuncha va tasavvur aloqasi badiiy nutqda yaxlitlik kasb etadi. Unda til zahirasi vakolati va muallif ruhiyati o'ziga xosligi namoyon bo'ladi. Rivoya texnikasi muttasil ravishda rivojlanib boradigan universal jarayon xususiyatlarini jilvalantiradi. Chunonchi, "so'zning bevosita, odatiy ma'nosi badiiy asar matnida yangidan yangi qirralarini namoyon qiladi, uning ma'no sig'imi benihoya kengayadiki, buni badiiy asarda tasvirlangan xususiy faktdan katta bir badiiy umumlashma kelib chiqishiga o'xshatsa bo'ladi" [8:244].

Odatda, adabiy til va badiiy nutq o'rtasida mustahkam rishta mavjud bo'lib, asl ma'no va ustama ma'no tafovuti ayni mantiqiy uyg'unlikni ham hosil qiladi. Shu ma'noda, she'riy idrok dialog ta'sirida yorqinlashadi, ixchamlashadi, o'zgaradi va aniqlikka erishadi. Ruhiyatdagi nozik tovlanishlarni mantiqiy yakuniga yetkazadigan rivoya texnikasida individual qirralarni badiiy umumlashma darajasiga ko'tarishga bo'lgan mayl ustuvorlik kasb etgan holda universal belgi poetik munosabat o'ziga xosligini ta'minlaydi. Mazkur jarayon ichki nutqiy bog'lanishida muayyan estetik salmoqqa erishadi hamda unda g'oya markazini belgilash va falsafiy hukm-xulosa yaxlitligi vujudga keladi. Shaxsiyatlararo kechadigan mushohada xilma-xilligi hamda ziddiyati poetik nutq uyg'unligini ta'minlaydi va o'ziga imitatsiya hosil qiladi:

Azizim,
Ne uchun inson yaraldik,
Ko'nglimiz sig'masa yeru samoga?
Oh, endi shu qadar muhabbat bilan
Biz qanday yashaymiz bu tor dunyoda?
Biz nechun yaraldik yolg'on dunyoda?
Azizim, ne uchun maysa emasmiz?.. [7:438].

Zebo Mirzaevaning "Azizim" she'ri tugal ritorik savollar majmui negiziga qurilgan: Azizim, Ne uchun inson yaraldik, Ko'nglimiz sig'masa yeru samoga? Ruhiy kechinma kardiogrammasi yuksak ehtiros pardalari tarangligi saqlanishiga zamin hozirlaydi. Muallif subyektga murojaat yordamida monolog dialogik xarakterini ochib beradi. Undagi tayanch tushuncha (ishq) tuyg'u hisobotini yig'ishga yo'l ochadi. "Daraxt", "Giyoh", "Shamol", "Sahro" va "Daryo" tabiatdan olingan muqoyasalar aslida ma'naviy-axloqiy sifatni tavsiflash vazifasini o'taydi. Shuningdek, tasvir quvvat-hofizasini oshirishga sharoit tug'diradi. Sabab va oqibat rishtasini yoritish ifodaning dialogik shaklini vujudga keltiradi va unda ijtimoiy qatlamga xos xususiyatlar tahlili quyuqlashadi. Bu jarayonda adresat hamda adresant munosabatining manfaat-ehtiyojlarini jipslashtirishni taqozolaydi. Shoir bir paytning o'zida ham lirik qahramon, ham shaxs ruhiyatini yoritishga muvaffaq bo'ladi.

Lirikada nutqiy malaka va rivoya usuli yaxlitligi muntazam asosiy nuqtaga ko'chadi. Aniqrog'i, so'z va ifoda, tasvir va tasavvur muqobilligi badiiy kommunikatsiyani vujudga keltiradi. Unda dialog badiiy tafakkurning o'ziga xos qatlami sifatida tahlil jarayonini boshqaradi. Undagi ijtimoiy yuk o'rnini egallaydigan estetik qiymatda esa poetik g'oya aks etadi. Aynan g'oyaviy mazmun matn intizomida o'z maromiga yetadi. Adekvat shaklda qayta idroklangan mohiyat maqsadga yo'naltirilganlik darajasi bilan izohlanib unda konstruksiya hissiy idrokka ta'sir o'tkazgan holda tasavvurdagi keskin psixologik holat dunyoqarash ziddiyatlarini namoyish etadi. Shu ma'noda, qahramon va mavjud voqelik muloqoti muntazam bir-biriga ta'sir o'tkazadi. Bu jarayonda shaxsiyat to'la falsafiylashadi-ijtimoiylashadi.

Zero, "Badiiy matn so'zning faol harakat maydonidir. Harakatchan so'z asar badiiyligini ta'min etuvchi yetakchi omillardan biri. Badiiy matndagi so'zning harakat tebranishlarini o'rganish muayyan kontekstning ma'no potensialini, ya'ni ma'noning bor imkoniyat majmuini aniqlash imkonini beradi. So'zga harakat obyekti sifatida qarash uning badiiy kontekstdagi yashash tarzini kuzatish, o'zaro bog'lanish holatlarini tadqiq qilish" [5:216] ga yo'l

ochadi. Ma'no va so'z aloqasi poetik g'oya tabiatini oydinlashtiradi. Unda mushohada va his-tuyg'u nisbati asosiy omil hisoblanadi. Ifoda va tasvir bir-biriga o'tib turishi tasavvur idroki dialoglashishini hosil qiladi. Undagi tushunchaning ta'sir o'tkazish darajasi esa masala mohiyatini aniqlashtiradi:

Deydilarki, bahor boshlanar,
Jilg'alarning sho'x kulgusidan.
Boychechakning tabassumi-yu
Kurtaklarning tug'ilgusidan [6:28].

Farida Afro'z adabiy talqinida yangilanish va yasharish pallasi – bahor kirib kelishi jarayonini o'z maqsadiga bo'ysundiradi: "Deydilarki" ta'kidi bilan ibtidolanadigan mushohadada bahs-munozara mezoni ustuvor, to'rt banddan iborat she'r adog'ida shoira tavsiflarni inkor etadi (Bu so'zlarning barisi bekor!). Uning nazdida, bahor "ishqqa tashna, yaxshilikka o'ch" yurakdan boshlanadi. "Jilg'alarning sho'x kulgusi, boychechakning tabassumi-yu kurtaklar tug'ilgusi" bari bekor, muallif jozib muqoyasalar vositasida (yalpizlarning bo'yi, shabboda kuyi, jambil bo'yli kunlar, quchog'ida bir dunyo sirlar, ko'ngli g'uncha tunlar) inson irodasi hamda yorug' istiqbolga ishonch hissini tarannum etadi. She'r satrlarida ichki uyg'unlik, mantiqiy izchillik mavjud: Deydilarki, keladi bahor, Tog'lar oshib, adirlar oshib!. Matnda tasvir obyekti faqat axborot uzatish vositasi bo'lib qolmasdan, balki salmoqli mantiqiy-hayotiy-ramziy mohiyat tashiydi.

Kuzatishlardan anglashiladiki, she'riyatda dialog badiiy matn tahlilida tayanch markaz vazifasini bajaradi. Ifoda mustaqilligini ta'minlaydigan va tasvir ruhiyatini belgilaydigan nutq shakli axborotni uzatish – qabul qilish jarayonini qamrab oladi. Muallif – matn – kitobxon munosabati lirikada badiiy kommunikatsiya vujudga kelishini ta'minlaydi. Mavjud vaziyatda aloqa jarayoni bevosita va bilvosita ravishda amalga oshadi. Badiiy nutq tiplari aslida ijtimoiy-estetik mohiyatni baholashga ixtisoslashtirilgan bo'ladi. Shu ma'noda, tuyg'u va fikr oqimini bir-biriga muvofiqlashtirishda monolog va dialog muhim ahamiyat kasb etadi. Ruhiy holat manzarasini uyg'un va jozibali, ixcham va lo'nda, teran va tarang ifodalash mayli rivoya texnikasi vazifadoshligini ta'minlaydi. Unda til hodisasi, badiiyat mezoni hamda ijtimoiy salmoq yaxlitlik kasb etadi. Aynan hissiy idrok va aqliy salohiyatni birlashtirish murakkab jarayon sifatida estetik munosabat uslubiy yurishlarini boshqarishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Азим Суюн. Ўзбекюрт. –Т.: Адабиёт ва санъат, 2015.
2. Асқарова Г. Эркалик имтиёзи. -Т.: Адабиёт ва санъат, 2012.
3. Йўлдошев Қ. Очқич сўз. -Т.: "Тафаккур", 2019.
4. Каримов Б. Руҳият алифбоси. -Т.: Адабиёт ва санъат, 2016.
5. Сувон Мели. Сўзу сўз. -Т.: "Шарқ", 2017.
6. Фарида Афрўз. Ўзимники. -Т.: Адабиёт учқунлари, 2018.
7. ХХ аср ўзбек шеърияти антологияси. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.
8. Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. -Т.: Навоий университети, 2018.

REZYUME. Maqolada she'riyatda dialog va monolog tabiati, badiiy nutq shakllarining she'r poetik strukturasiga ta'siri masalasi nazariy umumlashtiriladi. Muallif – matn – kitobxon munosabati lirikada badiiy kommunikatsiyani vujudga keltirishi muayyan ijodkorlar misolida tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье теоретически обобщаются природа диалога и монолога в поэзии, влияние художественных речевых форм на поэтическую структуру поэзии. На примере отдельных исполнителей анализируются отношения автор-текст-читатель, создающие художественную коммуникацию в лирике.

SUMMARY. The nature of dialogue and monologue in poetry, the influence of literary speech forms on the structure of poetry is depicted in the article. The author-text-reader relationship that creates literary communication in lyrics is analyzed on the example of certain poems.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫНДА ЫРЫМ ҲӘМ ИСЕНИМЛЕР

К.С.Палымбетов – *филология илимлериниң докторы (DSc), доцент*
Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: достон, композиция, сюжет, миф, маросим, эътиқод, сафар ойи, ирим, қарғиш.
Ключевые слова: эпос, композиция, сюжет, миф, традиция, вера, месяц «сафар», примета, проклятие.
Key words: epic, composition, plot, myth, tradition, faith, «safar» month, superstition, damnation.

Дәстанлардың композициясында әййемги дәўирлерге тән мифологиялық көзқараслар, ҳәр қыйлы исенимлер, түрли дәстүрлер менен үрп-әдетлер, ырымлар сәўлеленип, олар сюжетти жүзеге келтириўде эпик характер ийелейди. Солардың бири сапар айында жолға шықпаў, сапарға шыққанда нан алып жүриў, алғыс алыў ҳәм қарғыс сөзлер менен байланыслы ырым ҳәм исенимлер есапланады. Биз бул мақаламызда усы мәселелер жөнинде пикирлермизди билдирмекшимиз.

Халық арасында мусылманлардың ҳижрий жыл есабы бойынша жылдың екинши айында келетуғын сапар айында үйлениўге, неке қыйыўға, той бериўге, узақ жолға сапар етиўге болмайды деген түсиник ырым сыпатында қәлиплескен. Егер усы ырымға әмел етилмесе басланған ис, узақ жолға исленген сапар нәтийжесиз болады деп түсинген. Халық арасында қолланылып киятырған усындай исенимдеги ырымлар дәстанлардың сюжетинде ўақыяны раўажландырыў, шийеленистириў, ўақыя бағытын өзгертиў ҳәм т.б. ҳалатларда әҳмийетли орын тутады. Мысалы, «Шийрин-Шекер» дәстанында ер жеткен балалар атасынан аң аўлап, шикарға шығыў ушын ат сорап келеди. Сонда балаларының елден шығынып, жат журтларға кетиўинен қәўипсинген Ўәлийхан патша балаларын иркиў ушын сапар айын бәне етеди. Балаларды бағытанан қайтарып жолынан иркеди. Мысаллар келтирейик: «Сол ўақытта патша ойланып турса, сол ай сапар айы деген ай екен. Сапар айда сапарға шықса жаман болатуғын еди, балаларына қарап бир-бир жуўап айтты:

Атаңызды қылма, балам, сен сарсаң,
Жолға шықпас кәрўан тартқан Бәзирген,
Бул айлардың атын сапар дейдилер,
Шықпа балам, нәсиятым, Шекержан» [1:22].

Дәстанда ер жеткен балалардың усы ат сораў мотивинде ерте дәўирлерден қолланылып киятырған ырымның сюжетке шеберлик пенен киргизилгенин көремиз. Бул ырым ислам дининен бурын пайда болып, адамлар әсирлер бойы сапар айын бақытсызлық айы деп қабыллап келген. Ҳәзирги күни де айырым адамлардың сапар айын ырым етип, оған әмел етиўи ушырасады. Сонлықтан да жыраўлар дәстанды жырлаў пайтында халық түсинигинде ҳәм психологиясында ертеден орналасып қалған сапар айына байланыслы, турмыста бар, қолланылып киятырған ҳақыйқатлықты, яғный ырымды шеберлик пенен пайдаланған. Мысалы, «Шәрьяр дәстанының Жумабай жыраў вариантында халық исениминдеги мынадай ырым айтылады: «Сонда биреўи ойланып, бир сумлықты табады. Сапар айының үркериниң бешиндеги бәлеси я суўға, я қумға түседи дейтуғын еди. Сол усы быйыл усы қумға түскен қусайды» [2:241], - деп сапар айынан қорқыў сезимлери сәўлеленеди. Сондай-ақ, жыраўлар унамсыз қаҳарманның яки персонаждың портретин сүўретлеўде «Сапар

айының он бесинде, Туўры келген бәледей», «Сапар айдың ишинде, Туўры келген бәледей» («Мәспатша»), «Сапар айының келген, Бир түрли тап бәлесиндей» («Қоблан») сыяқлы қатарларды жийи қолланады. Бул теңеўди жыраўлар сапар айын жағдайсыз, нәтийжесиз деп түсинген халық исениминдеги ырымға байланыслы қолланып отыр. Халық сапар айын жағдайсыз деп есаплағаны сыяқлы «атар таңға жүрсең де, батар күнге жүрме» деп, күн батып баратырғанда жолға шықпаўды ырым етеди. Халық әзелден-ақ қараңғылыққа емес, жақтылыққа, атар таңға, жақты нурға талпынып жасаған, қуяштан үмит еткен. Сонлықтан да, усы ырымға көпшилик халық елеге шекем исенеди. Дәстанларда бул ырым бас қаҳарманлардың образына байланыслы қолланылып, олардың усы ырымға әмел етип, жол сапарын атар таңда даўам еткенлигин көремиз. Мысалы, «Қоблан» дәстанында: «Қоблан да «атар таңға жүрсең де, батар күнге жүрме», - деген, менменлик бизге келмесин, деп жатқан жерине қайтып бир ақшам мийман болды» [3:201]. Усы ырым халықтың санасынан беккем орын алғанлықтан күнделикли турмысымызда «Күн батқаннан соң узақ жолға жүрмеў шәрт. Атар таңға жүрсең де, батар күнге жүрме» [4:32], - деп ырым етеди. Сондай-ақ, сапарға кетип баратырған адамға нан бериў, нан алып жүриў ырымы бар. Нанды халық муқаддес деп билген, адамның жанында нанның болыўы, оны қәўип-қәтерден, ҳәр қандай бәле-мәтерден сақлайды деп түсинген. Сонлықтан болса керек, Бөбектиң көпшигиниң астына нан қойған. Бул баланың ырысқысы пүтин, нан сыяқлы уллы болсын деген нийетте ырым етилген. Сол себепли де бесикке гүлше нан қойған. Нанды инсанның бәрқулла жолдасы, ырысқы-несийбеси деп билиў қарақалпақ дәстанларының сюжетинде де ушырасады. Мысалы, Алыстағы Азыўлының қаласындғы Көбиклиге атланған Қобланның атының жабыўына Қуртқа нан тигип береди. Нанның зияны тиймейди, жолдас ҳәм азық болады деп ырым етеди. Қобланның жанындағы қырық жигит нанды жеп ҳәлленип, мәнзилге аман-есен жетип барады. Жыраўлар усы эпизод арқалы Қуртқа образындағы ақыллылықты көрсетип берсе, екиншиден, тыңлаўшы халықта исенимди пайда етиў мақсетинде алыс жолға сапар шеккен батырлардың Қуртқа тигип берген нанды жеп мәнзилге жетип барыўын исенимли сүўретлейди. Демек, жақсы нийетте, ырым етип, аттың жабыўына тигилген нанның хызмети турмыс ҳақыйқатлығы менен байланыстырылады.

Дәстанлардың сюжетинде сапарға шығып баратырған қаҳарманға пәтия бериў, жолының қәўип-қәтерсиз болыўын, исиниң жүрисиўин тилеў, ямаса қаҳарманның дуўа, алғыс алып болғаннан соң жолға атланыўы сыяқлы исеним ырымлар дерлик, барлық эпик мийрасларда ушырасады. Бул турмысқа сиңген айтым қудай яки ғайры-тәбийий күшлер арқалы жақсылықты тилеў, оннан мәдет күтиўди аңлатады. Пәтия бериў, алыў ҳаққында дәстанлардан көплеп мысаллар келтириўимиз мүмкин. Мысалы, «Шәрьяр» дәстанында анасы сапар тартып баратырған баласы Шәрьярға: «Жортқанда жолың болсын, жолдасың Қызыр болсын, қырық шилтен ғайып еренлер жылаўыңда жүрсин, душпанның қолында барды шул қанжар, мөҳмин болған бир куда деп зар жылар, әўел, куда, қалды пирге тапсырдым, көрискенше күнлер яқшы, жолың болсын, бар кетебер аллияр» [5:60]. Сондай-ақ, «Мәспатша» дәстанында Айпарша ата-анадан пәтия, алғыс алыўды уллы ис деп биледи. Мысалы:

Атам менен анамның,
Рухсатын алайық.
Қолдан келе билгенше,
Пәтиясын алайық,
Алғыс алған ҳарымас,
Бийсабыр бенде мандымас [6:74].

Жыраўлар пәтияны қаҳарманлар тилинде бериў арқалы дуўа, алғыс алыўды ырым етиў истиң оңына баслап, талаптың жүриўи сыпатында көрсетип өтеди.

Соның менен бирге, дәстанларда қаҳарманлардың пәтия, дуўа, алғыс алыўы көбинесе дин менен байланыстырылады ҳәм алғыс, дуўаның күши менен қаҳарман мақсетине ериседи. Мысалы, «Қоблан» дәстанында Ақшаханның тойындағы ат шабыста Торы аттың озып келиўи (Қобланның аты) жолдағы 90 үйли Сары хожа кәмбил пирлердиң берген пәтиясы, олардан алған алғыстың, дуўаның нәтийжеси етип көрсетиледи. Енди усы алғыс пәтияға қарама-қарсы қарғыс айтыў, терис пәтия берип қарғаў да жийи ушырасады. Халық турмысынан терең орын алған алғыс та, қарғыс та сөз сыйқыры менен байланыслы. Профессор С.Мирзаева сыйқыр-дуўалар бойынша изертлеўинде: «…айтым-дуўалардың келип шығыўы әйемги ата-бабаларымыздың тәбият күшлери алдындағы әззилигинен басқа ҳеш нәрсе емес. Себеби, инсан өзиниң тарийхый раўажланыўының қайсы басқышында, өз өмириниң қайсы ноқатында болмасын, ҳәмме ўақыт тыныш, саў-саламат өмир бола бермейди. Бир қәлипте ағып өтип атырған турмыс, айырым ўақытлары тәбият себепли, айырым ўақытлары болса инсанлардың өзлери, айырым ўақытлары басқа себеплер менен бузылып турады. Әне усындай пайытларда болса әззи болып қалған ата-бабаларымыз ҳәр қыйлы нәрселерге, атап айтқанда, инсанды барлық жанзатлардан ажыратып турыўшы өзиниң сөйлеў қәбилетине, анығырағы, сөздиң сыйқыр күшине мураҳат еткен [7:8].

Демек, халық сыйқыр-дуўалары, фольклортаныўшы Б.Саримсоқов туўры көрсеткениндей, сөздиң сыйқыр (магик) күдиретине сүйениўши жанрлары есапланады [8:89]. Көринип турыпты әйемги дәўирлерден адамлар сөздиң магиялық сыйқыр күшине исенген, оны мәдет, күш-куўат болады деген нийетте дуўа еткен. Сонлықтан да, дәстанларда «алтын алма, дуўа ал» деген нақыл сөзлер де жийи қолланылады.

Сондай-ақ, турмыста алғыс (пәтия) айтыў менен бирге, оған қарама-қарсы түрде қарғыс айтыў жағдайлары да терең сиңискен. Бул сөздиң магиялық (сыйқыр) күшине тийкарланған исеним сыпатында адамлар санасынан орын алған. Адамлар қарғыстың кесапатынан адамның иси жүриспей, бири еки болмай, бахытығбалы келиспей, қәсте болыўы яки өмири қырқылыўы мүмкинлигин тәжирийбеде көрген. Соның ушын халық қарғысқа қорқыў ҳәм ғәзеп пенен қарайды. Қарғыстың туўры келетуғынлығы турмыста дәлилленген ҳақыйқатлық. Сонлықтан «Едиге» дәстанында Қара тийин Әлип дәўдиң Едигени ғарғаўы, ғарғысы туўры келип, баласы Нуратдинниң оң көзин шығарыўы сүўретленеди. Дәстанда ғарғыстың баянланыўы турмыс ҳақыйқатлығы. Сонлықтан, жыраўлар дәстан сюжетине усы қарғысты киргизиў арқалы Едиге менен Нуратдинниң арасындағы (әке менен баланың) конфликтти жүзеге шығарады. Нәтийжеде Нуратдинниң эпик өмирбаянына байланыслы екинши бир сюжет даўам еттириледи. Ҳақыйқат турмыслық тәжирийбедеги ғарғыстың туўры келиўи «Алпамыс» дәстанында да сүўретленеди. Мысалы, қалмақтың дәрбент таўындағы тоқсан үйли мергенниң ишинде Шекаманның анасы ўәлий болып, ғазлардың бири Алпамысқа тийислилигин биледи ҳәм баласына оларды атпаўды талап етеди. Сонда кемпир өз баласын қарғайды ҳәм қарғысы туўры келеди.

Сол ўақлары енеси,
Шекамандай баласын.
Жер тоқпақлап қарғады:
- «Қыршын жаны қыйылғыр!
Шыбығынан шырпылғыр!
Жүўернемек болғыр, жер тартқыр!
Өлим бергир иш бурыў,
Иш аўырыўдан өлгейсең,
Тилимди неге алмайсаң?
Қанлар толғай көзиңе,
Ғазға гириптар қылмағай,
Атқан оғың, жан балам!
Қайтып тийгей өзиңе», - деп,
Қарғай берди енеси.
…Шекаманның атқан оғы,

Сарқып өзине жетти.
Қош жүректен оқ тийип,
Өкпесинен тесип өтти,
Ўәлийдиң келип айтқаны,
Шекаманның әжели жетти [9:144-145].

Дәстанда кемпирдиң қарғысы себепли ғазлар мергенлердиң оғынан аман өтеди хәм Алпамыстың жазған хатын қарындасы Қансулыўға жеткереди. «Мәспатша» дәстанында да ата-ананы хүрмет етиў, олардың қарғысынан қорқыў кереклиги уқтырылады. Мысалы, Айпаршаның тилинен мынадай сөзлер айтылады:

Ата тилин алмағанның,
Айтқан сөзи болмайды…
Қылған иси оңбайды,
Сөзи сынса атаның,
Тилеги қабыл болмайды,
Ата қарғысын алғанның
Халық ишинде шықпас аты,
Басына қыйын ис түсип,
Таўсылмайды азасы [6:73-74]

Парапсихологлардың мағлыўматларына қарағанда, қарғыс сөзлер күшли эмоция хәм хәр қыйлы ым-ишара менен айтылады. Сөзде энергия болғанлығы себепли өзиниң терис энергиясы екинши адамның биомайданынан орын алады, тәбийий қуўат қорғаныўын күшсизлендирип, күш денесин тесип өтеди [10:61]. Усы әмелий хәм илимий жақтан дәлилленген хақыйқатлық, яғный қарғыстың жаман ырым екенлиги «Алпамыс» дәстанында да өз дәлилин табады.

Жуўмақлап айтқанда, дәстанлардың композициясында сәўлеленген хәр қыйлы халықлық исенимлер менен көзқарасардың, инаным хәм ырымлардың ўақыя баянында тутқан орнын хәм хызметин үйрениў арқалы, халық тарийхын, этнографиясын хәм ең тийкарғысы дәстанлардың мазмун-мәнисин терең ашыўға ерисемиз.

Әдебиятлар

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. Том. XVII. «Шийрин-Шекер», «Жаскелен», «Ер Қосай», «Ҳажы-Гирей». – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987. 2.Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 1-том. «Шәрьяр» дәстаны. – Ташкент: «Маънавият», 2009.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. Том. VIII. «Қоблан». – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.
4. Әбдиев А. Қарақалпақ ырымлары. – Нөкис: 2014.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. Т. XIII. «Шәрьяр». – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. Том. X. «Мәспатша». – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.
7.Мирзаева С. Ўзбек халқ афсун-дуоларининг жанр хусусиятлари ва бадияти. – Тошкент: «Истиқлол», 2006.
8. Саримсоқов Б.И. Ўзбек маросим фольклорининг жанрлар состави: генезиси ва поэтикаси. Филол. фан. докт. диссертацияси. – Тошкент: 1987.
9. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. Т. VII. «Алпамыс». – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.
10. Алисултанова Н. Чингиз Айтматов асарларида фольклоризмлар типологияси. Филол. фанл. бўйича философ. доктори диссертацияси. – Тошкент: 2021.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қорақалпоқ халқ достонлари композициясида қадим даврларга хос мифологик қарашлар, ҳар хил эътиқодлар ва иримларнинг сюжетни ривожлантириш, чигаллаштириш, воқеа йўналишини ўзгартириш ва бошқа ҳолатларни юзага келтиришда эпик характер эгаллаши ҳақида сўз юритилади. Улардан сафар ойида йўлга чиқмаслик, сафарга чиқишда нон олиб юриш, олқиш олиш ва қарғиш сўзлар билан боғлиқ воқеалар мисоллар билан илмий талқин қилинади.

РЕЗЮМЕ В данной статье рассматриваются мифологические взгляды, различные верования и приметы в композиции каракалпакских народных эпосов, говорится об их эпическом характере в развитии и обогащении сюжета, изменении хода событий и других явлений. Некоторые из подобных верований это месяц «сафар», в течение которого нельзя отправляться в путь: в случае похода нужно взять с собой хлеба; слова благословления или проклятия. В статье посредством примеров с научной точки зрения проанализированы события и явления, связанные с этими верованиями.

SUMMARY. This article discusses mythological views, various beliefs and superstitions in the composition of the Karakalpak folk epics, talks about their epic character in the development and enrichment of the plot, the change in the course of events and other phenomena. Some of these beliefs are the month of "safar", during which one cannot travel; in case of a hike one needs to take bread with himself; words of blessing or damnation. The article analyzes the events and phenomena associated with these beliefs from a scientific point of view by means of examples.

SHE'RIY TARJIMADA RADIFNI AKS ETTIRISH MUAMMOLARI

F.D.Sapayeva – *filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: she'r, radif, tarjimon, tarjima, she'riy takror, bayt va band, ma'no, shakl va mazmun, so'z, radifli she'r, radifsiz tarjima qilish, matn, shoir, Maxtumquli, turkman tili, o'zbek tili.

Ключевые слова: стихотворение, радиф, переводчик, перевод, поэтическое повторение, строфа и пункт, смысл, форма и содержание, слово, стихотворение с радифом, перевод без радифа, текст, поэт, Махтумкули, туркменский язык, узбекский язык.

Key words: poem, radif, translator, translation, poetic repetition, verse and clause, meaning, form and content, word, radiff poem, translation without radif, text, poet, Makhtumkuli, the Turkmen language, the Uzbek language.

Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichida adabiyotning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni, ayniqsa, adabiy aloqalar va badiiy tarjimaning yosh avlod ma'naviy-axloqiy, intellektual tarbiyasidagi roliga alohida e'tibor berilmoqda. Natijada, milliy madaniyatimizning ajralmas qismi hisoblangan badiiy adabiyotning millat ongi va tafakkurini yangilashda tarjima muhim ahamiyat kasb etuvchi manba ekani haqidagi tushunchalar barqarorlashdi. Binobarin, "hozirgi paytda hammamizning oldimizda juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan masala, ya'ni kitobxonlikni keng yoyish va yoshlarimizning kitobga bo'lgan muhabbatini, ularning ma'naviy immunitetini yanada oshirishga qaratilgan ishlarimizni yangi bosqichga olib chiqish vazifasi turganligi" [1:47] ham badiiy adabiyotning, xususan tarjima asarining g'oyat muhim ijtimoiy vazifa bajaruvchi qadriyatlar tizimi ekanini ko'rsatadi. Shunga ko'ra, o'zbek tarjimashunosligida qardosh tillardan tarjima qonuniyati va tamoyillarini maxsus ishlab chiqish, turkman shoiri Maxtumquli she'rlarining bir necha tarjimonlar ijodi misolidagi qiyosiy tadqiqini, xususan, she'riy tarjimada janriy muammolarni tadqiq etish bugungi o'zbek tarjimashunosligining istiqbolli yo'nalishlaridan biridir.

Ma'lumki, she'riy takrorning bir ko'rinishi bo'lgan radif zimmasiga katta-kichik ko'plab vazifalar yuklangan: u bayt va bandlarni o'zaro bog'lab, she'riy yaxlitlikni vujudga keltiradi; ma'noni kuchaytirishga xizmat qiladi; ohangni ro'yobga chiqarishda faol ishtirok etadi. "Radif ko'p hollarda shoirning asosiy muddaosini bildirib, takrorlanib kelishi natijasida (naqoratday) fikrni ta'kidlab, kuchaytirib beradi... Shoirlar radif tanlashdan oldin bu so'zning o'z maqsadlariga qanchalik muvofiq kelishiga e'tibor berganlar. Radif-so'zning chiroyli jaranglashi, vaznga tushadigan bo'lishi ham hisobga olingan" [2:211]. Shuning uchun she'rning ta'sirchanligi va jarangdorligini oshirishda, ma'noni kuchaytirishda radifning roli beqiyos. "Ko'pincha baytdagi fikrning asosiy yuki shu poetik element zimmasiga tushadi, shoirlar fikrda nimaga ko'proq urg'u bermoqchi bo'lsalar, o'sha so'zni radifga oladilar" [2:211]. Lekin uni tarjimada aks ettirishning hamisha ham iloji bo'lavermaydi. Natijada ko'pincha uning mazmuni misralar qatiga singdirib yuboriladi. Saqlab qolinganda esa hamisha ham muvaffaqiyatli chiqavermaydi: yo o'quvchiga tushunarsiz, yo asliyatga nomunosib so'zlar qo'llanadi. Bu esa she'r mazmunini xiralashtiradi, jarangdorligini tushirib,

ta'sirchanligini yo'qqa chiqarishi mumkin. "Radifni berish tarjimon uchun jiddiy qiyinchilik, qolaversa, ba'zan hal qilib bo'lmaydigan chigalliklar tug'diradi. Shu sababli ayrim tarjimonlar uni aks ettirmaydilar. Holbuki, radif she'rda faqat shakliy bezak emas, balki u katta ma'no tashiydi, asarning ta'sir kuchini, she'rning jarangdorligini oshirishga xizmat qiladi" [3:193].

N.Komilov, S.Olimov, E.Ochilov kabi tarjimashunoslarning she'riy asarlar tarjimasida radifni aks ettirish bilan bog'liq tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, tarjima amaliyotida radif tarjimasining quyidagi usullari mavjud: [4:144-220].

1. Radifni tarjima qilmay, aynan ko'chirish. Buning uchun radif bo'lib kelgan so'z tarjima tilida ham mavjud bo'lishi va asliyat tilidagi ma'noni ifodalashi lozim bo'ladi – faqat shundagina uni "tarjimasiz" tarjima qilish mumkin. Ayni jihatdan, bu usulning qo'llanish doirasi birmuncha cheklangan [5:141]. Yaqin tillardan va leksik umumiyligi ko'p bo'lgan [6:144] tillardan tarjimada bu usul qo'l keladi.

2. Radif bo'lib kelgan so'z yoki so'z birikmasini tarjima orqali berish. Bu usul barcha tillar, xususan, uzoq tillardan tarjimada ko'p qo'llanadi.

3. Asar ichida kelgan boshqa bir so'zni radifga chiqarish yo'li bilan tarjima qilish. Chunki radif sifatida qo'llangan so'z yoki so'z birikmasi barcha baytu bandlarga ham birday muvofiq tushmasligi mumkin. Bu holda she'rning umumiy ruhiga muvofiq keladigan va uning yaxlitligini ta'minlashga xizmat qiladigan boshqa so'z (yoki so'zlar) radifga chiqariladi.

4. Radifli she'rni radifsiz tarjima qilish. Chunki boshqa tilda radifni aks ettirishning hamisha ham imkoni topilmaydi. Bunday holda tarjimonlar radif ifodalagan ma'noni asar ichiga singdirib yuboradilar.

5. Radifsiz she'rni radifli qilib tarjima qilish. She'riy tarjima amaliyotida oz bo'lsa-da, ayni usul ham uchrab turadi. O'z-o'zidan, bu tarjimaning muvaffaqiyatiga xizmat qiladi.

6. Radif bo'lib kelgan so'zlarning bir qismini aynan qoldirib, bir qismini tarjima qilib olish. Bunda radifni tashkil etgan so'zlarning bir qismi tarjima o'quvchisiga ham tushunarli bo'lganligi uchun aynan ko'chirilib, tushunarsiz qismi tarjima qilinadi.

7. Tarjima o'quvchisiga tushunarli-tushunarsiz ekanligidan qat'i nazar radifni aynan qoldirish.

Maxtumquli she'rlari tarjimasida radif tarjimasi bilan bog'liq ushbu usullarning barchasini uchratish mumkin. Yaqin tillardan tarjimada radif ko'pincha muammo tug'dirmaydi, chunki radif bo'lib kelgan so'z yoki ibora tarjima tilida ham mavjud bo'ladi. Shunga qaramay, ba'zan muayyan tilning o'zigagina xos so'zlar radifga olinadiki, ularni tarjima tiliga aynan o'tkazish matnning tushunarsiz bo'lishiga olib keladi. O'z-o'zidan, o'zbek va turkman tillari yagona oilaga mansubligi va o'zaro yaqinligidan radiflar asosan aynan ko'chgan, lekin tarjimonlar bu imkoniyatni ba'zida suiiste'mol qilib, sof turkmancha, o'zbek o'quvchisiga notanish so'zlarni ham tarjimasiz qoldiradilar. Shoir she'rda o'zi urg'u bergan so'zni radifga chiqarishini hisobga olsak, radifki tushunarsiz bo'lgach, she'rning mohiyati va asosiy g'oyasi ham o'quvchiga yetarli darajada ochilmay qoladi. Masalan, Maxtumquli ijodida "do'ndi" (aylandi), "belli" (belgili, ma'lum) so'zlari radif bo'lib kelgan bir qator she'rlar borki, ular tarjimasida bu turkmancha so'zlarning radif holida aynan qoldirilishi o'zini oqlamagan. Jumladan, J.Sharipov "do'ndi" radifli ikkita she'r tarjimasida mazkur so'zni aynan qoldirgan. Tarjimonning bu ishi G'.Salomov tomonidan ham tanqid qilingan edi:

"Do'ndi" she'rining nomidanoq izoh boshlangan: bu *aylandi, o'tdi, bo'ldi* degani ekan [7:133]. Demak, uni – *o'zbekchalashtirish* kerak, vassalom. Ehtimol, bu she'rga "*aylandi", "o'tdi", "bo'ldi*" so'zlari mos kelmas. Bunday taqdirda izlanishni yana davom ettirish, muqobil va muvofiq so'z topmaguncha qo'ymaslik kerak. Butun boshliq o'zbek tilidan turkmancha bitta "do'nmoq" so'zining ma'nosini qoplaydigan kalima topilib qolar...

Asliyatda: Тылла тагтда *гапылар*,
Дөвүр айланып япылар,
Ишан, молла, пир, сопулар,
Илата азара дөнди [10:1, 240].

Tarjimada: Tilla taxtida *qopilar*,
Davr aylanib yopilar,
Eshon, mulla, pir, so'filar
Elatga ozora do'ndi [9:133].

Qopilar so'zi "*eshik*" ekanligi aytilib, to'rtinchi misraga bus-butun – "*Elga ozor berguvchiga aylandi*" deb izoh beriladi" [7:73-74].

E.Ochilov mazkur she'r tarjimasida "do'ndi" so'zini "bo'ldi" deb oladi va sof o'zbekcha tarjima yaratadi:

Tilla taxt sari eshiklar,
Zamonlar o'tib bekilar,
Eshon, mullayu so'filar
Elat uchun ozor bo'ldi [12:464].

"*Nodon falakdan*" she'rining oltinchi bandida "*dəndi" – "do'ndi*" so'zi radif bo'lib kelgan:

Asliyatda: Бизиң гөрен достлар авара дөнди,
Баш апаран әрлер бичәрә дөнди,
Йөргүр арап атлар, гөр, хара дөнди,
Гымматы айрылып, яман пелекден! [10: 2,97]

J.Sharipov uni "bo'ldi" deb oladi. Dastlabki ikki misrada o'zini oqlagan bu radif uchinchi misrada muvofiq kelmay qolgan:

Ko'zim ko'rgan do'stlar ovora bo'ldi,
Bosh ko'targan erlar bechora bo'ldi,
Chopqir arab otlar, ko'r, xora bo'ldi,
Qimmatdan ayrilib, yomon falakdan [9:342].

Uchinchi misrada "xora bo'ldi" emas, "xor bo'ldi", "xorga aylandi" bo'lishi kerak. Buning uchun esa avvalgi ikki misradagi qofiyani almashtirish kerak. Bundan tashqari, "qimmatdan ayrilib" iborasi muvaffaqiyatli chiqmagan – uni "bahosi tushib", "qadri qolmay" tarzida o'zbekchalashtirish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

M.Kenjabek tanlagan radif bundan-da muvaffaqiyatsiz chiqqan:

Bizning ko'rgan do'stlar ovvora qaytdi,
Bosh ko'targan erlar bechora qaytdi,
Yo'rg'a arab otlar, boq, xora qaytdi,
Qimmati ayrilib yomon falakdan [11:122].

"Tarjimada, ko'pincha, bitta so'zni topib o'rniga qo'yish bilan fikr oydinlashib ketadi. O'sha so'z topilmaguncha qidirish davom etaveradi. Ba'zan hatto tarjimonlarning bir necha avlodi almashib ketadi hamki, "kerakli" so'z topilmaydi. So'z *o'zining* kashfiyotchisini "kutaveradi" [7:177]. "Do'nmoq" so'zi haqida ham shunday deyish mumkin – aylanmoq, o'zgarmoq, o'xshamoq, qaytmoq ma'nosidagi bu qadim turkiy so'z hozirda o'zbek tilining arxaik qatlamini tashkil etadi. Holbuki, ba'zi turkiy tillar, jumladan, turkman tilida esa u hozir ham faol. Shunday ekan, J.Sharipov, A.Jumaev, M.Azim kabi tarjimonlar tomonidan "Do'nar" she'ri tarjimasida radif bo'lib kelgan mazkur so'zning tarjimaga aynan ko'chirilishi o'zini oqlamagan.

Ma'lum bo'ladiki, radifni to'g'ri aks ettirish she'riy tarjima muvaffaqiyatini ta'minlaydigan asosiy omillardan biri hisoblanadi. Tarjimada topib qo'llanilgan radif she'rning husnini ochib, jarangdorligini ta'minlasa, o'rniga tushmagan, noto'g'ri tanlangan radif she'rni badiiy jozibadan mahrum qilibgina qolmay, uning mazmunini ham xiralashtiradi, ba'zida hatto shoir ko'zda tutgan ma'noning xato yoki teskari talqin qilinishiga ham sabab bo'ladi. Bu esa radif tarjimasiga mas'uliyat bilan yondashish kerakligini taqozo qiladi. Bugina emas. "Radif Sharq she'riyatining uslubiy unsurlaridan biridir. Tarjimada bu poetik priyomni qayta aks ettirish muammolarini tadqiq qilish muallif uslubini saqlab qolish masalasini o'rganishning ajralmas qismi hisoblanadi... Muallif uslubi aks etmagan tarjimani to'laqonli tarjima hisoblash mumkin bo'lmaganidek, radifi umuman qayta yaratilmagan tarjima asarida muallif uslubi saqlangan, deyish ham qiyin" [3: 135-152].

Adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. –Toshkent: «O'zbekiston», 2017, 47-b.
2. Саломов Ғ., Комилов Н. Дўстлик кўприклари (Поэзия ва таржима). – Т.: «Ғ.Ғулом», 1979,211-б.
3. Исомиддинов З. "Алдокчи сўзлар" билан баҳс // Таржима санъати. 5-китоб. 154-б.
4. Salomov G'. Tarjima nazariyasiga kirish. – T.: «O'qituvchi», 1978, 73–74-b.
5. Махтумқули. Танланган асарлар (Ж.Шарипов тарж.). – Т.: «Фан», 1958, 496-б.
6. Магтымгулы. Сайланан эсерлер. Ики томлук. 2-том. – Ашгабат. «Түркменистан», 1983.
7. Maxtumquli. Saylanma. (M.Kenjabek tarj.). –T.: «Fan», 2004, 256-b.
8. Maxtumquli. Bulbul nolasi (E.Ochilov tarjimasi). – T.: «Hilol-Nashr», 2014, 816-b.

REZYUME. Ushbu maqolada she'riy tarjimada janriy muammolarni tadqiq etish, xususan tarjimada radifni aks ettirish masalasiga asosiy e'tibor qaratildi. Maxtumquli she'riyati misolida mazkur muammo mazmuni misralar qatiga singdirib yuborilar ekan, she'riy tarjima amaliyotida oz bo'lsa-da, bu usul va uslublardan foydalanish, e'tirof etish tarjimonlar uchun maxsus debocha vazifasini o'tasa ajabmas.

РЕЗЮМЕ. В данной статье основное внимание уделено исследованию жанровых проблем поэтического перевода, в частности вопросу отражения Радиф в переводе. Неудивительно, что содержание этой проблемы на примере поэзии Махтумкули заложено в строках, хотя на практике поэтического перевода мало, использование и распознавание этих методов и приемов служит особой основой для переводчиков.

SUMMARY. This article focuses on the study of genre problems of poetic translation, in particular, on the reflection of radif in translation. It is not surprising that the content of this problem on the example of Makhtumkuli's poetry is embedded in the lines, although there is little poetic translation in practice, the use and recognition of these methods and techniques serves as a special foundation for translators.

Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ ПОВЕСТЛЕРИНДЕ КӨРКЕМЛЕЎ ҚУРАЛЛАРЫНАН ПАЙДАЛАНЫЎ ШЕБЕРЛИГИ

Қ.Ж.Сарсенбаев – *таяныш докторант*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабий тил, лексика, семантика, фразеологизм, ташбеҳлар, гипербола, синекдоха.

Ключевые слова: литературный язык, лексика, семантика, фразеология, аллюзия, гипербола, синекдоха.

Key words: literary language, lexicon, semantics, phraseology, allusion, hyperbole, synecdoche.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев «жасларымыздың еркин пикирлейтуғын, жоқары интеллектуал ҳәм мәнаўый потенциалға ие болып, дүня аренасында өз қатарларынан қайсы тараў болса да бос келмейтуғын инсанлар болып камалға ерисиўи, бахытлы болыўы ушын мәмлекетимиз ҳәм жәмиетимиздиң бар күш ҳәм имканиятларын толық әмелге асырамыз» [1:8] - деген пикир бизди руўхландырып миллий әдебиятымызды раўажланыўында өз үлесимизди қосыўымызға түртки болды.

Теңеў арқалы предмет ямаса қубылыс өз ара салыстырылып, олардың биреўин екиншисине теңлестириў арқалы анықланады, түсиндириледи. Теңеўлер көркем әдебиятта кең түрде қолланылады.

Предмет ямаса қубылыс ортасындағы уқсаслықты салыстыра отырып, жазыўшы көплеген теңеўлерди қолланған. Повестлерин изертлеў барысында –дай //-дей, -тай //-тей аффикси арқалы жасалған теңеўлер жазыўшының шеберлигин айқын көрсетип турады.

Жийиркенип, ***кирпидей*** жыйырылдым.(197-бет) Ол трибунаға көтерилген гезде ақ жаўлығын желкесине түсирип жиберди, бир жумақ ***пақтадай*** шашы шамал менен желкилдеп, қуяш нурына шағылысып, ***гүмистей*** жалт-жулт етип турады. (199-бет) Узатып салыўшылардың шоғы бузылған мәҳәлде, бир түптен көгерген қос ***шынардай*** бир-бирине ийинлесип узаққа көз жиберген қос ана менен хошластым. (200-бет) Баслары да ***дорбадай.*** Қайсы бирин айтайын, аўылдың адамларында дақыл көп. Тары, мәш, гүнжи қай жерде болса, сол жерде адам бойы. Пахта атызларыда ***енапаттай.*** Бирақ еле олар толық писпей атыр. Гөреклери ***түймедей*** болып, аўзын ашайын-ашайын деп тур. Базда гөреклерин қолыма услап көрип: "***ашыўланған адамның аўзындай*** тобарсып турасаң да, бирден күлип жибересең-аў" деймен.(4-бет) ***Аяқларыма батпан тас байлап қойғандай*** орнынан зорға қозғалады. (10-бет) Меңлимурат ағаның көрсеткен орынларына қойып, бурынғыдай жерде отырмастан ***сымға қонақлаған қарлығашлардай*** болып дизилисип, бизлер де скамейкаларға отырдық. (20-бет)

Келтирилген мысаллардағы теңеўлердиң бәршесиде **-дай // -дей, -тай // -тей** қосымталарының қосылыўы арқалы жасалрған. Биринши мысалдағы қаҳарманымыз басына тамған суўық тамшы денесине жағымсыз тийип, ***кирпидей*** болып жыйылғанын сүўретлейди. Бизге мәлим кирпи өзин қорғаў мақсетинде тикенлериниң арасына жыйрылып кирип алады. Кейинги мысалларда ***пахтадай, гүмистей, шынардай, дорбадай, енапаттай*** ҳәм ***түймедей*** теңеўлери қандайда бир буйымның сыртқы көрнисин, келбетин екинши бир нәрсеге салыстырып көрсеткениниң гүўасы боламыз. Трибунаға шыққан Бийбизада кемпирдиң шашлары ***пахтадай*** ақ екенлигин, шашларының қуяштың нуры менен ***гүмистей*** болып жалт-жулт етип турғанын көрсеткен. Баласын әскерликке жиберип атырған Бийбизада кемпир менен Гүлжанды ***қос шынарға*** теңеўи, жазыўшы ҳаялларды бийкарға ***шынарға*** теңемеген, өйткени еки қаҳарманымыздың да басынан аўыр тәўдирлер өтти. Еки ҳаялды қыйыншылықларға мәртлерше турып, беккем ***шынардай*** шыдам береди. Жүўерилердиң басындағы жемислериннің көлемин көрсетиў ушын ***дорбаға*** теңейди яғний үлкенлигин көрсетеди, пахта атызларының кеңлигин болса ***енапаттай*** келбетлик сөзи менен көрсетеди. Гөреклердиң көлемин болса ***түймеге*** теңеп көрсетеди.

Ашыўланған адамның аўзындай, аяқларыма батпан тас байлап қойғандай, сымға қонақлаған қарлығашлардай теңеўлери болса ис ҳәрекет арқалы екинши бир ис-ҳәрекет салтырып, теңлестирип сүўретленген. Бул мысаллар арқалы биздиң қыялымызға ис-ҳәрекет сүўретленеди. Мысалы, ашыўланған адамның аўзындай болып турған пахта гөреклери, аяқларына батпан тас байлап қойылған тутқындағы инсанлар киби жүрип муғаллимниң алдында турған Турдымурат, сымға қатарланып қонып турған ғарғалар сыяқлы ағаш стулда муғаллимниң алдында дизилип отырған балалар.

Сом полаттай жумыры – қара билеклерин, арыстай балтырларын жүн басқан. Әййемги египет скулптураларына ***мегзес*** бир жигит. (197-бет) Бармақлары полат ***сыяқлы,*** арқамды мочалка менен емес, муштай тас пенен ысып атырғандай, зорға шыдадым. (197-бет)

Келтирилген мысаллардағы теңеўлер мегзес, сыяқлы сөзлери арқалы жасалған. Биринши мысалда, Камалды әййемги египет скулптураларына **мегзеткен** болса, Екинши мысалда оның билегиндеги күшин, қолын **полаттай беккем** қылып көрсетеди.

Метафора грек тилиниң «metaphora» деген сөзинен алынған болып, «көшириў» деген мәнини аңлатады [4:63]. Метафора уқсаслы аўыспалы мәниде қолланылған сөз болып есапланады. Ол зат – ҳәдиселер

ортасындағы уқсаслықларға тийкарланған болады. Бирақ метафора тиккелий теңеў емес. Метафора менен теңеў бир-биринен анағурлым ажыралып турады.

Метафора мәниси, хызмети жағынан теңеўге уқсас болып келеди. Теңеўде предметтиң уқсаслық белгилери салыстырылып сүўретленсе, метафорада олардың уқсаслықлары кесип айтылады. Еки предмет яки қубылыстың қандай да бир уқсаслық тәреплерине тийкарланып оның биреўине тийисли белгили аўыспалы мәниде екинши предметке байланыстырып атаў метафора делинеди. Метафоралар улыўма халықлық характерге ие болыў дәрежесине ҳәм стиллик өзгешеликлерине қарай үшке бөлинеди:

1. Улыўма халық тилиндеги метафоралар. Буған улыўма халық тилинде қолланып жүрген, бирақ образлық характерге ийе болмаған метафоралар киреди.

Ақ көйлегиниң жағасын бөлип турған анаў нағыслы нәрсесин оң қолы менен дүзеп қойды.

- О, ***батыр,*** - деди ол маған. (8-бет)
- Кир ***сорықайнаған***, муғаллим киятыр! – деп сыбырлап, мени асықтырды. (11-бет)

Биринши мысалда, Турдымуратты Меңлимурат муғаллим ***батыр*** деп атайды. Меңлимурат муғаллим Турдымурат басқа балалар сыяқлы қашып кетпегенлиги ушын усылай атайды. Бул ўақытта Меңлимурат Турдымуратты танымайтуғын еди, сонлықтан оны ***батыр*** деп қайта атайды. Екинши мысалда Турдымуратты анасы ***сорықайнаған*** деп атайды. Анасының қыялында Турдымуратты енди муғаллим алып кетип, қайта көрсетпестей қылады, енды оның тәғдири аўыр болады деп ойлайды, соның ушым Турдымуратты ***сорықайнаған*** деп қайта атайды. Келтирилген еки мысалдағы сөзлерди де күнделикли турмыста қолланамыз.

2. Улыўма халық тилинде қолланатуғын, образлық характерге ийе метафоралар. Буған көркем сүўретлеў ретинде қолланылып жүрген метафоралар киреди.

Бизлер бир қара булт бүркеген ***жулдызлармыз,*** - деп қамсыққанларын таллай еситкенмен. (205-бет)

-***Орысқа*** оқып, бизлерди дозақый қылмақшымысаң?

Мен апам менен ағама усы ўақытқа шекем қарсыласып бир аўыз әңгиме айтып көргеним жоқ еди. “***Орысқа*** оқып”… - дегенине ашыўланайын дедим. (14-бет)

Камалдың тили менен айтқанда Өмирбай екеўи қара бултқа бүркенген ***жулдызлар*** бул метафора. Ҳақыйқатында да, өмириндеги қыйыншылықлар қара булт болса, оларға бүркенип атырған бул еки жас бала ***жулдыз***. Олар өмиринде не болатуғынын өзлери билмес еди. Шыдам, сабр менен аўыр сынақлардан кейин Өмирбайда, Камалда жарқ етип ***жулдыз*** киби көринеди. Турдымураттың анасы Меңлимуратты ***орыс*** деп атайды, өйткени Меңлимураттың узын шашлары бар еди. Булда көркемлеп сүўретлеўдеги жазыўшының шеберлиги десек асыра айтқан болмаймыз.

3. Улыўма халық тилинде танымалыққа йие емес, гейпара шайырлардың стилине байланыслы болған метафоралар [3:116].

Сатқынның бир тамшы қанынан дөреген мен бир шийки ***қумалақ.***(207-бет)

Әкесиниң қылмысынан азап шегип жүрген Камал өзин ***шийки қумалақ*** деп қайта атайды. Биз билемиз бундай атаў халық арасында әдетке айланбаған. Бул бир сөз бенен айтқанда қулаққа жағымсыз еситиледи. Жазыўшы бул сөз бенен өмирден түнликкен Камалдың қаншелли қыйыншылық көргенин кеңнен көрсетпекши болады.

Метонимия еки түрли түсиник арасындағы жақынлыққа, бир-бирине уқсамайтуғын аўыспалы мәниде қолланылады. Метонимия грекше «метономадзо» деген сөзден алынған болып, бизиңше «қайта атаў» деген манини аңлатады [4:64]. Метонимияда сыртқы көриниси ямаса ишки қәсиетлери менен бир-бирине байланыслы, бирақ бир-бирине уқсамаған затлар сүўретленеди.

Синекдоха метонимияның бир ўаормасы болып, синекдоха сөзи грек тилиниң «sinekdohe» сөзинен алынған. Бунда кишекене бир бөлекше арқалы пүтинлик, пүткил зат арқалы киши бир бөлекше түсиниледи [4:63].

Егер тыңлайтуғын ***қулақ*** болса, мағлайыма қос қоллап урып, жылап отырып айтатуғын сырларым бар. (207-бет)

Бул жерде қулақ адам мәнисинде қолланылға. Яғний Камалды еситетуғын адас болса, ол ҳәмме басынан кеширген қыйыншылықларын айтып бергиси келетуғынын уқтырады.

Гипербола гректиң ҳйперболе сөзинен алынған болып, бизиңше бөрттирип сүўретлеў деген мәнини аңлатады. Ол ямаса бул нәрсе, қәсийети, ўақыя ҳәм белгини оғада асырып, арттырып сүўретлеў қуралы. Гипербола дөретиўши сүўретлеп атырған объектти басқа обйектлерден ажыратып, бөрттирип көрсетиў, оны гәҳи матқаў, гәҳи масқаралаўға ериседи [5:76]. Жазыўшы Т.Қайыпбергеновта өз шығармаларында көркемликти арттырыў ушын гиперболадан шеберлик пенен пайдаланады.

Себеби, мен өзин көрмесем де, өз теңлеслерим алдында жүзимниң мәңги қызарыўына себепши болып, өмир искенжесине салып, жүрегиме питпес жара салып кеткен оны еслесем, төсегимнен жылан шыққандай секиремен, көпшилик орында ***шып-шып терге шомыламан***. (203-бет) Мынаў мәселеге түсинбедим, - деп ол алгебрасын әкелип столға қойды. Қағаз алып кирисип кеттим. Ҳәм қысыныспа, ҳәм ыссы ***шып-шып терге шомылдым***. (214-бет) Әсиресе, қаўын деген ийтқарын. Боз қарықтан егилген қаўынлардың ҳәр бирин адам түўе ***арба зордан*** көтерер. Егер де түбин балта менен шаппаса, бир түп қамысты мен қусаған ҳәлсиз ***балалар бир мезгил орып отырыўы*** керек. Жаңа жаптың бойында өскен қамыслар дүт тоғай, ***шақасына минип отырыўға да болады***. (4-бет) Еле де тегараң, қыймылдатынқырағанда ***даўсы адамлардың қулағын жыртып кете жазылар*** еди. (6-бет)

Биринши ҳәм екинши мысаллардағы шып-шып терге шомыламан қаҳарманымыз Камалдың әкеси жөнинде сөз болғанда, Зияданың қасына барғанда айтылады. Шып-шып терге шомылыў асыра сүўретлеўдиң бир түри, адам терге шомылмайды. Үшинши мысалда қаўынлардың ҳәр бирин адам түўе арба зордан көтерер деп асыра сүўретлейди. Қаўынды адам зорға көтереди десе түсиниўге болады, бирақ арба зордан көтереди дегени бөрттирип сүўретлеў екенине гүман жоқ. Кейинги мысалларда тәбият көрнисиндеги қамысты сүўретлейди. Бир түп қамысты бир адам бир мезгил орып отырыўы ақылға сай келмейди, оның шақасына минип отырыў болда жазыўшының шеберлигиниң көрниси десек болады. Сәрсенбайдың өлердеги даўсы адамлардың қулағын жыртып кете жазылар еди, - дейди жазыўшы шығармада, адамның даўысы қайтып бақырсада қулақ жыртатын болып шықпайды.

Жуўмақлап айтқанда, шебер жазыўшының повестлериндеги берилген ҳәрбир көркем бояў шығармалардың қунлылығын арттырыўда айрықша хызметти атқарады. Көркем шығарманың абзаллығы да мине усында, инсан қәлбине терең кирип барыўда өзиниң өткирлиги менен кең хызметти атқарады. Көркемлеў қуралларынан орынлы пайдаланылса ғана шығарма қуны жоқары болады.

Әдебиятлар

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Т.: «Ўзбекистон», 2016.
2. Алламбергенов К. Кең дүняға қушақ ашқан жазыўшы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2019.
3. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функционаллық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. –Нөкис: 1973.
4. Ulugov A. Adabiyotshunoslikka kirish. -Toshkent: 2005.

5. Хатамов Ҳ., Саримсаков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Т.: «Ўқитувчи», 1979.
6. Қайыпбергенов Т. Повестьлер. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Тўлепберген Қайипбергенов ҳикоялари тили ҳақида сўз юритилади, шеър композициясида қўлланган лексик бирликларнинг маъно ва тузилиши ўрганилади.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена информация о языке рассказов Тулепбергена Кайипбергенова, подробно исследуется значение и структура лексических единиц, использованных в композиции стихотворения.

SUMMARY. The article presents about the language of Tolepbergen Kayipbergenov's stories, the meaning and structure of the lexical units used in the composition of the poem is studied in detail.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ УНИВЕРСАЛЬНОГО МИФА В ЛИТЕРАТУРЕ

Р.Р.Тлеубергенова – *стажёр-преподаватель*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: афсона, бадийи матн, умуминсоний қадриятлар, сюжетлар, абадий жанрлар.
Ключевые слова: миф, художественный текст, универсальные ценности, сюжеты, литературные жанры.
Key words: myth, literary text, universal values, plots, literary genres.

Миф – это многозначный термин, который может использоваться в нескольких значениях:

– первое значение – обозначение определённого восприятия мира,

– второе значение – приём художественной литературы,

– третье значение – произведение.

Литература на всем пути своего развития обращалась к мифу как особому запасу готовых образных форм. Мифы и мифологические мотивы сыграли большую роль в создании литературных сюжетов, а многие мифологические темы, мифологические образы и мифологические персонажи очень часто используются и переосмысляются в литературе почти на всем протяжении ее истории.

По мнению некоторых исследователей, литература и миф всегда сосуществуют и дополняют друг друга. Но в определенные эпохи эта связь проявляется особенно ярко. Влияние мифологического мировосприятия сказывается уже в период расцвета греческой трагедии: трагедии Эсхила, Софокла, Еврипида.

Литература средних веков испытывает влияние языческой мифологии. Например, «Божественная комедия» Данте представляет собой сплав христианских и нехристианских мифов.

В эпоху Возрождения возрастает влияние нехристианской мифологии: примерами художественных произведений этого периода, построенных на мифологической основе, могут служить «Сказание об Орфее» А. Полициано, «Триумф Вакха и Ариадны» Л. Медичи.

Связь с фольклорно-мифологическими истоками ощущается в творчестве Шекспира и Рабле. К ним обращались и представители литературы барокко (поэзия А. Грифиуса и др.). Английский поэт XVII века Дж.Мильтон, используя библейский материал, создает героико-драматические произведения, в которых звучат тираноборческие мотивы: «Потерянный рай», «Возвращенный рай».

Мифологический материал использовался литературами эпохи классицизма – в творчестве Корнеля и Расина, в эпоху Просвещения – «Магомет» и «Эдип» Вольтера, «Жалоба Цереры» Шиллера.

Активно обращаются к мифологии и представители романтизма европейской и русской литературы: Гельдерлин, Гофман, Д.Г.Байрон, Шелли, М.Ю.Лермонтов. Немецкие романтики видели в мифологии идеальное искусство, поэтому в своем творчестве ставили задачу создания совершенно новой, художественной мифологии, одновременно выступали за синтез «чувственности» античного язычества и «духовности» христианства.

Присутствие мифа характерно и для литературы эпохи реализма в XIX веке: Лев Толстой «Воскресение», Ф.М. Достоевский «Идиот». Миф, использованный писателями в произведениях XIX века, приобретает уже несколько новые черты и получает новое значения. Мышление автора накладывается на мышление мифопоэтическое, и появляется новый миф, несколько отличный от своего прототипа. Именно в «разнице» между первичным и вторичным («авторским мифом») кроется заложенный писателем смысл, подтекст, ради выражения которого автор воспользовался именно формой мифа.

На рубеже XIX и XX веков также отмечается значительное повышение интереса к мифологии. И, прежде всего, к мифологии обращаются представители символизма: Вяч. Иванов, Ф. Сологуб. В. Брюсов, – а также представители различных модернистских течений этого периода. Широко применяется миф в современной зарубежной литературе – Дж. Апдайк, Г. Гарсия Маркес и др.

Обращение литературы к мифологии в процессе всего своего развития объясняется тем, что, во-первых, мифология осваивает действительность в формах образного повествования, что свойственно и художественной литературе; во-вторых, именно мифология исторически предвосхитила многие возможности литературы и оказала всестороннее влияние на её раннее развитие.

Обращение к мифу многих писателей связано с тем, что миф помогает человеку в любую историческую эпоху выйти из рамок своего личного, встать над условным и частным и принять абсолютные и универсальные ценности. Это в свою очередь определяет функцию мифа в художественном произведении. Эти функции заключаются в следующем:

- при помощи мифа автору удается выразить какие-то дополнительные идеи своего произведения;
- в некоторых случаях миф используется как художественный прием;
- миф может выполнять роль наглядного, богатого обобщающими значениями примера;
- миф может быть средством обобщения литературного материала.

Мифологическое присутствие в литературе выражается в нескольких проявлениях. И, как отмечает А.Ю.Мережинская, эти проявления возможны:

- через использование архетипических образов и традиционных мифологических сюжетов;
- через следование некоторым структурным принципам мифа, например, принципу «бриколажа – взаимного отражения» (К. Леви-Строс), неразличению иллюзии и реальности, имитации циклического времени мифа, и некоторых особенностей повествования;
- через само мифологическое сознание как особенность культурной ментальности, актуализированной в современных условиях, находящей своё выражение в фольклоре, в частности, в устных легендах;
- изучаются и способы манипулирования сознанием, опирающиеся на базовые архетипы и мифологические модели [3:8].

Мифотворчество XIX -XX вв. характеризуется не только интересом к классическому мифу, но и созданием авторами своей оригинальной мифологической структуры. Но, как считает В. Руднев, в литературе этого периода «в качестве мифа, по его выражению, «подсвечивающего» сюжет, может выступать:

- собственно мифологический текст,
- исторические предания,
- бытовая мифология,
- историко-культурная реальность предшествующих лет,

- известные и неизвестные художественные тексты прошлого,

- не исключается и возможность создания собственной оригинальной мифологии, не проецируемой на некоторый текст, но реставрирующей общие законы мифологического мышления» [4:184].

Все это обозначает, что в художественном тексте в роли мифа могут выступать не только архаические мифы, но и евангельские сюжеты, тексты предшествующей культурной традиции, такие, как, например, «Божественная комедия» Д.Алигьери или «Гамлет» У.Шекспира.

При всем разнообразии существующих мифологических элементов, которые используются автором для создания мифологической художественной структуры произведения, неизменными являются следующие: мифологическое сознание (актуально при создании мифологического образа); мифологическое время; мифологическое пространство.

Мифологическое сознание и мифологический хронотоп структурируют и организуют текст, наделяя его признаками мифа.

Но для литературы XX века миф становится особой формой условности, для которого определяющей чертой является его символическая природа, которая реализуется как на уровне отдельных образов, так и на уровне сюжета. Все это способствует разграничению двух основных разновидностей литературного мифа:

- первая разновидность – это миф-образ;

- вторая разновидность – это миф-ситуация.

Художественное воплощение в произведениях писателей, по мнению Е.М. Мелетинского, такой миф получает несколькими путями:

- первый путь – это использование традиционных мифологических параллелей или целостных сюжетов, которые обычно составляют второй, символический план изображаемого.

- второй путь – это творчески домысливаемый миф с по-новому развивающейся системой событий и тщательно реконструируемой мифологической моделью мира;

- третий путь – это произведения, в которых сюжет вновь представлен материалом немифологической действительности, которая, однако, трактуется с точки зрения мифа или включает в себя его элементы (чаще всего это мифологические персонажи) [2:35].

Однако, если рассматривать практическое воплощение этих путей в произведениях литературы, то можно однозначно утверждать, что все эти разновидности редко встречаются в так называемом чистом виде: обычно в произведении, которое ориентировано на миф, можно выделить разные способы использования мифологической образности. Так, например, в творчестве Александра Грина, произведения которого были созданы в первой половине прошлого столетия, создана целостная мифологическая модель мира (гриновская Гринландия) и оригинальные образы-мифы, созданные по типу мифологических.

В романе Ч. Айтматова «Буранный полустанок» («И дольше века длится день…») также реализуется основная функция мифа в современной литературе – говорить о вечных, общечеловеческих проблемах, о связи времен, о месте человека в мире. Но миф в этом романе не реально, а в подтексте самого произведения и созданной в нем самим автором художественной концепции действительности.

Анализ произведений современных писателей дает основание И.Н. Зайнуллиной в своем исследовании «Миф в русской прозе конца XX–XXI веков» дает основание считать, что основные формы мифологизации в современной русской прозе заключаются в следующем:

- выделение риторически отмеченных фрагментов: это может быть заглавие, «начала» и «концы», система ключевых фраз, слов, знаковых имен;

- организация художественной структуры по принципу множественности точек зрения;

- система мифологических мотивов и мифем [5].

Именно авторская система создания мифем, по ее мнению, в современной литературе является основным «строительным материалом» в создании нового художественного мира.

Наиболее распространенными в современной литературе являются мифемы судьбы, вечного возвращения и смерти. Ключевыми центрами, вокруг которых происходит творение нового мифа, чаще всего являются Хаос и Космос. Мифемы и мифологические мотивы, с одной стороны, выступают в роли реминисценций, а с другой – структурируют художественное произведение, задавая концепцию развития образа. С их помощью и происходит воплощение авторской картины мира.

Именно в конце XX – начале XXI миф стал выполнять новые важнейшие социальные функции; как замечает Л.Н. Воеводина «именно в XX веке миф стал подлинно креативной формой культуры, то есть механизмом социальной и идейной интеграции общества» [1:5].

Таким образом, можно сделать следующие выводы:

- проникновение мифа в литературу происходит через использование архетипических образов и традиционных мифологических сюжетов, через следование структурным принципам мифа.

Это в свою очередь способствует появлению новых литературных жанров: романы-мифы, драмы-мифы, поэмы-мифы. В этих произведениях объединены мифологическое и эпическое начала, элементы двух этих систем образуют новый жанр литературы. Этот жанр предполагает наличие мифологического сознания и одновременно берет на себя частичное исполнение функций мифа.

- художественной литературе присуще влияние мифа, которое проявляется через использование мифологических образов, сюжетов и структуру самого текста, но это влияние является обоюдным.

- на всем протяжении своего развития литература тесно соприкасалась с мифом, однако именно в XX веке, под воздействием различных социальных, исторических, культурных и политических факторов, произошел всплеск интереса к мифу и в художественной, и в научной литературе.

Четкая структурная организация литературы позволяет ей не только осваивать мифологическую традицию, переосмысливая её, но и видоизменять мифы по законам поэтики. В результате создаётся «литературный миф», в котором сосуществуют содержательные и структурные особенности мифа и литературы.

Литература

1. Воеводина Л.Н. Мифология и культура: учебное пособие. -М.: Институт общегуманитарных исследований. 2002, – С. 5.
2. Мелетинский Е.М. Миф и двадцатый век. // Избранные статьи. Воспоминания. – М.: 1998.
3. Мережинская А.Ю. Художественная парадигма переходной культурной эпохи. Русская проза 80–90-х годов XX века: Монография. – К.: ИПЦ "Киевский университет". 2001, -С. 8.
4. Руднев В.П. Словарь культуры XX века. – М.: «Аграф», 1997, – С. 184.
5. Зайнуллина И.Н. Миф в русской прозе конца XX–XXI веков. // Источник https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/106733/130105_9.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата обращения: 19.03.2020)

REZYUME. Maqolada badiiy adabiyotda mifologik obrazli shakllardan foydalanish masalalari muhokama qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается использование мифологических образных форм в художественной литературе.

SUMMARY. The article discusses the use of mythological figurative forms in fiction.

M A Z M U N Í

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

Abdixalilov O.U. Konsentratga aylangan olma xomashyosidan sharbat ishlab chiqarish jarayonining tuzilmaviy modeli ……. 3
Абдуллаев Р.З., Абдимуратов М., Узакбаева Ф. Изометрии *log*-алгебр и их взаимосвязь с различными пространствами интегрируемых функций, построенных относительно σ-конечных мер 5
Xajibayev D.G‘., Yavidov B.Ya. Kupratlar pardalarida polaron massasi: parda qalinligi samarasi ……. 7
Dawletmuratov B., Atashov D. Islew procesinde jelingen detallardi temir ósiriw jolı menen qayta tiklew ……. 10
Игамкулова З.М., Юлдашев У.Ю. Токовые характристики фотоэлектрического модуля солнечной энергии …….. 12
Kalekeeva T.T., Djumabekova Z.J. Matricanıń Jordan normal forması ……... 13
Камалов А.Б., Абдижалиев С.К., Абдуллаева Д. Сверхвысокочастотная обработка карбидкремниевых диодов Шоттки Au-TiB$_x$-n-SiC 6H ……... 15
Қудайбергенов А.А. Йирик магистрал каналларнинг сув ресурсларини тақсимлаш масаласининг математик моделларини ишлаб чиқиш …….... 17
Madjitov M.X. Marganets bilan legirlangan kremniyda manfiy magnit qarshilik …….. 19
Prenov B., Oteniyazov E. Abu Rayxan Beruniy hám házirgi zaman matematikası ……... 21
Йўлдошев Д.Ф., Эргашев Б.З. Йўловчилар оқими мониторинги …… 22

Biologiya. Zoologiya.

Ажиев А.Б., Уснатдинов Ж.Н., Юлдашова Л.М., Сабирова Г.Ж. Мягкоплодник кристмолистный-*malacocarpus crithmifolius* (retz.) c.a.mey., во флоре Республики Каракалпакстан 24
Djumayeva Z.O’., Haydarov X.Q., Tursunboev X.E., Nozimova A.B. O‘simlik gulchanglarining sutkalik va mavsumiy tarqalish qonuniyatlari Samarqand shahri misolida …….. 27
Жугунисов Т.И., Дуйсенгалиев Е.С. Теоретические анализы фауны, биологии и экологические особенности семейства усатых жуков (Coleoptera, Cerambycidae) Южного Приаралья ……. 29
Karlıbayeva M.A., Baltabaev M.T. Salsola richteri (moq.) karel ex litv. hám Salsola paletzkiana litv.ler–tiykarǵí fitomeliorant ósimlikler ……... 32
Утенова Г.У., Узакбергенов А.Ж. Қорақалпоғистон агроландшафтларида тарқалган зарарли кемирувчиларнинг (*Mus, Meriones, Spermophilus*) биоэкологияси …… 33

Geografiya. Ekologiya

Auezov Ó.T. Xalıq migraciyasınıń qáliplesiwi hám onıń háreketi …….. 35
Аширов В.И. Аҳоли ижтимоий-маиший турмуш шаротидаги ўзгаришлар …… 36
Jumaev T.J., Qurbonov Sh.B., Xamdamov E.D. Tog‘li hududlarda turizm va rekreatsiya xo‘jaligini rivojlantirishning ba’zi masalalari …… 38
Нурланов А.С. Тәбият ҳәм жәмийет қатнасықларында қоршаған орталықтағы экологиялық машқалалардың кескинлесиў жағдайлары ……... 41
Uzakbaev K.K. Qaraqalpaqstan Respublikasın ekonomikalıq rayonlastırıwdıń geografiyalıq tiykarları ... 43

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqıylıq

Abdullayev M.A. Qoraqalpoqlar etnologiyasi tarixiga doir …… 46
Abdullaev A., Ermanov A., Erimbetov E. Milliy urf-odatlar va turizmni rivojlantirishda turistik marshrut ishlab chiqishda xizmatlar ko‘rsatish talabi …….. 48
Abdullaev A., Jumageldiev N., Abdullaeva A., Erimbetov E. O‘zbekistonda turizmni rivojlantirishda etnografiya, urf odatlar va an’analarning tutgan o‘rni …….. 49
Burxonova G.U. Sohibqiron davrida o‘zbek musiqa san’atining rivoj topishi va uning e’zozli sozandasi 51
Каландарова Ф.А. Рус-Бухоро урушларидаги ҳарбий ҳаракатлар тарихининг манбаларда ёритилиши ……... 52
Қанаатов Е.Е. Үстирттен табылған Айқал естелигине байланыслы базыбир мағлыўматлар ……... 54
Kochanov B.A., Yusupov K.A. Qoraqalpog‘iston burilish yilida (1989) ……... 56
Esanov M. Qaraqalpaq milliy saz ásbaplarınıń rawajlanıw tariyxı …….. 58
Сарыбаев А.К. Қарақалпақстан Республикасында экономикалық реформаларды тереңлестириў ҳәм экономикасының турақлы раўажланыўының тенденциялары …… 60
Seyfullaev A.S. Tariyxıy shınlıqtı imitaciyalawda muzey eksponatlarınıń áhmiyeti …….. 63

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Abishova G. Nemis tilidagi akkuzativ kelishigining qoraqalpoq tilida ifodalanishi …….. 65
Allanazarov E., Erniyazova G. Teńew hám epitetlerdiń stillik qollanılıw ózgeshelikleri …….. 66
Bayqabilov X.M. «Poytaxt» so‘zining lug‘aviy ma’nosi va tarixiy-geografik, lingvistik talqini ……... 68
Бердиханова А.Ж. Диахрон әдисте изертленген инглис тилиндеги өзлескен сөзлердиң анализи ... 70
Есемуратов А.Е. Сөз ҳәм топоним түсиниги (Хожели районы топонимлери мысалында) ……... 72
Erejepova A.A. Zargarlik leksikasiga oid odatlar va ramziy ifodalar talqini *(turkiy xalqlar misolida)* …… 75
Халимова Ф.Р. Муаллиф семантик тизимини аниқлашда бадиий концептларнинг роли ……. 76
Кудайбергенова С.П. Тилларни чоғиштирма ўрганишнинг лингвокультурологик жиҳатлари …... 78
Пирниязова А.К., Каллибекова Г.П. Журналист дөретиўшилигинде перифразалардың хызмети 80
Сагатова З.Б. Семантический анализ английских и каракалпакских фразеологизмов с компонентом зоонимом с положительной коннотацией …… 83
Salomova G.A. Qisqartma so‘zlarning o‘zbek tilshunosligida o‘rganilishi …… 85
Тўхтамишев А. “是” [shì] нинг грамматик сатҳ элементи сифатида қўлланилишига оид айрим мулоҳазалар ……. 87
Заримбетов А.А. Угощение как когнитивная модель концепта «гостеприимство» ……... 89
Зайрова Қ. Этнолингвистика – этносты тил арқалы таныў ……... 90
Shaniyazov J.U. I.Yusupovtıń prozalıq shıǵarmalarında dinamikalıq feyillerdiń ózge sheligi ……. 92

Ádebiyattanıw

Абдалиева Г.Р. Эпитет как изобразительно-выразительное средство в тексте романа «Маман бий әпсанасы» ……. 95
Абдисултанов Ж. Қарақалпақ саз әсбаплары ҳәм сазлары ……... 97
Ataniyazova G.S. Balalar dramaturgiyasınıń rawajlanıwında jas tamashagóyler teatrınıń tutqan ornı ….. 99
Баўатдинова С.Ж. Бесик жырларының жанрлық ҳәм композициялық өзгешеликлери …… 100
Базарбаева Г. «Муңлық зарлық» дәстанындағы сюжет ҳәм мотивлер уқсаслығы ……... 103
Даулетмуратов Ф.Б. Қарақалпақ фольклорының дөретиўшилери ҳәм аткарыўшылары …….. 104
Халилова Д.Ж. Ўзбек детектив насрида жиноят ва жазо муаммоси ҳамда сюжет схемаси ……. 106
Qudiyarova R. I.Yusupovtıń epikalıq shıǵarmalarında romantikalıq motivtıń qollanılıw sheberligi ……. 109
Матимов К.Г. XIX әсир қарақалпақ әдебиятында импровизация дәстүри (Күнхожа, Әжинияз ҳәм Бердақ дөретиўшилиги мысалында) ……. 111
Matyakupov S. She’riyatda ritorik munosabat hosil qilishning ijtimoiy-falsafiy asoslari …….. 113
Палымбетов К.С. Қарақалпақ халық дәстанларында ырым ҳәм исенимлер …….. 115
Sapayeva F.D. She’riy tarjimada radifni aks ettirish muammolari ……. 117
Сарсенбаев Қ.Ж. Т.Қайыпбергенов повестлеринде көркемлеў қуралларынан пайдаланыў шеберлиги …… 119
Тлеубергенова Р.Р. Особенности использования универсального мифа в литературе ……. 121

Tanısıńız, redkollegiya aǵzaları!

Pirniyazova Alima Qudiyarovna

Pirniyazova Alima Qudiyarovna 1959-jılı Qaraqalpaqstan Respublikası Taxtakópir rayonı Qaraózek poselkasında ziyalılar shańaraǵında tuwılǵan.

Nókis qalalıq 9-sanlı orta mektepti altın medal menen pitkergennen keyin 1976-1981-jılları Nókis mámleketlik universiteti filologiya fakulteti qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligin, 1981-1984-jılları universitettiń Qaraqalpaq tili kafedrası janındaǵı aspiranturanıń kúndizgi bólimin pitkergen.

Ol 1986-jılı «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi jámiyetlik-siyasiy leksikanıń qáliplesiw hám rawajlanıw jolları» degen temada Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń Til hám ádebiyat institutında kandidatlıq dissertaciya, 2020-jılı «Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sisteması hám onıń stilistikalıq imkaniyatları» degen temada doktorlıq dissertaciya qorǵadı. 2001-jıl docent ilimiy ataǵın alǵan. Ájiniyaz atındaǵı NMPI qaraqalpaq tili kafedrasınıń docenti bolıp islep atır.

A.Pirniyazova Qaraqalpaqstan Respublikası (2008) hám Ózbekstan Respublikası xalıq bilimlendiriw aǵlası (2009) kókirek nıshanları menen sıylıqlanǵan. 2021-jılı Ózbekstan Respublikası ǵárezsizliginiń 30 jıllıǵı múnásibeti menen estelik nıshanı menen sıylıqlanǵan.

A.Pirniyazova joqarı oqıw orınları ushın sabaqlıq, oqıw qollanbalar dóretiwde belsendilik kórsetip kelmekte. «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili fonetikası hám leksilogiyası», “Baslawısh klaslarda ana tilin oqıtıw metodikası» sabaqlıqların qánigeler menen birgelikte jazıp baspadan shıǵardı. «Қарақалпақ тилиниң әмелияты» (2001); «Қарақалпақ тилиниң лексикасы» (2005); «Qaraqalpaq tilinin’ fonetikasinan a’meliy ha’m laboratoriyaliq jumislar jiynag’i». (2006), «Ana tili praktikumı». (2020), «Qaraqalpaq tiliniń stilistikası» (2020), Házirgi ádebiy til (leksikologiya)di oqıtıwda innovaciyalıq usıllar.(2020) atlı oqıw qollanbaların dóretti. «Қарақалпақ тилиндеги омоним аффикслер». (Toshkent,2012), «Қарақалпақ тилиндеги жәмийетлик-сиясий лексиканың қәлиплесиў ҳәм раўажланыў жоллары». (Тошкент,2017), «Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы ҳәм оның стилистикалық имканиятлары». (Nókis, 2020) atlı monografiyalardı baspadan shıǵardı.

Ilimpaz lingvistikanıń aktual máselelerine baylanıslı 3 monografiya, 4 sózlik (birgelikte avtorlıqta), 2 sabaqlıq, 5 oqıw qollanba (birgelikte avtorlıqta), 3 oqıw-metodikalıq qollanba, 150 den artıq ilimiy maqalalar hám tezisler baspadan shıǵarǵan.

A.Pirniyazova respublikalıq Berdaq atındaǵı QMU janındaǵı ilimiy dárejeler beriwshi DSc.03/30.12.2019Fil.20.01 sanlı hám Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilimiy-izertlew institutı janındaǵı ilimiy dárejeler beriwshi DSc.02/25.08.2021 Fil.137.01 sanlı Ilimiy keńeslerdiń hám seminarlardıń aǵzası.

Filologiya ilimleriniń doktorı, docent Pirniyazova Alima Qudiyarovna óz qánigeligi boyınsha házirgi kúnde 4 erkin izleniwshige ilimiy basshılıq etip kelmekte.

Yusupov Qonısbay Abılovich

Yusupov Qonısbay Abılovich – 1964-jılı 1-avgustta Shımbay rayonı “Taza jol” awılında pedagog shańaraǵında tuwılǵan. 1981-jılı Shımbay rayonlıq 15-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebin ayrıqsha bahalar menen pitkergen. 1986-jılı Nókis mámleketlik universiteti filologiya fakultetiniń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı bólimin tamamlap, 1986-2003-jılları Shımbay rayonlıq 15-sanlı mekteptiń muǵallimi, oqıw isleri boyınsha direktor orınbasarı bolıp isledi.

1998-2001-jılları NMPInıń izleniwshisi bolıp izertlewler alıp barıp, 2002-jılı 3-mayda «Qaraqalpaq ádebiyatında Aydos biy obrazı» degen temada dissertaciyalıq jumısın tabıslı qorǵap filologiya ilimleriniń kandidatı boldı.

2003-jıldan baslap Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń oqıtıwshısı, doktorantı (2006-2009), docenti (2011), kafedra baslıǵı (2011-2017) lawazımlarında miynet etti. 2021-jılı “Akademiyalıq liceylerde qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası” degen temada doktorlıq dissertaciya jumısın jaqlap pedagogika ilimleriniń doktorı (DSc) ilimiy dárejesin, 2023-jılı 1-aprelde Ózbekstan Respublikası Joqarı Attestaciya Komissiyası tárepinen professor ilimiy ataǵın alǵan. Házirgi kúnde “Qaraqalpaq ádebiyatı” kafedrasınıń professorı lawazımında islep atır.

Alımnıń avtorlıǵında “Қарақалпақ тили ҳәм әдебияты бойынша тест сынаўлары” (1994), «Баянлар топламы» (1995), «Педагогикалық практика» (2011), «Питкериў қәнигелик жумыслары» (2011), «Қәнигелик пәнди оқытыўда инновацион технология», (2015), «Камал Мәмбетовтиң өмири ҳәм дөретиўшилигин үйрениў усыллары», (2017), «Ш.Сейтов прозасын таллаў усыллары» (2017), «Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын сабақтан тыс жумыслар арқалы үйрениўдиң илимий методикалық мәселелери», (2018), «Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası» (2018), «Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы» (монография, 2019), «Академик лицейларда қорақалпоқ адабиётини ўқитиш методикаси (pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertaciyasi avtoreferati) (2021), «Kórkem shıǵarmalardıń mazmunıń úyreniw metodikası» (2021), «Qánigelik hám pedagogikalıq ámeliyat» (2021), «Arnawlı pánlerdi oqıtıw metodikası» (2022), «Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw texnologiyaları» (2022) degen atamadaǵı sabaqlıq, monografiya, oqıw hám metodikalıq qollanbaları baspadan járiyalandı. Ilimpaz ádebiyattanıw ilimi hám oqıtıw metodikasınıń áhmiyetli máselelerine baylanıslı 220dan aslam ilimiy teoriyalıq hám metodikalıq miynetler, sonnan 2 monografiya, 3 sabaqlıq, 10 oqıw qollanba, 200 den aslam ilimiy maqala (16 ilimiy maqalası Scopus hám Web of science bazasında shet el jurnalllarında, 36 tezisi xalıqaralıq konferenciya toplamlarında), 5 gúwalıqtıń avtorı.

Q.A.Yusupov Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesiniń “Húrmet jarlıǵı” (1992, 1997) hám “Ózbekstan xalıq bilimlendiriw aǵlası” (1992, 1997) kókirek nıshanları menen sıylıqlanǵan.

Pedagogika ilimleriniń doktorı, professor Yusupov Qonısbay Abılovich óz qánigeligi boyınsha ilimiy mektep qáliplestirip, 5 erkin izleniwshige ilimiy basshılıq etip atır. Ol 16 magistrlik dissertaciya hám 50 den aslam pitkeriw qánigelik jumıslarına basshılıq etti.

Tanısıńız, redkollegiya aǵzaları!

Dawletmuratov Boribay Koptileuovich

Dawletmuratov Bóribay Kóptlewovich 1959-jılı 7-noyabrde Qaraqalpaqstan Respublikası Moynaq rayonında tuwılǵan. 1976-jılı Nókis qalasındaǵı 12-sanlı orta mektepti pitkergen. 1976-1981-jılları Nókis qalasındaǵı 120-sanlı avtokárxana aydawshısı bolıp jumıs islegen.

1981-1987-jılları Kiev politexnika institutınıń injenerlik-fizika fakultetin injener-metallurg qánigeligi boyınsha tamamlaǵan. 1987-1988-jılları Tashkent qalası, S.A.Azimov atındaǵı «Fizika-Quyash» ilimiy islep shıǵarıw birlespesiniń Fizika–texnika institutında injener lawazımında jumıs islegen. 1988-1990- jılları Ukraina Respublikası Ilimler Akademiyası yarımótkizgishler fizikası institutında stajyor-izleniwshisi bolıp, 1990-1993-jılları usı instituttıń kúndizgi bólim aspiranturasın pitkergen. 1993-1999-jılları usı instituttıń ilimiy xızmetkeri lawazımında jumıs islegen.

1999-2001-jılları Qaraqalpaq mámleketlik universiteti yarımótkizgishler fizikası kafedrası assistent-oqıtıwshı lawazımında, 2001-2003-jılları Magistratura bólimi baslıǵı, dekan orınbasarı lawazımlarında jumıs islep, 2006-2009-jılları Ukraina Respublikası Ilimler Akademiyası yarımótkizgishler fizikası instituti doktoranturasın pitkergen. 2009-2013-jılları Qaraqalpaq mámleketlik universiteti yarımótkizgishler fizikası kafedrası docenti, 2013-2015-jılları texnika fakulteti dekanı, 2015-2016-jılları elektr energetikası kafedrası docenti lawazımlarında jumıs isledim. 2016-2017-jılları Nókis mámleketlik institutı «Miynet tálimi» kafedrası docenti, 2017-2018-jılları Tálim sıpatın qadaǵalw bólimi baslıǵı, 2018-jıl sentyabr ayınan baslap házirgi kúnge shekem usı instituttıń «Texnologiyalıq tálim» kafedrası baslıǵı lawazımında islep kelmekte.

Texnika ilimleri doktorı, docent Dauletmuratov Boribay Koptileuovich Ózbekstan hám shet el kólemindegi jurnallarda 150 den artıq ilimiy maqala, sonıń menen birge, 2 oqıw qollanba avtorı. Onıń avtorlıǵındaǵı maqalaları Ózbekstan, ǴMDA mámleketleri hám basqa da shet el mámleketlerinde (Germaniya, Kitay, Yaponiya, Rossiya, Ukraina hám b.) járiyalanǵan.

B.Dawletmuratov házirgi kúnde Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Texnologiyalıq tálim" kafedrası baslıǵı, sonday-aq docenti lawazımında islep, jaslarǵa óziniń kóp jıllıq ómirlik hám ilimiy tájiriybeleri tiykarında tálim-tárbiya berip kelmekte.

Utepbergenov Marat Allanazarovich

Utepbergenov Marat Allanazarovich 1965-jılı 13-iyunde Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Nókis qalasında zıyalılar shańaraǵında tuwılǵan. 1990-jılı Nókis mámleketlik universitetiniń geografiya fakultetin tamamlap, miynet jolın Nókis qalalıq Xalıq bilimlendiriw bólimine qaraslı 23-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebinde oqıtıwshı bolıp islewden basladı. 1992-1993-jıllar aralıǵında Nókis mámleketlik institutınıń «Pedagogika hám psixologiya» kafedrasında stajyor-oqıtıwshı, 1994-1998-jıllar aralıǵında Tashkent qalasındaǵı A.Avloniy atındaǵı xalıq bilimlendiriw xızmetkerleriniń qánigeligin arttırıw orayı institutınıń «Psixologiya» aspirantı, 1998-1999-jılları Ózbekstan Respublikası XBM bilimlendiriw orayı «Leksikologiya hám ekspertiza» bóliminiń jetekshi metodisti, bólim baslıǵınıń orınbasarı, bólim baslıǵı, 1999-2001-jılları Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesiniń sociallıq máseleler kompleksi bóliminiń jetekshi qánigesi. 2001-2009-jılları K.Ubaydullaev atındaǵı RPQQT hám QA institutı rektorı, 2009-2013-jılları usı instituttıń Ruwxıylıq hám aǵartıwshılıq isleri boyınsha prorektorı lawazımlarında jumıs isledi. 2010-2013-jılları Nizamiy atındaǵı TMPI «Ulıwma psixologiya» kafedrasınıń izleniwshisi, 2013-2018-jılları QR XBXQTOQA institutınıń Ruwxıy aǵartıwshılıq hám ilimiy isleri boyınsha prorektorı lawazımlarında islegen.

2018-jılı Ájiniyaz atındaǵı NMPI janındaǵı XBXQTOQAA orayınıń «Pedagogika hám psixologiya tálim texnologiyaları» kafedrası baslıǵı, 2019-jıldan usı kúnge shekem Qaraqalpaqstan Respublikası pedagoglardı jańa metodikalarǵa úyretiw milliy orayı «Pedagogika hám psixologiya tálim texnologiyaları» kafedrasınıń baslıǵı hám 2018-jıldan baslap Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti janındaǵı «Shańaraq» ilimiy ámeliy izertlewler orayı QR basqarması baslıǵı lawazımlarında islep kelmekte.

M.Utepbergenov 1999-jılı psixologiya ilimleriniń kandidatı, «Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriwi aǵlası» (2022) kókirek nıshanı, 2005-jılı docent ilimiy ataǵın, 2019-jılı psixologiya ilimleriniń doktorı ilimiy dárejesin alǵan.

Ilimpaz Qaraqalpaqstan Respublikası tariyxında birinshi psixologiya ilimleriniń doktorı (DSc), onıń usı kúnge shekem 70ten aslam ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalaları, 2 monografiyası, 2 oqıw qollanbası jarıq kórdi. Házirgi waqıtta respublikamızdaǵı bir neshe shákirtlerdiń ustazı, onıń tikkeley ilimiy basshılıǵında R.Ibragimova (Phd) psixologiya tarawı boyınsha filosofiya ilimleriniń doktorı ilimiy dárejesin alıwǵa miyasar boldı, 30 dan aslam magistrlik dissertaciya jumıslarına ilimiy basshılıq qılǵan.

2018-2019-jılları Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti janındaǵı «Shańaraq» ilimiy ámeliy izertlewler orayı QR basqarması baslıǵı Marat Utepbergenov "Shańaraq" ilimiy, social, gumanitar hám jaslar baslamaları mámleketlik emes kommerciyalıq emes orayınıń baslıǵı. Bul oray respublikamızda jaslardı shańaraqlıq turmısqa tayarlaw, ajırasıw halatına kelip qalǵan shańaraqlar menen islesiw barısında úlken joybardı ámelge asırıp kelmekte.

Dıqqat, jazılıw - 2023!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqshı, ózińizdiń usı tarawdağı jetiskenliklerińiz hám oy – pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2023-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shıǵatuǵın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındağı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 350.000 (úsh júz eliw mıń) swm.

Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.
Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998939205495.
Veb sayt: journal.ndpi.uz; el.pochta: fanvajam@mail.ru
JURNALDÍŃ BASÍP SHÍǴARÍLÍWÍNA JUWAPKER: Ájiniyaz atındağı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:
BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri
Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010
MFO: 00014; INN: 200 357 981
Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001

Maqalalardıń mazmunına hám durıslığına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı	*Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmawı, 7 betten aspawı kerek.*
Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı *ISSN 2010-720X* *Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101.* *Mákemeler ushın — 2102.*	*Basıwǵa ruxsat etildi: 16.06.2023* *Buyırtpa: №0001 Format: 60x84 1/8* *Kólemi: 15,5 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı.* *Nusqası : 350 dana. Reestr № 089632*